GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

İSLAMİYET

3. KİTAP

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE KADAR – 2

bilgi yayınevi

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM • İSLAMİYET / III

b

BİLGİ YAYINLARI / ÖZEL DİZİ : 26 / 3

ISBN 975 – 494 – 357 - 5 (Tk. No.)
ISBN 975 – 494 – 359 – 1 (3. Kitap)
93 . 06 Y . 0105 0503

Birinci Basım
Şubat 1993

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46 / A
Telf 431 81 22 – 434 12 71
434 49 98 – 434 49 99
Faks : 431 77 58
Yenişehir – Ankara

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

İSLAMİYET
III

Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Günümüze Kadar – II

Türkçesi Esat Nermi Erendor

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

İÇİNDEKİLER

HİNDİSTAN

III– HİNDİSTAN 13

1) Hindistan'da İslamiyet ve Tarihsel Gelişimi 13
2) Hindu Hindistan'la İlişkileri Açısından Müslüman Hindistan 16
3) Moğol Dönemine Kadar Müslüman Hindistan 20
4) Moğol İmparatorluğu 26
   a) Babür ve Moğol İmparatorluğunun Kurulması 26
   b) Humayun ve Suri Hanedanı 28
   c) Büyük Ekber 29
   ç) Cihangir ve Şah Cihan 33
   d) Avrangzib, Büyük Moğol İmparatorların Sonuncusu 35
   e) Moğol İmparatorluğunun Sonu 39
   f) Moğol Yönetimi 39
   g) Moğol Çağında Günlük Hayat 45
   h) Moğol Çağı Edebiyatı 56
   i) Moğol Mimarisi 59
   j) Moğol Çağında Resim Sanatı 61
   k) Avrupalılar ve Moğol İmparatorluğu 63
5) Müslüman Egemenliğinin Çöküşü ve İngilizlerin Güç Kazanması 65
6) Yenilik Hareketleri 67
7) Çağdaş Müslüman Hindistan ve Pakistan 72

ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA

IV– ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA 77

1) Çin 77
2) Çampa 82
3) Malaya 85

4) İndonezya 94
a) Sumatra 96
b) Cava 99
c) Dış Adalarda İslamlaştırma 102
ç) Sömürge Çağında İslamiyet 104
d) Milliyetçi İndonezya'da İslamiyet 108
5) Filipinler 113

SUDAN VE MISIR'DAN IRAK'A KADAR DOĞU ARAPLARI DÜNYASI

V– SUDAN VE MISIR'DAN IRAK'A KADAR DOĞU ARAPLARI DÜNYASI ..121

1) Tarihsel Genel Bakış 121
a) Mısır 121
b) Suriye ve Lübnan 137
c) Irak 144
ç) Arap Yarımadası 147
d) Sudan 150
2) Günümüzün Sorunları 155
a) Milliyetçi Hareketler 155
b) Filistin Anlaşmazlığı 166
c) Arap Milliyetçiliği 172
ç) Kültür 180

KUZEY AFRİKA

VI– KUZEY AFRİKA 187

1) Son Dört Berberi Devleti
(Hafsiler, Mariniler, Abdülvadiler, Vattasiler) 188
2) Trablus, Cezayir ve Tunus'ta Osmanlı Egemenliği;
Fas Şerifleri 193
3) Magrib'de Koloni Dönemi
(Tunus ve Cezayir'de Fransızlar; Libya'da İtalyanlar;
Fas'ta Fransızlar ve İspanyollar) 206
4) Magrib'de Bağımsız Devletler (Fas, Tunus, Cezayir ve Libya) 221

İSLAM ÜLKELERİ TARİHİ KRONOLOJİSİ 233
KAYNAKÇA 247
DİZİN 255

GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM

"İslamiyet II" adıyla okuyucuya sunulan bu eseri hazırlayan Gustave Edmund von Grunebaum, 1909'da Viyana'da doğdu, 1972'de Los Angeles'te öldü.

Von Grunebaum, Viyana ve Berlin'de tarih öğrenimi gördü. 1931'de doktor sanı aldı. 1943-1957 arasında Chicago Üniversitesinde profesörlük yaptı. 1957'den sonra Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinde profesör ve Near Eastern Center direktörü olarak çalıştı. 1952, 1956 ve 1957 yıllarında Frankfurt am Main Üniversitesinde konuk profesör olarak bulundu.

Profesör Grunebaum'un özel ilgi alanı, İslamiyet dönemindeki Arap ülkeleri ve İran'dır. İlk çalışmaları daha eskiçağların edebiyat tarihi üzerineydi. "Erken Arap Şiirinde Gerçekliğin Boyutları" bu nitelikte 1937'de yayımlanmış edebiyat üzerine bir bilimsel çalışmadır. Edebiyat kuramı ve eleştirisini hareket noktası yaparak antik geleneklerin canlılıklarını nasıl sürdürdüklerini ortaya koydu ve tarihsel araştırmalarında İslam ortaçağının kültürel profilini çizmeyi denedi. 1946'da yayımlanan "Medieval İslam", bu doğrultuda bir çalışmadır. Her iki alanda, edebiyat ve tarih alanlarında, birbirine koşut çalışmalar gerçekleştirerek 1955'te "İslam. Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition" ve "Eleştiri ve Şiir Sanatı – Arap Edebiyat Tarihi İncelemeleri" adlı eserlerini yayımladı. 1962'de "Modern İslam. The Search for Cultural Identity"; 1964'te "Parallelism, Convergence and Influence in the Relations of Arab and Byzantine Philosophy Literature and Piety" ile özel bir edebiyat incelemesi olan "French African Literature" yayımlandı. Bunları1965'te tam bir din tarihi olan "İslam. Experience of the Holy and Concept of Man" adlı eserin yayımlanması izledi. Büyük bir İslam tarihi incelemesi olan "Klasik Döneminde İslamiyet 662-1258" adlı eserinin Almancası 1966'da, İngilizcesi 1970'te yayımlandı. Araştırmalarında ileri sürdüğü savların tümünü bir araya getiren "İslamiyetin Akla Uygunluğu ve Kültür Mirası Üzerine Araştırmalar" adlı ilginç eseri de 1969'da çıkmıştır.

Profesör Grunebaum, "Accademia dei Lincei, Institut d'Egypte, American Academy of Arts and Science, American Philosophical Society" gibi ünlü bilim kurumlarının üyesiydi. 1964'te kendisine Frankfurt am Main Üniversitesi tarafından onur doktoru sanı verilmiştir.

Bu kitabın yazılmasında,

3. Bölüm için, Prof. Dr. Aziz Ahmad
(Toronto Üniversitesi),

4. Bölüm için, Prof. Dr. Emanuel Sarkizyanz
(Heidelberg Üniversitesi),

5. Bölüm için, Prof. Dr. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot
(Los Angeles, Kaliforniya Üniversitesi)

6. Bölüm için, Dr. Peter von Sivers
(Los Angeles, Kaliforniya Üniversitesi) ile işbirliği yapılmıştır.

HİNDİSTAN

Bu bölümün yazılışına
Toronto Üniversitesinden
Prof. Dr. **Aziz Ahmad** katılmıştır.

III – HİNDİSTAN

1) HİNDİSTAN'DA İSLAMİYET VE TARİHSEL GELİŞİMİ

İslam tarihçileri, bir kıta büyüklüğündeki Hindistan-Pakistan'ın tüm İslam tarihindeki rolünü genellikle küçümserler ve bu ülkeyi Tropikal Afrika, Ortaasya ve Güneydoğu Asya gibi bir kenar-bölge olarak görürler. Bu görüş kısmen Ortaçağın Müslüman tarihçilerinden miras kalmıştır. Arapça yazılmış İslam tarihleri, birkaç önemli istisna dışında, Hindistan'ı genellikle hiç ele almamışlardır. Buna karşılık Farsça yazılmış tarihler, özellikle İlhanlılar döneminde (1256-1336) verilen bilgiler –yetersiz olsa dahi– Hindistan'ı ihmal etmemişlerdir. 10. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki dönemde yazılmış Hint-İran kökenli tarihler, Müslüman Hindistan'ı, İslam dünyasının genel siyasal tarihinde ve hanedanlar tarihinde, kendi siyasâl gücüne yaraşır bir yere oturtmuşlardır.

Batılı İslam tarihleri, başlangıçta sadece Arap kaynaklarından yararlanmış ve Arap geleneğini sürdürmüştür. Güney Asya, siyasal bakımdan biraz erken denilecek bir dönemde, 1757-1857 arasında İngiliz egemenliği altına girmişti; dolayısıyla da bu bölgeye sadece siyasal ve coğrafi açılardan değil, aynı zamanda tarih açısından da Yakındoğu'dan tüm ayrı bir ülke gözüyle bakılmıştır. Yakındoğu, İslamiyetin köken ülkesi olmanın yanı sıra, yanlış olarak İslamiyetin siyasal ve kültürel gelişiminin meydana geldiği tek bölge de sayılmıştır. Batı üniversitelerinin çoğunda İslamiyetin incelenmesi hâlâ Yakındoğu'nun, özellikle Arap dünyası, Türkiye ve İran'ın, bir parça da Kuzey Afrika'nın incelenmesiyle eşanlamlıdır. Hindistan, Ortaasya ve Güneydoğu Asya ayrı inceleme alanlarına bırakılmakta ve İslamiyet açısından ele alınmamaktadır. Ancak son yıllardadır ki Hindistan ve Pakistan, genel İslam tarihi incelemesinin birer bölümü olabilmişlerdir.

Müslüman Hindistan, aynı toprakları ve aynı sosyal yaşantıyı

Hindu Hindistan ile paylaştığı halde, hep İslam dünyasının tamamlayıcı bir parçası olmuş ve bütün tarihi boyunca kendisini hep o dünyaya ait saymıştır. İslamiyet, 8. yüzyılın yirmili yıllarında, Emeviler dönemindeki ikinci fetih dalgası sırasında Hindistan'a ayak basmıştır. Sind ve Güney Pencap, ilkin Emevilerin, sonra Abbasi halifelerinin, daha sonra da Saffariler devletinin bir ili oldu. 11. ve 12. yüzyıllarda Kuzeybatı Hindistan'ın güney yarısı (bugünkü Bengladeş) bir İsmaili Müslüman devletiydi. Mısır Fatımi devletiyle de ideolojik-politik bağlantıları vardı. 11. ve 12. yüzyıllar boyunca Kuzey Hindistan'ın bir kısmı ilkin Gazneviler, ardından çok daha büyük ölçüde (Afgan asıllı) Guriler tarafından fethedildi ve Gazne veya Gur -yani Afganistan- toprağından yönetildi. Gaznevi ve Guri hanedanından hükümdarlar, Ortaasyalı ve İranlı hasımlarıyla olduğu kadar, Hindistan toprağında ilerlemeler ve fetihlerle de uğraştılar. 1206'da Gur egemenliğinden sıyrılıp bağımsız olan Delhi Sultanlığı, komşusu Müslüman ülkelerin Moğol istilasına uğramasından dolayı, ilkin tam bir Hintli tutumu izlemek zorunda kalmış; fakat bir nesil sonra "İletmiş" (1211-1236) zamanında, daha önce Gazneviler ve Guriler'in yaptığı gibi, devletin meşruluğunu Abbasi Halifesi al-Mustansir'e (1226-1242) şeklen onaylatmıştır. Delhi sultanları, Abbasi halifelerine bağlılıklarını, kestirdikleri sikkelerde göstermişler ve cuma hutbelerini de onların adına okutmuşlardır. Abbasi Halifeliğinin 1258'de yıkılmasından ve Bağdat'ın Moğollarca yağmalanmasından sonra Abbasilerin yüce hükümranlığı "efsanesi" daha uzun süre Delhi sultanlarının sikkelerinde yaşamıştır. Delhi Sultanı Muhammed İbn Tugluk (1325-1351) Kahire'de yaşayan göstermelik halifelerden üçünün birbiri ardından hilafet makamına atanmasını sağlamış, bunlardan biri de Firuz Şah Tugluk (1351-1388) tarafından halifeliğe getirilmiştir.

Timurlenk, kurduğu imparatorluğun içinde Kuzeybatı Hindistan'ı, himaye rejiminde kendisine bağlı bir eyalet yaptı. Gerek onun gerekse halefi Şah Ruh'un adı, Delhi'de kurulmuş küçük bir krallığın Hintli hükümdarı Hızır Han (1414-1421) zamanında cuma hutbelerinde okunmuştur.

13. yüzyılda asıl İslam ülkeleri Moğollarca istila ve işgal edildiği, Haçlı orduları Yakındoğu'da Müslüman kalelerini sürekli tehdit altında tuttuğu ve İspanya'da Müslümanlar "reconquista" denilen Hıristiyan saldırısı karşısında gerileme dönemine girdiği sırada, İslamiyet sadece Hindistan'da hâlâ yayılmacı ve saldırgan durumdaydı.

1526'da Babür, Hindistan'a girip daha sonra Moğol İmparatorluğuna dönüşecek devletin temelini attığı zaman, bu topraklarda Timurluların mirasçısı olarak hakkı bulunduğunu ileri sürmüştür. Babür'den Avrangzip'e (ölümü: 1707) kadar Moğol döneminde Hindistan,

İslam dünyasında çok önemli bir rol oynadı. Osmanlılar ile Safavilerin yanı sıra üç büyük İslam devletinden biriydi. Safavilerle ve Özbek egemenliğindeki Ortaasya'yla çeşitli ilişkileri oldu: Karşılıklı elçiler gönderildi, ülkeler arası ticaret yapıldı, bilginler ve sanatçılar dört bir yandan Hindistan'a geldi.

Daha önceleri kıyı boyunca kurulmuş "Cucarat Sultanlığı" (1391-1583) diplomatik yolla ve deniz ticaretiyle Memluklar ve Osmanlılarla yakın ilişkiler kurmuş, uzak ülkelerden gelen Müslüman göçmen kafilelerini de ülkeye kabul etmiştir. 1347-1527 yılları arasında Dekhan'da egemen olmuş "Bahmaniler" Sultanlığının da Hindistan'ın dışındaki İslam devletleriyle sıkı ilişkileri olmuştur. Bu sultanlığın yerini alan Şii "Golkonda" ve "Bicapur" devletleri, kendi arzularıyla İran Safavilerinin dinsel otoritesini sembolik nitelikte kabul etmişler, siyasal bakımdan gerçek bir bağlanma olmayan bu durum, Şah Cihan (1618-1657) zamanında askeri baskı sonucu Hint-Moğol İmparatorluğunun egemenliği altına girmelerine kadar sürmüştür.

Üç büyük İslam imparatorluğunun, Safavi, Osmanlı ve Hint-Moğol devletlerinin 1700 yıllarında hızla yıkılmaya yüz tutması sırasında Hindistan'ın İslamın yozlaşmasına tepkisi, tıpkı Arabistan'daki gibi, kendine özgü dinsel bir hareket halinde ortaya çıkmıştır. Ne var ki bu harekete öncülük eden din düşünürü "Şah Valiullah" (ölümü: 1763) Necid'deki Muhammed İbn Abdulvahhab gibi bir mezhep kurmamıştır. İlahiyat ve sosyoloji alanlarında yaptığı esaslı yorumlarla, geleneksel Sünnilikle uzlaşmazlığa düşmediği gibi, gösterdiği derin uzak görüşlülükle daha sonraki düşünürlerin yenileşme meşalesini tutuşturup batının ideolojik ve politik baskısına karşı çıkmalarında esin kaynağı olmuştur. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında batının hukuksal kavram ve kurumlarının ülkeye girmesinde en önemli değilse bile, ilk olumlu tepkileri de Hint Müslümanları göstermiştir. Kırım Savaşı sırasında ve savaştan sonra İngiliz kitle iletişim araçları kanalıyla İslam dünyasının durumundan ve sorunlarından aydın Hint Müslümanları haberdar olunca, Müslüman Hindistan'da 1870'ten itibaren bağımsız bir "Panislamizm" hareketi gelişti; bu hareket 1919 ve 1923 ihtilalci hilafet kargaşalıklarıyla doruk noktasına ulaştı. Müslüman Hindistan, Muhammed İkbal'in (1875-1938) kişiliğinde, İslam tarihinde gelmiş geçmiş bütün şairlerden çok daha derinlemesine Müslümanlığının bilincinde olan şairini bulmuştur. İslamcılık hareketi Pakistan devletinin kurulmasını sağladı. Bu devlet Hindistan'ın Müslüman halkının en büyük kesiminin dinsel-kültürel özelliğini korumak amacıyla kendi kendini yaratmış, İslamiyetin temel öğretilerini çağdaş teknik uygarlığın istekleriyle bir ortak yaşamda kaynaştırmak denemesine girişmiştir.

2) HİNDU HİNDİSTAN'LA İLİŞKİLERİ AÇISINDAN MÜSLÜMAN HİNDİSTAN

Hindistan kıtasının coğrafi ve etnik çevresinde oluşmuş Hint Müslümanlığı tarihi aynı zamanda Hindistan'ın ve onun -Müslim, gayrimüslim- tüm halklarının toplam tarihinin bir parçası demek değildir. Gerçekte Delhi Sultanlığı, çeşitli bölgelerde kurulmuş Müslüman devletler, Hint-Moğol İmparatorluğu ve son olarak da Pakistan, Müslümanlarınki kadar Müslüman olmayanların da ekonomik, sosyal ve siyasal tarihini etkilemiştir.

Sind'in 8. yüzyılın yirmili yıllarında işgalinden sonra Muhammed İbn Kasım'ın ve haleflerinin politikası, Emeviler çağının Araplığı ön planda tutan İslamcı tutumuyla uzlaşmaya çalışarak bu tutumu yöresel yönetime yansıtmak olmuştur. Arap egemenliğindeki Sind'de genel yönetim ve vergi yönetimiyle ilgili görevlere çoğu kez Hindular atanmıştır. İslamiyeti kabul etmiş bir Hindu olan Siskar, daha önceleri Hindu hükümdarlardan birinin bakanı iken, efendisinin yenilgiye uğramasından sonra Muhammed İbn Kasım tarafından yönetim işlerinde başdanışmanlığa getirilmiştir.

Arap ordusunun Sind'de ve Güney Pencap'da yaptığı fetih seferlerine kadınlar katılmamıştı ve daha sonra da kadınların geldiğini gösteren hiçbir tarihsel belge yoktur. Keza birçok Arap kadınının tüccarlarla birlikte Hindistan'ın güney sahillerine gelip oraya yerleşmiş bulunmaları da pek olası görülmemektedir. Bundan dolayı daha ilk günlerden itibaren Hindu kadınların Müslümanlarla evlenmeleri gelenekleşmiş, ancak zamanla Müslüman kadınların giderek daha çok sayıda Hindistan'a göç etmesi veya aileleri birkaç kuşak önce İslamiyeti kabul etmiş kadınların çoğalmasıyla Hindularla evlenmeler azalmıştır.

Saffariler egemenliğinin (867-911) başlangıcında Hint kölelerin miktarı, bu hanedanın ordusunda önemli bir yer tutmuştur. Gazneli Mahmud'un (998-1030) Hindu tapınakları yağmalayan ordusunda üç Hindu tümeni vardı. Birçok Hindu general, bu orduda üstün başarılar göstermiştir. Bunlardan biri olan Tilak, I. Mesud'un (1031-1041) hükümdarlığı zamanında büyük rütbeye erişmiş ve komuta ettiği çoğunluğunu Hinduların oluşturduğu bir orduyla da, hükümdara isyan etmiş bulunan Türk komutan Niyaltigin'i yenilgiye uğratmıştır.

Delhi Sultanlığı, Müslümanlığı kabul etmiş Hindu komutanların hizmetinden geniş çapta yararlanmıştır. Bunlardan bazıları, örneğin Husrav Han gibileri, ihanet edip ayaklanmalar düzenlemiş ve Müslümanlıktan çıkmışlardır. Delhi Sultanlığında olsun, bu sultanlığın devamı olarak çeşitli bölgelerde kurulmuş devletlerde olsun Hindu gö-

reviller çalıştırılmış ve Sikandar Lodis (1489-1517) zamanına kadar da tarım vergisine ilişkin yazılar Hint dilinde kaleme alınmıştır.

Hindular, Moğol egemenliği döneminde de yönetimin her dalında hizmet etmişlerdir. Büyük Ekber (1556-1605) zamanında Hindulara ve Müslümanlara farklı davranmak, gerek sivil gerekse askeri devlet hizmetinde tümüyle kaldırılmış; ne var ki bu ideal tutum ancak onun hükümdarlığı sırasında sürdürülebilmiştir. Bir Hindu, Todar Mal, imparatorluğun en yüksek maliye memuruydu. Ekber'in yönetim alanında en büyük eseri, "Raçputlar'a" Moğol ordusunda bütün rütbeleri vermesidir. Raçputlar savaşçı bir kasttı. 10. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar Hindistan'da Müslüman egemenliğine karşı en önemli Hindu direniş zümresini oluşturmuş bulunan bu kast, böylece Moğol İmparatorluğunun safında yer almış ve onun amaçlarına hizmet etmeye başlamıştır. Moğol İmparatorluğunun parlak çağında (1517-1707) Raçputlar, Moğol egemenliğine hep sadık kalmışlar ve bu egemenlikle özdeşleşmişlerdir. Asker ve komutan olarak Raçputlara, İran Safavileri ve Ortaasya Özbekleriyle olan anlaşmazlıklarda ve yapılan savaşlarda tam bir güven gösterilirken, İran ya da Ortaasya kökenli subaylar ve birlikler güvenilir sayılmamıştır. Avrangzib zamanına kadar Raçput komutanların, Müslüman Moğol veya Pathan kökenli komutanların ayaklanmalarıyla kıyaslanabilecek derecede önemli hiçbir başkaldırması olmamıştır.

Dekkan'ın Müslüman devletleri de Hindulara görev vermekte aynı liberal tutumu göstermişler, burda da bir süre resmi dil Farsçanın yanında yerli Hint dilleri kullanılmıştır.

Ne var ki her şey bu kadarla bitmiyor. Hinduların Müslüman hükümetlerle işbirliği yapması, Hinduların İslam egemenliğine karşı direnmelerinin yanı sıra göz önünde bulundurulacak sadece ikinci derecede bir olgudur. Bu direnişe yabancı Müslüman egemenliğinin uygulamaları neden olmuştur. Bunlar arasında cihat ve cizye gibi bazı kurumların Hindulara zorla kabul ettirilmesi, halkın Müslüman olmaya zorlanması, Müslümanlıktaki eşitlik ilkesi nedeniyle Hindu toplumun kast sisteminin kökten zedelenmesi ve yine Müslümanlığın resim düşmanlığı yüzünden Hindu hasımlarla savaş yapılan yerlerde bütün tasvirlerin tahrip edilmesi ve Avrangzib gibi teokratik hükümdarların tutumu sayılabilir. Bu direniş Hindu din ve kültürünün kendi kabuğuna çekilmesiyle Moğol egemenliği öncesi dönemde güçlenmiştir; bu dönemde Müslümanlara, daha önceki dönemlerde Grekler ve diğer yabancılar gibi "Yavanas" (yabancı) ya da "Mleçças" (temiz olmayan, barbar) denilmiştir. 15. yüzyıla kadar Hindular, "temizliklerini temiz olmayan yabancılar karşısında korumak için" kendilerini çok katı biçimde Müslümanlardan uzak tutmuşlardır. Sonuç, Hinduların

birçok alanda –özellikle alt düzey işlerde– yönetime katılmalarına rağmen, Ekber zamanına kadar, ulusal bir gelişme söz konusu olmadığı gibi, Müslümanlarla ortak hiçbir sosyal veya kültürel gelişme de gerçekleşmemiş ve Hindular Müslüman devletle kaynaşmamışlardır.

Moğol döneminde Hindular ile Müslümanlar bir ölçüde yakınlaştılar. Fakat İslamiyetin ruhu, örneğin 17. yüzyılda Şeyh Ahmed Sirhindi'nin yazılarında yansıdığı gibi İslamiyetin ruhu, Hindu dinine karşı hep kuşkucu kalmıştır. Keza Hinduizmin ruhu da, İslamiyete karşı kuşkucu tutumunu hep sürdürmüştür. Böylece "kendinden öteye itme ilkesi, kendine doğru çekmezden çok daha güçlü biçimde kendini göstermiştir."

Oswald Spengler ve Arnold J. Toynbee gibi tarih filozofları, "Arap", "Suriye" ve "büyüsel" diye adlandırdıkları kültürleri bir yana, Hint ya da Hindu kültürünü bir diğer yana ayırıp onları ayrıntılı biçimde anlatmışlardır. Tanıtlamaları bugün hayli "tötolojik" (artıklamacı) sayılıyorsa da, her iki kültür çevresinin erken dönemlerinde kutup halinde birbirine zıt nitelikte evrim geçirdikleri olgusu tartışma götürmez bir gerçektir. Bu gerçeği biraz daha belirgin kılmak için tanınmış Hindu tarihçi Tara Chand'ın şu sözlerini okuyalım:

"Hinduizm anlaşılmak isteniyorsa, öncelikle onun çevresini tanımak gerekir.... Miskince akan ırmakların suladığı geniş, dümdüz, uçsuz bucaksız ovalar; uzaklarda tepeleri yaz kış karla kaplı sıradağlarla sınırlı ufuklar; yol vermez, balta girmez ormanlar; hiçbir işe yaramaz çıplak tepeler; böyledir bu ülkenin görünümü. Doğa bu topraklarda gaddarca; fakat kurallara sıkıca bağlı oyunlar oynar. Yazlar, yağmur mevsimleri ve kışlar hep aynı sırayla birbirini izler..... Hintlinin bilinci, zaman ve mekân konusunda bir kavram geliştirmiştir. Kesiksiz, aralıksız ve belirli aralarla kendini gösteren bir zamanda, boşluğa, lotus çiçeğinin yumuşak sürgünleri gibi uysalca eğilip bükülebilen bir mekânda işleyen bir gerçeklik kavramıdır bu. Gerek bu zamanın, gerekse bir mekânın kendine özgü, çok yönlü kuralları vardır. Hintli için evren, sonu gelmez bir oluşumdur ve didinmelerle yüklü bir yaşayışta yansır. Bu evrende sayılmayacak kadar çok, dizi dizi basamaklar, birbirinin içine örülmüş yığınla biçimler yer almıştır; ne başı vardır ne de sonu; bununla birlikte yine de kapalı bir kozmostur." (Chand, Influence, s. 232.)

Bunlarla, İslam kültürünün Ortaasya'dan Kuzey Afrika'nın batısına uzanan kurak ülkelerdeki gelişiminin karşılaştırmasını da şöyle yapmaktadır:

"Göz alabildiğince uçsuz bucaksızlıklara dümdüz uzanan kurak ovalar; yukarda bulutsuz gökyüzünün enginliği; gözleri kamaştıran parlaklığıyla gündüzler ve parıldayan sayısız yıldızla kaplı geceler;

mevsimlerin şaşmaz bir düzenle birbirini izlemesi; acımasız bir doğanın amansızlık ve verimsizliği; yetiştirilen bitkileri canlı tutabilmek amacıyla sulama kanalları şebekesini güvence altına almak ve kimi yerlerde toprağın bir parçacığının binbir güçlükle işlenmesiyle meydana getirilmiş sebze ve meyve bahçelerini mahvolmaktan kurtarmak için harcanan zorlu çabalar; beslenmesini yetersiz otlaklardan ve çöllerden sağlayan göçebe yaşamı; kentlerde ve verimli yörelerde oturanlarca başarılan türlü el sanatı ürünleri; bütün bunlar bu bölgelerde yaşayan insanların ruhunda derin izler bırakmıştır. Gerçek ötesi ile gerçekliğin yanyana oluşu; insanın ve insan eserinin hiçliği; zamanın anları ile mekânın noktaları arasında uzanan boşluklar; ahlaksal ve zihinsel açıdan doğruluk, dürüstlük, ateşli enerji ile umursamaz uyuşukluğun periyodik biçimde yer değiştirmesi; mantıksal ve geometrik düşünüşte soyutluk; plastik duygudan yoksunluk; saf düşünce eğilimi ve hem Tanrıların hem de insanların tasvirlerinden nefret; taşlaklar için bakışta apaçıklık ve dosdoğruluk; ayrıntıların üzerinde çalışılırken gösterilen sonsuz özen; doğanın değişmez düzenine gösterilen mistik inanç; Allah'ın iradesine sessizce bir boyun eğiş ve huzur içinde vakur bir ram oluş; bütün bunlar gelişiminin başlangıç döneminde Müslüman zihniyetinin belirleyici nitelikleridir." (Chand, Influence, s. 241.)

Bu başlangıç döneminde İslam kültürünün temel çizgileri biçimlenip pekişmiştir. İslam kültürü, Hinduizmin coğrafi ve kültürel çevresi içine girip de bu çevrenin üzerinde egemenliğini kurunca, pekiştirmiş bulunduğu sağlam çekirdek zedelenmeden varlığını sürdürmüştür. Kendisine çok yakın bu çevreden etkilenmesi, ancak ikinci derecede önemde birkaç noktada olmuştur. Nitekim önceleri Hindu ve Müslüman kültürlerin, çok az da olsa birbiriyle kaynaştığına inanmış bulunan Tara Chand da, çeyrek yüzyıl sonra Pakistan'ın doğuşu üzerine yazdığı bir makalede bu görüşünü düzeltmiştir:

"Hinduizm öncelikle korunmak sorununu ele alırken, Müslüman hak-hukuk kavramları uğraştırmıştır. Hindu için dinsel bilgi birikiminin özel ve kişisel görünümü ön planda durur, Müslüman için ise müminlerin topluluğuna katılması. Hindu, sosyal göreneklerinin aksaklıklarını görmezlikten gelme eğilimindedir, Müslüman için ise böyle bir şey dehşet vericidir. Öte yandan Hindu, Müslümanın hoşgörüsüzlüğünden ve uzak geçmişin anılarından dolayı acı çekmektedir. Hindu, Müslümanın gönlünde yaşattığı Arap geçmişe hiçbir yakınlık duymaz. Müslümanın da 'Vedalar' Hindistanıyla ilişkisi yoktur. Gerçi bir küme oluşturma bilinci gelişmiştir ve aynı topraklarda yanyana yaşama öğesi her iki taraf için de önemlidir; ama bundan ne anladıkları konusunda tam bir uyum yoktur." (Tara Chand-Mevlana Abul Ka-

lam Azad. A memorial vol. ed. by Humayun Kabir. Bombay 1959, s. 238.)

Hinduizm yabancı etkilere kapısını kapatmamış, aksine bu etkileri özümlemiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirdiği dikkate değer iş de, Hindistan kıtasında Budizmi alıp onu tam anlamıyla içinde eritmiş olmasıdır. İslamiyet, bu çeşit parçaları özümlemede katı davranmış ve yabancı öğeleri içine almayı reddetmiştir. Onun için ya tam anlamıyla İslam inancını benimsemek vardır, ya da inançsızlık yani "kâfirlik." İslamı fetihlerine kadar Hindistan'da Hinduizm, bütün yabancı istilacıları –Sakaları, Kuşanları, Hunları– âdeta emmeyi ve kendi kast sistemi içine almayı başarmıştı. Sadece Müslümanlar ya da en azından onun büyük çoğunluğu Hinduizme ve Hindu kültürünün özümleme gücüne yüzyıllarca direnmiştir Çağdaş Hindu tarih yazarlarının en önde gelen olan R. C. Majumdar, bu özelliği şu sözlerle özetler: "Ne Hindular ne de Müslümanlar, en küçük oranda dahi, karşı tarafın kültürünün karakteristik çizgilerini kendilerine mal etmiş değildirler; oysa bu, onların insanlık kültürüne en büyük katkıları olabilirdi." (Majumdar, Delhi Sultanate, s. 616.)

3) MOĞOL DÖNEMİNE KADAR MÜSLÜMAN HİNDİSTAN

İslamiyetin ikinci halife Ömer zamanındaki ilk yayılma dalgası Hindistan sınırına kadar ulaşmıştı. Müslüman savaşçıların Hint toprağına girmesi ise ancak 711 yılında gerçekleşmiştir. Emevilerin Irak valisi ve aynı zamanda bir örgütleme dehası olan Haccaç İbn Yusuf'un planlamasıyla, üstün yetenekli bir komutan olan damadı İbn Kasım Sind, İndus'un aşağı mecrasında bulunan ve bugün onun adıyla anılan bölge ile buranın kuzeyindeki Pencap'ın güney kesimini fethetmiştir.

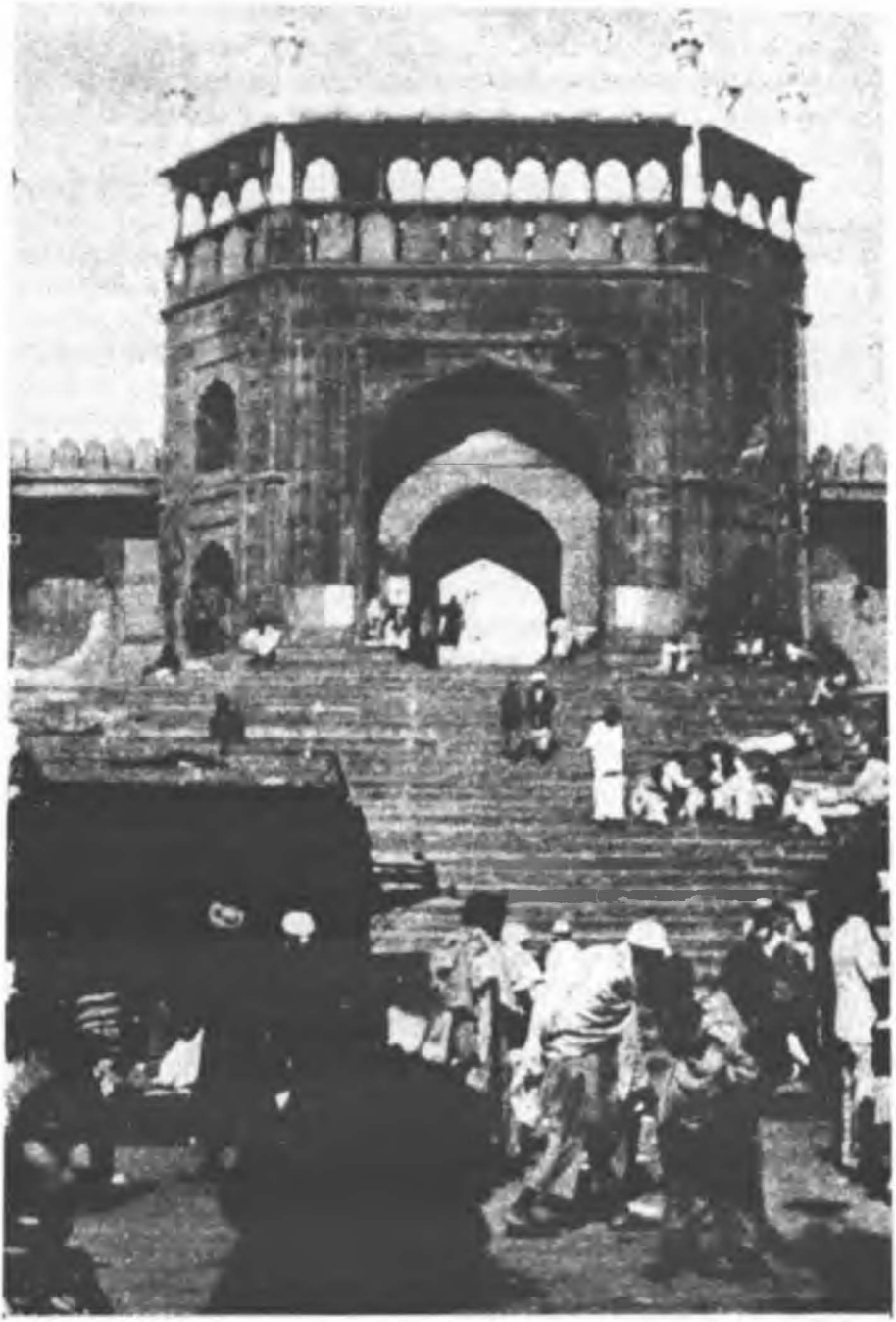
Hindistan'da Müslüman fetihlerinin ikinci dalgası 986'da başlar. Bu sefer istilacılar, Gaznevilerin Türklerden ve Afganlardan oluşan ordusuydu. Bu istila dalgasının doruk noktasını, Gazneli Mahmud'un 998 ile 1030 yılları arasında Pencap'ı ve İndus'un ötesindeki bölgeleri imparatorluğuna katması oluşturur. Mahmud'un başkenti, günümüzde Afganistan'da bulunan Gazne idi; ömrünün son yıllarında ise başkenti Lahor olmuştur. Arap etkisindeki Sind'e oranla Gaznelilerin etkisindeki Pencap, İslam kültürünün yaygınlaşmasında çok daha büyük rol oynamıştır. Dinsel geleneğin araştırılmasına, tarihe, İslam tasavvufuna, özellikle de Fars edebiyatına ilişkin değerli eserler burada yazılmıştır.

Gaznevileri "Guriler" izledi. Bunlar Pencap'ı fethettiler ve Muhammed İbn Sam komutasındaki ordularıyla Raçputların egemenliğine son verip onların tüm Kuzey Hindistan'ı kapsayan topraklarını ve Bengal'i işgal ettiler.

Muhammed İbn Sam, 1206'da öldü. Kuzey Hindistan'da yerini alan, köle kökenli komutanlardan Kutb-ud-din Albak oldu. Bu komutan "Delhi Sultanlığı"nı kurdu.

İlk Delhi sultanları, "Köle Sultanlar" diye adlandırılır; çünkü bunların ilk üçü daha önceki sultanlar tarafından azat edilmiş kölelerdi. Bu sultanların iktidarı İletmiş'in (1210-1236) hükümdarlığı zamanında pekişmiştir. İletmiş, ilkin Muhammed İbn Sam'ın öteki köle kökenli haleflerivle savaştı; birbiri ardından hepsini yenilgiye uğrattı. Onun zamanında bütün Kuzey Hindistan, ufkunda Cengiz Han tehdidinin belirdiği İndus'tan doğuda Bengal Körfezine kadar her yer Delhi Sultanlığının egemenliği altına girdi. 1221'de Cengiz Han, İndus'ta göründü. Cengiz Han'ın kovaladığı Celal-ud-din Harizm Şah'ı, İletmiş ne korudu ne de onun sığınmacı olmasına izin verdi; böylece de Moğollara kendisine karşı düşmanca davranabilme olanağını vermekten kurnazca kaçınmış oldu. İletmiş, güney sınırındaki birçok Hindu beyliklerine boyun eğdirdi ve Hindistan'da kurulmakta olan bu Müslüman devletin yalnızca birlik ve beraberliğini sağlamakla kalmadı, ayrıca İslam dünyasının büyük kesiminin Moğol ordularınca çiğnendiği bir dönemde, İslamiyetin ileri karakolu halinde güvenliği sağlamayı da başardı.

İletmiş'in önerisi üzerine kızı Raziyya (1235-1240) Hint-İslam tarihinde tek kadın hükümdar olarak tahta çıktı. Bir kadın tarafından yönetilmek her ne kadar mağrur Türk beylerinin hoşuna gitmediyse de, boyun eğmekten başka bir seçenekleri yoktu. Raziyya Begüm, yetenekli bir kadındı; erkek giysileri içinde hem sivil hem askeri alanda devletin dizginlerini elinde sıkıca tutmayı başardı. İsmaililerin Delhi'de başlattıkları bir ayaklanma derhal bastırıldı. Raziyya'nın hükümdarlığı eğer Yakut adında bir Habeş köleye aşırı yakınlık gösterip bu yüzden Türk soylularını kızdırmasaydı, herhalde çok daha uzun zaman sürerdi. Türk soylular ayaklandılar, Raziyya'yı tahttan indirip öldürdüler. İki erkek kardeşi birbiri ardından tahta geçtiyse de, devletin istikrara kavuşması ancak en küçük kardeşi Nasır-ud-din Mahmud'un (1246-1266) hükümdarlığı zamanında olabildi. Bu sultan kendini dine adamış, aşırı sofu bir adamdı. Hükümdarlık döneminin uzun sürmesi ve hayli sakin geçmesi, kayınpederi ve başveziri Balban'ın yetenekli ve acımasız oluşu, sıkıyönetimiyle düzeni sağlaması sayesindedir. Balban 1235'te sürgüne gönderildiyse de, 1255'te yeniden işbaşına döndü.

Delhi'de Büyük Cuma Camii

Gıyas-ud-din Balban (1266-1287), tıpkı Mısır Memluk Sultanı Baybars gibi, gençliğinde Moğolların tutsağı ve kölesi olmuş, onların yanında kendini yetiştirmişti. Daha sonra Delhi'ye getirilmiş, İletmiş'in en güçlü Türk kölelerinin bir araya geldiği Kırklar (Çihilgan) Birliğine katılmıştı. Damadı Sultan Nasır-ud-din Mahmud'un ölümünden sonra tahtı ele geçirdi. Çihilgan'ın iktidarını kırdı; onların yerine kendine bağlı deneyimli komutanlar atadı ve bunların yardımıyla vurucu gücü yüksek bir ordu kurdu. Ülkeyi yeniden düzene kavuşturdu. Moğol tehdidi yüzünden Hindistan'da yeni fetihlere girişmekten kaçındıysa da, Bengal'deki bir isyanı (1280-81) acımasızca bastırdı. Moğollara karşı askeri açıdan çok etkili bir sınır kaleleri sistemi yarattı. Fakat hayatının en büyük trajedisini de yine orda yaşadı: Herkesçe sevilen ve üstün yetenekli bir genç olan oğlu Muhammed, 1285'te, bir Moğol akıncı kolu tarafından pusuya düşürülüp öldürüldü. Balban, bu darbeye uzun süre dayanamadı. Yerine liyakatsız bir torunu geçti ve köle sultanların sonuncusu oldu.

Taht, Türk kökenli Afgan "Halcı" hanedanına geçti. Bu hanedandan ilk sultan Celal-ud-din Firuz (1290-1296) tahta çıkınca, önceleri direnişle karşılaştı; fakat sonunda hükümdarlığı herkesçe kabul edildi. Yönetimi üstlendiği zaman yaşlı bir adamdı. Altı yıl sonra haris bir insan olan damadı Ala'-ud-din tarafından öldürüldü. Ala'-ud-din Halcı (1296-1316), Dekkan'da ilk Müslüman talan akınını gerçekleştirdi ve bu akında topladığı ganimetin büyüklüğü sayesinde iktidarını sürdürecek dev bir zenginlik elde etti. Onun zamanında Delhi Sultanlığı, büyük bir imparatorluk haline geldi. Onun zamanında güneyde ve batıda bulunan bütün Hindu krallıklar, birbiri ardından fethedildi. Bu sultan, bir yandan da Çağatay Moğollarının tehdidine karşı durmayı başardı. Aldığı yönetim önlemlerinde gerçi çok sert ve katıydı; ama devletin ekonomik büyümesini de sağlamıştır. Ölümünden sonra Halcı hanedanı tümüyle yozlaştı. Oğlunun Hintli gözdesi Husrev Han, tahtı ele geçirdi; din değiştirip Müslümanlıktan çıktı ve devlet bir kargaşa ortamına sürüklendi. Bu duruma son veren, Moğolların tehdit ettiği sınırda ordusuyla uzun süredir bekleyen, saygın komutan Gazi Malik Tugluk oldu.

Gıyas-ud-din Tugluk'un hükümdarlığı kısa sürdü (1320-1325); fakat örnek gösterilecek nitelikte oldu. Onu biraz delişmen ama üstün zekâlı Muhammed İbn Tugluk (1325-1351) izledi. Onun hükümdarlığının belirgin özelliği olarak üç büyük girişimi gösterilebilir. Ne var ki bu girişimlerin üçü de başarısızlığa uğramıştır. Birincisi Himalaya keşif seferidir, dağlarda sona ermiştir. İkincisi başkentin Delhi'den Dekkan'da Devletabad'a (Devagiri'ye) taşınmasıdır, bir süre sonra yeniden Delhi'ye dönülmüştür. Üçüncüsü piyasaya bakır sikke

sürmesidir, ülkenin ekonomik açıdan çökmesine neden olmuştur. Sultanın gaddarlığı ayaklanmalara yol açmış ve bir dizi il elden çıkmıştır. Böylece güneyde ve doğuda bazı devletler ortaya çıktı. Dekkan'da Müslüman egemenliği gerilerken, uzak güneyde Hindu "Vicayanagara Krallığı" yükselme yolundaydı.

Muhammed İbn Tugluk'un halefi yeğeni Firuz Tugluk (1351-1388) oldu. Ülkede İslami nitelikte bir teokrasi rejimi kurmayı denedi. Onun zamanı birkaç başarısız fetih seferi dışında genellikle barış içinde geçti. Onun ölümünden sonra Tugluk hanedanı ve Delhi Sultanlığı çökmeye yüz tuttu. İllerin çoğu bağımsızlığını ilan etti ve sonunda Timur'un istilası ve Delhi'nin yağmalanmasıyla yıkıcı darbe geldi.

"Seyyidler" denilen hanedanın 1414-1451 yılları arasındaki egemenliği ise Delhi ve yakın çevresiyle sınırlı kaldı. Kültürel yönlendirme etkinliği, sonradan kurulan ardıl devletlere geçti. Bunlardan biri, yaklaşık iki yüz yıl süre bağımsız devlet olarak varlığını sürdürmüş ve bu arada çeşitli hanedanlarca yönetilmiş bulunan Bengal'dir. Bağımsız Bengal'den günümüze çok güzel mimari anıtlar kalmıştır. Bu anıtlara muson yağmurları hiçbir zarar verememiştir. Ne var ki bu ülkenin en büyük övünç kaynağı, yaratılmış olan Bengal edebiyatıdır.

Kuzey Hindistan'da, Ganj ve Camına ikiz ırmakları kıyılarında kurulmuş ve bölgeye 1398-1486 yılları arasında egemen olmuş "Caunpur Krallığı" da, ardıl devletlerden biridir. Hükümdarları "Sultanuş-Şark" unvanıyla anılırdı. Bu da, devletin kurucusu Hadım Malik Sarvar'a (1394-1399) "Şarkî" denilmesinden kaynaklanıyordu. Caunpur, bir süre İslam kültürünün merkezi oldu. Camilerinde kendine özgü bir mimari stil geliştirmiş ve müzik hükümdarlar tarafından özel himaye görmüştür.

Orta Hindistan'da kurulmuş Müslüman iki küçük devletten biri olan "Malva", 1401'den 1531'e kadar bağımsızlığını korudu. Burda ilkin bir Guri hanedanı (1401-1436) egemen oldu. Bu Gurilerin, Hindistan fatihi Muhammed İbn Sam'ın Gurileriyle bir ilişkisi yoktur. Malva'da Gurilerden sonra "Halcı" hanedanı (1436-1531) başa geçti. Bunların da aynı adı taşıyan ve daha önceleri Delhi'de egemen olmuş bulunan hanedanla ilişkisi yoktur. Malva devletinin başkenti Mandu, bugün hâlâ görkemli yapılarıyla kıvanç duymaktadır. Bu krallık için, Hindu valilerinden Medini Ray'ın, kudretli ve haris Raçput hükümdarı Rana Sanga tarafından desteklenip başlıbaşına bir güç haline getirilmesi ciddi bir tehdit oluşturmuştur. 1531'de Malva, batı komşusu Gucarat Krallığı tarafından ilhak edildi.

Orta Hindistan'daki ikinci Müslüman devlet, küçük Handeş Beyliği idi. 14. yüzyılın sonlarından 1601 tarihinde Ekber tarafından Mo-

ğol İmparatorluğuna bağlanıncaya kadar "Faruki" hanedanınca yönetilmiştir.

Sahildeki Gucarat Krallığı (1407-1572), Delhi Sultanlığının ardılı devletler arasında, siyasal ve kültürel bakımdan en önemlilerinden biri oldu. Burası Yakındoğu'nun Müslüman ülkeleriyle yapılan deniz ticaretinin bir merkeziydi; Müslüman ülkelerden buraya sürekli göçmenler gelmekteydi. Deniz ticareti yollarını kesmek isteyen Portekizlilere karşı Mısır Memluklarının donanmasının desteğini elde ettiği gibi, aynı doğrultuda bir desteği de, üç defa, Osmanlı Sultanı Muhteşem Süleyman'dan da sağlamıştır. Gucarat hükümdarları hanedanını Zafer Han kurmuştur. Bu adam, İslamiyeti kabul etmiş bir Raçput'tu. Bu hanedanın hükümdarları içinde en kudretlisi sayılan Mahmud Begra (1458-1511) hem yönetici hem de komutan olarak kendini göstermiştir Gucarat, 1572'de Ekber tarafından fethedilerek Moğol İmparatorluğuna bağlanmıştır.

Keşmir, 1335'te İslam egemenliği altına girdi. Bunu sağlayan, tahtı ele geçirip 1349'a kadar da iktidarda kalan "Şah Mirza" adlı maceracı bir savaşçıdır. Bunun torunu, resim düşmanı diye ünlü "Sikandar" (1394-1416), ülkeyi demir yumrukla yönetmiş ve Hindulara karşı aşırı bir hoşgörüsüzlük göstermiştir. Onun tam karşıtı bir politika izleyen oğlu "Zeyn-ul-Abidin" (1420-1470) saygın ve seçkin bir hükümdar olmuştur. Sevecen ve hoşgörülü tutumuyla Hinduları aşağılayan bütün yasaları kaldırıp onlan Müslümanlarla eşit duruma getirdi. Herkesin yasalara uymasını ve ülkede düzenin oluşmasını sağladı. Köyleri birim kabul eden bir adalet sistemi kurdu. Vergileri azalttı. Özellikle kayda değer bir yanı da, çok yönlü bir eğitim görmüş olmasıdır. Aralarında Keşmirce, Farsça, Eski Urduca ve Tibetçenin de bulunduğu birkaç dili konuşurdu. Özel ilgi duyduğu bir alan da Sanskrit edebiyatıydı. Müslüman tarihçilerden çok, Hindu tarih yazarlarının eserlerini incelemiştir. Keşmir, 1586'da Ekber'in ordularınca fethedilmiştir.

Hint Yarımadasını meydana getiren Dekkan bölgesinin kuzey kesiminde, 1347'den 1527'ye kadar "Bahmani" ardıl devleti egemen oldu. Burda Hint-İslam kültürünün güney, ya da "Dakkani" denilen kolu gelişti. Bu kültürde İran'a özgü özellikler, mimari, dil ve edebiyat gibi alanlarda, Hint kültürüyle Kuzey Hindistan'dakinden çok daha derinlemesine bir kaynaşma göstermiştir. Bahmani devleti sonunda parçalandı ve beş ilinde valiler bağımsızlıklarını ilan ettiler; böylece de bu bölgede beş ayrı hanedan kuruldu. Bu hanedanlar şunlardır: Berar'da, İmad-Şahi (1485-1572); Bicapur'da, Adil Şahi (1490-1686); Ahmetnagar'da, Nizam Şahi (1491-1633); Golkonda'da, Kutb Şahi (1512-1687) ve Bidar'da, Barid Şahi (1526-1619).

Birbirleriyle savaşıp duran bu devletlerden Berar, 1574'te, Ahmetnagar'a; Bidar da, 1619'da, Bicapur'a katıldı. Ahmetnagar, Bicapur ve Golkonda sultanlıkları Şii, Delhi Sultanlığı ile diğer bütün Hint Müslüman devletleri Sünni idi. Ayrıca güneydeki bu üç Şii sultanlığın Müslüman halkının büyük çoğunluğu da Sünni idi. Bu Şii devletler, İran Safavileri ile çok yakın ilişkiler içinde bulunuyor, cuma hutbelerinde Safavilerin adı okunuyordu. Bu durum, Moğolların buraların bağımsızlığına son vermesine kadar böylece sürüp gitti. Müslüman Dakkani kültürü, Bicapur ve Golkonda saraylarında parlak bir gelişme göstermiştir. Bunu, her iki kentin mimari anıtlarında ve Urdu edebiyatının ürünlerinde görmekteyiz. Bu ülkelerin sultanları çok iyi yetiştirilmiş ve çok seçkin kişilerdi. Birbirleriyle sık sık acımasızca savaşmış bu Dekkan devletleri güneydeki komşuları, büyük ve güçlü "Vicayanagara" Hindu krallığına karşı 1565'te bir birlik oluşturdular; bu devleti yıkmayı başardılarsa da, topraklarını uzun süre ellerinde tutamadılar.

Delhi Sultanlığının, Afganlı Lodi hanedanının yönetiminde, kısa süren bir yeniden canlanma ve yayılma dönemi oldu. Bu hanedanın kurucusu "Behlül Lodi" (1451-1489) eski Seyyid devletinin sınırlarını, Caunpur krallığını fethederek genişletti. Oğlu "Sikandar Lodi" (1489-1517) bu hanedanın en önemli hükümdarıdır. Topraklarını ve sultanlığının saygınlığını, doğu komşusu Bihar'ı fethetmek ve birçok Raçput beyliğini kendine bağlamak suretiyle artırdı. Sikandar, enerjik ve adaletli bir hükümdardı. Aldığı yönetim önlemlerinin bazıları Hindu dinine aykırıydı. Alt kademe yönetimde bir İranlılaştırma uyguladı; bunun sonucu da, görev almak isteyen bütün Hinduların, Farsça öğrenme gayretine düşmeleri oldu. Dinsel sorunlarda akılcı bir tutum izledi. Bilimleri teşvik edip sarayına bilginleri topladı. Oğlu ve halefi İbrahim, 1526'da, Babür tarafından yenilgiye uğratıldı. Böylece Delhi Sultanlığının kaderi belirlendi.

4) MOĞOL İMPARATORLUĞU

a) Babür ve Moğol İmparatorluğunun Kurulması

Aslında Moğol kanı karışmış Timur soyundan Türkler olan Moğollar zamanında İslam egemenliği, Hindistan'da, kudretinin ve parlaklığının en yüce derecesine ulaşmıştır.

Kitabımızda Moğol diye anılacak olan bu Türk-Moğol hanedanının kurucusu Babür, Timur ailesinin sayıları hayli fazla beylerinden birinin oğlu olarak, 1483'te, Ortaasya'da doğdu. Babasının 1494'te ölümü üzerine, on bir yaşındayken beyliğinin başına geçti. On yıl durmadan savaşarak bu küçük devletini ayakta tutmaya boş yere uğraşıp durdu. Sonunda Özbek hükümdarı Muhammed Saybani Han tarafından yenilgiye uğratılıp Ortaasya'yı terk etti; bugünkü Afganistan'da merkezi Kabil olan yeni bir beylik kurdu. O sırada Hint kıtasında Lodi hanedanı çözülme halindeydi ve bunun sonucu olarak birçok yerel krallık ve beylik meydana çıkmış, böylece bölgede bir iktidar boşluğu yaratılmış bulunuyordu. Babür, Kabil'de durumunu sağlamlaştırdıktan bir yıl sonra, 1505'te, ilk seferini İndus'un batısındaki Hint sınır bölgesine yaptı. Yoklama niteliğindeki bu seferin ardından dört sefer daha düzenledi. 1526'da yapılan son sefer, onu kesin sonuca ulaştıran sefer oldu.

1505 ile 1526 arasında geçen zaman boyunca asıl amacı, Hindistan'ı fethetmek değildi. Atalarının Ortaasya'da kurmuş olduğu Timur İmparatorluğunu yeniden ele geçirmek istiyordu. Nitekim Özbek hükümdarı Saybani Han, 1510'da, Safavi hükümdarı Şah I. İsmail tarafından yenilgiye uğratılıp öldürülünce, Babür 1511'de bazı Ortaasya kentlerini işgal etti. 1512'de müttefiki olan İran kuvvetleriyle birlikte Özbekler'i yenilgiye uğratmayı yeniden denedi; fakat ordusu öylesine acı bir bozguna uğradı ki Babür, Kabil'e kadar çekilmek zorunda kaldı.

Bu arada Hindistan'dan, Lahor'daki Lodi valisinden ve Raçput Beylikleri Konfederasyonunun korkak başkanı Rana Sanga'dan, Hindistan'a sefer düzenlemesi yolunda öneriler geldi. Babür, Hindistan'ı fethetmeyi asla istemiyor, bu ülkeye daha çok, asıl amacına ulaşmada yardımcı olacak, yararlı bir müttefik gözüyle bakıyordu. Fakat 1526'da yeniden Hindistan'a girdiğinde niyeti artık fethetmek ve bu ülkede kalmak olmuştu. Panipat'ta yapılan ilk savaşta, son Lodi hükümdarı II. İbrahim'i (1517-1526) çevik bir taktik uygulaması ve üstün topçu birlikleri kullanması sayesinde yenilgiye uğrattı. Kesin sonuçlu bu savaş, hükümdar olarak ona, bir büyük imparatorluğun çekirdeğini oluşturacak olan Kuzey Hindistan'ın kapılarını açtı.

Babür, Hindistan'ı yurt edindiği ve yeni devletini bu topraklarda kurmak istediği halde, burasını sevmedi. Eşsiz bir canlılıkla yazdığı, anı kitabı "Babürname"de şöyle demektedir: "Hindistan, çekiciliği pek az olan bir ülke. İnsanları güzel değil; sosyal yaşantısı yok; ziyaretler ve ziyaretlerin iadesi yapılmıyor. Ne deha belirtileri var, ne liyakat, ne de görgü kuralları. El sanatları dengeli değil, ne yöntemleri var, ne de kaliteleri. İyi atları yok, iyi köpekleri de. Ne üzüm var burda, ne misk

kavunu, ne de başka bir nefis meyve. Buz da yok, soğuk su da. Pazarda iyi ekmek bulunmadığı gibi, pişmiş bir yemek bulmanız da olanaksızdır. Sıcak hamamları yok, yüksekokulları yok, mum yok, meşale ve kandil de yok." (İngilizce Babürname, s. 518)

Ne var ki ikliminden hoşlanmıştı, özellikle de yağmur mevsiminden. İlk girişimi, kastlar ve alt kastlar yoluyla halkın belirli meslekle-re ayrılmış olduğu Hindistan'da, dev boyutlardaki işgücünden olabildiğince çok yararlanmaya çalışması oldu.

Hindistan'da ilk ve en tehlikeli hesaplaşmasını Rana Sanga ile yapmak zorunda kaldı. Yeni oluşturulmuş, gevşek yapılı bir Raçput Beylikleri Konfederasyonunun başkanı olan bu adam, Hindistan'da Hindu egemenliğini yeniden kurmak istiyordu. Babür, onunla yapacağı savaşı hem kesin sonucu belirleyici, hem de kutsal savaş (cihad) olarak görmekteydi. Bu yüzden de zaferi kazandığı takdirde, ağzına şarap koymayacağına dair ant içmişti. 1527'de, Hanua Meydan Savaşında, Rana Sanga ağır bir yenilgiye uğratıldı. Bu defa zafer, Babür'ün –Osmanlı devletinde yetişmiş bir Türkün komuta ettiği– topçuları sayesinde kazanılmıştı. Bu zaferden sonra birçok Raçput ve Afgan önder, kendisine boyun eğdi. Afganlardan çoğu onun hizmetine girdi. Babür, 1530'da öldüğünde, aradan geçen dört savaş yılı boyunca, yönetimin örgütlenmesini sağlamak için fazla bir olanak bulamadığı halde, yine de Hindistan'da güçlü bir Moğol devleti için temelleri atmış bulunuyordu.

Babür, birçok bakımdan ilginç bir kişiliktir. 1512'de, Türkistan'dayken, İran'ın yardımını ödüllendirmek için Şiiliğe geçeceği yolunda söz verir gibi olmasına rağmen, hep Sünni Müslümanlığın bir savaşçısı oldu ve hep öyle kaldı. Büyük çapta yürekli biri olduğu ve üstün taktik yeteneğine sahip bulunduğu halde, atılgan Özbeklerle başa çıkamamış, Afganlar ve Hindistan'da da savaşçı Raçputlar için korkulan bir hasım olmuştur. Çağatay Türkçesi nesrinde, seçkin bir klasik eser olan Babürname adlı otobiyografisi, onun güzelliği –doğada, insanda ve edebiyatta– arayan kişiliğini açıkça yansıtır. Babür, yalnızca edebiyatı seven ve bilen bir kişi değildi, kendisi de üstün yetenekli bir yazardı.

b) Humayun ve Suri Hanedanı

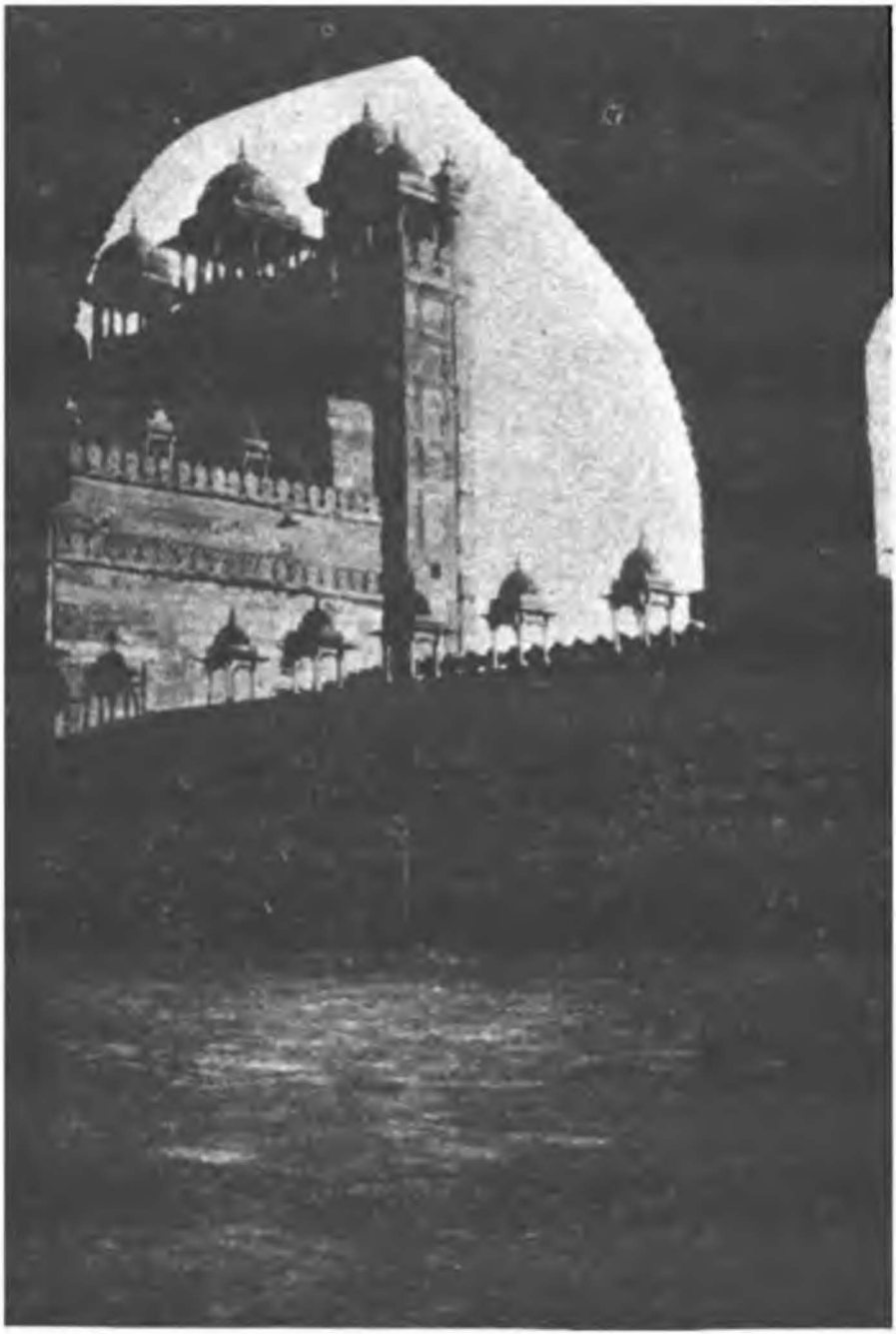
Babür'ün oğlu Humayun, gerçi babası gibi iyi eğitim görmüş ve cesur bir komutandı; ama onda babasındaki öncü ruhu, bir durum karşısında isterleri ve uygulama olanaklarını bir bakışta kestirme gücü yoktu. 1534'te, Gucarat ve Malva'ya karşı başarılı bir fetih seferi yaptı; zaferinden yararlanmayı bilemedi. O sırada enerjik bir Afganlı

bey olan "Sir Han", vurucu gücü yüksek bir ordu kurmuş, bu ordu sayesinde de 1537'de imparatorluğun doğu illeri olan Bengal ve Bihar'da yönetimi ele geçirmişti. Sonraki yıllarda Sir Han, Humayun'a karşı silahlanmasını sürdürdü ve onu 1539'da yapılan bir savaşta kesin yenilgiye uğrattı. Ardından da kendini hükümdar ilan etti ve Sir Şah adıyla Afgan Suri hanedanının kurucusu oldu. 1540'ta, Kanaviç'te uğradığı ikinci yenilgi Humayun'un kaderini belirledi. Hindistan'da egemen olduğu bütün bölgeleri yitirip kendi kardeşlerinin de ihanetine uğrayarak, sonunda İran'da, Şah Tahmasp'ın sarayına sığınmak zorunda kaldı. Humayun'un Hindistan'dan kovulmasından sonra Surilerin ara egemenliği on beş yıl sürdü.

Sir Şah'ın başarısı, silahlı kuvvetlerinin verimli örgütlenişinden, iyi eğitim görmüş bulunmalarından ve bu kuvvetlerin devletin savunması için bir dizi kaleye bölüştürülmüş olmasından kaynaklanıyordu. Sir Şah'ın egemenliği kısa sürdü; 1539'dan 1545'te Kalincar kuşatmasında ölümüne kadar altı yıl. Fakat çok iyi hazırlanmış, aynı zamanda uygulamaya çok elverişli bir yönetim sisteminin temelini atmıştı; öyleki daha sonraları bu sistem, Moğollarca aynen benimsenip geliştirilecektir. Vergilendirme düzenini yeniden kurmuş, gelir kaynaklarını artırmış, yeni yollar yaptırmış ve bu yollarda belirli aralıklarla konaklama tesisleri açtırmış, birkaç yıllık egemenliği süresince insanları seven ve halkının iyiliğini düşünen bir hükümdar olduğunu göstermeyi başarmıştı. Kendisinden sonra gelenler, İslam Şah (1545-1554) ve Adil Şah (1554-1555) önemsiz kişiliklerdi. Sonuncusu Humayun tarafından yenilgiye uğratıldı. Humayun, İranlıların yardımıyla Kandahar'ı işgal etmiş, kendisine ihanet eden kardeşiyle birkaç yıl savaştıktan sonra onu Kabil'den kovmayı başarmış ve sonunda durumu kendisi için başarıya elverişli görünce de, hiç değilse eski devletin bir kısmını geri almak için Hindistan'a girmişti. Kütüphanesinde merdivenden düşmesi sonucu öldüğünde, Humayun'un elde etmiş olduğu da sadece bu kadardı, ne eksik ne de fazlaydı.

c) Büyük Ekber

Humayun'un oğlu Ekber (1556-1605), tahta çıktığında henüz on üç yaşında bir çocuktu. Gerçi çevresi özel öğretmenlerle doluydu; ama yeterli eğitim görmüş değildi. Ne var ki dünyada pek az prenste görülen cinsten olağanüstü bir hükümdarlık yeteneğine sahipti. İlk gençlik yıllarında, Humayun'un sadık veziri Bayram Han, onun adına ülkeyi yönetti. 1556'da, İkinci Panipat Savaşında, Hindu komutan Hemu'yu yendi ve böylece Lodilerin bir restorasyon girişimini sonuçsuz bıraktı. 1558 ve 1560 arasında devletin sınırları, Gwalior ve Ac-

Fathpur Sikri'de Büyük Camı. Ekber'in Zafer Kapısı

mer Hindu devletlerinin, Caunpur ilinin fethedilmesi sonucu genişledi. 1560'ta Bayram Han görevden alındı ve 1561'de ayaklanmaya kalkışmasından sonra bir haydut tarafından öldürüldü. Bundan sonraki iki yıl boyunca egemenlik, haremin, özellikle de Ekber'in sütanası Maham Anaga'nın elinde oldu. Ekber ancak 1562'de, on dokuz yaşındayken devletin dizginlerini kendi eline sıkıca geçirebildi.

1561 ve 1564 yılları arasında "Malva" ile çoğunlukla hâlâ en eski halkının yaşadığı bir Orta Hindistan ülkesi olan "Gondvana"nın bir kısmı fethedildi. 1562'de Ekber, Raçputlarla hesaplaşmaya başladı. Onlara savaş açtı: fakat zafer kazandığı halde Raçputları yok etmek istemedi, aksine dostluklarını kazanmak yollarını aradı. Farklı dinden olanlara ve Raçputlara, devlet hizmetinde sivil ve askeri yüksek görevler verdi. Böylece de o zamana kadar Hindistan'da Müslüman egemenliğinin en zorlu düşmanı olmuş kimseleri kendisine ortak ve müttefik yapmayı başardı. Bu durumda devletin İslami karakteri de değişikliğe uğradı: Bir Hint devleti oldu. Bu devlette Müslümanların, Hindulann karşısında herhangi bir ayrıcalığı yoktu; Hindular artık ikinci sınıf yurttaş değildiler. 1562'den 1576'ya kadar geçen zaman diliminde "Mevar" dışında bütün Raçput beylikleri Moğol İmparatorluğuna katıldı ve hükümdarları da Moğol ordu komutanları ve valileri oldu. 1564'te Ekber, Müslüman olmayan halktan alınan kelle vergisini (cizye'yi) kaldırdı. 1573'te "Gucarat"ı ilhak etti; gelgelelim Moğollar bu ülkenin denizcilik geleneğini sürdüremediler. Savaş donanmasından vazgeçtiler; belki de bunu, o sıralarda Hint Okyanusuna ve Arap Denizine egemen durumdaki Portekizlilerle çatışmaktan kaçınmak istedikleri için yaptılar. Bengal, daha 1564'te Ekber'in egemenliğini tanıyarak bağlı devlet (vasal) olmuştu; imparatorluğa kesin katılması ise 1574'te gerçekleşti. Ekber, ayaklanmaların bastırılmasında, devletin yayılmasında ve güçlendirilmesinde elde ettiği askeri başarılara, kendisinde sarsılmaz bir cesaret, şaşmayan bir dikkat, çok çabuk karar verip eyleme geçme ve strateji saptama yetenekleri olmasaydı asla ulaşamazdı. 1581'de Kabil'de isyan eden kardeşi Muhammed Hakim'e karşı savaşa kendisi de katıldı ve onun 1585'te ölümünden sonra bu ülkeyi imparatorluğun yönetim yapısı içine aldı. Ekber için en büyük tehlike, Özbeklerin yetenekli hükümdarları Abdullah Han zamanında güçlerinin giderek artması olmuştur. Ekber, kuzeybatı sınırında barış sağlamak zorunda kalmış ve 1586-1591 yılları arasında Keşmir, Sind ve Mekran'ın doğusunu ilhak etmiştir.

Abdullah Han'ın ölümünden sonra Özbek tehlikesi ortadan kalktı ve Ekber dikkatini Dekkan'ı ele geçirmeye yöneltti. Bu bölgede Ahmetnagar, kadın hükümdarı "Cand Bibi"nin gayretiyle bir süre kendini yiğitçe savundu; ama sonunda, 1600 yılında, yapılan şiddetli bir

saldırıyla fethedildi. Aynı yıl "Handeş" devleti" de ilhak edildi. Ekber, 1605'te öldüğünde bütün Kuzey Hindistan, Afganistan ve Orta Hindistan egemenliği altına girmiş bulunuyordu.

Ekber, Müslümanlar ile Hindular arasındaki zıtlıkları gidermeyi yalnızca devletin yönetimi ve düzeni bakımından istemiş değildir; kişisel dinsel inancı da onu böylesi bir eklektizme götürmüştür.

Ekber, önceleri tam anlamıyla Sünni bir Müslamandı; kendisini tasavvufa yakın hissediyordu. Fakat Sünni din bilginlerinin bağnazlıklarını, makam ve şöhret hırslarını, dinsel görevleri parayla alıp satmalarını gördükçe zamanla onlardan uzaklaştı. Çok zeki bir düşünür --dinsel açıdan ise bir dönme olan- Şeyh Mubarek'in ve onun üstün yetenekli oğlu Abu'l-Fazl'ın etkisinde kaldı. Abu'l-Fazl ile yakın dost ve ülküdaş olması, Ekber'i ilkin sapkın (rafızi) İslam mezheplerini incelemeye yöneltti. Dinsel sorunlarla uğraşması, onda, bütün inançların özündeki gerçeği araştırmaya iten derin ve içtenlikli bir dindarlık oluşturdu. 1578 yılında başından olağandışı bir olayın geçmesi üzerine, kendi icadı dinsel mesajını yaymasının zamanı geldiği kanısına vardı. Ne var ki yaymak istediği yeni din, birkaç saraylının dışında, kimse tarafından desteklenmedi. Bu olaydan birkaç yıl önce Ekber, İslam din bilginlerinin tartışmalar yapması için "İbadethane" adını verdiği bir saray yaptırmış, bilginlerin tartışmalarına kendisi de katılmıştı. Şimdi ise burda diğer dinlerin temsilcilerine toplantılar düzenletmekte ve onların tartışmalarına katılmaktaydı. Bu toplantılara Hıristiyan, Hindu, İran'ın eski dini Zerdüşti, Brahmanizmin düzeltilmesi olarak meydana çıkmış Tanrısız Hint dini olan Cayni, yarı Hıristiyan yarı Musevi çok eski bir din olan Sabii din adamları katılıyordu. Yaptığı davet üzerine Portekiz limanı Goa'dan Cizvit keşişleri üç defa temsilci göndermişlerdi. Ekber'in dinsel huzursuzluğu ve saraydaki hayatı hakkında ilginç bilgiler veren bu saf keşişler, onu Hıristiyan yapabilecekleri umuduna da kapılmışlardır. Fakat ondaki dinsel çok yönlülüğün sadece İslamiyetten uzaklaşma olduğunu anlayınca, hayal kırıklığına uğramış ve sonunda bu umutlarından vazgeçmişlerdir.

1579'da, Şeyh Mubarek'in temkiniyle bir ferman yayımlandı. İslam ulaması yapılan baskılar sonucu bunu onaylamak zorunda kalmıştı. Bazı Avrupalı tarihçilerce -yanlış olarak- "Yanılmazlık Belgesi" diye adlandırılan bu ferman, Ekber'in gerek dünya işlerinde, gerekse ulemanın görüş birliğine varamadığı din işlerinde, Kuran ve hadislere uygun olarak vereceği kararların, bütün fetvalardan üstün olduğunu ve herkesçe uyulmasının gerektiğini belirtiyordu.

1528'de Ekber, "Din-i İlahi" adı verilen sapkın (rafızi), seçkinlere hitap eden ve birey olarak insana büyük değer veren bir mezhep kurdu. Bu sapkınlık, daha önce 16. yüzyıl Hint Müslümanlığında görül-

müş, Sünniliğe aykırı ilk hareketlerle yakınlık içindedir. Bu mezhep, İslam dininin, Muhammed'in ortaya çıkışını izleyen binincı yılın sonunda, yeniden biçimleneceği inancını da yayıyordu. Din-i İlahi'nin ahlak alanındaki buyrukları, şehvete, açgözlülüğe, haksız kazanca, aldatmaya, iftiraya, kibire, zulüm ve teröre karşı çıkmaktadır. Hayvanların öldürülmesini yasaklaması ve kiyetizmi (inzivacılığı) tasviye etmesi, Cayni dininin etkisini; evlenmemeye büyük önem verişi, Katolik etkisini gösterir; güneş ve ateşin ululanması da Zerdüşti kökenlidir. Din-i İlahi'nin sahip olunmasını istediği on erdemden dokuzu, doğrudan doğruya Kuran'da yer aldığı gibi, öteki dinlerin kutsal kitaplarında da bulunmaktadır. Bunlar: Cömertlik, sabır, dine tam bağlılık (zühd ve takva), cebir ve şiddetten kaçınma, boğazına düşkün olmama, özveri, anlayışlı davranma, hoşgörü sahibi olma ve hayırseverliktir. Onuncu erdem ise İslam tasavvufundan alınmıştır: "Tanrıyı arayışla ruhun arındırılması."

Ekber, inancını başkalarına zorla kabul ettirmeyi asla denemedi. Kendisiyle aynı inancı paylaşan seçkin kişilerin sayısı on dokuzda kaldı ve bu dinsel hareket, bütünüyle daha çok imparatoru merkezi bir figür olarak almış bir dinsel kulüp izlenimi uyandırmaktan öteye gidemedi. Bununla birlikte onun bu dinsel merakı, bu hobisi, kendisini asıl eserini ortaya koymaktan, yönetim alanında köklü reformları gerçekleştirmekten alıkoymadı. 1583'te çeşitli amaçlar doğrultusunda hizmet verecek birçok yönetim birimleri kurdurdu. Bu birimler yargı işlerini; din işlerini –özellikle de dinsel hoşgörüsüzlüğün baskısını önlemeyi–; devletin vereceği ruhsatları, ücretleri ve sadakaları; hükümdara ait arazilerle ilgili işleri; ülkenin tüm tarım işlerini; ordunun yeniden örgütlenmesini; ticaretin belirli ilkelere bağlanmasını; haberalma işlerini; yolların yapımı ve bakımını ve buna benzer hizmetleri yürütmeyi üstleniyordu.

Ekber'in son yılları, oğlu ve varisi Salim'in ayaklanması yüzünden sıkıntılı geçti. Oğluyla barıştıysa da, onun inanç yoldaşı ve yakın dostu Abu'l-Fazl'ı zehirleterek öldürtmesi Ekber için çok ağır bir darbe oldu. Öldüğünde geride sağlam temellere oturtulmuş, düzene sokulmuş, dev boyutlu bir imparatorluk bıraktı.

ç) Cihangir ve Şah Cihan

Ekber'in oğlu Salim, "Nur-ud-din Cihangir" adıyla tahta çıktı ve 1605-1627 yılları arasında yirmi iki yıl devleti yönetti. Adaletli bir hükümdar oldu; fakat özel hayatında şaraba ve İran asıllı, enerjik ve yetenekli bir kadın olan eşi Nur Cihan'a aşırı düşkünlük gösterdi. Hü-

kümdarlığının ilk yıllarında oranları yüksek vergilerin toplanmasını yasakladı ve sığırların kesimini kısıtladı. Yol kesen haydutları dağıttı, veraset yasalarını yumuşattı ve insanlığa sığmaz işkence nitelikli cezaları kaldırdı. Mülklerin zoralımını yasakladı. Soyluların babasının yönetimi sırasında elde ettikleri mülkiyet haklarını onayladı. Onun buyruğuna göre hastaneler inşa edildi ve bu sağlık merkezlerine gerekli personel sağlandı. Sih önderi Arcan'ın kışkırtması ve desteklemesi üzerine oğlu Husrev'in başlattığı ayaklanma bastırıldı. 1611'de Nur Cihan'la evlendi; bu kadın Hint İslam tarihinin en önemli kraliçesidir. Nur Cihan yalnızca yeni parfümler yapmak ve yeni giysi modaları yaratmakla kalmadı, kocasını da avcunun içine aldı ve devlet işlerinde olsun, politik entrikalarda olsun hiç küçümsenmeyecek bir rol oynadı. Cihangir zamanında düzenlenen birkaç seferle Bengal üzerindeki egemenlik pekiştirilmiş ve Mevar'a boyun eğdirtilmiştir. Ahmetnagar sürekli baskı altına alınmışsa da, boyun eğdirilmesi sağlanamamıştır. Burda "Malik Anbar" adında Habeş asıllı bir komutan gerilla direnişi örgütlemişti; kendisini destekleyen "Marathalar", daha sonraları yaptıkları savaşlarla Hint-Moğol İmparatorluğunun çökmesinde önemli rol oynayacaklardır. 1620'de Himalayalar'ın eteklerinde bulunan "Kangra Beyliği" alındı. Saltanatının son yıllarında felaketler Cihangir'in yakasını bırakmadı: Mahabat Han adlı komutanın başkaldırıp bir süre kendisini tutsak etmesi; Safavi hükümdarı I. Abbas'ın Kandahar'ı fethetmesi; daha sonra "Şah Cihan" adıyla tahta çıkacak olan veliahdı Hurrem'in isyan etmesi ve sevgili eşi Nur Cihan'ın türlü entrikalar çevirmesi bunların başlıcalarıdır. Cihangir, 1627'de ağır bunalımlar geçirerek öldü. En iyi yetiştirilmiş Hint-Moğol hükümdarlarından biriydi; doğayı ve sanatı severdi. "Tuzuk-i Cihangiri" adlı ilginç bir otobiyografi bırakmıştır.

Oğlu ve halefi Şah Cihan (1628-1658, ölümü: 1666) taht üzerinde hak iddia edenleri ortadan kaldırıp bazı ayaklanmaları bastırdı. Portekizlilere karşı eyleme geçerek Hugli'yi onlardan aldı. İranlı vali Ali Mardan Han'ın Safavilere ihaneti sayesinde Kandahar üzerinde egemenliği yeniden elde etti. Sonra da tüm gücünü Dekkan bölgesinin son bağımsız devletlerine boyun eğdirmek için harcadı. Sonunda Ahmetnagar ilhak edildi; Şii Golkonda ve Bicapur devletleri, Şah Cihan'ın otoritesini tanımak zorunda kalarak bağlı devlet (vasal) oldular. 1657'de Şah Cihan ağır bir hastalığa tutuldu. Bunun üzerine yerine geçmek isteyen oğulları arasında şiddetli savaşlar patlak verdi. İmparatorun veliaht olarak seçtiği sevgili oğlu "Dara Sukoh", Hindu dinine eğilimli ve dinler arası uzlaşma yanlısıydı. Katı Sünni Müslüman olan teokrasi yanlısı kardeşi "Avrangzib" tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu zafer, ülkenin daha sonraki döneminin tarihini belirlemiş-

tir. Avrangzib, bütün kardeşlerini yok etti; hasta babasını tahtından indirip sarayına hapsetti ve onu ömrünün son sekiz yılı boyunca ordan dışarı çıkartmadı.

Şah Cihan, Moğol hükümdarların en görkemlisidir. Onun zamanında imparatorluk parlaklığının doruk noktasına ulaşmıştır. Mimari sanatının en büyük koruyucusu oldu; onun buyruğuyla dünyanın sayılı yapılarından birkaçı yaratılmıştır, bunların içinde eşi "Mümtaz Mahal" için yaptırdığı anıtkabir "Taç Mahal" en ünlüsüdür. Fakat aşırı israfçı saray hayatı, zenginliğin büyük halk yığınlarının sıkıntı çekmesi pahasına birkaç kişinin elinde toplanması ve hükümdarın gösterişli yapılar için dev boyutlarda harcamalar yapması ülkenin ekonomik dengesini sarsmıştı.

d) Avrangzib, Büyük Moğol İmparatorların Sonuncusu

Avrangzib (1658-1707) kardeşleriyle yaptığı zorlu savaşlardan sonra tahta çıkmıştır. Bir komutan olarak, hasımlarının zayıf noktalarından yararlanmasını bilen bir diplomat olarak ötekilerin hepsinden çok üstün olması ve tükenmek bilmez bir enerjiye sahip bulunması sayesindedir ki bu başarıyı elde etmiştir. Kardeşlerinin idam edilmesine meşruluk kazandırmak için, din ulemasının tartışma götürür fetvalarını kullandı. Dara Sukoh, Hindu diniyle ilgilendiği ve etrafına Hindu bilginleri topladığı için sapkınlıkla suçlandı. Önceleri müttefiki olmuş bulunan öbür kardeşi "Murat Bahş", bir görevliyi sinsice öldürtmekle suçlandı.

Devleti eline geçirdikten sonra Avrangzib, ilkin meşru hükümdar oluşunun öteki Müslüman devletlerin hükümdarlarınca tanınması için uğraştı. 1661 ve 1667 yılları arasında İran, Ortaasya, Doğu Türkistan, Arap ülkeleri ve Habeşistan'dan gelen elçileri kabul etti. Ne var ki İran hükümdarı II. Abbas, Şiilik düşmanı politika izlemesinden dolayı Avrangzib ile diplomatik ilişkilerini kesti ve hatta Hindistan'a bir saldırı düzenleme tehdidinde bulundu. Fakat bu tehdidini, 1667'de birden ölüverince gerçekleştirmek olanağını bulamadı.

Avrangzib, tahta çıkışından kısa bir süre sonra İslam şeriatına aykırı görülen, örneğin sikkelerin üzerine kelime-i şahadetin yazılması, İran yeni yıl bayramı Nevruz'un kutlanması, afyon ekimi gibi bir dizi uygulamayı yasakladı. Kamusal ahlak alanında sansür uygulattı, alkollü içkiler ile diğer uyuşturucu maddelerin satışını ve kullanımını engellemek, her türlü kumarı yasaklamak istedi. Gelgelelim bu konuda, Hindu kadınların kocalarının ölüleriyle birlikte yakılmalarını önle-

menin dışında pek bir başarısı olmadı. Önemli bir uygulaması, vergileri yükseltmesidir; hem de yalnızca İslami yasalara göre alınanları değil, Hindularca alınan vergilerin birçoğunu da artırmıştır.

1661 ve 1666 yılları arasında "Assam" bölgesi alındı. Böylece Moğol İmparatorluğunun sınırı Burma'ya dayandı. Ne var ki 1681'de Assam kaybedildi. 1667'den 1677'ye kadar kuzeybatı sınırında Afganların ayaklanmalarıyla uğraşıldı. Bu isyanlarda Patan şair "Huşhal Han Hatak" önemli bir rol oynamıştır. İsyanlarla uğraşma yüzünden devlet kasası boşalmıştır. Yine bu sınır savaşları yüzünden Dekkan'ın Moğol eyaletleri, tam da bu sırada ortaya çıkmış bulunan Marathaların beyi "Sivaci"ye haddini bildirmek için gerekli ordunun en iyi birliklerinden ve komutanlarından yoksun kaldı.

1669'dan 1679'a kadar Avrangzib'in Hindulara düşman bir tutumla sert önlemler alması, Hindu halkın kendisinden nefret etmesine ve savaşçı Hindu çetelerin çoğalmasına yol açtı. 1669'da bir Hindu tapınağının yıkılması olayı meydana geldi. On yıl sonra da Ekber zamanından beri alınmayan kelle vergisi (cizye) Hindulardan ve Müslüman olmayan diğer halklardan alınmaya başlandı. 1665'ten beri Hindular, Müslümanlar gibi mal vergisi ödemek zorunda kaldılar, hem de iki katı. Avrangzib, Ekber'in liberal politikasının tam tersini uyguladı; Hinduların büyük çoğunluğunun, geçen zaman içinde, kendilerini Moğol egemenliğiyle dayanışma halinde hissetmeleriyle oluşmuş bulunan değişik durumu tümüyle yanlış yorumladı. İmparatorun baskı politikasıyla Müslümanlarla eşit yurttaş olma halini yitirmeleri Hinduları öfkelendirdi; Hindu halktan çeşitli gruplarda yeniden yurtseverlik ve hem Moğol egemenliğine hem de Müslümanlara karşı nefret duygularını uyandırdı. Üstelik Avrangzib, Müslüman komutanlarının ve askerlerinin, yüzyıllarca Hindu Hindistan üzerinde İslam egemenliğini olanaklı kılmış askeri üstünlüğe artık sahip olmadığının da farkında değildi. Hindular ve Hindulara yakın diğer gruplar tarafından Kuzey Hindistan'da ayaklanmalar düzenlendi; Gat, Bundeli, Raçput, Satnami ve Sih isyanları bunların başlıcalarıdır. Gerçi bu başkaldırmalar, hayli zorluklarla da olsa bastırıldı; ancak hiçbirinde kesin sonuç alınamadı. Avrangzib'in hükümdarlığı sırasında, ikide bir yeniden patlak verdi ve onun ölümünden sonra ise üstünlük kazandı. Avrangzib'in kendi oğlu Ekber dahi, ona karşı ayaklandı, Raçputlar ve Marathalar tarafından destek gördüyse de babasına karşı pek başarılı olamadı.

Moğol İmparatorluğunun en tehlikeli hasmı Maratha beyi "Sivaci" oldu. Bu adam hem Bicapur'a hem de Moğol ordusuna karşı bir gerilla savaşı yürüttü. Kısa sürelerle bunlardan biriyle anlaşıp öbürüne karşı eyleme geçiyordu. Dağlarda bağımsız Maratha devletini koru-

mak için bir dizi dağ kaleleri kurmuştu. Sadece bir defa, 1665'te Purandor Savaşında bir Moğol ordusuna kesin biçimde yenildi; bu savaşta Avrangzib'in komutanı bir Raçput olan "Gai Singh" idi. Bunun üzerine Sivaci, bir yıl süreyle Moğol imparatorunun vasali olmuş ve onun safında panç hazari, "beş bin kişinin komutanı" rütbesiyle Bicapur'a karşı savaşmıştı. Moğol sarayında kendini küçümsenmiş ve horlanmış hissedip bundan yakınınca hapsedilmişti. Bir fırsatını bulup kaçmış ve o günden sonra Moğol devletinin amansız düşmanı olmuştu. Devlet, 1670'den sonra onun yaptığı talan akınlarıyla baş edemez oldu. Saldırı düzenlediği yörelerden haraç topluyor, bu haraç onun devlet gelirinin dörtte birini oluşturuyor ve bu sayede yeni akınlar düzenlemek olanağını buluyordu. Moğol liman kenti olan Surat'ı iki defa yağmaladı. İmparatorluğun ona karşı düzenlediği cezalandırma seferleri etkisiz kalmaktaydı. Ordu harekete geçince hemen ulaşılmaz dağ kalelerinden birine kaçıyordu. Nitekim 1680'de ölümüne kadar ele geçirilemedi. Öldüğü zaman Maratha halkını, ortalığa dehşet saçan, vuracağı yeri hızla vurup aynı hızla ortadan kaybolan bir gerilla gücü haline getirmiş bulunuyordu. Bunların saldırılarına karşı Avrangzib için, askeri harekâtın yönetimini bizzat üstlenmekten başka yapabileceği bir şey kalmamıştı. O da 1681'de, en seçkin birlikleri ve en iyi komutanlarıyla Dekkan üzerine yürüdü.

Avrangzib, 1681-1701 yılları arasında, hayatının son yirmi beş yılında ülkeyi Dekkan'dan yönetti ve Kuzey Hindistan'daki başkenti Delhi'ye hiç dönmedi. "Sonraki yirmi altı yıl boyunca Delhi devletinin ağırlık merkezini Güney Hindistan'a aktarırken, asıl güç merkezi olan Kuzey Hindistan'ı ihmal etti ve böylece devletin çökmesi için zemin hazırladı. Hindistan'da (Kuzey Hindistan'da) yönetim hızla bozulmaya yüz tuttu; barış, refah, sanat ve bilimin durumu kötüleşti, Hint kültürü tümüyle geriledi." (Jadunath Sarkar. The Cambridge History of India. c. 4. s. 281.)

Dekkan'da Avrangzib'in ana hedefi, asi Marathaların gücünü kırmaktı. 1689'da Maratha Kralı Sambhuci tutsak alınıp idam edildi. Fakat özellikle böyle öndersiz kalışları Marathaları daha da tehlikeli yaptı; zira tek tek her Maratha beyi gerilla savaşında deneyimli bir birliğin başına geçmiş ve Moğol İmparatorluğunun güney illerine baskınlar düzenler olmuştu. Avrangzib, başlangıçta bu gizli tehdidi ve onun süreklilik gösterecek etkilerini küçümsemiş, gücünü tümüyle ve sadece Marathalar üzerinde yoğunlaştıracağı yerde, bölgedeki Şii krallıkları fethe kalkmıştı. 1686'da Bicapur'un ve 1687'de Golkonda'nın çok zor koşullarda ve büyük kayıplara uğranılarak kuşatılması ve fethedilmesi, çok zaman ve kuvvet harcanması pahasına olmuştur. Sonra da Marathalara hükümdar olabilmek için her şeyi göze alan Av-

rangzib'in karşısına iki defa, 1696 ve 1700'de, Maratha beylerinin aralarındaki kavgalardan yararlanmak fırsatı çıktığı halde bunları kullanamamıştır. Marathalara karşı düzenlenen seferler devlet kasasını boşaltmış, askere yapılan ödemelerde uzun gecikmeler olmuş, bu da savaşçıların morallerinin bozulmasına yol açmıştır. İmparatorluğun bazı bölgelerinde Marathalar ayrı bir vergi yönetimi kurmuşlardı ve çifte vergi ödemeye zorlanan Hindu köylüler, tarlalarını bırakıp silahına sarılıyor ve gidip Marathalara katılıyordu.

Harita üzerinde Moğol İmparatorluğu, Avrangzib zamanında yayılmasının en geniş sınırlarına ulaşmış görünümdedir. Güney ucundaki bölge dışında hemen hemen bütün Hindistan kıtasını kapsıyordu. Hindistan tarihinde Asoka (M.Ö. 272-237) ve Ala-ud-din Halci (1296-1316) ile daha sonraları İngiliz egemenliği dönemleri dışında, hiçbir çağda böylesine geniş bir alana yayılmış bir devlet görülmemiştir. Fakat sürekli savaşlar, ayaklanmalar ve ekonomik sıkıntılar yüzünden bu devlet, yine aynı dönemde içten içe parçalanmaktaydı. Sırf imparatorun kişiliği, savaşçılık ve yönetimcilik yeteneği, böylesine dev boyutlu bir devleti, hiç değilse dış görünüşüyle ayakta tutmaktaydı. Nitekim onun yaklaşık doksan yaşında (1707'de) ölümünden sonra imparatorluğun çökmesi önlenemeyecektir.

Avrangzib'in yönetimde ve siyasal alanda aldığı önlemlerini derinlemesine etkilemiş bulunan din politikası, bugün hâlâ tartışılmaktadır. Firuz Şah Tugluk için olduğu gibi, onun için de devlet bir teokrasiydi. Devletinin sınırları içinde İslam hukukunun uygulanmasını sağlamak amacıyla, Hanefi mezhebi fıkhının en büyük eserlerinden biri sayılan "Fatava-i Alamgiri"yi derlettirmiştir. Onun teokrasi çabalarının hem olumlu hem de olumsuz bir yanı vardır. Olumluydu; çünkü Hindistan'da yaşayan İslami inançtaki halka güç kazandırmış, bu halka Hindular karşısında siyasal ve ekonomik bir üstünlük vermiş, Müslümanların ülkede halkın ezici çoğunluğunun inancı olan Hinduizm tarafından özümlenip benliğini yitirmesini önlemiştir. Olumsuzdu; çünkü Müslüman olmayan tebaasının siyasal ve ekonomik açılardan Müslümanlarla eşit olan durumunu bozmuştur. Bu dengeli durum Ekber tarafından oluşturulmuştu ve taht savaşlarında Avrangzib değil de Dara Sukoh kazansaydı, hiç kuşkusuz aynen devam ettirilecekti. Avrangzib, Moğol İmparatorluğunu, Müslüman olmayanların sırtından, Müslümanlar için bir sosyal yardım devleti haline dönüştürmeyi denemiştir. Bu politika gerçi Müslüman toplumun Hinduizmin içinde gücünü yitirmesini –ve belki de büsbütün yok olmasını– önlemiş; fakat Hinduları devlete düşman etmiş, böylece de Ekber'in kurulması için bunca çaba harcadığı ulusal birlik, bir daha geri gelmemek üzere, kesin şekilde yıkılmıştır.

e) Moğol İmparatorluğunun Sonu

Avrangzib'in demir yumruklu yönetimi sayesinde yarım yüzyıl ayakta tuttuğu Moğol İmparatorluğu, ondan sonra birdenbire çökü-verdi. Bunun birçok nedeni vardır. İmparatorluğun sınırları Avrangzib zamanında her ne kadar büyük ölçüde genişletilmişse de, savaşçı Hindu grupları için bir yeniden canlanma dönemi başlamış, Müslüman kesimde ise aynı dönemde örgütlenme konusunda genel bir isteksizlik ve eksiklik yaygınlaşmıştır. Belki bir Ekber veya Avrangzib'in komutanlık dehasına sahip bir hükümdar, bu dönemde de devleti ayakta tutabilirdi; fakat hanedanın daha sonraki kuşaklarında böyle biri dünyaya gelmedi. Tahta çıkanlar hep zayıf karakterli kişilerdi ve kısa sürede Barhalı Seyyid Kardeşlerin elinde kukla olmuşlardır. İran Şahı Nadir'in 1739'da ve Afgan hükümdarı Ahmed Şah Abdali'nin (Durrani'nin) 1750'den 1761'e kadar süren istilaları devleti çökertti. Marathalar imparatorluk topraklarını bir uçtan öbür uca çiğnediler, ayrıca artık gücünü yitirmiş Moğol imparatorları ve onların başkentine sürekli yeni aşağılanmalar hazırladılar. Bir Rohilla önderi tarafından gözleri kör ettirilen Şah II. Âlam, kendisini korumalarını Marathalardan isteyecek kadar küçüldü, sonra da 1765'te doğu illerinin vergi geliri karşılığında İngilizlerin "East India Company Doğu Hindistan Şirketi"nin himayesine sığındı. Gerçekte imparator, Doğu Hindistan Şirketi'nin tam pansiyon konuğu olmuştu. Bu Moğol kuklalarının sonuncusu "Şah II. Bahadır"dır; egemenlik alanı Delhi'de Kızılkale ile sınırlıydı. 1857-1858 ayaklanmasına karıştı; bu yüzden tahtından indirilip 1859'da Burma'da gözaltına alındı. Böylece Moğol hanedanı sona erdi.

f) Moğol Yönetimi

Babür'den Avrangzib'e kadar imparator, devletin en yüksek otoritesiydi. Devlet ise kuramsal olarak doğrudan doğruya Allah tarafından hükümdara bahşedilmişti. İmparator, devletin ve hükümetin başı, silahlı kuvvetlerin başkomutanı, en yüksek yargıç ve en üstün yasa koyucuydu. İmparatorun mutlak hükümdar olarak bu mevkii, İslam töresine tam bir uygunluk gösteriyordu. Fakat Delhi Patanlarının hükümdarı sadece "primus inter pares" (eşit haklara sahip olanlar arasında birinci) sayan hükümet şekline aykırıydı. Mutlak hükümdarlık, uygulamada Ekber'in tükenmek bilmez enerjisi ve çevresine derhal üstünlük sağlayan kişiliğiyle pekiştirilmiş, teoride ise "yanılmazlık bildirisi" denilen 1579'da yayımlanmış fermanla, ulemanın hukuk ve

yönetime ilişkin işlerde anlaşmazlığa düşmeleri halinde, imparatorun kararının her şeyin üstünde olduğu vurgulanıp onaylanmıştı. İmparatorun mutlak egemenlik hakkı, saray protokolünde de kendini gösteriyordu; örneğin soyluların ve dilekçe sahiplerinin hükümdarın önünde yere kapaklanmaları (secde etmeleri) bunlardan biriydi. Bu töre, din ulemasınca hoş görülmüyordu; ama klasik İslamiyete de yabancı değildi. Çünkü Abbasi halifeleri bu töreyi Sasani atalarından almış ve uygulamışlardı. Gerçekte imparatorun otoritesi iktidarına, karizmatik prestijine ve başkalarıyla kendisi arasına koyduğu mesafeye dayanıyordu. Bu başkalarını da, bir yanda vezirleri, soylu beyleri, komutanları, saraylıları, öbür yanda da geniş halk yığınları oluşturmaktaydı.

Ekber dışında ilk altı büyük Moğol imparatoru, tahta çıkmazdan önce çok iyi eğitilmiş, yetiştirilmiş, hem askeri hem sivil yönetimde deneyim sahibi kılınmışlardı. Onların otoriter hükümeti, arada sırada despotluk eğilimi gösterdiyse de, genelde bütünüyle insancıl, yumuşak ve sevecen tutumlu olmuştur. İmparatorlar insancıl davranmışlarsa da, bu hiçbir zaman onlar sosyal yardım devletinin Ortaçağa özgü tipik bir örneğini yaratabildiler demek de değildir. Bu doğrultuda Avrangzib'in Müslümanlar için, Ekber'in de bir ölçüde bütün tebaası için bir sosyal devlet oluşturdukları söylenebilir. Moğol hükümdarlar genellikle "bırakın yapsınlar" anlamında insancıldılar; tutumları da, Hindistan'da yönetim konusunda Moğol geleneğinin büyük kısmını aynen benimsemiş olan İngiliz hükümetinin tutumundan hiç de pek farklı değildi.

Moğol hükümetinin yönetim yapısının temelini Abbasi sistemi oluşturur. Bu sistem, tüm İslam dünyasında Abbasilerin ardılı olarak kurulmuş devletlerin hepsinde, yerel koşullara göre yapılmış bazı değişikliklerle hep uygulanmıştır. Bu uygulama, Ortaasya'da Timur'un kurduğu devlette yeniden bazı değişikliklere uğratılmıştı. Hint-Moğol devletinin imparatorları, Timur'un soyundan geliyorlardı. Timur'un devleti gibi Hint-Moğol devleti de, Moğolların yönetime ilişkin –İslami olmayan– karakteristik çizgilerini korumuş, bölgenin daha önceki egemen devleti Delhi Sultanlığının da birçok konuda mirasçısı olmuştur.

Devlette en yüksek rütbeli kişi "vekil" idi. İmparator adına işleri yürüten kişiydi. Bu makam çoğu kez boş kalırdı. İmparatordan sonra yönetimin başı "vezir" ya da "Divan-ı a'la" idi; yani başbakandı. Devlet gelir ve gider daireleri onun emrindeydi. İmparator ile yüksek dereceli bütün öteki görevliler arasındaki bağlantıyı vezir sağlardı. Yönetime ilişkin bütün önemli raporları inceler, büyük yönetim birimlerinin mali işlerini denetler, görevlilerin atama ve terfi işlerine ilişkin yazıları onaylardı. Yönetimle ilgili herhangi bir konuyu imparatora bildirmek veya sorumluluğu üstlenip kendi başına çözümlemekte geniş yetkiye

sahipti. İl valileri ona düzenli biçimde yönetime ilişkin raporlar gönderirdi. İl yönetimi ondan sürekli talimat alır ve onun denetimi altında bulunurdu. Olağanüstü önemdeki resmi yazıların çoğu, ancak vezirin tuğrası ve mührüyle geçerli sayılırdı.

Bütün bunlardan Moğol yönetiminin büyük ölçüde merkezi nitelikte olduğu anlaşılıyor. Her şeyin üstünde de imparatorun otoritesi ve hükümdarlık hakkı yer almaktaydı. Her şeyi kapsayan bu tam yetkinin uygulanması işini imparator, ayrı ayrı bölümler halinde vezire devretmişti. Vezirin emrinde çeşitli "divanlar" bulunuyordu; örneğin bir divan hükümdarın toprakları (halisa) için; biri fermanlar ve ödemeler (tanhcah) için; biri ölen kimsenin mirasından devlete düşen payın kaydı (buyutat) içindi ve daha başka divanlar vardı. Önemli bir bakan "Mir-bahşi" idi: Ordu bakanı. Ama bu kişi ordunun başkomutanı değildi. Onun görevi asker toplamak, mevcut birliklerin listesini hazırlamak, askerlerin ücretlerini hesaplayıp gerekli ödemeleri yapmaktı. Bazı hallerde bu bakan, savaş alanında öncü, artçı, sağ ve sol kanat birliklerinin komutanlarını belirlerdi. Eğer başkomutanlığı doğrudan doğruya imparator üstlenmişse, mir-bahşi savaş gününün sabahında, her birliğin komutanının emrindeki asker sayısını gösterir bir denetleme raporunu hükümdara sunardı.

Yine bakan derecesinde bir başka önemli görev sahibi "Mir-saman" idi; imparatorluğun maliyesini denetleyen kişiydi bu. Abbasiler zamanında olduğu gibi ona "hacib" (haznedar) denirdi. Çoğu kez hükümdarın veya hükümdar ailesindeki nüfuzlu kadınların çok güvendikleri bir kişi olurdu. Hem dinsel hem siyasal açıdan çok yüksek iki makam sahibi, hukuk işlerini yürüten "kadı" ile dinsel vakıfları ve hayır kurumlarını yöneten "Sadr-us-sudur" idi. Ekber'in saltanatı zamanında sadr-us-sudur'un etki alanı iyice kısıtlanmış ve daha sonraki Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde de önemli rolü kalmamıştır.

İmparatorluk topçu birliklerinin komutanı "Mir-atış" ile "Daraga-i dak cavki" unvanı verilen imparatorluk posta idaresinin başkanı da önemli görev sahiplerindendi. Ayrıca imparatorluk sikke idaresinin başı, "Mir-mal" denilen bir mühürdar, hesapları denetleyenlerin "Mustavfi" adı verilen başkanı da önemli kişilerdi.

Resmi ve diplomatik yazışma sanatı "inşa", Safavi, Osmanlı ve Hint-Moğol saraylarında çok gelişmişti. İmparatorun mektuplarını diğer hükümdarlara veya soylulara ve görevlilere yazan "Mir-munşi", diplomatik açıdan çok büyük önemi bulunan bir kişiydi ve her zaman çok iyi eğitim görmüş, geniş kültürlü bir soylu bu göreve atanırdı. Ekber'in mir-munşi'si Abu'l-Fazl, aynı zamanda onun en yakın dostuydu, dinsel durumunu da derinlemesine etkilemişti. İmparatorluk sarayının aldığı önlemler ve tüm ülkede cereyan eden önemli günlük

olaylar, "vaki'a-navis" denilen saray tutanakçısı ve onun yardımcıları tarafından özet halinde kaydedilirdi. İllerde de sayısız rapor düzenleyici vardı. Bunlar arasında "vaki'a-navis", devletin resmi rapor düzenleyicisiydi ve çeşitli bölgelerde de kendi adına görevlendirdiği elemanları bulunurdu. "Savanih-nigar", önemli olaylar hakkında gizli rapor hazırlayan kişiydi. İmparatorluk vezirinin etkinlikleri hakkında, bölge veya il yöneticilerinin hiçbiriyle ilişki kurmaksızın rapor hazırlayan gizli ajana da "hafya-navis" deniyordu.

Daha alt derecede saray memurlarından biri "mir-arz"dı, imparatora sunulacak dilekçeler ve şikâyetler onun elinden geçerdi. "Mir-bahr" limanların ve gemilerin yönetimiyle uğraşırdı; ne var ki Moğolların kayda değer bir savaş ve ticaret filosu da olmamıştır.

Her rütbeden sivil ve asker görevliler, ömür boyu memurdular, yani görevleri çocuklarına miras yoluyla geçmezdi. Lodi ve Suri hanedanları dönemindeki Patan kökenli seleflerine oranla çok daha az yetkiye sahiptiler. Eyalet hükümetlerinin yüksek memurları da, görevlerini ve soyluluklarını miras yoluyla evlada geçmeyecek şekilde sürdürürlerdi. Bundan dolayı tımar sahibi soylular, kapalı bir sınıf ya da katı bir çekirdek oluşturamamakta, İran'dan ve Ortaasya'dan gelme yetenekli kişiler yüksek görevlere atandıkça ya da kendini gösteren yerli memurlar terfi ettirildikçe soylular zümresi sürekli yenilenmekteydi. Bu seçkinler içinde yönetimin üst basamağında Raçput beylerinin özel bir yeri vardı. Raçputana denilen kendi beyliklerinde bu kişiler imparatora sadakat andıyla bağlı birer yerel hükümdardılar, aynı zamanda da il valiliğine veya savaş sırasında ordu komutanlığına atanırlarsa Hint-Moğol devletinin memurlarıydılar.

Feodal soyluluğun piramit şeklinde bir hiyerarşisi vardı. Her görevli, ister yüksek ister alt dereceden memur olsun, yaşadığı sürece tımar niteliğinde bir araziye (mansab) sahip olurdu. Buna karşılık mansabının gelirinden belirli bir meblağı, rütbesine göre miktarı saptanmış askerler için harcamak zorundaydı. Arazinin dağıtımı ve görevler, aynı zamanda hem gerçek hem de sembolikti. Devletin asker ve sivil bütün memurları "mansabdar", yani tımar sahibiydi. Mansabdarların hiyerarşisi otuz üç basamaktı. En alt basamaktaki mansabdarın sadece on askeri bulunmasına karşılık, üst basamaklarda buyruğunda on bin ve daha fazla adam bulunanlar da vardı. Bölgelerinde askeri birlikler bulunan eyalet valileri, genellikle kendi birliklerinden 5000-7000 kişiye komuta ederdi. En yüksek dereceden "mansab" sahibi olmak ise, imparatorluk prenslerine özgü bir haktı.

Bir mansabdar, Ortaçağ Avrupasındaki bir feodal beyden birçok bakımdan farklılık gösterir. Mansab sisteminde, klasik İslami "ikta" (devlete ait toprağın kiraya verilmesi) sistemi model alınmıştır. Fakat

mansabdar, kendisine verilmiş araziden sağladığı vergi gelirinin tümünü alıkoyma hakkına sahip değildir. Onun arazi sahipliği aslında orduda ya da yönetimdeki rütbesinin bir sembolüydü. Yapılan sivil veya askeri hizmetin karşılığı olarak önceden bir meblağ saptanmış olurdu. Mansabdar bunu ya nakit olarak devlet kasasından alırdı ya da arazisinin toplam vergi gelirinden o miktar meblağı kendisine ayırırdı. Geri kalan vergi gelirinin devlet kasasına gönderilmesi zorunluydu. Bir mansab-çiftlik, bir memur veya subaydan alınıp bir diğer kişiye verilebiliyor ya da sahibi gözden düşmüşse orda zoralım da yapılabiliyordu. Ama asla miras yoluyla birisine geçmiyordu.

Devlet gelirleri iki çeşitti: Merkezi hükümetin gelirleri ve illerin gelirleri. İllerin gelir kaynaklarını üretimden, tüketimden alınan önemsiz vergilerle taşımacılıktan, el sanatlarından ve bazı özel törenlerden alınan harçlar oluşturuyordu. Bunların dışındaki bütün vergilendirmeler merkezi hükümetin, yani devletin gelirleri kategorisine giriyordu. Bunlar içinde en yüksek gelir kaynağı olan toprak vergisi başı çekiyordu. Diğer gelir kaynaklarının başlıcaları gümrük rüsumları, veraset vergisi, sikke harcı, tazminat bedeli ve Müslüman olmayanlardan alınan kelle vergisi (cizye) idi; bu vergi bir süre yürürlükten kaldırılmış, Avrangzib zamanında yeniden uygulanmıştır. Savaş ganimetlerinin geliri de, olduğu gibi merkezi hükümetin hazinesine giderdi.

Ekber'in toprak reformundan önce, tarım yapılan araziler üç kategoriye ayrılmıştı. Birincisi hükümdara aitti, bunlardan vergi alınmaz ve bütün geliri hükümdarın kişisel kasasına giderdi. İkincisi mansab topraklarıydı, bunun gelirinden mansabdar –hakkı olan maaşı kadar– bir meblağı kendine alıkoyabiliyor, geri kalanını devlet kasasına gönderiyordu. Üçüncü kategoriyi "suyurgal" oluşturuyordu; bunlar Timur devleti uygulamasına göre verilmiş serbest tımarlardı. Ekber'in ve onun üstün yetenekli Hindu veziri Todar Mal'ın reformları, toprak vergisi sisteminin bu temel yapısı esas alınarak yapılmıştır. 1570'ten 1582'ye kadar, arazi vergisi matrahında toprağın yüzölçümünü ve verimlilik derecesini göz önünde bulunduran daha iyi bir sistem geliştirildi. Tüm imparatorluk topraklarını beheri on milyon (bir crore) gelir verecek birimlere bölmek denemesine 1576'da Ekber tarafından girişildiyse de, çok geçmeden vazgeçildi. 1582'de Todar Mal arazi ölçümüne ve toprağın sınıflandırılmasına ilişkin reformları başlattı; vergi tarifesini ve arazi değerlendirilmesi için yöntemleri standart kurallara bağladı. Bütün topraklar dört kategori halinde sınıflandırıldı: Her yıl ürün veren arazi; yeniden ürün vermesi için zaman zaman nadasa bırakılması gereken arazi; uzun süre nadasa bırakılması zorunlu arazi ve işletilmeye elverişsiz arazi.

Tarım vergisi brüt ürünün üçte biri kadar tutuyor ve mal veya

nakit olarak ödenebiliyordu. Vergi yönetimi hiyerarşik bir sıralanmadaydı, en yukarda imparatorluk sarayındaki bakandan başlayıp il (suba), bölge (sarkar), ilçe (paragana) görevlilerinden en alt basamakta köy memurlarına uzanıyordu.

Merkezi hükümet model alınarak illerdeki hükümetler örgütlendirilmişti. İlin başında askeri vali bulunuyordu. Zaman zaman illerdeki dosyalar merkezdeki sekreterlik tarafından gözden geçirilirdi. Bir ilde en yüksek vergi memuru, doğrudan doğruya amiri olan başkentteki bakana bağlıydı; bu nedenle rütbece kendisinden üstün durumda olmasına rağmen bir ölçüde validen bağımsız davranabiliyordu.

Sarkar denilen bölgeler, bir ilin içindeki yöresel yönetim birimleriydi. Her sarkarda bir vergi sorumlusu, bir kadı, bir polis müdürü (favcdar) bulunurdu. Favcdar, küçük ayaklanmaları bastırır, eşkıyalıkları önler, ödemesini geciktiren vergi yükümlülerine baskı uygulamak için birlikler sevkeder ve bölgede asayişi sağlardı.

Buna karşılık köy yönetimi gevşekti. Köyde "patel" denilen görevli hem vergi memuru hem de polis memuru (çavkidar) idi. Köy başkanı aracılığıyla vergi toplayan devlet çarkı ile köy halkı arasında bağlantı sağlanıyor, bu da köy başkanını saygın bir kişi yapıyordu.

Adalet işlerinde Moğol imparatorlar, özellikle de Cihangir, tarafsız kalma idealine sıkıca bağlı kaldılar. Kuramsal olarak imparator, en yüksek yargıç sıfatıyla ülkede her dilek sahibinin gelip başvurabileceği kişiydi. Gerçekte ise başkent ile imparatorun eğlence gezileri ya da savaş seferleri nedeniyle geldiği kentlerin halkı istisna edilirse, o zamanki tehlikeli ulaşım ilişkilerinde sıradan yurttaşlardan ancak pek azı onun huzuruna ulaşabiliyordu. Devlet adliyesi klasik İslami modele göre örgütlendirilmişti. En yukarda başkent kadısı yer alıyor, illerin ve bölgelerin kadıları ona bağlı olarak görev yapıyordu. Adaletle ilgili diğer görevliler zümresini, her biri bir İslam hukuk (fıkıh) bilgini olan müftüler oluşturuyordu. Kadıların karar vermekte zorluk çektikleri karmaşık hukuk sorunlarının çözümlenmesi işi bunlara havale edilirdi. Müslümanlar için geçerli olan, Sünni Hanefi mezhebine göre şeriat hukukuydu. Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki medeni hukuka ilişkin olaylarda da İslam şeriatına göre karar veriliyordu; ancak tarafların ikisi de Hindu olursa Hindu özel hukuku uygulanıyor, Hindu özel hukukunun çapraşık problemlerinde Brahman bilginlere başvuruluyordu. Moğol egemenliği döneminde Hindu hukukuna ilişkin birçok önemli derlemeler yapılmıştır. Halkının tamamı yalnızca Hindu olan köylerde, köy ihtiyarları kurulu (pançayat) mahkeme görevini üstleniyor ve hakem gerektiren olaylarda eski Hindu geleneği esas alınıyordu. Öte yandan İslam Hanefi hukuku, kentlerde uzun süre Hint görenek hukukundan soyutlanmış bir halde kaldı; sonunda bu görenek hukukuna töre (örf) diye yer verildi.

Kent görevlilerinin en önemlisi, polis müdürü olan "katval" idi. Katval ile yardımcıları, kent halkı arasında adaleti ve asayişi sağlar, topluma aykırı elemanları yakalar, çarşı ve pazar etkinliklerini gözetir, fiyatları kontrol eder, yerel casusluk sistemini denetler ve yabancıların hareketlerini göz önünde bulundururdu.

g) Moğol Çağında Günlük Hayat

Moğol kültürünün merkezi imparatorluk sarayıydı ve her şey burdan toplumun çeşitli tabakalarına yayılırdı. Moğol toplumunun yapısı feodaldi ve birbirine zıt iki kutup halinde aşırı lüks ile derin bir yoksulluğu içermekteydi; zengin mansabdarlar bir yanda yer alırken, kent proletaryası, el işçileri, tarım işçileri, köylüler ve küçük dükkân sahipleri karşı yanda bulunuyordu. İkisinin arasında daha alt basamaktan mansabdarlar, sekreterler, ücretli veya korunmalı din adamları, büyük tüccarlardan oluşan, maddi durumları iyice bir orta sınıf vardı. Moğol toplumundaki kutuplaşmış zıtlık sikkelere de yansımıştı. Çeşit çeşit altın ve bakır sikke vardı, buna karşın gümüş para pek azdı.

Moğol soyluları ve gelir düzeyi yüksek orta sınıf, seçkinler zümresini oluşturuyordu. Soyluların genellikle pervasız bir umursamazlıkla lüks hayat sürmelerinin birçok nedeni vardı. Bunlardan biri, toplumda var olan kutuplaşmanın soyluyu hovardaca bir hayat tarzına itmesiydi. İkincisi, bir tarihçinin de belirttiği gibi, "öldükleri zaman mülklerinin ve servetlerinin yeniden devletin eline geçeceğini düşünmeleri, soyluları tutumlu olmaktan uzaklaştırıyordu." Soylular gerek yaşayış tarzlarında, gerekse sanat alanında harcamalar yapmak için birbirleriyle yarışıyorlardı. Bunların çoğu sefahat içinde yaşıyor, boş zamanlarını çeşitli eğlencelerde ve şenliklerde geçiriyorlardı. 17. yüzyılın sonlarına doğru Moğol İmparatorluğunun çökmeye yüz tutmasıyla birlikte ahlaksızca bir yozlaşma da biçimlenmeye başlamıştı. İlk dönemde bu genel eğilim, yabancı ülkelerden ahlakı bozulmamış seçkin kimselerin göçüyle önlenmişti. Fakat Avrangzib zamanında İran'la ilişkiler kötüleşince, şanslarını imparatorluk ordusunda denemek isteyen basit, dürüst yabancı askerlerin bu akını hemen hemen tümüyle kesildi. Bununla birlikte Avrangzib'in sarayında Basra'dan gelme iki Osmanlı vali ve Ortaasya Özbek devletinden kaçmış birkaç kişi bulunmaktaydı. Avrangzib'in ölümünden sonra, Moğol İmparatorluğunun "kötü zamanında" Türk kökenlilerin oluşturduğu "Turani" parti, devlet için en sadık ve en istikrarlı etmen oldu. Moral açıdan Barhalı Seyyidlerin İrani partisinden ve yerli Hindu ve Müslüman soylular

partisinden daha üstün durumdaydı. Moğol döneminde genellikle soylularda etnik kökene veya mezheplere göre bölünmeler şeklinde bir hizipleşme eğilimi giderek daha güçlü biçimde kendini göstermiş; bu kliklerin rekabetleri, birbirlerine karşı entrikaları ve komploları Moğol İmparatorluğunun -Avrangzib'in ölümünden sonra- hızla yıkılmasında çok önemli etkenler olmuştur.

Moğollar zamanında maddi durumu iyileşmiş orta tabaka, küçük çiftlik sahipleri, yüksek rütbeli görevliler, tacirler ve parasız aydınlardan oluşan bir sınıftı. Bu sonuncu okumuşlar zümresi, zihinsel yetenekleri ve eğitimleri bakımından soylularla aynı basamakta yer alıyorlarsa da, maddi olanaklardan yoksun bulunuşları yüzünden danışman olarak soyluların himayesinde güvence aramak zorunda kalıyorlardı. Yüksek tabaka soyluları sınıfının aksine, orta tabaka insanları arasında aşırı sefahat ve içki düşkünlüğü yaygın değildi; davranışları ve yaşama tarzları geniş halk yığınları için "göze batıcılık" arz etmiyordu.

Moğol çağı Hindistanında işçi sınıfının yazgısı, İngiliz egemenliği zamanındaki ya da bağımsızlıklarından sonra Pakistan ve Hindistan'daki işçilerin yazgısından pek farklı değildi. İşin kötü yanı, o dönemin işçilerinin, Francisco Pelsaert'in dediği gibi, âdeta birer "gönüllü köle" durumunda olmalarıydı. İyi yanı ise, işçilerin ihtiyaçlarının -günümüzle kıyaslanırsa- çok daha az oluşu, özellikle kırsal kesimde pek basit şekilde yaşamaları ve bu yüzden de geçimlerini çok daha kolayca sağlamalarıydı. Moğollar zamanında vergilendirmeler hiç de gaddarca bir katılıkta değildi; ancak kötü bir yağmur mevsimi sonucu yeterli ürün alınmayışı ya da kıtlık olması gibi gerekçelere aldırış edilmezdi. Ekber tarafından başlatılan, koruyucu-kollayıcı "devlet baba" politikasıyla bu sertlik, 17 yüzyılın sonlarında yavaş yavaş tam tersi bir nitelik almıştır. Şah Cihan zamanında vergi toplanmasında yeniden sert tutum izlenmiş, hatta vergiler zorbalıkla alınır olmuştu; çünkü hükümdarın çok pahalı mimari projelerinin giderinin başka türlü karşılanabilmesi olanaksızdı. Onun zamanından itibaren de Hint köylüsünün kitlesel yoksulluğu sürekli artmıştır. Bu da birer dinsel karşı hareket niteliği de gösteren "Maratha" ve "Gat" direnişlerinin güçlenmesinde nedenlerden biri olmuştur. Köylüler hep bir açlık korkusu içinde yaşıyorlardı. Kronistlerin bildirdiğine göre, 1556-1557 kıtlık yıllarında Agra yöresinde, 1573-1574'te Gucarat'ta ve 1630-1632'de Dekkan'da insan eti yeme olayları cereyan etmiştir.

Halk yığınlarının, özellikle de kırsal kesim halkının yaşayışı, zamanın akışı içinde hiçbir değişiklik göstermemiştir. Köy hayatı, bin yıl önce Vedalar çağında nasılsa, Moğollar zamanında da öyleydi. Moğollar genellikle bir "laissez faire-Bırakın yapsın" politikası izlemiş, Hin-

dulann töresel hukukuna ve ondan kaynaklanan geleneksel kurumlarına hiç ilişmemişlerdir. Çok ender olarak merkezi hükümet ya da en alt düzeyde yönetim organları tarafından herhangi bir reformun uygulanması için bazı girişimlerde bulunulduğu olmuştur. Bununla birlikte bu durumun birkaç istisnası vardır. Örneğin Ekber, Hindu ve Müslüman evlenme törelerinde bazı değişiklikler yapmak için uğraşmış; fakat pek başarılı olamamıştır. Hinduların ölen kocayla birlikte dul karısının da yakılması (satî) geleneğini yasaklamıştır. Bu yasağa ne var ki imparatorluğun başlıca kentleri dışında uyulmamıştır. Buna benzer bir fermanı Avrangzîb de yayımlamış, onun da başarısı pek fazla olmamıştır. Ekber, birinci dereceden kardeş çocuklarının evlenmesini, İslam şeriatı izin verdiği halde, yasaklamıştı. Çok evliliğe de kısıtlamalar getirmiş ve basit halk için çok ağır bir ekonomik yük olan başlık parası geleneğini de kaldırmak istemişti. Onun izinden giderek 18. yüzyılda ilahiyat bilgini ve sosyal reformcu "Şah Valiullah" ile 19. yüzyıl başlarında "Mucahidin" denilen yandaşları aynı görüşleri savunmuşlardır. Ekber hatta Müslümanlarda olduğu gibi Hindularda da törenden önce, gelin ve güveyinin evlenme isteklerini açıkça bildirmeleri töresini yerleştirmeyi denemiştir.

Moğolların sosyal yardım önlemleri genellikle kamusal binalar, yolcular için kervansaraylar inşa etmek, yollar yapmak ve kanallar açmakla sınırlı kalmıştır. Bunlar yönetim için de önemliydiler; çünkü ulaşımı kolaylaştırıyor, tarımı geliştiriyor, böylece de daha fazla vergi toplamak şansını artırıyordu. Klasik İslam geleneği uyarınca gerçekleştirilen, doğrudan doğruya sosyal amaçlı işler olarak da sadece hastanelerin kurulmasını ve Greko-Arap tıbbı uygulayacak hekimlerin eğitilmesini gösterebiliriz. Hindu halkın çoğunlukta olduğu yerlerde "Ayurveda" öğretisine göre çalışan hekimler vardı; bu öğreti zamanla Arap tıbbını da etkilemiş, özellikle de ilaç bilgisinde ve panzehirlerin kullanımında bu etki çok daha derin olmuştur. Hindu toplumlarda hastalıkların önlenmesinde ve tedavisinde çok yaygın olan "yoga" alıştırmalarının Müslüman seçkinler arasında yayıldığı savı yeterince kanıtlanmış değildir. Köylerde ve kentlerin yoksul semtlerinde, o zamanlar, hastalıkların muskalar, sihirli formüller, hayvan kurban etmeler ve belirli kutsal kişileri ziyaret gibi boş inançlara dayalı yollarla tedavi edilmesi göreneği yaygındı.

Moğol çağı kentlerinde, halkın çeşitli kesimlerinin yaşayışı hakkında günümüze kadar gelmiş bilgilerden bir tablo yapabilmekteyiz. Kentler zengin ve bayındırdı, bu konuda Avrupalı gezginlerin tanıklığı var. Örneğin, Londralı tacir Ralph Fitch, Ekber zamanında, 1585'te, imparatorluğun ikiz başkentleri Agra ve Fathpur Sikri'nin Londra'dan daha büyük ve daha zengin olduğunu bildirir. Cizvit keşişi Antonio

Monserrate de, Lahor hakkında "Avrupa ve Asya'da bunun gibi bir başkent yoktur" diye yazar. Aynı zamanda kültür merkezleri de olan diğer zengin ve bayındır kentler, Ahmedabad, Burhanpur, Benares ve Patna idi. Ekber'in imparatorluğunun sınırları içinde yüz yirmi büyük ve üç bin iki yüz küçük kent vardı. Delhi gerçi planlı biçimde inşa edilmişti; ama soyluların ve halkın diğer sınıflarından zenginlerin taştan veya tuğladan yapılmış evlerinin görkemiyle Agra ondan çok daha üstündü. Bu evlerin içlerinde ayrıca kendi bahçeleri vardı ya da etrafları bahçeyle çevriliydi. Her iki kentte de tacirler geniş konutlarda oturuyor ve bunların alt katında işyerleri veya mağazaları bulunuyordu. Daha zengin tüccarların ise kentin başka semtinde konakları vardı. Ortaçağın bütün Müslüman kentlerinde olduğu gibi Moğol kentlerinin de sokakları önceden planlanarak açılmış değildi. Rastgele ortaya çıkıvermişlerdi; Fathpur Sikri gibi yeni kentlerde, imparatorluk binalarının bulunduğu kesimde, yapım planları uygulanmışsa da, öteki kentlerde evler âdeta mantar gibi yerden bitmiş gibiydiler. Pek çok ev, hatta bazı soyluların konutları tuğla ve taştan değil de, balçık ve samandan (yani kerpiçten) yapılmıştı. Böyle evlerin damları sazdandı ve kerpiç duvarlar içine çeşitli maddeler katılmış kireçle badanalıydı. Askerler ve basit halk, saz damlı toprak kulübelerde otururdu. Bu yüzden de Delhi gibi kentler, Avrupalı gezginlere birbiriyle bitişmiş bir köyler yığını ya da geçici olarak orda konaklamış bir birliğin ordugâhı gibi görünmüştür.

Bir soylunun evinde, Bernier'e göre, "avlular, bahçeler, ağaçlar, yapay göller, giriş yerinde veya avluda fıskiyeli küçük havuzlar ve çok güzel yeraltı odaları vardı. Yeraltı odaları büyük yelpazelerle donatılmıştı ve serin olduklarından öğleden saat dörde, beşe kadar dinlenmek için buralardan yararlanılırdı.... Onlar (Moğol soylular), gerçekten hayranlık uyandıracak bir evin mutlaka büyük bir çiçek bahçesinin ortasında olması ve dört divan odasının bulunması gerektiği görüşündeydiler. Odalar bir adam boyu kadar yerden yüksekte ve dört duvarı açık olmalıydı; böylece serinlik dört taraftan da içeri gelebilecekti. Gerçekten de ailenin geceleri üstünde uyuyabileceği bir terası bulunmayan bir konuta, asla güzel bir ev gözüyle bakılmıyordu. Yağmur yağdığında yataklar böyle bir terastan büyük bir odaya kolayca taşınabiliyordu.... İyi bir evin içinde döşemenin tamamı dört parmak kalınlığında pamuklu bir şilteyle kaplı olurdu; yazları bu şiltenin üstüne ince beyaz bir örtü serilir, kışları ise ipek halılar konurdu. Odanın bir köşesinde bir veya iki minder, üzerlerindeki güzel işlemelerle bezenmiş yüzleriyle bakışları kendine çekerdi; ipekliden olan bu yüzlere çok ince altın veya sim ipliklerle çeşitli çiçek motifleri işlenmiş olurdu. Bu minderler evin efendisi veya önemli bir konuk içindi. Her min-

derin büyük bir diba yastığı vardı, yaslanmak için kullanılırdı. Ayrıca salonun dört bir yanına, üzerlerinde dibadan, kadifeden ve çiçekli satenden yüzler bulunan birçok yastık konulurdu; bunlar da diğer kimselerin oturmaları içindi. Salonun duvarlarında biçimleri birbirinden farklı, ama birbirleriyle orantılı, zarif hücrecikler bulunurdu; bunların içine porselen vazolar ve çiçek saksıları konulurdu. Tavan boyalı ve yaldızlı olurdu; ama insan veya hayvan tasvirleri bulunmazdı (Bernier, Travels. s. 245...)

Ortaçağda Müslüman Hindistan, gerek Moğol egemenliği sırasında, gerekse ondan önceki dönemde kentlerdeki tesislerin kurulmasının yanı sıra, Ortaasya kökenli başka bir karakteristik özelliği daha korumuştur; Türklerin eski göçebe yaşayışından gelen bu özellik, çadır sevgisidir. Moğollar, büyük ve küçük çeşitli çadırlar kullandılar, kimi birçok odalıydı, kimi tek bir büyük salondu, kimi de tek bir odacık. Çadır bezleri genellikle su geçirmez, parlak renklerle boyalı ve sanatkârane motiflerle, öncelikle de arabesklerle bezeli olurdu. Moğol çadırlarının "bargâh" denilen en büyükleri, on bin kişiyi içine alabilirdi ve kurulmasının karmaşık olması nedeniyle bu iş için yetiştirilmiş adamlar ve makineler gerekliydi. "Sara-parda" denilen çadırın bir sürü odası ve iki çatısı vardı. İmparatorluk ordusu sefere veya ava çıkınca, ya da dinlenmek üzere ülkenin, Kaşmir gibi, güzel bir yöresine gidilince, bir konak yerinden öbür konak yerine gerçek bir çadır-kent hareket halinde olurdu.

Kentten kente veya başkente, ya da illerin birindeki genel karargâhtan cepheye gidilirken, çoğu kez atlardan yararlanılırdı. Moğollar atı yük hayvanı olarak kullanmazlardı. Arabalara öküzler koşulurdu ve çeşitli arabalar vardı. "Rath" denilen, yapılışlarına büyük özen gösterilen süslü arabalar, uzak geçmişte, hatta Vedalar çağında bile kullanılmıştı. Genellikle halkın, özellikle kırsal kesimde yolculukta kullandığı daha basit, öküz arabalarına "çakra" deniliyordu. Yaşlıların, hastaların, kadınların ve çocukların rahat taşınması için "tahtırevan" kullanılırdı. Moğol İmparatorluğunun çökme döneminde tahtırevanlara sapasağlam adamlar da binmeye başlamıştı. Bu tahtırevanların bazıları çok lüksdü, eni ve boyu rahat bir yatak kadardı. Bazılarında ise sadece bir veya iki kişilik oturma yeri vardı. Bunlara "doli" deniyor ve genellikle kent içinde ziyaretlere giden veya kısa yolculuklara çıkan kadınlar tarafından kullanılıyordu. Büyük tahtırevanlar olsun, doliler olsun tahta veya bambudan iki sırığın üstünde omuzda taşınırdı. Taşıyıcılar ya parayla tutulmuş adamlar ya da evin uşakları olurdu. Bunlar "kahar" alt kastından insanlardı.

Zengin tüccarlar ve "mansabdar" olmayan diğer varlıklı kimseler, bir kentten bir kente yolculuklarında, haydutlara karşı korunmak

için silahlı muhafızlar tutarlardı. Kaybedecekleri pek bir şeyleri olmayan yoksullar yaya yolculuk ederdi, haydutlar da bunlara ilişmezdi. Bu insanlar dervişler, Hindu Yogiler ve köylülerdi.

Çok lüks tarzda yolculuk bir "hauda" içinde, bir filin sırtına oturtulmuş üstü kapalı bir koltukta yapılırdı; fille birlikte refakatçılar veya silahlı korumalar yürürdü. Filler imparator ve soylularla yüksek tabakadan bayanların, aceleyi gerektirmeyen rahat gezilerinde kullanılıyordu. Filler som gümüşten çıngıraklar taşırlar ve değerli işlemeli örtülerle süslenirlerdi.

Moğol çağı çarşıları, özellikle Delhi çarşısı, bugün hâlâ duran "Çandni-çavk" gibileri, halk yığınlarının renkli dalgalanışının merkezini oluşturuyordu. Bu kalabalık sokakları doldururdu; burda satıcılar bağıra çağıra mallarını över, hatipler derme çatma kürsülerden öğretilerini açıklar, yıldız falına bakanlar ve şarlatan hekimler becerilerini gösterir, kadınımsı delikanlılar dans eder ve soytarılar türlü şaklabanlıklar yapardı.

Halk genellikle temizdi; gerek soylular gerekse alt tabakadan insanlar her gün yıkanırdı. Herkes dış görünüşüne büyük özen gösterirdi, özellikle seçkinlerin çevrelerinde bu özen daha da yoğun olurdu. Müslümanlar genellikle sakal bırakırlardı; ancak Ekber döneminde zaman zaman sakal modasından vazgeçildiği de olmuştur. Hindular genellikle sakallarını ve bıyıklarını tıraş ederlerdi. Erkekler de kadınlar gibi, bazısı yarı sıvı bazısı püskürtülen cinsten göz ilaçları kullanırlardı; bunlarla göz hastalıklarından korunma ya da bu hastalıkları iyileştirme amaçlanırdı.

Sultanlar döneminde her sınıftan Müslümanlar "pan" denilen hintasması yapraklarını çiğnemeye alışmışlardı. Oysa bu, Hinduların tümüyle kendilerine mal ettikleri bir alışkanlıktı. Hatta bunun için karmaşık bir tören de geliştirmişler ve yine aynı amaçla bir el sanatı yaratmışlardı. Bu sanat sayesinde örneğin, "pandane" denilen gümüş veya altın küçük kutular gibi, olağanüstü güzellikte eşyalar imal edilmişti. Bu kutulara yaprak çiğnemek için gerekli gereçler, çiğnenmek üzere hazırlanmış "pan" parçalarını sunmaya yarayan "hasdane" denilen kapaklı tabletler ve "ugaldane" denilen üzerleri kakma süslü tükürük hokkacıkları konuluyordu.

Erkekler de kadınlar gibi parfüm kullanırdı, yalnız miktarı öyle fazla olmazdı. Törenlerde, bayram günlerinde, sarayda ve davetlerde erkekler sağ ellerinin sırtına veya giysilerinin üstüne birazcık parfüm damlatırlardı. Kadınlar ise parfümleri hovardaca kullanırlardı.

Kadınlar uzun saç bırakır, çoğu kez de saçlarını ortadan ayırır, bir veya iki örgü yapıp arkaya sarkıtırlardı. Saçlar yağlanıp parfümlenirdi. Kibar bayanlar bayram, ziyaret veya kabul günü gibi olağandışı

hallerde saçlarını mücevherlerle süslerlerdi. Yoksulca kadınlar sokakta peçe takarlardı; zenginler ise "kahar" denilen kapalı tahtırevanlarla taşınırdı. Kadınlar toplumdan soyutlanmış durumdaydı; fakat bu hal, yetenekli ve enerjik kadınların, özellikle de imparatorluk ailesinden olanların yüksek düzeyde eğitim görmelerine ve yaşama sanatını öğrenmelerine engel oluşturmuyordu.

Birçok Moğol imparatoriçesi ve prensesi, üstün yetenekli ve yüksek eğitimliydi. Humayun'un kızkardeşi ve Ekber'in halası "Gülbeden Begüm"ün, kardeşinin hükümdarlık dönemi hakkında çok ilginç bilgiler veren "Humayunname" adlı anıları, çağın sosyal ilişkilerini açıklaması açısından çok yararlı bir eserdir. Cihangir'in İran asıllı, zeki eşi "Nur Cihan" diplomaside ve saray entrikalarında olduğu kadar zevk ve moda sorunlarında, parfüm ve takı kullanımında da etrafına kendini kabul ettiren üstünlüklere sahipti. Başka bir yetenekli ve güzel imparatoriçe "Mumtaz Mahal" için ise, dünyanın en güzel mimari anıtlarından biri, "Taç Mahal" son istirahat yeri olarak yaptırılmıştır. Şah Cihan'ın kızlarından biri olan "Cihan Ara", babasının hükümet işleri üzerinde büyük çapta etkili olmuştu ve tasavvufa olan eğilimini de, derin bir bilgiyle kaynaştırmıştı. Bu hükümdarın diğer bir kızı, "Rahşan Ara", klasik edebiyatta engin bir bilgi sahibiydi. Avrangzib'in kızı "Zib-un-nisa" ise olağanüstü edebi zevkiyle tanınmıştı. Onun olduğu söylenen bir Farsça beyitler derlemesi varsa da, bunun bir yakıştırma olduğu sanılmaktadır.

Kuran'da dolaylı biçimde ele alınmış ve fıkıh bilginlerince de bir kural haline dönüştürülmüş bulunan "purde", yani kadınların toplumdan soyutlanması ile cinsiyetlerin ayrılması ilkesi, Hindistan'da sıkı biçimde uygulanmıştır; bunda Raçputların, bu konuda Müslümanlardan çok daha katı davranmalarının etkisi büyüktür. Purde sistemi, kadının şerefi konusunda çok romantik ve çok idealize edilmiş bir anlayışa yol açmış, aynı zamanda da erkeğin kadına sahip olması töresini de ortaya çıkarmıştır.

Fuhuş, Moğol çağında, Hindistan'ın büyük kentlerinde genellikle hep vardı. Fahişeler arasında çaresiz ve kimsesiz kalmış kızların yanı sıra azat edilmiş pek çok köle de bulunurdu. Ekber, bunları kentlerin saygın semtlerinden uzaklaştırmayı ve hepsini bir mahallede toplamayı denedi. Ayrıca bunları çalıştıran koruyucularının adlarını gösterir listeler hazırlattı. Böyle listeler Dekkan devletlerinde de vardı. Fahişelerin kibar bayanların giysi modalarını taklit ettikleri anlaşılıyor; çünkü Avrangzib, harem kadınlarının dar pantolonlar giymesini, fahişeler de bu modayı benimsedikleri için, yasaklamıştır.

Yaygın erkek kılığı, bugünkü Hindistan'da olduğu gibi, o kadar çeşitli değildi. Alt tabakadan Müslümanlar uzun gömlekler ve şalvar

giyerler. Hindular bel kuşağı takar, kışın da kısa gömlekler giyerlerdi. Yüksek tabakadan olanlar, memurlar ve sarayda görevleri bulunanlar çok özenli giyinirlerdi. Giysileri bir kemer veya renkli bir kuşakla tutturulmuş, üzeri işlemeli parıltılı bir cüppe, bacakları sımsıkı saran bir pantolon ve bir sarıktan oluşurdu. Hindu'ların başlarına giydikleri "pagri" tam anlamıyla Hint stilindeydi. Moğol minyatürleri, Moğol sarayındaki modanın güvenilir bir tablosunu yansıtmaktadır. Pietro della Valle, saraylıların her gün giysi değiştirdiklerini kaydeder.

Kadın giysileri, erkeklerinki gibi, aynı şekilde zengin ve değerli nitelikteydi, Moğolların gösteriş merakını gözler önüne sermekteydi. Erkekler de kadınlar gibi ipek, diba ve sırma işlemeli kumaşları, sırf gösteriş olsun diye kullanırlardı. Sadece din bilginleriyle çok yoksul kimseler sade giyinirlerdi, ipek kullanmazlardı. Erkekler ve kadınlar için giysi modası, imparatorluk sarayınca saptanırdı. Hatta Humayun ve Cihangir gibi bazı imparatorların kendileri moda yaratıcısıydılar. Humayun, Ortaasya stilinde "ulbakçe" denilen bir giysinin tasarımcısıdır. Bu giysi, "kaba" denilen uzun bir üstlüğün üzerine giyilen, önü açık, kısa, işlemeli bir kaftandı. Abu'l-Fazl'ın bildirdiğine göre, Humayun ve Ekber yalnızca her gün bir başka giysi giymekle kalmazlar, gün hangi burcun ve gezegenin etkisinde ise ona göre giysi seçerlermiş. Cihangir zamanında Ortaasya'ya özgü sadelik ve tevazunun çoğu yitip gitmiş, hükümdarın olsun saraylıların olsun, tüm giysiler, rengârenk parıltılı kumaşlardan yapılmış, üzerleri de değerli veya yarı değerli taşlarla donatılmıştır. Ancak Avrangzib zamanında yeniden sade giysilere dönülmeye çalışılmıştır.

Hindu'ların saray atmosferine tam anlamıyla uyum sağlamaları için Ekber'in harcadığı çabalara rağmen, giysilerdeki ayrım sürüp gitmiştir. Hindular başlarına geçirdikleri serpuşlardan fark ediliyordu. Kaba'nın kemeri, Müslümanlarda sağ tarafta düğümlenirken, Hindularda düğüm sol tarafta oluyordu. Bu ince farkın, Müslüman olmayanların Müslümanlar gibi giyinemeyeceğine ilişkin eski geleneğin bilinçli ya da bilinçsiz bir kalıntısı olduğu anlaşılıyor. Klasik İslam çağında, "Harun-ur-Reşid" ve "al-Mutavakkil" gibi halifelerin zamanında, bu kural yalnız kuramsal olarak değil, uygulamada da kesinlikle geçerliydi. Moğol çağı Hindistanında Hindular omuzlarının üstünde renkli veya beyaz bir bez taşırlardı.

Değerli takılar erkekler tarafından da kullanılırdı, ancak bu kullanım kadınlarda olduğu gibi aşırı ölçülerde değildi. Üst tabakadan kadın ve erkeklerin pabuçları deriden veya üzeri işlemeler ve yarı değerli taşlarla süslenmiş bezden olurdu. Bir şenlik salonuna, bir özel odaya ya da kabul salonuna girilirken pabuçlar çıkarılırdı; çünkü böylesi mekanlar baştan başa halıyla kaplı olurdu. Özel veya resmi zi-

yaretlerde, ya da davetlerde vakur bir tavırla bağdaş kurulup yerde oturulurdu.

Müslüman yüksek tabaka kadınlarının kılığı Moğol çağından sonra önemli ölçüde değişmiştir. O zamanlar Hindu kadınlar, tıpkı bugünkü gibi, dar yelekli, yerli "sari" giyiyordu. Moğol minyatürlerinden, Müslüman kadınların Ortaasya stilinde giyindikleri anlaşılıyor. Ancak Ekber ile onun halefleri zamanında, Hintli kadınlarla evlenmeler başladıktan sonradır ki, yerli kılıkları saraya girmiş, Müslüman kadınlar da Hintli stilini denemeye başlamışlardır. Ortaasya stili kadın kılığı, uzun bir gömlek ve bol bir şalvardan oluşuyordu. Dar pantolon modası, herhalde Hint Raçput beyliklerinden alınmıştır. Gömleklerin yenleri yarımdı ve kollara mücevherlerle donatılmış bilezikler takılırdı. Kışları zengin kadınlar, belden büzgülü ya da plili "kaba" denilen giysiler giyerdi. Keşmir şalları da çok yaygındı ve sari'ye benzer uzun kumaşlar, çok ustalıklı biçimde başa, omuzlara ve göğse dolandırılırdı, buna "dubatta" denirdi. İmparatoriçeler ve prensesler başlarına küçük taçlar ya da turbanlar giyerlerdi.

O zamanlarda da Hindulann beslenmesi, bugünkü gibi, etyemez nitelikteydi. Müslümanlar ise et ve sebze yerdi. Ekber ve daha sonra da Cihangir, çevrenin etkisiyle, hayvan kesimini sınırlamayı ve et yememe günleri düzenlemeyi denemiştir. Yüksek tabaka Müslümanları lezzetli yemeklere düşkündü. Harika denilecek yemeklere sahip Müslüman-Hint mutfağı, Moğol çağında gerilemiştir. Moğol yemek pişirme sanatının temeli İslami idi, Hintli değildi. Başlıca yemekler olan "pilavlar, kebaplar, köfteler, sucuk ve pastırmalar", Moğol çağı Hindistanında olduğu kadar, Fas'tan Doğu Hindistan'a kadar bütün öteki İslam ülkelerinde de yaygındı. Aradaki fark sadece Hint Müslümanlarının daha fazla baharat, özellikle de karabiber kullanmasıdır. Bu özellik, Hint-Müslüman mutfağını İndonezya mutfağıyla özdeş kılar; bunun nedenini de Hint etkisinde aramak gerekir. Daha başka birkaç özellik, örneğin baharat harmanı, mercimek yemekleri ve bazı sebze yemeklerinin hazırlanması da Hindulardan alınmıştır.

Bir Moğol soylusunun sofrası (dastar-hcan) zengin biçimde donanırdı. Bir davette yemeklerin sayısı, yirmi ile elli çeşit arasında değişirdi. Bunları hem yerli hem yabancı aşçılar hazırlardı. Yemeklerin çoğu evde pişirilir, çarşıda ise sadece iki şey satılırdı: Çeşitli tarzlarda pişirilmiş ekmekler ve tatlılar. Fırıncılarda (nanba'is) ve tatlıcılarda (halva'is, rikabdare) iyi alışveriş olurdu.

En sevileni "mango" olan yerli meyvelerin dışında, yüksek tabaka için yabancı ülkelerden getirilmiş meyveler de vardı. Bunlar buz içinde konserve edilerek Kabil, Keşmir ve İran'dan getiriliyor, Lahor'da sıradan insanlar dahi bunları satın alabiliyordu.

Halkın başlıca besin maddesi bugünkü gibiydi. Hindular genellikle buğday ekmeği, mercimek, pirinç ve sebzelerle besleniyordu. Müslümanlar daha ucuz etleri, özellikle de sığır eti alıyordu. Bengal ve Dekkan'ın dışında pirinçten çok ekmek yeniyordu.

Katı dinsel yasağa rağmen Moğol hükümdarlar şarap içtiler. Şarap içmeyen tek hükümdar Avrangzib'dir. Babur, şarap içmekten bir adağını yerine getirmek için vazgeçti; bunu da 1527'de Hanua Savaşında Rana Sanga'yı yenilgiye uğratması üzerine yaptı. Cihangir içki düşkünüydü; ama tahta çıktığında alkollü içkilerin çarşıda satılmasını yasaklamıştı. Avrangzib alkol yasağını katılaştırdı. Orta ve aşağı tabakadan Hindular ve Müslümanlar genellikle içki içmezdi; fakat bazı mezhepler, alt basamak kastları, sapkın tarikat toplulukları vardı ki bunlarda sarhoş edici içkileri içmek inançları gereği bir zorunluluktu. Sarhoşluk bunlarda veya toplum dışına itilmiş kişilerde bir kavgaya veya şamataya yol açarsa, güvenlik güçleri müdahale etmek zorundaydı. Bununla birlikte Avrangzib zamanına kadar Moğol çağı Hindistan'ında, klasik İslam çağının bir çeşit engizisyon polisi olan "Hisba"yı andırır herhangi bir örgüt kurulmamıştır. Soyluların hemen hepsi şaraba düşkündü ve onların alkol yasağına uymalarını sağlamak Avrangzib için çok zor olmuştur. Yaşlılıklarında bazı Müslüman ve Raçput beyleri afyona alışırlardı. Moğol hükümdarlardan Humayun, Ekber ve Şah Cihan, afyon kullanmış olmalıdırlar. Esrar (bhang) gibi uyuşturucuların kullanımı "Madariler"de ve benzeri sapkın mezheplerde yaygındı. Askerler ve işçiler, keyif maddesi olarak afyon ve esrara başvururlardı. Portekizliler, 1605'te ülkeye tütünü soktular, kısa sürede büyük bir rağbet gördü. Daha sonraki Moğol hükümdarlar zamanında nargile (hukka) yaygınlık kazandı. Batı sahillerinde, Gucarat ve Dekkan'da tüccarlar kahve ve çay içiyorlardı; ülkenin iç kesimlerinde Delhi ve Ahmedabad gibi kentlerde de kahve dükkânları vardı.

Seçkinler ve yüksek tabaka insanları arasında, oyalanmak için çeşit çeşit iskambil oyunları oynanırdı; bunların yanı sıra satranç ve yerli "çavpar" oyunu da yaygındı. Ekber, cariyelerini kullanarak canlı satranç oynamıştır; mermer zeminine satranç kareleri çizilmiş bir salonda figürlerin yerini alan cariyeler, ileri geri yürütülerek oyun oynanıyormuş. Halk kesimi Müslümanlar tarafından Hindistan'a getirilmiş olan tavla (nard) oyununu çok severdi. Sevilen diğer bir oyun da, yerli kökenli "paççisi" idi.

Açık hava oyunları içinde soyluların yeğlediği polo (çevgan), kökeni Kuzey Keşmir'de "gilgit" olan bir oyundu. Yalnızca soyluların değil, herkesin çok sevdiği spor dalları ise güreş, at yarışı ve avcılıktı. Bu sonuncusu Asya'daki Moğollar tarafından mükemmel bir sanata dönüştürülmüş, onlardan da bu sanatı Hint Moğolları almış ve yerel

özelliklere uygun hale getirmişlerdi. O zamanın başlıca eğlencelerinden biri hayvan dövüştürme turnuvalarıydı. Koç, geyik, karaca, köpek, boğa, horoz, bıldırcın ve bülbül gibi hayvanlar, özel surette hazırlanmış yerlerde, sokakta veya bir evin kapısı önünde yapılan dövüşler için eğitilirdi. O zamanlar da bugünkü gibi hokkabazlar, gözbağcılar ve sihirbazlar numaralarını yapıp ekmeklerini kazanmak için kentleri, kasabaları dolaşırdı. Bazıları maymun, ayı gibi insana alıştırılmış hayvanlarla gösteri yapardı.

Öykü anlatmak (Dastan-gu'i), eğitim görmüş Moğol soylularının toplantılarında ince bir sanat haline getirilmişti. Bunun halka indirgenmiş benzeri, daha çok Hindu halk yığınlarına yönelikti; Hint mitolojisinden, masallardan ve söylentilerden bölümlerin dramatize edilmesi şeklindeydi.

Moğol imparatorlarının bütün görkemiyle kutladıkları en büyük bayram "Nevruz", eski İran'ın yeni yıl bayramıydı. İran'ın farvardin ayının birinci günü, ilkbaharda gündüzle gecenin eşit olduğu gündü, Nevruz bayramı o gün kutlanırdı. Bu yeni yıl kutlamasını Ekber başlatmıştır. Onun ve Cihangir'in hükümdarlığı zamanında kutlamalar on dokuz gün sürerdi. Saraylar, evler ve çarşılar süslenir; büyük çadırlar kurulur; saray halkı ve soylular bahçeleri, çarşıları ziyaret eder, gösterilere ve şenliklere katılırdı. Hükümdar da bu on dokuz bayram günü boyunca herkese görünür ve herkesle konuşurdu. Hindu kökenli "darşan" denilen bir töredir bu. "Çagir" denilen tımarlar, "mansab" denilen ve subay rütbesindeki kişilere verilen topraklar hükümdar tarafından bu bayramda dağıtılır, yeni yıl armağanları da bu bayramda kabul edilirdi.

Moğol imparatorlar, siyasal kurnazlık yaparak Hinduların büyük bayramlarına özellikle ilgi ve himaye gösterdiler. Bu bayramlar herkesin birbirine renkli sular fışkırttığı bahar bayramı "Holi", Hindu tüccarlar için yeni bir çalışma yılının başlangıcını gösteren "Dipavali" ve Rama şenliği olan "Daşahara" idi. (Rama, büyük Hint tanrısı Vişnu'nun cisimleşmiş halidir. Zamanla Vişnu'yla bir tutulmuş ve Rama'nın kişiliğinde Vişnu'ya tapılmıştır.) Avrangzib zamanında bu bayramlar artık sarayda kutlanmaz oldu. Bu hükümdar, Müslüman töresine göre bir değişim (bid'a) olduğu gerekçesiyle Nevruz bayramını yasakladı. Müslümanların oruç tutulan Ramazan ayının sona ermesiyle kutladıkları "İd-ul-fitr" (fitre bayramı) veya "İd-us-sagir" (küçük bayram) imparatorla birlikte toplu namaz kılınmasına ve her tabakadan dostların birbirini ziyaret etmesine vesile oluyordu. Herkes birbirine armağanlar veriyor, yeni giysiler giyiyor, güzel kokular sürünüyor ve her tarafta dindarca bir şenlik havası egemen oluyordu. Bundan iki ay sonra Kurban Bayramı (İd-ul-kurban veya al-id-ul-kebir: büyük

bayram; Hindistan'da "bakar id") kutlanırdı; ancak bu kutlama Ramazan Bayramı kadar tantanalı olmazdı. Bu bayramda her tabakadan Müslümanlar koyun, kuzu, keçi ve öküz kurban ederler, karşılıklı ziyaretler yaparlardı. Peygamberin doğum günü, Hicri Rebi'ul-evvel ayının on ikinci günü kutlanıyordu. O gün peygamberin hayatı hakkında bir vaazı dinlemek üzere toplanılır, kasideler okunur ve çoğu kez dinsel şarkılar (samâ veya kavvali) söylenirdi. Müslüman evliyanın anıldığı günlerde ayrıca namazlar kılınır ve yemekler hazırlanırdı. Eğer evliya imparatorluğun sınırları içinde bir yerde gömülüyse, kabri başında namaz ve şarkıyla (samâ) tören yapılırdı; ancak bu töre 18. yüzyılda katı sofularca kınanmıştır. Bu doğrultuda Hindistan'da en çok ziyaret edilen yer, "Çiştiyye" tarikatını geliştirmiş bir bilgin olan ve evliya sayılan, Muin-ud-din as-Siçzi'nin (ölümü: 1236) Acmer'deki türbesidir. Din konusundaki değişiminden önce Ekber de bu evliyanın ölüm yıldönümü törenlerine katılmak için sık sık Acmer'i ziyaret ederdi, üstelik bu ziyaretin bir Hac niteliği alması için de oraya yalınayak yürürdü. Bu tören dolayısıyla kentte yıllık panayır kurulurdu. Benzeri panayırlar Hinduların Benares ve Hardvar gibi kutsal kentlerinde "yatras" denilen Hac ziyaretleri yapıldığında da kurulmaktaydı.

Ekber, Cihangir ve Şah Cihan'ın doğum günleri, hem güneş takvimine hem de ay takvimine göre, devletin resmi bayramı olarak kutlanırdı. Hinduların bir töresi uyarınca imparator, on iki defa altınla, başka madenlerle, yarı değerli taşlarla ve doğal besin maddeleriyle tartılır, sonra bunlar "sadaka" olarak yoksullara dağıtılırdı. Bu uygulama Avrangzib tarafından "bid'a" diye nitelendirilerek kaldırılmıştır.

Moğol bayramlarının en ilginci ise, bir benzeri bulunmayan "mina-pazar" adlı şenlikti. Bu şenlikte kendine özgü bir pazar kuruluyor ve saray kadınları satıcı rolü üstleniyordu. Bu pazara ancak tek bir erkek, hükümdarın kendisi haremiyle birlikte girebiliyordu. Mina-pazar, Ekber'in verimli hayal gücünün bir ürünüydü ve Şah Cihan zamanında artık yapılmaz olmuştu. Yeni yıl gününde (Nevruz'da) de bir başka pazar kurulurdu. Bu pazar önce kadınlar için olurdu, ardından da erkekler için. Bu pazar –Ekber'in himayesinde– nişanlanma ve evlenme kararlarının verilmesine yol açardı.

h) Moğol Çağı Edebiyatı

Moğollar çağında Farsça yalnız resmi yazışma dili olmakla kalmadı, aynı zamanda en geçerli edebiyat dili haline geldi. Farsça, Hindistan'da ilkin 10. yüzyılda, Gaznevilerin fetihlerinin sonucu olarak ön plana çıkmıştır. Gazneviler Türk oldukları halde Farsçayı resmi yazış-

ma dili ve okumuşların dili yaptılar. Bu gelenek Türkler ve Türk "köle sultanlar" tarafından sürdürüldü. Sultanlar döneminde zengin bir Farsça edebiyat doğdu. Hint toprağında da Farsça şiirler yazılmaya başladı; bunlardan Amir Husrav'ın yazdıkları gibi olanları, Fars edebiyatının en güzel parçalarından sayılmaktadır. Tarih yazarlığı Gazneviler zamanından itibaren önemli ölçüde geliştirilmiştir. Bu gelişme hem bölgelerin hem de hanedanların tarihinde görülmektedir. Keza ahlak ve görgü kuralları konularında da gelişme vardır. Hindistan Farsçası, İran Farsçasından çok Türkistan (Maveraünnehir) Farsçasına benzerlik göstermektedir. Zamanla İran Farsçasından belirli idiomatik ve fonetik sapmalar meydana gelmiş, ancak yine de esas yapısını korumuştur. Moğolların Türkistan'ı, ardından İran'ı istilasıyla birçok İranlı şair ve yazar Hindistan'a kaçmış, burada iyi kabul ve himaye görmüştür. Farsça edebiyatın başlıca merkezleri, başkent Delhi'nin yanı sıra eyalet genel karargâhları ile içinde garnizon bulunan kentlerdi.

Babur ile birlikte Hint-Fars şiirinde yeni bir çağ başlar; çünkü Babur yanında Farsça yazan bir sürü şair getirmişti. Bu şairler, Sultan Hüseyin Baykara ve onun yetenekli veziri Ali Şir Nevai zamanında, İslam kültür merkezlerinin en önemlilerinden birini oluşturmuş bulunan Herat kenti geleneği içinde yetişmişlerdi. Babur de Nevai gibi genellikle Türkçe (Çağatay Türkçesiyle) yazardı; bir sonraki kuşaktan, Moğol sarayının en etkili soylusu Bayram Han da Türkçe yazmıştır. İki kuşak sonrasında ise Moğol sarayında, Çağatay Türkçesiyle Farsça arasında bir üstünlük kazanma yarışı başlamıştır. Ne var ki Farsça, Hint-Müslüman seçkinlerinin manevi hayatında derinlemesine kök salmış durumdaydı ve bu etki Humayun zamanında daha da güçlenmiştir. Gerek Humayun, gerekse kızkardeşi Gülbeden Begüm, Türkçeden çok Farsça yazmaktan hoşlanırdı; hele Humayun, İran'dan dönerken yeni Fars etkilerini de birlikte getirmiştir. Moğol sarayında Türkçe geri plana itildi; çünkü bu dilin özü, Ortaasya'daki anayurdunda Özbekler arasında körelmiş bulunuyordu.

Farsça şiir sanatının koruyuculuğunu Moğollar, çağdaşları katı inançlı Safavilere oranla çok daha iyi, çok daha hoşgörülü nitelikte yaptılar. İran'ın yitirdikleri Hindistan'ın kazancı oldu. 16. yüzyılın sonlarında ve 17. yüzyılda üç kuşak seçkin şairler İran'dan Hindistan'a göç edip durdu; bunlar Moğol imparatorluk sarayında, Moğol beylerinin konaklarında ve Dekkan'da, Golkonda ve Bicapur saraylarında kendilerine koruyucu efendiler bulmak için geliyorlardı. Nitekim Cihangir'in ve Şah Cihan'ın saray şairleri İran'dan göç etmiş kişilerdi.

Moğollar çağında çok zengin bir düzyazı edebiyatı da gelişmişti; kısmen Moğollarca teşvik edilen, kısmen de onların himayesinden sıyrılarak bağımsız olmuş bir edebiyattır bu. Aynı dönemde Dekkan'da

da bir tarih yazarlığı gelişmiştir. Tarih yazarlığı, genel ve bölgesel tarihi, yönetim birimlerinin arşivlerini ve tarihsel ayrıntılarda gösterdiği yüksek düzeyde doğruluğuyla büyük çapta değer kazanmış vekayinameleri (kronikleri) kapsamaktadır. Resmi tarih yazarlığı, çoğu kez bizzat imparatorun görevlendirilmesiyle yapılmıştır. Saray tutanakları, resmi raporlar, "vakı'a-navis" notları ve diğer belgeler tarihçinin eli altında hazır bulunurdu. Bu nitelikte saraylı tarihlerinin en önemlisi, Abu'l-Fazl'ın "Ekbername"sidir. Bu eserin üçüncü bölümü "A'in-i Ekberi" adını taşır ve Ekber dönemi yönetimi için harikulade değerde bir elkitabıdır. Abu'l-Fazl'ın bu resmi tarihinin tam karşısında, "Bada'uni"nin tarihi bir antitez gibi yer alır. O da aynı çağın hükümetini ve daha önceki dönemin Müslüman Hindistan'ını anlatır; Ekber'in hükümet politikasını da çok acı biçimde eleştirir. Ekber'in yönetimi ve kişiliği hakkında tam bir görüş sahibi olabilmek için, bu iki tarihçiyi birlikte ele almak gerekir. Resmi ve özel tarih yazma geleneğinin bu parlak dönemi, daha sonraki üç büyük Moğol hükümdarı zamanında da devam etti. 18. yüzyılda Hindu tarihçiler de ortaya çıktılar ve böylece Moğol tarih yazarlığı geleneği yeni bir boyut kazandı. O zamana kadar Hindular –yazıtlar ve sayıları çok az bazı önemli tarihsel eserler dışında– tarihlerinin yazılı olarak kaydedilmesiyle pek az ilgilenmişlerdi. Şimdi ise Hindu tarihçiler, akıcı bir Farsçayla, asla gözardı edilmeyecek değerde, bir dizi tarih eseri yazmaya başlamış bulunuyorlardı.

Resmi mektup yazma "inşa", kendine özgü bir üslubun geliştirildiği bir düzyazı çeşidiydi; Moğol sarayında başlı başına bir sanat haline getirilmişti. Yabancı hükümdarlara gönderilen diplomatik nitelikli yazılar, devletlerarası ilişkilerde önemli bir rol oynuyordu. Özellikle de İslam tarihinin meslekten diplomatlık bakımından henüz başlangıç aşamasını yaşadığı bu dönemde ise, böyle yazılar daha da büyük önem kazanmıştı. İmparatorluk sarayında ülkenin dört bir yanındaki memurlarına gönderilen resmi yazılar daha az önemliydi ve daha basit bir üslupla kaleme alınıyordu. 18. yüzyılda Hindu "münşiler" (mektup yazıcılar) bu alanda da göz doldurucu bir varlık gösterdiler. Hindu münşilerin Farsça yazılarından bazı derlemeler, okullarda örnek metin olarak okutulmuştur.

O dönem Farsça şiirde bir akım "sabk-hindi" (Hint Okulu) diye adlandırılır. Farsça şiir sanatının bu Hint Okulu, öncelikle entelektüalizmi (cerebralizm) ve yapmacıkçılığı (artifice) ile göze çarpar. Bazı araştırıcılar bu okulu İranlı şair Baba Figani'ye (ölümü: 1519) dayandırır, bazıları da Herat'ın Türk ve İranlı şairlerine. Gerçekten de bu akım Hint-Fars şiirinde apayrı bir gelişimdir, 16. ve 17. yüzyıllarda kendine özgü bir üslup yaratmıştır. Bu akımın temsilcileri, Urfi

(1555-1591) ve Bidil (1644-1721) gibi şairler tenasüp (orantı), leffü neşir (dizili ayırma) gibi söz sanatlarına yönelmişler, duygu ve bilginin belirli normlarına dayalı bir rasyonalizmi (akılcılığı) benimsemişlerdi. Şiir sanatını duygu ve düşüncelerin bir matematiği gibi anlamışlar, sayılar gibi toplama-çıkarma-çarpma yapılabilen ve sonsuz küçük parçalara bölünebilen bir simgeler sistemi saymışlardı. Bu üslup için karakteristik olan, az sözle çok şey anlatma doğrultusundaki zorlanmadır. Bazen tek bir mecazın içinde kat kat duygu çağrışımları içiçe geçirilmiştir; ya da çok bilinen bir mecaz, alışılmadık ve beklenmedik bir anlam içeriğinin taşıyıcısı yapılmıştır.

18. yüzyılda Farsça, en üstün ifade aracı olarak ilkin edebiyatta, sonra da Müslüman kültüründe yerini "Urdu" diline bırakmak zorunda kaldı. Fakat Farsça şiir sanatı, 20. yüzyıla kadar varlığını yine de sürdürdü ve en büyük iki Urdu şairi, 19. yüzyılda "Galib" ve 20. yüzyılda "İkbal" hem Urduca hem de Farsça yazdılar.

i) Moğol Mimarisi

Müslümanlar mimari tasarımlarını Hindistan'a 10. ve 11. yüzyıllarda getirdiklerinde, İslam dünyasının başka bölgelerinde İslam mimarlık sanatının çeşitli üslupları tam anlamıyla geliştirilmiş bulunuyordu. Bu İslam mimarlık okullarının genel ilkeleri Hindistan'a sokulmuş, ancak yapı tekniği, yepyeni nitelikte olan çevrenin etkisiyle sayılamayacak kadar çok değişimlere uğramıştır. Hint yapı malzemesi kullanılmış, Hintli duvarcılar ve taşçılar çalıştırılmış ve yapıların muson rüzgârlarına bağımlı Hindistan ikliminin isterlerine uymasına dikkat edilmiştir. İslam mimarisi önemli ölçüde el sanatı çalışmalarına dayanıyordu. Bundan dolayı da Hindu işçilerin çalıştırılması hiç de güç olmamıştır. İran'ın tonoz ve kubbe yapımı, Hint teknikleriyle yeniden yaratıldı. Selçuklu mimarisinin "kemer"i ile pekiştirme malzemesi olarak "horasan" denilen harcın kullanımı Hindistan'a getirildi. Bununla birlikte Hintli duvarcı ustaları, kemerleri kirişlerle desteklemek şeklindeki yerli tekniği hep tercih etmişlerdir. Etrafı duvarla çevrili bir bahçe olan "ravza", Ortaasya kökenlidir; ev, bu bahçenin ortasına yapılıyordu. Bazen bahçe teraslar halinde düzenleniyordu. Moğollar bu tarz bahçelerde, çok ince bir zevki gösteren harika güzellikler yaratmışlardır.

(Brahmanizm dininin düzeltilmesi olarak ortaya çıkmış Tanrısız Hint dini olan) "Caynacılık" (Jainizm) dininin yaygın olduğu bölgelerde görülen sütun düzenlemeleri, Delhi sultanları zamanında cami mimarları tarafından benimsenmişti. Bunlar yapıya batı yönünde ve Kâ-

be doğrultusunda yeni bir duvar eklediler. Bu alıntı Moğollar zamanında daha da geliştirildi. Taştan oyma kafes veya parmaklık da Hindu mimarisinden alınmış; ama Hindu efsane veya hayvan figürlerinin yerine geometrik motifler ve stilize şekiller konulmuştur.

Moğol mimarisi önemli ölçüde Ortaasya kökenlidir. Hindistan'da ilk kez görülmesi Timur istilasından sonradır. Timur, Ortaasya'da başkenti Semerkant'ta yepyeni bir yapı stilini canlandırmıştı. Bu stil belirli bir ölçüde Hintleştirilmiştir. Babur, böyle yapılar karşısında, onlardaki "Hintli" havadan hep yakınmıştır. Kültür açısından Hindistan'daki hükümdarlar içinde en fazla "Türk" olan Babur, Osmanlı üslubuna hayrandı; onun için de ünlü Osmanlı mimarı Sinan'ın öğrencisi Yusuf'u getirtti. Ne yazık ki Babur'un kısa sürmüş hükümdarlık döneminden hiçbir yapı günümüze kalmamıştır.

Ekber'in hükümdarlığının ilk yıllarında, Delhi'de yapılmış bulunan Humayun'un türbesinde İran etkisi belirgindir. Bu anıtkabirde İran'a ve Ortaasya'ya özgü nitelikler göze çarpar. Bunların başlıcaları (Kaşan kenti kökenli çini kullanımı olan) kaşi işleri, kubbeli hücreler, dört köşeli küçük kubbeler, alçak kubbe bilezikleri üzerinde orta kubbe ve çepeçevre duvarla çevrili bahçedir. Hint kökenli öğeler ise, hayal gücünü zorlayan minik köşkler ve mermerden yapılmış heybetli mekânlardır. Ne var ki Ekber, çok geçmeden kendine özgü bir mimari üslubun geliştirilmesini sağladı; bu üslup tıpkı dinsel düşünceleri ve edebi ilgileri gibi eklektik (seçmeci) ve senkretistik (uzlaşımcı) idi. Fathpur Sikri ve Agra'da planını yapıp ortaya çıkmasını sağladığı mimari, çeşitli üslupları birbiriyle kaynaştırma denemesiydi. Bu mimaride bütün eyaletlerin üsluplarının birleştirilip imparatorluğu temsil edecek bir üslubun yaratılması amaçlanmıştı. Başlangıçtaki sağlam, dengeli sadelik ve zarafet, daha sonraları gittikçe artan ölçüde bir bezeme aşırılığına dönüşmüştür. Yapı malzemesi kırmızı kumtaşıydı; bununla beyaz mermerler etkileyici nitelikte bir kontrast oluşturuyordu. Dekoratif kemerlerin çoğunun yapımında kirişler kullanılmıştır; kubbelerin içi oyuktu ve yüksekti; sütun gövdeleri konsol şeklindeki sütun başlıklarıyla çok köşeliydi. Hint havasını belirgin kılan iç kesimdeki bezekleriyle birlikte genel görünümdür. Fathpur Sikri'de "Panç Mahal" ve Sikandra'da Ekber'in anıtkabri, Budistlerin "vihara" denilen manastırlarındaki yapıyı çepeçevre dolanan dehlizlerin benimsenmiş olduğunu göstermektedir.

Cihangir zamanında, Ekber tarafından benimsenmiş mimari üsluptan, özellikle Hint kökenli öğeler ayıklanmaya başladı. Şah Cihan üslubu, büyükbabası Ekber'in üslubunun tam antitezini oluşturur. "Beyaz, kırmızı ve yeşilden oluşan üçlü bir ahenge dayanır; yumuşak fırça darbeleriyle maviler ve altın sarıları buna katılır. Yemyeşil bah-

çelerin ortasında, kırmızı kumtaşından altyapıların üstünde bembeyaz mermerden saraylar, camiler ve anıtkabirler yükselir.... Ama beyaz hep ağır basar ve her şeye gerçekdışı, düşsel bir atmosfer verir; bu atmosfer, değerli taşlar kullanılarak yapılmış zarif kakmacılık çalışmalarıyla daha da belirginleşir...." (H. Goetz, The Indian and Persian Miniature Paintings in The Rijksperentenkabinet, Amsterdam 1958, s. 13.)

Şah Cihan'ın teşvik edip geliştirttiği üslup önemli ölçüde İran üslubuydu. Kumtaşının yerini mermer almış, yapıların genel görünümü daha yumuşak, daha iç açıcı bir nitelik almıştır. Plastik süslemelerin yerine renkli taşlardan yapılma bezekler gelmiştir. Sütun başlıklarında çıkma destekleri ve sütun altlıklarında yaprak biçimi süslemeler ortaya çıktı. Bu üslubun en güzel örnekleri, Delhi ve Agra'da, saraylarda ve kabul salonlarında, Agra'da "İncili Cami"de, özellikle de "Taç Mahal"de göze çarpar. İtalyan "pietra dura" tekniği, Hint ortamına uydurulmuştur; kafes oymalarda arabeskler, çiçek motifleri, yazılar, İran işi servi ağaçları ve şarap destileri görülür. Bu yapıların aynı zamanda hem zarafeti hem de ihtişamı yansıtan üslubu, dünyanın en güzel üsluplarından biridir. Şaheseri olan Taç Mahal, insanoğlunun şimdiye kadar ortaya koyduğu, koyabildiği en güzel mimari anıtlardan biridir.

Şah Cihan'dan sonra Moğol mimarisinde gerileme dönemi başlar. Avrangzib zamanında yaratılmış olan, Lahor'da "Badşahi Camii" gibi mimari eserler, gerçi büyük boyutlu ve muhteşemdir; ama detay (ayrıntıları işleme) sanatı yitip gitmiştir. Avrangzib'in ölümünden sonra Moğol devletinin birden çökmesi, Moğol mimarisinin de sonu olmuştur.

j) Moğol Çağında Resim Sanatı

14. yüzyılda Timurluların Herat'ında, resim sanatında bir devrim meydana geldi; bundan da genellikle İslam sanatının en büyük ressamı olarak gösterilen, saray ressamı "Bihzad"ın usta eserleri ortaya çıktı. Moğollar bu sanattan derinlemesine etkilenmiş durumda Hindistan'a geldiler. Humayun, İranlı sanatçıları sarayına çağırdı. İran'daki Safavi okuluyla da bağlantıları bulunan bu sanatçılar, Moğol resminin kurucuları oldular. Bu bakımdan Hindistan'daki Moğol resim sanatı hem Timurlu hem de İran Safavi okullarıyla yakından akrabadır. "Acanta" duvar resimlerinde doruk noktalarından birine erişmiş bulunan Hint resim geleneğiyle ise hiçbir bağı yoktur. Renk-

lendirme tekniği İran işiydi, boyalar bile bir süre hep İran'dan ithal edilmiştir. Doğa manzaralarında da oldukça uzun bir süre İran üslubuna bağlı kalınmış, ceylanların resmedilmesinde de aynı bağlılık sürdürülmüştür. Portre resimlerinde ise Timurlu tekniği renk ve çizgi armonisiyle geliştirilmiştir. İnsan tasvirleri görece aktif ve çoğu kez de üç çeyrek profil halinde resmedilmiştir. Organların ve gözlerin kenarları Timurlu ve Safavi tekniğiyle yapılmıştır.

Ekber zamanında Moğol resminde –onun genel uzlaşmacılığına paralel olarak– Hint etkileri başlar; ancak bunda Hindu ressamların katkıları önemli ölçüde etkendir. İranlı öğreticiler tarafından yetiştirilmiş bu Hindu ressamlar, daha önceden –dinleri gereği– ikona yapımını bilmekteydiler; bu alandaki ustalıklarını kısa sürede portre ressamlığına aktardılar. Ekber dönemi resim sanatında Hindistan'ın insanları, hayvanları ve bitkileri, hep İran tarzı bir kır manzarasının arka planında yer almaktadır. Bu resimlerde Hindistan'ın hayvanları, geleneksel İranlı hayvanlarla bir aradadırlar. Bunlardaki resmediliş tarzı bir dereceye kadar natüralisttir. Ne var ki bu "Hintleşme" ile birlikte Moğol resim okulu, çizgi ve renkte kökeninde bulunan gönül okşayıcı güzelliğini ve kendi yapısına göre çok incelmiş duygululuğunu, Ekber zamanında yitirmiştir. Ancak buna karşın yeğinlik ve yoğunluk kazanmıştır. Çizgisel perspektif terk edilmiş ve ressam için odak noktası insanların karakteri olmuştur.

Aynı dönemde Raçputlar resim sanatında, tümüyle bambaşka bir üslup gelişmişti. Bu üslup Moğol resminden dikkatle ayrı tutulmalıdır; çünkü teknikte birçok ortak noktalar olmasına ve bazı sanatçılar kâh bir üslupta kâh öbür üslupta çalışmasına rağmen, Raçputlar okulu konu, kompozisyon, amaç ve ruhsal içerik bakımlarından bambaşkadır.

Cihangir'in sarayında Moğol resminin Hintleşmesi sürüp gitti. Bu özellik profillerin belirtilmesinde ve doğa görünümlerinin bir tiyatro kulisi izlenimi verircesine işlenmesinde kendini gösterir. Doğanın geleneksel İran tarzında stilize edilmesi, natüralizme zemin hazırlamıştır.

Cihangir ve Şah Cihan zamanlarında kitap resimleme sanatı, baş figürü hükümdar olan yeni saray ressamlığının yanında önemini yitirmiştir. Yine bu dönemde Avrupa resim sanatı Moğol sarayınca öğrenilmişse de, bu resimler birer acayiplik olarak nitelendirilmiş, dolayısıyla da bunların kayda değer bir etkileri olmamıştır. Buna karşılık sanatçılar, İran ile Hindistan arasında gidip geldiklerinden, İran etkisi büyük çapta sürüp gitmiştir. Ortaasyalı ressamlar, siyah konturlu (siyahi kalem) portreleri Moğol sarayına getirmişlerdir. Cihangir'in doğa sevgisi, hayvan tasvirlerinde gerçekçi bir eğilimi teşvik etmesine yol açmıştır. Cihangir ve Şah Cihan zamanlarında renklendirmede genel-

likle İran tarzı ağır basmış, ışıltılı oyalar ve çok miktarda altın kullanılmıştır.

Diğer sanatlar gibi Moğol resmi de, Avrangzib zamanında sönmeye yüz tutmuştur. Moğolların çöküşünün son döneminde bu sanat, pazar yeri ressamlığı derekesine düşmüştür.

k) Avrupalılar ve Moğol İmparatorluğu

İslam halifeliğinin 7. yüzyılda sınırlarını genişletmesi ve Arap Denizinde ticaret kontrolünü eline geçirmesi, Avrupa ile Hindistan ve Hint Okyanusu arasındaki doğrudan ticareti kesmişti. 15. yüzyılın sonlarına doğru baharat ticareti için yeni deniz yolları aranması, Kolomb'un Amerika'yı (1492) ve Vasco dö Gama'nın da Hindistan'ı yeniden keşfetmesine (1498) yol açmıştı. Portekizliler, Hindistan sahillerine ayak basınca, karşılarına Gucarat devletinin donanması çıktı; bu deniz gücü önceleri Mısır Memluklarınca desteklenıyordu, daha sonra da üç kez Osmanlı yardımcı filolarından destek gördü. Bu çatışmalar Portekizlilerin Arap Denizinde ve Hint Okyanusunda en büyük deniz gücü olmalarıyla sonuçlandı. 1510'da Alfonso d'Albuqerque, Goa'yı fethetti ve burayı doğudaki Portekiz topraklarının merkezi yaptı. Ekber'in Gucarat'ı fethetmesi üzerine Moğollar, Portekizlilerle doğrudan temasa geçtiler. Portekizliler "Surat" limanının ticaretine karıştıkları ve Müslüman hacıları taşıyan gemilere saldırdıkları için uzun süreden beri bir sıkıntı kaynağı halindeydiler. Ne var ki Ekber, Portekizlilerle çatışmaktan kaçındı. Hatta Hıristiyanlık hakkında daha fazla bilgi edinmek amacıyla sarayına Cizvit keşişlerini davet etti ve daha da ileri giderek Kral II. Philipp'e elçi göndermeye kalktı, ancak bu isteği gerçekleşemedi.

Şah Cihan zamanında Portekizlilerin ve onların soyundan gelen melezlerin yerel saldırıları yüzünden Moğol politikası değişti ve 1632'de Bengal'de Hugli bir Moğol birliği tarafından yağma edildi. Portekizlilerin kültürel alanda etkileri önemsiz olmuştur. Fakat onların topçularını model almaları Moğol topçuluğunun gelişmesine, hatta Avrupalı topçular çalıştırmalarına yol açmıştır. Başka uluslardan Avrupalılar, Moğol sarayına Avrupa Rönesans resmini tanıttılar, ancak bu tanıtma çok sınırlı bir ilgi görebildi. Bu dönemde hekim olarak çalışan Avrupalılar da vardı.

Hint Okyanusunda gemilerle ticaret alanında bir süre sonra bu sefer de Hollandalılar rakip olarak ortaya çıktılar. Fakat ilgilerini daha çok Hint Adaları ile Seylan üzerinde yoğunlaştırıp Hindistan kıta-

sına ancak zaman zaman el attılar. 1600 yılında "East India Company" (Doğu Hindistan Kumpanyası) İngilizler tarafından kuruldu. Gelgelelim bu kuruluş, Hollandalıların Doğu Hindistan baharat ticaretindeki tekelini kıramadı ve bu yüzden de -bölgenin yakınında bulunan- Hint-Moğol İmparatorluğuyla ticarete girişmeyi denedi. Burda da Portekizlilerin direnişiyle karşılaştılar. Ne var ki Portekizliler kendilerini Hindistan'da pek sevimsiz bir duruma düşürmüş oldukları ve o sırada Portekiz deniz gücü de zayıflamış bulunduğu, İngiliz deniz gücü ise kendisini dünyanın tüm denizlerine egemen kılacak üstünlüğü sağlama yolunda olduğu için, bu direniş kırıldı.

1607 ile 1611 arasında İngiltere temsilcisi Hawkins, Cihangir'in sarayında kaldı ve hükümdarın işret arkadaşı olmasına rağmen, ondan İngiliz ticareti için herhangi bir imtiyaz koparmayı başaramadı. Bir sonraki elçi -Cihangir'in sarayı ve siyaseti hakkında ilginç bir eser bırakmış olan- Sir Thomas Roe, bu konuda daha başarılı oldu. 1618'de "East India Company" bazı ticaret imtiyazları elde etti ve buna karşılık da Moğol ticaret ve Hac gemilerinin Portekizlilerin saldırılarına karşı savunulması yükümlülüğünü üstlendi.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, 1612'de, Moğolların en önemli limanı olan Surat'ta ilk yerleşim birimini kurdu. 1674'te ise şirketin merkezi Bombay oldu. Avrangzib zamanında Moğollar ile İngilizler arasında ilk çatışma patlak verdi; çünkü Bengal'in Moğol valisi İngiliz ticareti için hükümdar tarafından sağlanmış bulunan gümrük korumasını tanımak istememişti. İngilizler Moğol gemilerine el koydular ve daha başka düşmanca davranışlarda bulundular. Sonuç, İngilizlerin Bengal'den ve Surat limanından kovulmaları oldu. Ne var ki İngilizler kısa sürede Moğollarla yeniden anlaştılar ve şirket bu sefer sömürgelerinin merkezini Kalkutta'ya taşıdı. Daha sonraları bu kent, İngiliz egemenliğinin yayılması için bir atlama tahtası yapılacak, şirketin çeşitli kuruluşlarının bağlandığı merkezi ve İngiltere tacının Hindistan'daki başkenti olacaktır.

Hindistan'a el atan Avrupalı denizci devletlerin sonuncusu Fransa'dır. Bu amaçla "Fransız Ticaret Şirketi" 1664'te kuruldu. Bu şirket Fransa'daki hükümetlere ve onların politikalarına sımsıkı bağlı kaldı. Şirketin Hindistan'da siyasal ve askeri alanda ön plana çıkması ancak 1720'de, Avrangzib'in ölümünden on yıl sonra olmuştur. Şirket, "Dumas" ve "Dupleix"in yönetiminde, Hindistan'da İngiliz ihtirasının ve sömürgeci yayılmacılığının başlıca hasmı ve rakibi olmuş; fakat bu hal ancak kısa bir zaman sürmüştür.

İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, Avrangzib'in generalleri tarafından aşağılanmalara ses çıkarmayarak, yarım yüzyıl boyunca Moğol devletine, ne şekilde olursa olsun, kafa tutmaktan kaçındı. Bu hal

1756'ya kadar sürdü. 1757'de "Clive" tarafından yönetilirken kumpanya harekete geçti; silahlı kuvvetleri Bengal'de kurulmuş bulunan Moğol ardıl devletini yenilgiye uğrattılar. 1765'te de gücünü artık tümüyle yitirmiş, üstelik gözleri de kör edilmiş bulunan Hint-Moğol İmparatoru Şah II. Âlam, Bengal, Bihar ve Orissa eyaletlerinin vergi gelirleri yönetimini (divani) kumpanyaya devretti; aslında kumpanya bu yörelerde egemenliğini zaten birkaç yıl önce kurmuş bulunuyordu.

5) MÜSLÜMAN EGEMENLİĞİNİN ÇÖKÜŞÜ VE İNGİLİZLERİN GÜÇ KAZANMASI

Müslümanların siyasal iktidarlarının 18. yüzyılda çökmesi, aslında sadece Hindistan'la sınırlı bir olay değildi. Buna çok benzer şekilde Osmanlı Türkiyesi, Safaviler İranı ve Özbek Ortaasyası da çözülme dönemlerini yaşıyorlardı. Müslüman kültürü yalnızca atılım gücünü yitirmekle kalmamış, Ortaçağa özgü yapısı ve düşünüş tarzından ötürü, çağdaşlaşmaya inatla karşı koyması yüzünden örümcek bağlayarak olduğu yerde kaskatı kesilmişti. Hindistan'da bu kültür yerli rakibiyle, yeniden yükselen Maratha ve Sih kültürleriyle yarışamazdı; hele dinamik İngiliz kültürüyle başa çıkması olanaksızdı. Moğol İmparatorluğunun çökmesiyle birlikte Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde ardıl diye adlandırılacak devletler kuruldu. Bu devletler, Delhi'de oturan iktidarsız Moğol hükümdara sadece sözde bağlıydılar, gerçekte bağımsızdılar ve çoğu kez de birbirleriyle yaptıkları korkunç savaşlarla uğraşmaktaydılar. Hindistan toprağının büyük kesimi Marathalar tarafından çiğnenmiş ya da işgal edilmişti; Pencap'da ise Sihler Afganlarla yaptıkları savaştan zaferle çıkmışlardı.

Bu sırada birkaç Müslüman beylik de kuruldu. Bunlardan biri "Murşid Kuli Han"ın Bengal'de kurduğu bağımsız beyliktir. Bir Şii kültür merkezi haline gelmiş bulunan "Oudh"da da "Şuca-ud-Devle" bir beylik kurmuştu. Bu beyliklerin içinde en uzun ömürlüsü –1948'e kadar yaşamış olan– Haydarabad devletidir; "Nizam" adı verilen bir hükümdar tarafından yönetiliyordu. En dinamik olanı da, egemenliği kısa sürmüş bulunan güneydeki "Maysur" krallığıdır. Sind bölgesi, önemsiz üç beyliğe bölünmüştü ve burda kısa ömürlü iki Müslüman beylik daha kurulmuştu: Biri güneyde "Karnatik" devleti, öbürü kuzeyde "Rohilkhand" devleti; İngilizler bunları kolayca yıktılar.

Bengal'de ekonomik alanda denetim Hinduların eline geçmişti. Bunlar, "Navvab" unvanlı Müslüman hükümdarı devirmek için İngilizlerle işbirliği yaptılar; Hinduların bu darbesine bazı Müslüman soylu-

lar da katıldı. Doğu Hindistan Kumpanyası başkanı Clive, Bengal'ın son özerk Navvabı "Sirac-ud-Devle"yi, 1757'de Plassey Savaşında kesin yenilgiye uğrattı. O günden sonra da kumpanyanın bütün çabası, Hindistan toprağında kendi devletini kurma amacına yöneltildi. Bengal üzerindeki egemenlik ilkin İngiliz kuklalarına bırakıldı, daha sonra İngiliz denetiminde yerli hükümetler, ardından yerli ve İngiliz karma hükümet modeli denendi; sonunda hükümeti tümüyle İngilizler üstlendiler. Egemenlik sınırını, komşu Bihar ve Orissa eyaletlerini de kapsayacak şekilde genişlettiler. Bu bölgelerin gelirleri, gücünü artık yitirmiş bulunan Moğol İmparatoru Şah II. Âlam tarafından, 1765'te, resmen Doğu Hindistan Kumpanyasına bırakıldı. İmparatora İngilizler emekli aylığı bağladılar. Bengal ile Delhi arasındaki bölgeye egemen "Oudh" devleti yenilgiye uğratılıp topraklarının büyük bir kısmını İngilizlere bırakmak zorunda bırakıldıktan sonra İngiltere'nin himayesi altına girdi.

İngilizler en şiddetli Müslüman direnişiyle güneyde, Maysur devletinde karşılaştılar. Maceracı bir savaşçıyken 1761'de, burda hükümdar olmuş bulunan "Haydar Ali", Marathalara ve İngilizlere karşı başarılı savaşlar yaptı. Onun savaşçı oğlu "Tipu Sultan" (1782-1799) üstün yetenekli ve adil bir hükümdardı; İngilizlere karşı kendisine yardım etmeleri için Napolyon'a ve Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid'e ve III. Selim'e başvurduysa da olumlu bir sonuç alamadı. Uzun savaşlardan sonra yenilgiye uğratıldı ve kendisine karşı güçbirliği yapmış İngiliz, Maratha ve Haydarabad nizamının sayıca çok üstün müttefik ordusuyla yaptığı savaşta esir düştü.

1798'de İngiliz genel vali, Haydarabad nizamını, ülkesini İngiltere'nin himayesi altına sokan bir antlaşma imzalamak zorunda bıraktı. Sind bölgesindeki küçük "Mirs" beyliği 1843'te fethedilince bütün Sind İngiltere'nin bir eyaleti oldu. Başlıca ilkesi, olabildiğince çok Hint beyliğini ortadan kaldırmak olan "Lord Dalhousie", 1856'da "Oudh"u ilhak edip ordaki Şii Müslüman egemenliğine son verdi. Bu arada öteki Hindu ve Sih beylikler de ya boyun eğmeye zorlandılar ya da ortadan kaldırıldılar.

Hindistan'da İngiliz politikası genellikle Müslüman düşmanı bir yol izlemiştir. Çünkü Müslümanlar, İngilizlere çok daha fazla direniş gösteriyorlar ve batılı kurumları, batılı düşünceleri benimsemede Hindulara oranla çok daha fazla tutucu davranıyorlardı. Medeni hukuk ve ceza hukuku olarak Marathalar arasında varlığını sürdürmekte bulunan İslam şeriat hukuku, belirgin bir değişim geçirerek Anglo-İslam bir hukuka dönüşmüş, sonunda da yerini tümüyle İngiliz hukukuna bırakmıştı. Çok zengin ve çok önemli bir Müslüman eyaleti olan Bengal'de, Genel Vali Lord Cornwallis ve Sir John Shore, 1793'te

"Permanent Settlement" denilen bir vergi sistemi uygulamaya başlamış, bu yolla Müslüman çiftçiler, vergi toplayıcılık işini üstlenmiş Hindu aracılarca sömürülen tarım işçileri derecesine düşürülmüştür. Böylece de Bengal'de yeni bir Hindu orta sınıf meydana gelmiş, buna karşılık Müslüman toplumun tüm feodal yapısı Doğu Hindistan Kumpanyasının yasalarıyla çökertilmiştir. 1835'te İngilizce, okulların ve resmi dairelerin dili olarak Farsçanın yerini aldı. Bu suretle Müslümanlar, Hindular karşısında bir defa daha büyük çapta mağdur edildi. Çünkü Hindular, Müslüman egemenliği sırasında kültürel soyutlanmalarından vazgeçmek, yabancı bir dili ve kültürü kabullenmek zorunda kalmışlardı; bu yüzden onlar için şimdi İngiliz dilini öğrenmek ve İngiliz kurumlarını benimsemeye yönelmek hiç de zor olmamıştı. Sonuç, İngilizlerce işgal edilmiş bütün bölgelerde iş verilen Müslümanların sayısının, toplam Müslüman nüfus içinde çok az olması ve Hindulara oranla da bu miktarın çok düşük orana inmesi oldu. Bununla birlikte Müslüman toplumun çözülmesi ve bozulmasının sorumlusu sadece İngilizler değildir. Onları bu duruma düşüren başka nedenler de vardır. Bunlar: Müslümanların yeniliklere sırt çeviren tutucu bir zihniyette olmaları, dinsel önderlerinin iktidarsızlığı ve çağlarının sorunlarını anlamada gösterdikleri yeteneksizlikleridir. Üstelik bu nedenler, yalnızca Hindistan Müslümanları için değil, başka ülkelerdeki Müslüman halklar için de geçerliydi.

6) YENİLİK HAREKETLERİ

O zamana kadar Müslüman din bilginleri, devlette hükümdarın güttüğü siyasetin amaçlarına hizmet etmişlerdi. Bunların çoğu kadılık ve müftülük görevleri için hukuk eğitimi görmüş kişilerdi. Kuşkusuz içlerinde "Abdullah Dihlavi gibi idealist ilahiyatçılar ve "Şeyh Ahmed Sirhindi" gibi mutasavvıflar vardı; bunlar Ekber'in devleti daha çok dünyasal kılmasına karşı çıktıklarında, Moğol seçkinler zümresinde yandaşlar kazanmışlardı. Ne var ki çabaları başarı bakımından pek sınırlı kalmıştır ve Hint-İslam tarihinde onların siyasal açıdan rolleri olduğunu sadece bir araştırıcı ileri sürmüşse de, bu görüş bir yanılgıdır. Bu doğrultuda söylenebilecek tek gerçek, Kadiri tarikatından bazı dervişlerin imparatorluk ailesini, özellikle Şah Cihan zamanında Prens Dara Sukoh'u derinlemesine etkilemiş olmalarıdır. Avrangzib için de Nakşibendi tarikatından mutasavvıfların etkisi altında kaldığı söylenmektedir.

Avrangzib, din bilginlerinden siyasal amaçları için yararlanmıştır; bunu kardeşleri Dara Sukoh ile Murad Bahş'ın idamlarını onlara

onaylatmasında açıkça görmekteyiz. Öte yandan Avrangzib din bilginlerine olumlu bir iş de yaptırmış, onlara İslam hukukunun (fıkhın) dev eseri "Fatava-i Âlamgiri"yi hazırlattırmıştır.

Avrangzib'in ölümünü izleyen dönemde, Moğol devletinin çöküşüyle birlikte, Müslümanların siyasal ve ekonomik üstünlüklerini yitirmelerinden sonra, Müslüman Hindistan'da yalnızca dinsel değil, aynı zamanda sınırlı ölçüde de olsa, siyasal alanda da önderliği üstlenmek için bir din bilgininin ortaya çıkmış olmasına şaşmamak gerekir. Bu kişi "Şah Valiullah" (1703-1763) idi. Babasının yanında ilahiyat öğrenimi gördükten sonra bilgisini artırmak üzere Hicaz'a gitti. Orda radikal (köktenci) görüşler kazandığı anlaşılıyor. Bu görüşlerinde, Arabistan'da "Vahhabi" hareketini kurmuş bulunan ünlü çağdaşı "Muhammed İbn Abdulvahhab"ın düşüncelerine paralel belirli benzerlikler vardır. İslamiyetin 18. yüzyılda içine düştüğü dinsel ve töresel çöküntünün sadece Hindistan'a özgü olmayıp bütün İslam dünyasında hissedilir bir görünüm olduğunun bilincine vardığı için Şah Valiullah, gerek Farsça gerekse Arapça yazdığı eserleriyle hem Hindistan'da hem de diğer ülkelerde geniş bir okuyucu kitlesine seslendi. İslamiyetin yozlaşmasını durdurmak için, Şeyh Ahmed Sirhindi'nin 17. yüzyılda başlamış olduğu eserini tamamlamak, böylece tasavvufî mirasın ırmağını geleneksel İslamiyetin kanallarına akıtmak istedi. Kendisinin İslamiyeti iyileştirmek üzere Tanrı tarafından görevlendirildiği kanısındaydı. Eseri kısmen bir sentez oldu, bu sentez İslamın çeşitli mezheplerini ve fıkıh okullarını ortak bir tabanda birleştirecek bir uzlaşma formülünü ortaya koyuyordu. "Buna göre dinin bütün kuralları ve yasakları öncelikle hep şu hedefe yöneliktir: Ya insanın kendisini düzeltmeye, ya dinsel hayatın güçlenip yayılmasına, ya da tüm insanlığa hizmete." (Valiullah, Huccat Allah al-baliga. Karaçi 1953, c. I. s. 284.) Valiullah burda "içtihatların" hukuksal kavramlarını, şeriatın türetilmiş ilkelerini tam olarak anlaşılması için gösterilen çaba diye açıklar. Böylece de -kendisi radikal (köktenci) bir tutucu olduğu halde- Hint Müslümanlığında daha sonra ortaya çıkacak olan, 19. yüzyılda "Seyyid Ahmed Han" ve 20. yüzyılda "İkbal" gibi ilericilere yolu açar. Nitekim İkbal de bu konuda Valiullah'ın "yeni ruhun ateşini benliğinde hissetmiş ilk Müslüman olduğunu" vurgulamaktadır. (Muhammed İkbal, Reconstruction of religions thought in Islam, Londra 1934, s. 162.) Valiullah'a göre: "İslamiyetin dinsel hukukunun, tümüyle akıl ilkelerine ve kanıtlarına dayandırılarak apaçık nitelikte anlatılması zamanı gelmişti." (Valiullah, Huccat Allah al-baliga. c. I, s.4.) Bu sözler onun köktenci, tutucu yandaşları için diyalektik bir ifadeydi; ama ilericiler tarafından kısıtsız mantıksal bir yorum için oluşturulacak yöntemin anahtarı olarak anlaşıldı.

Valiullah, siyasal alanda, tüm dünyaya yönelik bir İslam halifeliği idealine bağlıydı. Monarşi yönetimini de Müslüman bir devlette düzen ve barışın sürmesi için zorunlu görüyordu. Bu nedenle de Afganistan Hükümdarı Ahmed Şah Abdali'ye, Rohilkhand ve Dekkan'ın Müslüman beylerine defalarca mektuplar yazmış, onlardan Marathaların iktidarını kırmak için başkaldırmalarını, Hindistan'da Müslüman iktidarını ve egemenliğini yeniden kurmaya çalışmalarını istemiştir. Her ne kadar öteki dinlere karşı hoşgörülü ve barış içinde birlikte yaşama ülküsünden yana ise de, Hindu-Müslüman karması bir toplumda Hinduizmden alınmış ya da miras kalmış törenlerin ve göreneklerin tümüyle ortadan kalkmasını istemekteydi. Daha önceleri Avrangzib de aynı şeyi, en azından sarayında gerçekleştirmeye kalkışmıştı.

Valiullah'ın Delhi'deki ilahiyat okulundan daha sonraları, 18. ve 19. yüzyıllarda dikkate değer birçok ulema yetişmiştir. Bunlardan biri olan Valiullah'ın oğlu "Abdul'aziz" (1746-1824), İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyasının etkisi ve egemenliği altındaki Hindistan'ın "dar-ul-harb" (gidip savaşılması gereken ülke) yani düşman toprağı olduğunu ilan etmişti.

Valiullah'ın dinsel-siyasal düşünceleri, 19. yüzyılın ilk yarısında başlayan "Mucahidin" hareketinde kendine uygulama alanı bulmuştur. Bu hareket İngiliz raporlarında yanlış olarak "Vahhabi" diye adlandırılmıştır; oysa Arabistan'da çıkmış bulunan Vahhabilik'ten tümüyle bağımsız olarak doğmuştur ve onunla bağlantısı da yoktur. Hareketin önderi "Seyyid Ahmet Brelvi", Abdul'aziz'in bir öğrencisiydi ve bir süre Arabistan'da Necid'de kalmıştı; bu sırada Vahhabi hareketinin kurucusu Abdulvahhab'ın düşüncelerinin etkisinde kalmış olmalıdır. Kendisine Valiullah'ın iki torunu da katıldı; bu iki kişi hareketin yönlendirici kuramcıları oldular. Seyyid Ahmet Brelvi, çoğu ulemanın yaptığı gibi, din adamlarının ileri gelenlerine ya da okumuşların seçkinlerine değil, aksine öğrencileri ve propagandacıları aracılığıyla köylerde, kasabalarda, kentlerde Müslüman halka yöneldi. Yandaşları ve yoldaşları, Müslüman toplumun zengin, fakir; okumuş veya cahil her sınıf ve zümresindendi. Hareket, Hint-Müslüman toplumunun feodal yapısının parçalanmasını yakın görüyordu. Hindistan'da Müslüman toplumun böylesi bir sonuca ulaşması için de, bu toplumu özel ve sosyal hayatında Hinduizmin miraslarından ve etkilerinden arındırmayı zorunlu sayıyordu. Bu amaçla verdiği vaazlarında Seyyid Ahmed Brelvi, Müslümanların, Hinduların kutsal kentlerine yaptıkları Hac ziyaretlerine katılmamalarını, Hindu Tanrılarını yüceltmemelerini, Hindu sloganlarını haykırmamalarını, Hindu bayramlarını kutlamamalarını, Brahmanlara danışmamalarını ve Hindu anlayışından kalma şeylerden uzak durmalarını istemekteydi. Bu vaazlarda Hindu dinin-

den alınma İslami göreneklere de karşı çıkıyordu; bunların başlıcaları: Dul kadınların yeniden evlenmesini ayıplayan önyargılar, düğünlerde ve diğer şenliklerde aşırı harcamaların yapılması, Hindu modasına göre saçların örülmesi, takılar için kadınların burun ve kulaklarını deldirmeleri, saçlarını ve kaşlarını Yogiler gibi kazıtmalarıydı. Asıl amaç kırsal kesimlerde Hint Müslümanlığına girmiş bulunan çoktanrılı dinin etkilerini silmekti.

Seyyid Ahmed'in kurduğu örgüt bütün Hindistan'a yayıldı ve onun ölümünden sonra da uzun yıllar varlığını sürdürdü. Propagandası halk tarafından sözlü gelenekle sonraki kuşaklara aktarıldı, ayrıca okunmak üzere halka göre risaleler ve manzumeler de hazırlandı. Örgüt üyeleri belirli bir yardım parası da ödemekteydiler; böylece köy ve kentlerdeki yerel gruplardan gelen yardım parası merkezi bir kasada toplanıyordu.

Seyyid Ahmed Brelvi ile partisinin sürüp giden siyasal bir ihtirası, daha doğrusu ideali, Hindistan'ın herhangi bir köşesinde, koşullar elverirse, bir İslam teokrasisi (din devleti) kurmak ve bu uğurda savaşmaktı. Ne var ki İngiliz egemenliği Hindistan'da öylesine kökleşmişti ki, böyle bir amaca ulaşmaya kalkışmak boşuna ve âdeta intihar niteliğinde bir uğraş olurdu. İngilizler Hindistan'daki egemenlik bölgelerinde hiçbir cemaatın, bu arada Müslümanların da, dinsel hayatına karışmıyorlardı. Buna karşılık kuzeybatı bölgesindeki Sih egemenliği, Müslümanlara baskılar uygulamaktaydı. Üstelik bu bölgenin dağ ve ovalarında halkın büyük kesimi Müslümandı. Gerçi bölgedeki aşiretler, türlü ihanetler ve iç kavgalar yüzünden bölük pörçük bir haldeydiler; ama yine de ortaklaşa çok değer verdikleri bir savaşçı geleneğine sahiptiler. İşte bu özelliklerdir ki Seyyid Ahmet Brelvi'nin, 19. yüzyılın yirmili yıllarında, küçük bir teokratik beylik kurmak için kuzeydoğu bölgesinin sınır kesimini seçmesinde başlıca etmen olmuştur. Gelgelelim bu teokrasi, çok kısa bir zaman sonra yıkıldı, Sihlerin istilasına uğradı ve Seyyid Ahmed Brelvi ile ileri gelen başlıca adamları 1831'de öldürüldü. Çağdaş Hint-Müslüman tarih yazarları, bu hareketi İngiliz düşmanı olarak nitelendirmek eğilimi gösterirler. Böylesi bir niteleme ancak İngilizlerin egemenliği Sihler'den devraldıkları kırklı yıllardan sonrası için doğru olabilir. Bu dönemde İngilizler hareketin kalıntılarıyla yalnızca sınır bölgesinde değil, Hindistan'ın diğer kesimlerinde de çatışmaya girmiş ve bu direnişi yavaş yavaş tümüyle bastırmışlardır.

Buna benzer militanca iki yenileşme hareketi Bengal'de oldu. Bunlardan biri "Fara'izi" hareketidir. Bengal'de de sağlam bir taban bulmuş olan "Mucahidin" hareketinden çok, Arabistan'daki "Vahhabi" öğretisiyle bağlantılıdır. Fara'izi hareketinin önderi "Hacı Sarı'atullah"

yirmi yıl Mekke'de kalmıştı. Ordan Bengal'e gelmiş, köylülere Hindu törelerini bırakmaları, sadece Kuran'ın otoritesini tanımaları ve peygamberin hadislerine uymaları yolunda vaazlar vermeye başlamıştı. 1830'da öldüğünde, Bengal'in Müslüman kırsal kesim halkında siyasal bilinçlenmenin temellerini atmış bulunuyordu. Oğlu "Dudhu Miyan" (1819-1860) ihtilalciydi. Bütün toprakların Allah'a ait olduğu ve bu topraklar üzerinde sadece onu işleyenlerin hak sahibi olabileceği, köylülerin –Hindu– mülk sahibine veya –İngiliz– hükümetine vergi ödemesi gerekmediği öğretisini yaydı. Ayrıca hükümetin mahkemelerinin yanı sıra Müslümanlar için, dinsel esaslara göre hizmet veren mahkemeler kurdurdu ve ölüm yılı olan 1860'ta da Bengal'in bazı kırsal yörelerinde, hükümete paralel kendi hükümet kurumlarını örgütledi. Ekonomik alanda Fara'izi hareketi, Bengal'in Müslüman köylülerinin Hindu toprak sahiplerine karşı giriştiği, fakat yerel çapta kalmış bir ayaklanmadır. Bunun da kökeninde Lord Cornwall ile Sir John Shore tarafından, köylülerle hükümet arasında aracı bulunmasını sağlamak amacıyla, 1793'te uygulanmasına başlatılan "Permanent Settlement" yasası yatmaktadır.

Bengal'de çok daha şiddetli nitelikte bir köylü ayaklanması "Titu Miyan" önderliğinde başlatılmıştır. Bu hareket doğrudan "Mucahidin" örgütüyle bağlantılıydı. Bunlar ayaklanmalarında yalnızca Hindu toprak sahiplerine karşı değil, aynı zamanda İngiliz yönetimine karşı da eyleme geçtiler. Titu Miyan, bir süre Bengal'in üç iline egemen oldu ve küçük İngiliz birliklerine karşı defalarca zaferler kazandı. Fakat 1831'de üstün İngiliz kuvvetleri karşısında bozguna uğradı ve öldürüldü.

Bu ve diğer reform hareketleri, gerçi aslında kökten dinci ruh taşıyordu; ama militancaydılar ve siyasal nitelikteydiler. Müslümanların, çevrelerinde giderek daha da güçlenen batılı etkilere karşı gösterdikleri düşmanca tepkiydi. Yenilik diye adlandırılan böylesi hareketlerin sonuncusu "1857 Büyük Ayaklanması"dır. "Mutiny Ayaklanması" da denilen bu eyleme, bütün Kuzey Hindistan Müslümanları katılmıştır. Aslında Hindistan ordusunda bazı alayların baş kaldırmasıdır; bu harekete Müslüman askerlerle birlikte Hindu askerler de katılmıştır. Fakat çok geçmeden ayaklanma, bazı "ulema" tarafından destek görmüş, yalnızca Delhi ve civarındaki yörelerde bulunan Müslümanların seçkinleri değil, aynı zamanda son Moğol gölge-imparator da eyleme geçmiştir. İngilizler "isyan" diye niteledikleri bu hareketi çok gaddarca bastırdıkları için, Müslümanların acıları da çok büyük çapta olmuştur. Müslüman yüksek tabakanın ekonomik yapısı çökmüştür. Bu durumda Müslümanlar, eğer İngiliz hükümetiyle İngiliz kültürü ve bu kültürün kurumlarıyla bir "modus vivendi" (geçici anlaşma)ya yanaş-

mazlarsa, dinsel ve kültürel toplum olarak mahvolmak tehlikesiyle yüz yüze olduklarını anlamak uzak görüşlülüğünü gösterdiler.

7) ÇAĞDAŞ MÜSLÜMAN HİNDİSTAN VE PAKİSTAN

1857'den 1898'e kadar Seyyid Ahmed Han, bir hareketin önderliğini yaptı. Bu hareket hem Müslüman toplumda gerçek anlamda bir reformu, hem de siyasal açıdan İngiliz hükümetine sadakatı amaçlıyor, bu sadakat sayesinde de Hint Müslümanlarının eğitim ve ekonomi alanlarında olanaklarını daha iyi bir düzeye çıkartabilmeyi umuyordu.

Seyyid Ahmed Han'a göre, Hint Müslümanlarının izleyecekleri politikada, programın temel noktası, Müslümanların Hindu ağırlıklı Hint milliyetçiliğinden kurtarılmasıydı. Bu amaçla Müslüman önderler, Müslümanlar için ilkin siyasal güvence elde etmek istediler. Bu da parlamento seçimlerinde Müslümanların ayrı seçim yaparak kendi Müslüman temsilcilerini seçmeleriyle ve "weightage" ile, yani parlamentolarda Müslüman temsilcilerin, Hindistan'daki Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranından daha yüksek bir oranda olmalarının sağlanmasıyla gerçekleştirdi. Hindular ile Müslümanlar arasındaki gerginlik gittikçe arttı. Hint milliyetçiliğinin yönlendirici partisi "Indian Congress" (kısaca Kongre Partisi)'i destekleyen az sayıdaki Müslüman aydınlar, halk yığınları üzerinde etkili olamadılar. Sadece birkaç yıl, 1919 ile 1923 yılları arasında "Hilafet Hareketi" sırasında Hindular ile Müslümanlar güçbirliği yaparak İngilizlere karşı birlikte çalıştılar. Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğunun yenilgisi ve aynı zamanda yeryüzündeki bütün Müslümanların da halifesi olan padişahın "Sevr Barışı"na zorlanması, Hindistan'da "Hilafet Hareketi" denilen inanılmayacak derecede şiddetli ve heyecanlı bir eylemler fırtınasının, bir kanlı kargaşalıklar dalgasının meydana gelmesine yol açtı. İngilizlere karşı pasif direnişi örgütleyen "Mahatma Gandi", hilafet davasını benimsedi ve Müslüman liderlerle ortak harekete geçti. Gandi ile ileri gelen Hindu ve Müslüman liderler tutuklandı. Türkiye'de yeni kurulan cumhuriyet yönetimi hilafeti kaldırınca, Hindistan'daki hareketin bir anlamı kalmadı. Bu hareket sırasında görülen Hindu-Müslüman işbirliği bir istisnaydı. İki toplum arasındaki gerginlik yeniden sürüp gitti. Otuzlu yılların başında İngiltere'de İşçi Partisi hükümetinin düzenlediği yuvarlak masa toplantısı da Hindular ile Müslümanlar arasında uzlaşma sağlayamadı, keza Hint partileri için bir anlaşma formülü de bulamadı. Böyle bir formül tek yanlı ola-

rak İngiliz hükümetince geliştirilmiş; fakat ne Müslümanları hoşnut edebilmişti ne de Hinduları.

Bu arada Müslümanlar, Kuzey Hindistan'ı bölerek belirli toprakları içeren bir ayrılma planını ısrarla ileri sürmeye başladılar. Aslında bu plan ilk kez şair-filozof Muhammed İkbal tarafından net biçimde formülleştirilmişti.

Hindistan'da Müslümanların çoğunlukta bulunduğu iller ile ayrı bir bölge olarak Kuzeydoğu Hindistan'da bir İslam devleti, "Pakistan"ı kurmak düşüncesi, 1940-1947 arasında, Müslüman Partisinin (Muslim Lieague) başkanı Muhammed Ali Cinnah önderliğindeki politikasının hedefi oldu. İngilizler sonunda egemenliği devretmeye karar verince, Hindistan kıtası iki ardıl devlet, Hindistan ve Pakistan devletleri arasında bölüşüldü (1947).

Pakistan iki bölgeden oluşuyordu: Doğu Pakistan ve Batı Pakistan. Bu iki Pakistan'ın arasında, eni bin milden fazla tutan Hindistan toprakları uzanıyordu. Pakistan kurulduğu günden itibaren etnik, ekonomik, kültürel sorunların sıkıntılarını yaşadı; buna iki ayrı bölgenin dil uyuşmazlığı da eklenıyordu. Pakistan'ın çözümlemesi gereken sadece bu coğrafi güçlük değildi. Ayrıca yoktan bir yönetim örgütü yaratmak, Hindistan'dan kaçıp gelmiş milyonlarca sığınmacıyı yerleştirmek, bir ordu kurmak, ırmakları sulama ve elektrik üretimi için verimli kılmak, -mütevazı ölçüde de olsa- bir sanayileşme hamlesine girişmek söz konusuydu.

1947'den 1958'e kadar Birinci Pakistan Cumhuriyeti, çeşitli siyasal partilerce pek de başarılı sayılmayacak bir nitelikte yönetildi; bu dönemde ne siyasal ne de ekonomik istikrar sağlanabildi. 1958'de General Eyüp Han yaptığı darbeyle hükümetin başına geçti. 1962'de bazı demokratik tavizler verdi; böylece yönetim, başkanlık sistemine dönüştürüldü. Eyüp Han'ın başkanlığı zamanında siyasal istikrar sağlandı ve sınırlı da olsa önemli ölçüde ekonomik gelişmeye ulaşıldı. Eyüp Han, 1969'da bir kitle hareketi sonunda devrildi. Hareketin nedeni Batı Pakistan'da otoriter hükümetten duyulan hoşnutsuzluk ile ekonominin kötü durumda bulunması, Doğu Pakistan'da hükümete direnişin yoğunlaşmasıydı. Genelkurmay Başkanı Yahya Han, sıkıyönetim ilan edip devlet başkanlığını da üstlendi. Demokrasinin yeniden kurulacağı ve 1970'de serbest seçimlerin yapılacağı sözü verdi.

Pakistan ile Hindistan arasındaki en büyük dış politika sorunu "Keşmir" olmuştur; çözümlenebilmiş de değildir. Keşmir halkının büyük çoğunluğu Müslümandır; fakat bu yörenin mihracesi Hindu olduğundan, Hindistan Cumhuriyeti kurulurken Hindistan'a katılma kararı vermişti. Bu da Hindistan ile Pakistan arasında hiçbir sonuç sağlamayan iki savaşa (1948 ve 1965 savaşları) yol açtı.

Hindistan'da bugün altmış milyondan fazla bir Müslüman azınlığı vardır. Bu insanlar için, ezici Hindu çoğunluğu bulunan bir ülkede yaşamak zorluklarla, gelecek ise belirsizliklerle doludur. Hindistan gerçi laik bir devlet olduğunu vurguluyor ve bugünkü hükümet kendini Müslümanların haklarını gözetmek ve onlara normal vatandaşlar gibi davranmakla yükümlü sayıyor. Ama illerdeki yerel yöneticiler, merkezi hükümetin direktiflerini saptırarak uygulamaktadır. Hint Müslümanlarının başlıca dili ve kültürlerinin en önemli ifade aracı olan Urduca yasaklanmıştır. Hinduların aşırı sağcı partileri propagandaları ve özellikle de tecavüzleriyle Hindistan sınırları içindeki Müslümanlar için sürekli bir mal ve can güvensizliği, bir ekonomik baskı ortamı yaratmışlardır. Bu durum sürüp gitmektedir.

Pakistan'da 1970'de yapılan genel seçimde Bengalliler, 1966'dan beri federal bir Pakistan devleti kurulmasını isteyen "Şeyh Mucibürrahman"ın partisine çoğunluğu kazandırdılar. Fakat devlet başkanı Yahya Han meclisi toplamadı. Bunun üzerine Mucibürrahman 1971'de Doğu Pakistan'ın "Bangladeş" adıyla bağımsızlığını ilan etti. Pakistan ordusu Bangladeş'i işgal etti. Binlerce insan öldürüldü. Hindistan müdahale ederek Bangladeş'e girdi. Pakistan, Hindistan'a karşı savaşa giriştiyse de yenildi. Bangladeş'in bağımsızlığını kabul etti. Cumhurbaşkanı olan Mucibürrahman, 1975'e kadar dört defa anayasa değişikliği yaptıysa da ülkede huzuru sağlayamadı. 1975'te yapılan askeri darbede Mucibürrahman ile yakınları öldürüldü. 1979'da genel seçim yapıldı; ancak ülkede rejimin demokratikleştirilmesi ağır yürüyordu. 1975 darbesinde devlet başkanı olan Ziya-ür-rahman 1981'de öldürüldü ve 1982'de ordu darbe yaptı; General Muhammed Erşad'ın önderliğinde diktatörlük kuruldu.

Pakistan'da 1973'te yeni anayasa yürürlüğe girdi ve Zülfikar Ali Butto, başbakan oldu. Otoriter bir ekonomik politika izlemesi, büyük toprak sahiplerinin tepkisiyle karşılaştı. Ülkede karışıklıklar çıktı. 1977'de General Ziya-ül-Hak darbe yaptı. Başbakan Butto idam edildi (1979). Partiler kapatıldı. Yasalar şeriata uygun hale sokuldu. Bu sırada rejime karşı muhalefet de yoğunlaştı. Alınan sert önlemlerle muhalefet susturulmak istendi. Bunun sonucu Ziya-ül-Hak'ın uçağına konulan bir bombayla yok edilmesi oldu.

ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA

Bu bölümün yazılışına
Heidelberg Üniversitesinden
Prof.Dr. **Emanuel Sarkizyanz** katılmıştır.

IV – ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA

1) ÇİN

Çin Müslümanlarında yaygın bir söylentiye göre, İslamiyet Çin'e Hazreti Muhammed henüz hayattayken, yani 602 yılından önce girmiş; bu durumda İslamiyet bir din hareketi olarak daha Arabistan'da başlamazdan önce Çin'de başlamış oluyor; apaçık bir zaman yanılgısı. Güya Çin İmparatoru "T'su-tsung (Li Shih-min) 628/629 yıllarında, İslamiyetin öğretisini –Konfüçyüsçü karakter çizgileriyle– rüyasında görmüş, sonra da peygambere elçiler göndermiş; peygamber de dinyayıcı "Van-ko-ssu" ile imparatora Kuran'ın o zamana kadar yazılmış bölümlerini yollamış ve henüz eksik bulunan bölümleri de yollayacağına söz vermiş. Bu "Van-ko-ssu", Hz. Muhammed'in dayılarından ve yakın dostlarından biri olan "Sa'd İbn Abı Vakkas"ın Çin Müslümanları geleneğindeki adıdır. Kanton'da Sa'd İbn Abı Vakkas'ın olduğu söylenen türbe, Çin'de İslamiyetin en önemli anıtını oluşturur; söylentiye göre 629 ya da 533 yılında inşa edilmiştir. İslamiyetle ilgili Çince bir yazıt olan "Hsi-an-fu", 742 yılından kalmadır. Bu yazıtta gerçeklerin sonsuza dek sürüp gideceği, dünyanın her yanında gerçekleri bildiren bilgelerin çıktığı, batının bilgesi Muhammed'in Arabistan'da, Çin bilgesi Konfüçyüs'ten sonra yaşadığı, öğretisinin ise sadece batıda bilinip Çin'de bilinmediği, bu durumun İmparator "Ming-Huang (Hsun-tsung 713-756) zamanına kadar sürdüğü, bu imparatorun hükümdarlığı döneminde (742-756) Muhammed'in öğretisinin Çin bilgelerinin öğretisiyle benzerlik arz ettiğini anlaması üzerine bir cami yaptırdığı anlatılmaktadır. Ne var ki yazıtın sahiciliği şüphe götürür niteliktedir. "T'ang" hanedanının (618-906) resmi tarihçileri, Müslümanların dinini şöyle tanıtmaktadır: "Bunlar hiç şarap içmezler.... günde beş defa gökteki ulu ruha tapınırlar...."

711 yıllarında Doğu İran bölgesine İslamiyeti zorla kabul ettirmiş olan muzaffer Arap komutanı "Kuteybe İbn Muslim" Çin'in de boyun

eğmesini istemiş olmalıdır. Ne var ki 751 yılında Talas Savaşında Araplar Çinlilere karşı zafer kazanmış oldukları halde, İslam Dünya İmparatorluğu yine de Sir-i Derya'nın ötesine pek geçememiştir. Buna karşın sapkın (rafızi) görüşler yaymak isteyen Zaidiler, Emevilerce kovuşturmaya uğrayınca Çin'e sığınmışlardır. 757 yılında İslam halifesinin, Çin imparatoruna, ülkesinde çıkan bir isyan üzerine, dört bin kişilik bir orduyu yardım olsun diye gönderdiği bilinmektedir. Bu askerler Çinli kadınlarla evlenip orda kaldılar. Çin Müslümanlarının da ataları oldular.

758 yılında Kanton'da Müslüman Araplar yaşamaktaydı. Aslında Arapların, Güney Çin limanlarına, deniz yoluyla gelmeleri İslamiyet öncesi zamanlarda olmuştur. Ama gidiş gelişin yoğunluk kazanması, Abbasilerin parlak döneminde kara ticaret yollarının kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim 9. yüzyılda "Mes'udi", denizi hiç görmeden Çin'e defalarca gittiğinden söz etmektedir. Süleyman adlı bir tüccara atfedilen, 9. yüzyıldan kalma bir seyahatnameye göre, Hanfu'da (Kanton) kalan Müslüman işadamlarının kendi yargıçları varmış; çok daha sonraları konsolosların da böyle yargılama yetkileri olacaktır. Sung hanedanı zamanında (960-1260) Arabistan'dan gelen elçilerden söz eden kayıtlar vardır.

13. yüzyılın sonlarında "Marco Polo", -Güneybatı Çin'de- Yunnan'da önemli Müslüman halk gruplarının bulunduğunu ve Çin'in Moğol imparatorunun hizmetinde çok sayıda Müslümanın görev yaptığını bildirmektedir. Özellikle Moğol hanedanı zamanında (1260-1368) Ortaasya ile kurulan bağlantılar sonucu birçok Müslüman, Konfüçyüs öğretisinden yapılan sınavları başararak yüksek görevler üstlenmişlerdir. 1342-1347 yılları arasında Sumatra üzerinden Çin'e giden "İbn Batuta"ya göre, Müslümanlar Çin'de kendilerine ayrılmış mahallelerde oturuyorlardı. Ming hanedanı döneminde (1368-1644) yabancı düşmanlığı tepkisi gösterilmesi sonucu Müslümanlar, 1385'te Kanton'dan kovuldular; öte yandan bu hanedanın kurucusu, Müslüman görevlilere bilimsel eserleri Arapçadan Çinceye çevirttirmişti. Ming dönemi Çin coğrafyacıları İslam ülkelerini, Mekke ve Medine'yi çok iyi bilmekteydiler. Dokuz yıl Çin'de kalmış yabancı Müslümanların, geldikleri ülkelerine dönmeleri yasaklanmıştı. Portekizli Cizvit misyoneri ve gezgini "Bento de Gois"nın (1562-1607) bildirdiğine göre, Müslüman azınlık Çin yasalarına tabiydi ve geceleri sokağa çıkmaları da Ming çağında yasaklanmıştı. Yine aynı çağda yabancı adların ve giysilerin kullanılması yasağı Müslümanlara da uygulanmıştır.

Müslümanlara anlayış ve yakınlık gösterip onlara "diğer tebaam gibi benim çocuklarım" diye hitap eden, Mançu hanedanından imparatör Ch'ian-lung (Hung-li 1736-1796) oldu. Bu hükümdar, Ortaas-

ya'ya, Sinkiang'a (Bugünkü Çin Türkistanı'na) doğru yayılmak istiyordu. Onun için de Müslümanları kazanmak, onlarla bu bölgede Çin düşmanı Lama Cungar devletine karşı denge oluşturmak amacındaydı. Mançu hanedanının çöküş döneminde geniş çaplı ve çok kanlı Müslüman ayaklanmaları patlak verdi. İsyan ilkin 1818'de Yunnan'da başladı; bunu 1834-1840 ayaklanması izledi. En kanlı ayaklanmalar ise 1855-1873 arasında ceryan etti ve bir milyon insan yaşamını yitirdi. Olaylar gümüş ve kurşun madenlerinde çalışan Çinli ve Müslüman işçilerin rekabetinden çıktı. Bölgenin valisi intihar etti, çünkü Müslümanlara karşı bir soykırım uygulamak istememişti (1856). Bu olaylarda bin kadar aile yok oldu; bu arada mandarinlik sınavına hazırlanan Müslümanlar da öldürüldü. Sonunda zaferi kazanan Müslümanlar oldu. Müslüman önderlerden "Süleyman Tu Ven-hsiu", "Panthay" unvanıyla Talifu'de sultanlığını ilan etti. Fakat onun savaş arkadaşı "Ma Hsien", İmam Ma Te-hsing'le beraber, sultana karşı cephe aldı; Çinlilerle işbirliği yaparak Çin generali oldu. İslam direnişindeki bu bölünme Yunnan Müslümanlarını yenilgilere ve topluca kırımlara uğrattı. 1871'de Panthay Sultan'ın İngiliz himayesini istemesi de bir işe yaramadı.

Sultan içinde bulunduğu umutsuz durumdan duyduğu üzüntüyle –karıları ve kızlarıyla birlikte– 1873'te zehir içerek intihar etti. Yandaşlarının bağışlanması için yapmış olduğu ricaya aldırış edilmedi. Yunnanfus kenti halkının yüzde altmışı topluca öldürüldü. Birçok yerde Çinlilerin eline düşmemek için Müslümanlar, kendi ailelerini zehirleyip yangın alevleri içinde can verdiler.

Benzeri olayları kuzeybatı bölgesinde yaşayan –Türkistan'dan ya da Güney Çin liman kentlerinden göç ederek Kuzeybatı Çin halkıyla karışmış– "Dungan" denilen Çin Müslümanları da yaşadı. 1785'te Kansu bölgesinde çıkan bir isyandan sonra Müslümanların Mekke'ye Hac ziyareti yapmaları yasaklandı. Çinli ve Dungan askerler arasında 1862'de çıkan ganimet paylaşması kavgasını bir af önerisi ve Müslümanlara soykırım uygulamış bir imparatorluk temsilcisinin öldürülmesi izledi. Sinkiang'da (bugünkü Çin Türkistanı) Hami ve Urumçi garnizonları ayaklandı. Kokand'dan gelen "Yakup Bey" yönetiminde Müslümanlar, 1864'te Kaygar ve Yarkent Çin kalelerini fethettiler. Bunun üzerine Yakup Bey, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere tarafından "Kaşgar Kralı" olarak tanındı. Bu sırada İli yöresinde de bir başka Dungan egemenlik bölgesi oluşturulmuştu; bu egemenlik Rusların 1871'de Kulca'yı işgal etmelerine kadar sürdü. Klasik emperyalizm çağında, egemenlik politikasının faktörü olarak Panislamizm nasıl gözlerde fazla büyütülmüşse, bu dönemde de Avrupa'da, Çin'in İslamlaştırılması hesapları ciddi biçimde yapılmıştır. Ne var ki Yakup

Bey, 1877'de -herhalde zehirletilerek- öldü. Çin de çok geçmeden Sinkiang'ı (Türkistan'ı) yeniden egemenliği altına aldı. 1862'den 1878'e kadar süren Dungan savaşlarının kurban sayısı on milyon insan olarak tahmin edilmektedir.

Bu ayaklanma girişimlerinden sonra Müslümanların birçok yörede kent surları içinde oturmaları ve dükkân ticareti yapmaları yasaklandı. Bu engelleme Müslümanlarda din kaynaklı alışkanlıklarına sıkıca sarılmak, Çinlilerden kendilerini ayırmak, ayrı yerlerde bir arada oturmak ve belirli meslekleri seçmek eğilimlerini güçlendirdi. Kervancılık, hancılık, kasaplık, deri ticareti gibi işlere yöneldiler. Buna karşılık tiyatroda oynamak, remil atmak, fal bakmak ya da tefecilik yapmak, Çin'de de Müslümanların nefret ettiği işler oldu. Camiler, Çin'in tapınakları yapı üslubunda inşa edilmiştir. Cami imamlığı kısmen babadan oğula geçen bir iş sayıldı. Söylentilere göre Kansu'da kadınlar da camilerde vaaz verirmiş. Koyun eti denilerek domuz eti yenildiği de söylenir.

İslamiyetin merkezinden uzakta kalarak soyutlanmak, Çin Müslümanlarının ibadetlerinde bazı sapmalara yol açmıştır; ancak 17. yüzyıldan itibaren Mekke'ye Hac ziyaretlerinin başlamasıyla bu konuda, doğru yolda bilinçlenme gerçekleşmiştir. Ne Gazali gibi İslam düşünürleri ne de mutasavvıflar Çin'i etkilemiş değildir. Çin İslamiyeti bir tasavvuf edebiyatı, bir tekke şiiri meydana çıkaramamıştır. Çince yazan ilk İslam yazarı olarak "Vang Tai-yu" (ölümü: 1644 ?) gösterilir. 1646'da "Ma Ven-ping" (Chung-Hsiu) "İslamiyete Giriş" adlı bir eser yazmıştır. Çin İslamiyetinin klasiğidir. 1720'lerde yaşamış "Liu Chih", Muhammed'in dinini Konfüçyüsçü kavramlarla açıkladı. "Ma Fu-chu" da yaptığı çeviri çalışmalarında hep Konfüçyüsçülükçe kabul edilebilecek nitelikte İslami eserleri seçti. Çin'in son imparatorluk hanedanı zamanında ve 1912-1949 yıllarını kapsayan cumhuriyet döneminde iki yüz kadar İslami eser yayımlanmıştır; son dönem eserleri daha çok belirli bir mezhebe ilişkin yenilik çabalarını içermektedir.

Bu çabalar -kuşkusuz Vahhabi hareketinin etkisiyle- 1781'de "Ma Ming"in Sünni Müslümanlığın -örneğin, doğru Kuran okunması ve usulüne uygun oruç tutulması gibi- kurallarına uyulması yolundaki vaazlarıyla başladı. Onun "Hsin-chiao" denilen yeni mezhebi ile "Laochiao" denilen eski mezhebinin çatışması, Kuzeybatı ve Güneybatı Çin (ve Mançurya) Müslümanları arasında kanlı olaylara, binlerce insanın can vermesine yol açtı; aynı nitelikte birkaç olay da 1895'ten sonra Batı Kansu'da cereyan etti. Buna karşın "Ma Fu-chu"nun yeni ya da modern adı verilen mezhebi ise, 1874'te Yunnan'da başlayıp Çin kıyılarındaki Müslümanlar arasında yaygınlık kazandı; bunda çağdaşlaşma eğilimlerinin katkısı rol oynamıştır. Bunun üzerine 1912

yılında, Peking'de, Vang Hao-yan (1848-1918) Çin Müslümanlarının ilk ulusal örgütünü, "Çin İslam Karşılıklı İlerleme Birliği"ni kurdu. Bu kuruluşun imparatorluğa son veren 1911 Çin ihtilalinin hemen ardından gerçekleşmesi elbette ki bir rastlantı değildir. 1911 Çin ihtilali, beş renkli bayrağıyla da dünyaya ilan ettiği üzre, Çinli olmayan Mançu, Moğol, Tibetli ve Müslüman halklarıyla birlikte yaşamayı amaçlıyordu. İslam İlerleme Birliği, on yıl içinde tüm Çin'de, üç bin yerde yöresel örgütünü kurdu. 1915'ten itibaren Yunnan'da aylık bir İslam dergisi yayımlanmıştır. Japonya ve Hindistan'da yüksek öğrenim gören Çin Müslümanları da çağdaşlaşma eğilimlerine yaygınlık kazandırıyorlardı. Yeni ilkokullar kuruldu, bunların Türk öğretmenleri vardı. Mısırlı ilerici yazar Muhammed Abduh'un eserleri de Çinceye çevrildi. Kuran'ı camilerin dışında da inceleme yolları araştırıldı; Kuran'ın çevirisine karşı şeriatçılardan kaynaklanan uzun direnişlerden sonra Kuran'ı camilerin dışında da inceleme girişimleri gerçekleştirildi. Böylece ilk Çince Kuran çevirisi (Müslüman olmayan Veng-ch'ing tarafından yapılarak) 1932'de yayınlandı. Bu çeviri Çin aydınlarına İslamiyeti öğrenmek olanağını verdiği gibi, İslam kamuoyunun da Çin milliyetçiliği safına katılmalarını sağladı.

Cumhuriyet döneminde Müslüman kuruluşlar, özellikle Çinli olmayan bir halk grubunu temsil etmek konusunda tartışıp durdular ve kendilerini niteleyen "Hui" sözcüğünün sadece mezhep gösteren bir deyim olduğunu vurguladılar. Bu nedenle de belirli aile adları "Ma, Ha, Sa, T'ieh" sadece Müslümanlar tarafından kullanıldı. Bu konuda bir örnek "General Ma Hun-pin"dir. Bu general Çinliler ile Müslümanlar arasında evliliği yasaklamıştı; kendisi kuzeybatı bölgesinin komutanıydı, uzun süre de genelkurmay başkanlığı yapmıştı. 1937-1945 Çin-Japon savaşı sırasında, Başkan "Çian-kay-şek"in devlet konseyinde Müslümanlar da yer almıştı. Çin İslam örgütünce tavsiye edilmiş birçok Müslüman, savaş yıllarında ve savaş sonrasında konsolos veya diplomat olarak Yakındoğu ülkelerinde Çin'i temsil ettiler; ancak Çin Müslümanlarında ülkeler arası İslam dayanışma çabalarına yönelik bir girişim görülmedi; sadece "Kamu Yararına İslam Birliği" adlı bir Çin kuruluşu Japon istilasına karşı dayanışma isteğinde bulunmuştur. Bunlar Amerika Birleşik Devletleri'yle öğrenci değiş tokuşunda etkili olan "Tüm Çin Müslümanları Birliği"ne de muhaliftiler. Karakteristik eğilimleri yurtseverlik, karşılıklı yardımlaşma, sosyal reformlar yapılması ve ilahiyat ile doğa bilimlerinin uzlaştırılması yolunda rasyonalist girişimlerde bulunulmasıydı.

Ne var ki modern görüşle eğitim reformları yapılması çabası sayıca kısıtlı sonuçlar verebildi: 1936'da bütün Çin'de sadece on bir İslam yüksek okulu vardı. Komünizm öncesi dönemde (1945'te) Çung-

king Camisinde bir İslam Eğitim Enstitüsü kurulmuştu. Çocuklarını zorunlu kılınmış olan Çin ilkokullarına göndermekten kurtarmak için Müslümanlar, kendi öğretim elemanlarını yetiştirmeye çalıştılar; çünkü 1912'den sonra Çince eğitim dili olmuştu. Böylece Müslüman azınlık komünizm öncesi dönemde Çin toplumuna tam anlamıyla katılmayan bir halk kitlesi halinde kaldı. Demografik eğilimler Müslümanları belirli yerlerde bir arada oturmak doğrultusundaki katı tutumdan yavaş yavaş vazgeçmeye yöneltmiştir. Başlıca Müslüman azınlıkların oturma bölgeleri, önemlerine göre şöyle sıralanabilir: Yunnan, Shensi, Kansu, Hopei, Honan, Shantung ve Szeçuan. Kansu'nun kuzeyinde ve batısında Müslümanlar, toplam nüfus içinde çoğunluğu oluşturur. Çin Müslümanlarının başlıca sorunu, Çin dünyasıyla birlikte yaşamak, başka bir deyişle ilişkilerinde Çin dünyasına uyum sağlamak olmuştur.

2) ÇAMPA

Arap tüccarlar, İslamiyet öncesi zamanlarda Güney Çin limanlarına giderken, yolları üstünde bulunan ve Malaya dilleri konuşulan limanlara da uğramış olmalıdırlar. İslamiyet, Güney Çin limanlarına olduğu gibi, Malaya sahillerine de Müslüman Arap tüccarlar tarafından götürülmüştür ve bu götürülme, bu dinin Güney Hindistan'dan oralara ulaşmasından önce olmuştur. 977 yılında Çin'den Borneo'ya gelen tüccar "Pu Lu-hsieh" de, herhalde "Abu Ali" veya "Abu Lais?" adlı bir Müslümandı. Malaya dili konuşan devletlerden Çin'e en yakın olanı, 3. yüzyıldan itibaren Hindulaştırılmış bulunan "Çampa" idi; bugünkü Vietnam'ın orta kesiminde yer alıyordu. 10. yüzyılda Vietnam'ın Çin'den ayrılmasına kadar burası Çin'in doğrudan komşusuydu. O zamanlar Güney Çin limanlarına yerleştikleri bilinen Müslümanlardan buraya gelenler, Çampa'da İslam toplulukları meydana getirmişlerdir. Nitekim bu dönem Çampa Müslümanlarına ait iki mezartaşı bulunmuştur. Bunların üstündeki Arapça yazıtlarda 1025-1035 ve 1039 tarihleri göze çarpmaktadır. Yazıtlardan birinin içeriği Şii mezhebiyle ilgisini göstermektedir. Çampa'nın "Tiam" denilen yerli halkının bir söylentisi din değiştirmelerinin nedenini, Muhammed'in damadı Ali'ye dayandırmaktadır. Sonra da Müslüman bir hükümdar onları yönetmiş, bu hükümdar "Po Ovlah" (Efendi Allah) imiş; hükümdarlığı da 1000 yılından 1036 yılına kadar sürmüş, Hac için Mekke'ye gidince orda ölmüş. Bundan bu kişinin Malayalı değil de bir Müslüman Arap olduğu anlaşılıyor. Ne var ki Tiam krallarını gösterir Hint kaynaklarından, bu ülkenin 1471'de Vietnam tarafından istilasından ön-

ce İslamlaştırılmış olması olanaksız görülüyor. Buranın İslamlaştırılması Malakka'dan ya da Sumatra'dan gelen etkilerle başarılmış olmalıdır. Malakka'da 1511'de bir Tiam kolonisi vardı. Tiamlar dil bakımından Kuzeybatı Sumatra'da yaşayan Açelilerle yakın akrabadır. Bir Tiam prensi, 1471'den sonra Açe'ye sığınmış ve burda kral olmuştur. Bir Cava söylentilerine göre de bir Tiam prensesi, 1450 yıllarında İslamiyeti Cava'ya getirmiştir.

1471'deki Vietnam istilası felaketinden sonra Çampa'nın seçkin kişileri Kamboçya'ya göç etti. Sağ kalan halkın çoğunluğunun da onları izlediği anlaşılıyor. Bir kısım halk da Annam'ın kıyıya yakın kesimlerine sığınmıştır; bunlar nice yıllar sonra Fransız araştırıcılar tarafından bulundukları zaman sefalet içinde yaşamaya çalışır haldeydiler. Kamboçya Tiamlarının tamamı Müslümandır. Güney Vietnam Tiamlarında ise "Beni Asalam" (İslamın Çocukları) denilen Müslümanlar, azınlığı oluşturur; çoğunluğa "Kâfir" denilmektedir, bunların Hindu Tanrıları vardır. Beni Asalam da hiç kuşkusuz Allah'ın yanı sıra "Siva" ve "Kali" gibi Hindu ve Hindu öncesi Tanrılara derin saygı göstermektedir. Öte yandan Brahman dinindeki Tiamların Tanrılar katında da Allah (Po Ovlah) yer almaktadır. Üstelik bunlar Mslümanlar gibi, domuz etini reddederler; buna karşılık Beni Asalam da, Kâfirler gibi, sığır eti yemekten kaçınır. Her iki topluluğun, kökeni çok eski İndonezya'ya uzanan ortak bayramları olduğu gibi, tarıma ilişkin ortak törenleri ve tabuları vardır. Gerek Beni Asalam gerekse Kâfirler, dinsel bayramlarına birbirlerini karşılıklı olarak davet ederler ve konuklarını şeref köşesine oturturlar. Gelgelelim birbirleriyle evlenmeleri çok ender olmaktadır.

Müslüman olmanın bilincinde bulunmalarına rağmen Beni Asalam'ın imamları Arapça okuyamazlar ve içlerindeki seçkin kişilere hâlâ "Guru" demektedirler. (Guru ise Sanskritçe öğretmen anlamında bir sözcüktür; Brahman dininin eğiticileri bu adla anılır.) İmamlar ramazan ayında, bu ayın gereklerine uymayan, cemaati için oruç tutar; cuma günleri de Kuran okunmasından sonra -cemaatindeki insanların aksine- hiç rakı içmezler. Vietnam Müslümanları, ilk gençlik çağından itibaren İslami adlar alırlarsa da, günlük yaşamlarında dinle ilgisi bulunmayan öbür adlarıyla anılırlar. Aile hukuku da pek az İslamlaştırılmıştır. Uzak geçmişteki Çampa'nın anaerkil yapısı etkisini sürdürmektedir. Bu bakımdan inisiyatif kadınlardadır. Kadınlar artık evlenme önerisinde bulunmuyorlarsa da, boşanma isteyebilmektedirler. Kolayca da boşanabiliyorlar ve onlara ortak mal ve mülkün üçte ikisi veriliyor. Kadınlar toplantılarda -imamlardan hemen sonraki- şeref yerinde otururlar. Vietnam'ın Müslüman Tiam halkında, kadın din görevlileri de bulunmaktadır. Bu halk arasında ölündüğü zaman ka-

dınların aya, erkeklerinse güneşe gittiği inancı yaygındır. Hindu dininde evreni yarattığına inanılan Brahma'yı hatırlatan bir kozmolojik simetri anlayışları vardır; İslami inançları da buna göre belirlenmiştir: Alvatuk (Allah) yaratılmamış Tanrıdır; alnında evreni yaratan Ovlah vardır (o da Allah'tır.); yüzünde ise Muhammed ile Cebrail bulunur; biri vahy-i ilahiyi alandır, biri vahy-i ilahiyi taşıyandır. Burun kanatlarında şehit kardeşler Hasan ile Hüseyin, kulaklarında da Adem ile Havva yer alır. Arapça simgeler Beni Asalam'ın inanç dünyasında Tanrı adlarına dönüşmüştür: "Allah ta'âlâ", Tanrı Po Ovlah Tak Ala olmuştur. Tanrısal gücün bedenleşmesi olan "Po Ratulak"ın ardında düpedüz Arapça Tanrının elçisi ünvanı "Resul Allah" saklıdır. Böylesine bir İslamiyet, elbette ki Yakındoğulu bir Müslüman için anlaşılır gibi değildir. Ne var ki Vietnam'ın Beni Asalam'ı, İslam dünyasının dışında soyutlanmış bir halde kalmıştı. O nedenle de Kamboçya'nın Müslüman Tlamları, Vietnam'daki soydaş ve dindaşlarına, İslamiyeti doğru biçimde öğretecek misyonerler gönderdiler; çünkü onlar çok daha doğru Müslümandılar, yalnızca Allah'a tapıyorlar ve hatta Mekke'ye Hacca gidiyorlardı. Kamboçya Tlamlarının Çampa'nın çöküşü ve halkın göç edişinden, yani 1471'den sonra mı İslamiyeti kabul ettikleri tartışma konusu olmayı sürdürmektedir. Kesin olan nokta, bu yörede İslamiyetin ortaya çıkmasının olmasa bile, halkça iyice benimsenmesinde Malakka ve İndonezya etkisinin birinci derecede rol oynadığıdır. Onları Kamboçya'nın Malayalılarından ayırt etmek olanaksızdır; çünkü birbirleriyle evlenip durmuşlardır. Buna karşın Budist Kamboçyalılarla asla evlenmezler. İslamiyetin birleştiriciliği sayesinde, Fransız egemenliğinden önceki dönemde, Malayalı azınlıkla birlikte, bir çeşit ulus içinde ulus oluşturmuşlardır. Bu Müslümanların başında –bir müftü, iki kadı ve bir fakih olmak üzere– makam sahibi dört kişi vardı. Bunlar Kamboçya kralı tarafından atanıyordu ve kraliyet danışma kurulunun da üyesiydiler. Müslüman Tlamlar ve Malayalılar, "Rama Thupdey Chan (İbrahim, 1642-1659) adlı kralın İslamiyeti Kamboçya'ya kabul ettirmek girişimini ve Hollandalılara uyguladığı soykırımı desteklediler. Bu kralın devrilmesinden sonra da Kamboçya siyasal hayatında aktif olmayı sürdürdüler. 1820'lerde Kral Ang Chan'ın naibi bir Tlamdı. Ancak Fransız himaye rejiminden sonra (1863'ten sonra) siyasal-askeri önemleri sona erdi. Belirli bir ekonomik ağırlıkları kaldı. Birlikte yaşadıkları Budist Kamboçyalılarla ilişkilerde, özellikle sofi tarikatlardan etkilenmiş Müslümanlar daha etkin ve daha girişken olmuşlardır. Müslümanlar günümüze kadar Kamboçya'da daima dinsel bir hoşgörüden yararlanmışlar, örneğin Avrupa'da karşı-reform çağında bir İspanyolun çektiği sıkıntıları çekmemişlerdir.

3) MALAYA

Uzun süre İslamiyetin Malaya'ya Arabistan'dan gelmiş olabileceği görüşü kabul edildi. 1893/94'ten beri ise (Snouck Hurgronje'un "De Atjéhers" adlı eserinden sonra) İslamlaşmanın Hindistan, özellikle de Gucarat kökenli olduğu kesinlikle saptanmıştır. 1297'de önce Gucarat'ın, ardından 1327'de Güney Hindistan'ın Müslüman egemenliği altına girmesiyle İslamiyet Malaya bölgesine de yayılmıştır. Güney Hindistan sahili Müslümanları, bu bölgenin halkını, Malayalıları Şafii mezhebine soktular.

İslam dininin bu yörede yayılması, Moğol istilası felaketinden sonra tüm İslam dünyasını sarmış bulunan tasavvufi uyanış hareketinin bir uzantısı şeklinde olmuştur. Malaya söylentilerine göre İslamiyeti yayacak kişiler tüccar olarak değil, tarikat dervişi olarak geldiler. Modern sosyal tarihçiler bu konuda tüccarları en önemli etken sayarlar. Ticaret için gidilen yerlere, genellikle tüccarların ardı sıra yabancı bayraklar da geldiği ve insanların tutumu her yerde hep aynı olduğu için İslamiyetin yayılmasında da başlıca etken olarak Müslüman tüccarlar gösterilmektedir. Ne var ki İslam tasavvuf tarikatlarından kimseler de, evliya veya enbiyadan birine dayandırılarak kurulmuş tüccar loncalarıyla ilişkili olarak ya da en azından böyle loncalara ait gemilerle gelmiş olabilirler. Bilinen odur ki, Malayalılarda tasavvuf etkinlikleri, Malaya'daki İslamiyet kadar eskidir. Buraya gelen sofi dervişler, yerli animizm (insanın çevresindeki her şeyin bir ruhu olduğu inancı) ile Hindu kökenli panteizmi (Tanrının evrenin her zerresinde bulunduğu inancını) önlerinde hazır bulmuşlardır. Tasavvuf öğretisinin mistik-gizemci (yani Tanrıya akıl ve ibadetle değil, sezgi ve sevgiyle varılacağı anlayışıyla) yaklaşımı ya da ruhun Tanrıya benzemesi gibi öğeler, daha önce uzun süre Hint etkisinde kalmış Malaya'da Atman ve Brahman'ın tek oluş geleneğinde zaten vardı. (Atman, öznel gerçekliği, yani ruhu, Brahman nesnel gerçekliği, yani maddeyi anlatır. Mutlak gerçeklik ise, Atman-Brahman'dır, yani bu ikisi arasındaki özdeşliktir.) Hindistan'da Yogi'nin gizemci yolu, geleneksel yerli yaşama alanını terk etmek şeklinde kendini gösterirken, Malayalılar âdeta Yogi dünyasının içine doğmuş gibiydiler. (Bedeni denetim altına alarak ruhsal yaşamı da denetim altına almayı amaçlayan Yogi, bir çeşit çileciliktir. Hindu dininin altı büyük öğretisinden biridir ve insanı tam bir mistik ruhsal durum 'cezbe' içinde kendinden geçirtip Tanrısal güçle birleştirmeyi amaçlar.) Malaya'nın sık ormanlık atmosferi, insanı çepeçevre sarıp onu mistisizme iter, içinde panteist yaşama duyguları uyandırır ve geride her şeyi dolduran ulu bir kudrete ilişkin, neredeyse tüyler ürpertici bir bilinç bırakır.

Çinhindi Yarımadasından Güney Çin Denizine uzanan bir yarımada olan Malaya'da, İslamiyeti yaymış sofilerin değişik yörelerde mezarları vardır; bu mezarlar, o yörelerde yerel bir azizlik, velilik kültü oluşturmuştur. Efsanevi bir söylentiye göre Malakka racası, peygamberi rüyasında görmüş ve peygamber ona Muhammed adını vermiş. Bunun üzerine raca, tüm tebaasına Müslüman olmalarını emretmiş. Gerçekten de tarihte Malakka devletinin kurucusu "Paramesvara", evlenme yoluyla Sumatra'nın Pasai hanedanıyla bağ kurunca, 1414'te İslamiyeti kabul etmiş ve "Muhammed İskender Şah" adını almıştır. Bu Pasai hanedanıyla yarımadanın en eski Malaya metni de ilişkilidir. Bu metin Arap harfleriyle yazılmıştır ve Kuzeydoğu Malaya'da Trengganu kökenlidir. Yazıldığı tarih tartışılmışsa da, sonunda 1303 yılında yazıldığı kanısına varılmıştır. Cava'da kurulmuş Hindu "Madyapahit" devletinin, bu bölgeyi de denetimi altına alarak istikrarı sağlaması, İslamiyetin erken yükselişine zemin hazırlamıştır. Yarımadanın İslamlaştırılmasının ilkin kıyı kesiminden başladığı kanıtlanmıştır. Bunu Malakka'nın güçlenmesi, Malaya dünyasında ilk büyük İslam devleti olması ve 15. yüzyılda da tüm yarımadanın tek büyük devleti haline gelmesi izlemiştir. Kuşkusuz zaman olarak tarihlerin kesinlikleri belirsizlik arz etmektedir. Yarımadanın kuzeydoğu kıyısındaki Pahang'a, İslamiyetin girişinin Malakka'dan daha önce olduğu biliniyor; ne var ki bu yörede 17. yüzyılda dahi insan kurban edilmesi olayları görülmüştür. Yarımadanın kuzeybatısındaki Kedah, 1474 ve 1518 yılları arasında İslamiyeti kabul etmiş olmalıdır. Bu bölgenin racası, Şeyh Abdullah adlı bir gezginden İslamiyetin kendinden önceki bütün dinlerden daha üstün olduğunu öğrenince, içinde ruhların muhafaza edildiği bütün "ruh testilerini" kırdırmış ve "Bağdat yönünde" din değiştirmezden önce bütün "Tanrı heykellerini" yıktırmış. Ama 1619'da Kedah'ı bir süre istila eden Sumatralı Açeliler, içinde Tanrı heykelleri bulunan tapınakları bir defa daha yıkmışlardır. Büyük Batını mutasavvıf "Hamza Pansuri"de Sumatra'nın Açe (Atjeh) kentinden gelip Pohang'da bir süre kalmıştır. Bu kişi gibi, Malayalıların Batınîliği de, esaslarını ve modellerini İslamın Arapça konuşulan çekirdek ülkelerindeki sofi hareketlerden almıştır. (Batınilik, din ve Tanrı konularında, ilahiyata ilişkin kavramların dış yüzünden iç yüzüne, derinliklerindeki anlama geçmeyi amaçlar. Çeşitli adlar altında yaşatılmaya çalışılmış Batınilik, genellikle Şii mezheplerle kaynaşmış ve sapkınlık 'rafızilik' sayılarak kovuşturmalara uğratılmıştır.) İslamın çekirdek ülkelerinde gizlice ve her an baskılara uğramak tehlikesi altında yaşatılan Batınilik, Malayalılarda halk dininin temel parçası olmuştur. (Tanrısal bilgiye bütünüyle varılabileceğini savunan) Gnostizm'i yansıtan insanın Tanrıya benzerliği düşüncesi, üstün kişilik elde etmek amacıyla, Perak yöresinde yapılan bir ürürük duasında açıkça görül-

mektedir: "Eğer Allah kötülüklere katlanıyorsa, o zaman ben de katlanırım kötülüklere, bendeki üstün-ben'le katlanırım, ölümlülerin efendisiyim ben... Tanrının okuyum." Yine o yöredeki bir aşk tılsımı duasında da şöyle deniyor: "Tanrıdan başka Tanrı yoktur. Ben Tanrıyım, Tanrısal gerçeklik benim..." Burda da İslamiyet öncesi zamanlara ait ruh kavramı kendini açığa vurmaktadır. Perak yöresinden bir Malayalı, Tanrının ancak "bu bendeki ben" olduğu öğretisini yayması üzerine 1894'te zindana atılmıştır. Yine Perak'ta, İngilizlerin 1874'te burayı himaye altına almak için giriştikleri ilk istilanın ardından ülkede bir bunalım patlak vermiştir. Bu bunalım döneminde insanlar arasında, cezbe halinde kendinden geçme eylemleri görüldü. Belli bir ritmle ilahiler söyleyip kendinden geçme eylemlerini düzene bağlayan bir hareket, 1878'de Malakka'da başlayıp Johore köylerine kadar yayıldı. Bir dinsel törendi bu; bugün hâlâ Trengganu'da salgın hastalıklara karşı uygulanmaktadır. Bu törende hep bir ağızdan, belirli bir makamla Arapça sözler söyleniyor, bu sözlerin temposuna uyularak insanlar dönmeye başlıyorlar, "trans" (kendinden geçme) haline girenler, koronun sözlerinin farkına bile varmaz oluyorlardı. Burda Tanrıya mistik yaklaşım, onu öven sözlerin bir koro tarafından tekrarlanması sayesinde vecd haline girilmesiyle sağlanmak istenmektedir.

Buna benzer bir dönen dervişler tarikatı Mavlaviyya (Türkçesi Mevlevilik) Türkiye'de etkili olmuştur. Malaya'da ise bu tarikat yoktur, ancak böylesi bir cezbe haline girilmesi, yöredeki derviş tarikatları gelenekleriyle ilişkilidir, özellikle de bu ilişki Kadiriyya (Kadirilik) ve Alaviyya (Alevilik) tarikatlarıyladır. 1116 tarihinden önce kurulmuş bulunan Kadirilik, tüm İslam derviş tarikatları içinde en eskisidir. Eğer Hamza Pansuri'nin Kadiri tarikatıyla bir ilişkisi olmuşsa, bu derviş kardeşliği kuruluşu onunla daha 17 yüzyılın başlarında Pahang'a gelmiş olmalıdır. Bu tarikat Malaya'da militan değildi, sadece örgütlendi; bugün ise artık hiçbir yönlendirici yanı kalmamıştır. Alevilik derviş tarikatı yandaşlığını peygamberin soyundan gelenlerle sınırlamıştır. Malaya'da temsil edilen dokuz tarikattan –Kadirilik dışında– en yaygını, İdrisiyya (İdrisilik) ve Nakşibandiyya (Nakşibendilik) tarikatlarıdır. Birincisine Ahmediyye de denir; fakat bunu, aynı adı taşıyan sapkın (rafızi) mezheple karıştırmamak gerekir; bunlarda daha çok (18. yüzyılda Arabistan'da Abdülvahhab bin Muhammed tarafından kurulmuş ve Hanbeli mezhebinin aşırı anlayışta uzantısı olan) Vahhabilik tarikatına eğilim göze çarpar, halk arasında en çok tutulmuş tarikattır. Ülkeye ilk girişi ancak İngiliz egemenliği öncesi dönemde (1895'te) olmuşsa da, kısa sürede altmış bin yandaş kazanmıştı. Bunlar arasında Kelantan ve Selangor'un büyük müftüleri de vardı; Malaya'nın ilk kralı, Negri Sembilan Büyük Prensi Sir Abdul Rahman da bu tarikata girmişti.

14. yüzyılın sonlarında kurulmuş bir tarikat olan Nakşibendilik, 17 veya 18. yüzyıldan itibaren Malaya'da (Hindistan'da olduğu gibi) tarikatın doğu kanadı tarafından temsil edilmektedir. (Nakşibendilik, Sünni Müslümanlığın ağır bastığı bir tarikattır.) Ancak Kuzeydoğu Kafkasya'daki Nakşibendi dervişlerinin aksine (burda Rus istilasına elli yıl direnmiş bulunan Şeyh Şamil ve yandaşları kastediliyor), Malaya'da bu tarikat mensupları hiçbir zaman militan olmamışlardır. Tarikatlar örgütlenmeleri ve otorite yapıları bakımından birbirlerinden pek farklı değildirler. Bir insan aynı zamanda bunlardan birkaçına birden girebiliyordu. Böylece bazı tarikat şeyhlerinin dört bin kadar müridi olabilmiştir. Bu müritler, örneğin Johore'da Nakşibendi şeyhi gibi, varlıklı şeyhlerce maddi bakımdan korunurlardı; ama tarikat başkanının yoksul olması, böyle bir korunmayı yine de engellemezdi, bu konuda yine Johore'da Kadiri tekkesi tipik bir örnek oluşturuyordu. Malaya'nın dervış tarikatları, köylerde daha güçlü biçimde temsil edilmiştir; çünkü buralarda şeyhler, aynı zamanda örneğin cami imamlığı gibi resmi işlevler de üstleniyorlardı.

Bunlar ibret dersi veren bilgece sözler söylemekten ve yine aynı amaçlı kısa öyküler anlatmaktan hoşlanırlardı; ama en fazla İslami eğitim veren bir okulda okumuş olurlardı. Kamyon şoförlüğü gibi çağa uygun bir meslekleri olsa bile, modern anlamda eğitim görmüş değillerdi. Hele tasavvuf felsefesinden haberleri bile yoktu. 17. yüzyılda Sumatra'da gelişmiş sofi mistisizminin Malayalı büyük klasik düşünürleri de herhalde tümüyle meçhulleridir. Tarikata ilişkin bilgiler, Arap kökenli risalelerden ediniliyordu, bunlar Mekke hacıları tarafından Malaya diline çevrilmişlerdi. Bunlar içinde en sevileni de "Gazali"nin "İhya' 'Ulum ad-din" (Din Bilimlerinin Canlandırılması) adlı eseridir, 1803'te çevrilmiştir. Malaya tasavvuf felsefesi, Arap kökenli basmakalıp sofilik modellerini kopya edip durdu. Bu Arapça kaynaklar verimsizleşince, Malaya sofiliği de durgunlaşıverdi. Bunun yerine, örneğin Batıniliğe dayanan beden fizyolojisi gibi şeyler yaygınlık kazandı. Bu fizyolojiye göre, akciğer, karaciğer, mesane ve dalak, İslamın "doğru yoldaki dört halifesinin" (Hulefa-i Raşidin'in) mikrokozmik karşılıklarıdır.

Bütün dinlerin evrensel birliğine ilişkin, hoşgörülü sofi tasarımlarının yapıcı etkileri, özellikle Malaya'da kalıcı olmuştur. Bu sayede farklı din ve mezheplerden insanlar, bir arada barış içinde yaşamışlardır. 19. yüzyılda yarımadanın İngiliz denetimi altına girmesiyle Güney Çin'den buraya göç hareketi hızlandı. Çinli göçmenlerin, ülkede başlayan ekonomik gelişmeye katkıları önemli boyutlarda oldu. İngilizlerin ekonomiyi canlandırmaları aşamasında Çinliler sayıca hemen

hemen Malayalılarla eşit düzeye geldiler. Her türlü istek ve tutkudan el çekerek Tanrısal ruh dinginliği kazanmak isteyen derviş zihniyetinin yönlendirdiği edilgen (pasif) yaşama tarzı da buna eklenince, Malayalılar kısa sürede Çinlilerin ekonomik gücüne karşı pek az rekabet edebilir duruma düştüler. Bu nedenle sofi geleneğine, hayatta aktif olmak ve ilerlemek isteyen İslam modernizmi genellikle karşı çıkmaktaydı; Malaya'da ise aynı çekingen tutum sürüp gitmekteydi.

İlerici İslamcılığın Malaya'da öncüsü "Munşi Abdullah" (1796 - 1854) oldu. Bu zat aynı zamanda Malaya edebiyatında yeni bir çığır açan kişidir. Günlük hayatta yararlı olacağı gerekçesiyle eğitim dilinin Arapça olmasını istedi. Bu istek aslında, öteki dünyada yalnızca Arapçanın işe yarayacağı, Malaya dilinin ise ancak bu fani dünya için geçerli olduğu görüşüne karşı çıkmaktı. Malaya hükümdarları bu zalimliklerini sürdürürlerse, Allah'ın onları yok etmek için gökten ateş yağdıracağı uyarısında bulundu. Abdullah, buharlı geminin icadı karşısında, 1841'de, Allah'ın insandaki girişimcilik hevesini ve düşünme yeteneğini buharlı gemiyle ödüllendirdiği kanısına vardı. Buharlı gemilerle yolculuk, Singapur limanını İslam dünyasına açılan bir büyük kapıya dönüştürdü ve Mekke'de 1884'ten itibaren Arap yazısıyla Malayaca eserler basıldı. Malayalığın yeni kültür merkezi de -Sumatra'da Açe (Atjeh) yerine- Singapur oldu. Bu kentin 1819'da kuruluşundan sonra, buraya yerleşen halkın hem Malaya hem İndonezya kökenli oluşundan kaynaklanan karmaşa, Malayaca konuşmaya ve Müslüman olmaya dayanan bir birlik bilincinin oluşmasına yol açtı. Birleştirici bağ olarak İslamiyet, 17. yüzyıldan beri, Malaya'ya Güney Arabistan'da Hadramut'tan göç etmiş, peygamber soyundan geldikleri söylenen kimseler tarafından yönlendirilmekteydi. Bunlar Mekke Hac ziyaretlerinin düzenleyicisi ve aracısı olarak büyük kazanç ve refah olanağı sağlayıp 1900 yıllarında, Singapur'da azınlık durumuna düşmüş Müslümanlar arasında, kendilerine üst düzeyde yaşama koşullarını elde ettiler.

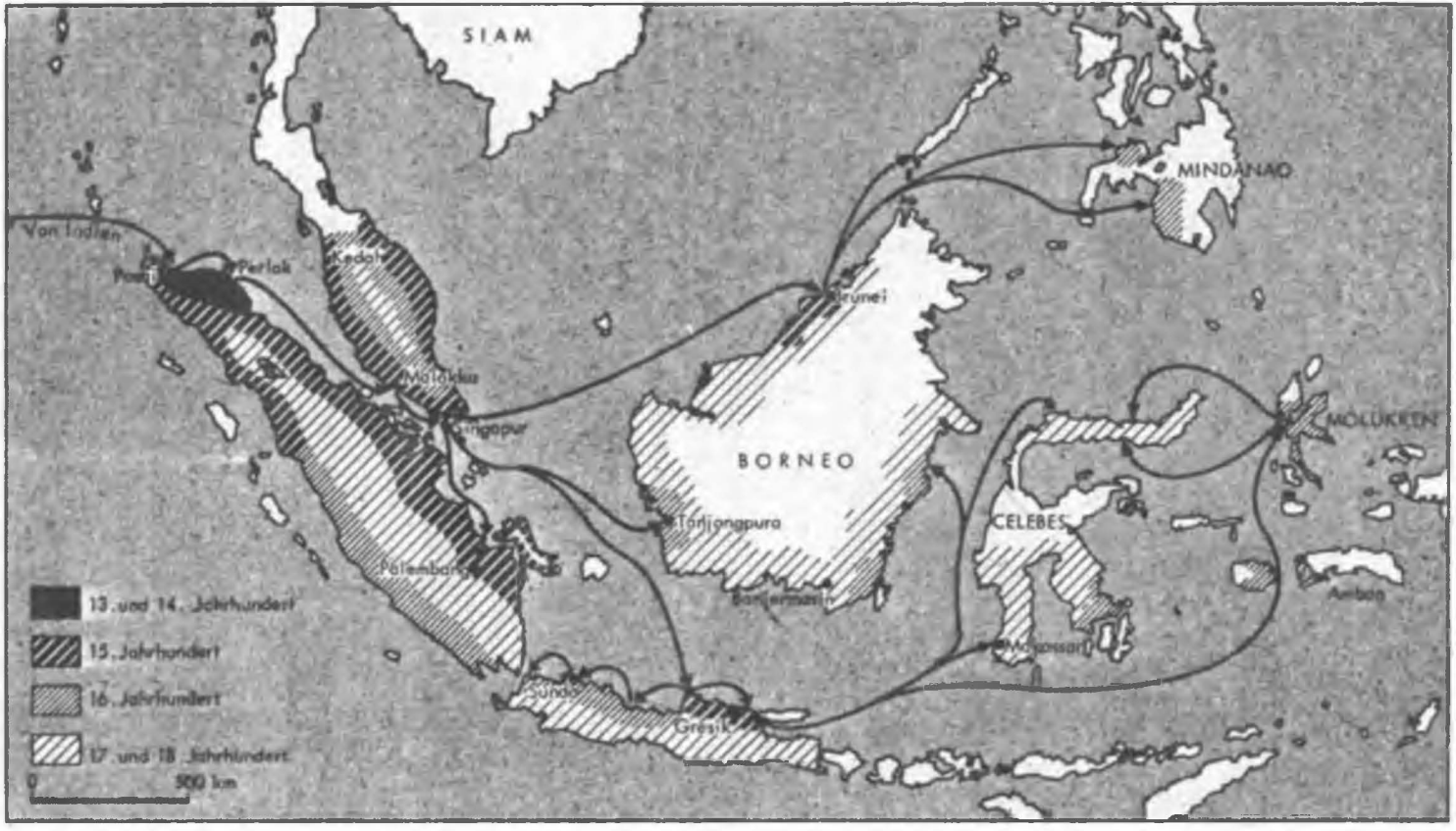
Bölgedeki İslamiyetin Malayalılara özgü yanları, Singapur'da 1906 ve 1908 yılları arasında yayımlanmış "al İmam" adlı gazete tarafından şiddetle eleştirildi. Bu gazete, Kahire'deki "al-Manar" okulu anlayışında İslam modernizmini savunuyordu. Yayın yönetmenlerinden Sumatralı "Şeyh Muhammed Tahir bin Celal-ud-din", şeriatın faiz yasağına karşı çıkıyordu. Gazetenin diğer bir yazarı "Seyyid Ahmed al-Hadi" (1867-1934) ise Penanglı bir Araptı; Mısırlı İslam modernisti Muhammed Abduh'un öğrencisi ve militan panislamcı Cemal-ud-din Afgani'nin hayranıydı. Al-Hadi, Malaya kadınlarının haklarının savunuculuğunu yaptı. Örneğin, Malakka'da iki kuşak öncesine kadar, iffetli kadınların ne gezinti yapmalarına izin verilirdi, ne de başka bir yere

gitmelerine. Al-Hadi, 1926'da çağdaşlaşma yanlısı "al-İhvan" gazetesini çıkardı; bu gazetedeki yazılar çoğunlukla Arapçadan Malayacaya yapılmış çevirilerden oluşuyordu.

Ne var ki 1918 ve 1937 yılları arasında, Singapur'daki Malaya azınlığının temsil gücü Araplardan, İngiliz eğitimi görmüş Malayalılara geçti. Böylece de bu yörede İslam modernizmi anlamını yitirdi. Artık Çinlilerin yönlendirdiği bir dünya kenti haline gelmiş bulunan Singapur, gözle görülecek biçimde kendini Malaya'dan uzaklaştıran bir gelişim içinde laik bir nitelik aldı.

Yarımadanın küçük sultanlıklarında İslami gelenekte modernizm amaçlayanlar, şimdi birdenbire ortaya çıkmış bulunan bu İslami olmayan üstün güce karşı hiç de yoğun nitelikte bir savunma yapmadılar. İngiliz himaye rejimi, hiçbir sistemli direnişle karşılaşmadı. Bu nedenle İngilizler Malaya'da, Hindistan'da olduğu gibi, İslamiyetten kuşkulanmak gereğini duymadılar. Üstelik sultanların karar yetkilerinin dinleri gereği (ve töre ce) kısıtlanmış olduğunu görünce, dikkatlerini İslamiyete ilişkin konular üzerinde yoğunlaştırdılar. "Religious Departments", yasaların düzenlenmesinde ikili töreleri de tam bir Sünni anlayış doğrultusunda İslamlaştırdı. İslamiyette yenilik ve değişiklik isteyen öğretileri ve yazıları yasakladı; "radikalizm" kuşku uyandırıcıydı. Bu kuşku hiç de nedensiz değildir; çünkü Sukarno'nun kışkırtmasıyla Malayalı modernistlerden bir grup, devrimci ve cumhuriyetçi "Panindonezya" hareketini oluşturmuştu. Malaya'nın Müslüman kalem sahipleri Mekke'de değil de daha çok Kahire'de yetiştikleri halde, Mısır modernizmini yaymadılar, aksine Malaya sultanlıklarında kökleşmiş Sünni ilahiyat otoritelerinin izinden gittiler. Bu sultanlıklarda İslami modernizm, hiçbir sosyal destek görmedi. Faiz yasağı ve miras hukuku gibi, rasyonalist reformlar isteyen bazı girişimler Çinliler arasında görülürken, benzeri hareketlere Müslümanlar arasında rastlanmadı. Böylece alışılmış töre-hukuksal kurumların, şeriatı modernleştirmek isteyen sosyal kritik yoluyla kaldırılması girişimi hiç etkili olmadı. Töre hukuku yanlısı Malaya sultanlıklarında yüksek tabaka, İngiliz himaye rejimi düzeninin mirasını korumuştur. Birbiriyle çelişkili konularda, klasik İslamiyetten uzlaşımcılık yoluyla yapılmış sapmalar, doğrudan tam Sünni ilkelere dayanılarak giderilmiştir.

İkinci Dünya Savaşında Malaya sultanları Japon işgal yönetimiyle işbirliği yaptılar. Bu işgal yönetiminin 1945 güzünde çökmesi üzerine, komünist Çinli çeteciler az kalsın iktidarı ele geçireceklerdi. Bunlara karşı bir sofi ve hacı olan "Penghulu Salleh", Batı Johore'da etrafına binlerce savaşçı topladı. Kılıcı en az yüz yetmiş iki kelle kesmiş olmalıdır; çünkü gördüğü bir sanrıda (birsamda) bağlı bulunduğu Kadiri tarikatının kurucusu bu yolda kendisine yardım etmiş, ona doğaüstü

Güneydoğu Asya'da İslamiyetin Yayılışı

bir yöntemle Çinli çetelerin bulundukları yerleri ve saldırı planlarını bildirmiş.

İngilizlerin ülkeyi yeniden işgal etmeleri, ardından da 1957'de bağımsızlığını tanımalarından sonra hazırlanan Malaya anayasası, Müslüman olmayanların haklarının korunması kaydıyla İslamiyeti, devletin resmi dini olarak ilan etti. Bir federasyon kuruldu. Bu federasyona katılmış -örneğin Perlis gibi- devletlerin anayasaları "Bismillahirrahmanirrahim" ile başlar. Bununla birlikte Malaya -1963'ten itibaren Malezya, Singapur, Saravak ve Sabah'ın katılımıyla kurulan Malayzia Federasyonu- resmen bir İslami devlet değildir; sadece halkın küçük bir farkla çoğunluğunu oluşturan Müslümanların bir devletidir. Çünkü Şafii mezhebine göre düzenlenmiş şeriat hukuku, sadece aile ilişkilerini kapsamaktadır -bu cümleden olarak örneğin Müslümanlar için belediye nikâhı yoktur-. Geleneksel yetki mercilerinin sınırlanmasına bir örnek olarak, federal devletlerden birinde şeriat hukuku karar yetkisinin müftülerden alınıp dinsel bir kurulun çoğunluğuna devredilmesi gösterilebilir. Gerçi çağdaşlaşma hareketinde şeriat hukuku "âdat" denilen töre hukukuna dönüştürülüyor; böylece kadı mahkemesi medeni hukuka ilişkin kararların yanı sıra iki aya kadar hapsi içeren ceza kararları da verebiliyordu. Fakat en alt düzeydeki sivil mahkeme dahi, kadı mahkemelerinin üstünde kabul ediliyor, itiraz hallerinde sivil mahkeme kararı geçerli oluyordu.

İslamiyeti -Ortaçağda olduğu gibi- bütün insan ilişkilerinin bağlayıcı temeli yapmak isteyen "Pan-Malayan İslamic Party (PMIP)" gibi güçler muhalefettedir. Bu güçler, sadece federal Kelentan devletinde (eyaletinde) yerli Çinlilerle güçbirliği yapan "United Malays National Organization (UMNO)"ya karşı kazandıkları bir seçim zaferiyle orda hükümet kurma şansı elde etmişlerdir; Trengganu'da da kısa süreli bir hükümetleri olmuştur.

Şeriatın öngördüğü faiz yasağının uygulanması, Trengganu'da töre hukukunun çok daha ağır bastığı Negri Sembilan'dan farklıdır. Burda faizden elde edilen gelir -geleneksel olarak vergiden muaftur- dinsel vakıflara bağlanmıyor, dinsel veya hayır amaçlı işler için kullanılmıyor, zekât olarak da verilmiyor. Kelentan devlet bankası da, kooperatif yapılı olduğu, kazanç ve kaybı ortaklar arasında bölüştürmesi gerektiği halde, yine de faiz almamaktadır. Bu yüzden finans kapitalizmi oluşmamakta, dolayısıyla da ekonomik ilerlemeye de ulaşılmamaktadır.

Malaya İslam Partisi (PMIP) çevrelerinde ise demokratik olarak nitelendirilen sonuçlar, İslam şeriat yasalarının tutarlı biçimde uygulanmasından beklenmektedir. Onlara göre İslamın "içtihad" ilkesi ancak şeriat geleneğinde ansızın ortaya çıkabilecek hukuk problemleri

için uygulanabilir; şeriatın özüne ilişkin reform için kullanılamaz. Kullanılabileceği bir alan, İslami olmayan geleneklerin töre hukuku kapsamında ayıklanması olabilir.

Öte yandan İslamileştirmenin en az oranda olduğu federal devlet Negri Sembilan'da bile yasa, camide toplu namaza özürsüz katılmamayı, alkollü içki kullanmayı ve kadının kocasına itaat etmemesini cezalandırmaktadır. Buna karşılık bir zina olayında kadın, erkeğin cezasının yarısını almaktadır. Yine Negri Sembilan'da, evli çiftler arasında miras düzenlemesi, şeriat hukukuna aykırı olarak, töre hukukuna göredir. İslama aykırı daha başka değerlendirmeler Negri Sembilan'ın bir köy araştırmasında göze çarpmaktadır. İslamiyete ilişkin sofuluk ve bilgelik, herhangi bir genel saygınlık sağlamamaktadır. Mekke'ye Hacca gitmek, Malayzia'da herhangi bir yere gitmekten daha fazla önemi olan bir iş sayılmamaktadır. Bu konuda halkın dindarca safdilliğinin sömürüldüğü yolunda görüşler yaygınlık kazanmıştır.

Malayzia Federasyonu topraklarında, İslamın dört Sünni mezhebinin ilkelerine aykırı yazıların yayımlanması yasaktır. Sünni Müslümanlığın baskısıyla yarımadanın İslami yasaları, Penang ada devletine de girmiştir. Bu Penang'da günümüzde "Mekke" denilen bir tepeyi, sapkın bir mezhebin mensupları toplanmaları için kutsal merkez yapmıştır. Aşırı gnostik (mutlak bilginin bilinebileceği öğretisi yanlısı) düşünceleri savunan bu mezhebin yandaşları Johore, Negri Sembilan ve Pahang'tan kovulmuşlardır. Bu mezhebin "dayanışma ve güçbirliği duygusuyla" bir araya geldikleri söylenen yandaşları, yarımadada federal devletin dinsel makamlarınca enerjik biçimde kovuşturulmaktadır. Bu arada birçok şüpheli tutuklanmış, birçoklarına da tövbe ettirilmiştir. Mezhebin tam doğruluktaki tarihini sadece sırdaşlar bilmektedir. Seyyid Ali diye anılan kurucusunun savaş sonrası dönemde ortaya çıktığı biliniyor. Hazreti Muhammed'in "Kendini bilen Tanrıyı da bilir" sözünü yorumlayarak Tanrının herkeste bulunduğu ve insan ruhuyla özdeş olduğunu ileri sürmüştür. Bu bakımdan tapmak için ona yönelmek gereksizdir. Buna karşılık mezhebe "Ben, ondan başkası değilim" denilerek girilmektedir; bu da şeriatın bütün yasalarından sıyrılmak demekti. Seyyid Ali, Kuran'ı değiştirmemekle birlikte, onu farklı yorumlamış ve bu yorum da gerçek Kuran sayılmış olmalıdır. Tıpkı Ortaçağda ortaya çıkmış İslam sapkın (rafızi) mezhepleri gibi, onun mezhebi de Muhammed'in son peygamber olmadığını öğretmektedir. "O" ise -eski Açe (Atjeh) savaşçıları gibi giyinmiş olarak, meşale taşıyıcıların arasında- peygamberin yerini almıştır. Ama Muhammed'in yeniden ete kemiğe bürünmüş hali değildir. Zira her insanda Adem'in ruhu vardır; bu ruh Muhammed'den kaynaklanır ve Muhammed'in Adem'den gelen bedeniyle bağlantılıdır. Adem ile Havva'nın

birleşmesi, "cema'a" (topluluk) denilen şeriat kavramının batını (esoterik) yorumudur; yine aynı yoruma göre, cinsel birleşmenin "cima"nın beş merhalesi, günlük beş vakit namaz olarak anlaşılmalıdır. Tüm cemaatın bir ortaklaşa cinsel şenlikte bir araya gelip bir olma eylemini gerçekleştirmeleri gerekiyor; bu sırada ana rahmine düşenler özellikle kutsal sayılıyor. Bu çeşit İslamiyet öncesi "tantrik" (yani Hinduizm ile geliştirilmiş bir Budizmi birleştiren ve bunlara halkçı öğeler katan Tantra tarikatıyla ilişkili) düşünceler, Malaya'nın örgütlü İslamiyetin henüz giremediği kırsal kesim bölgelerinde varlığını günümüze kadar korumuştur.

4) İNDONEZYA

Eğer İslamiyet bütünüyle bir yaşama tarzının ifadesiyse, İndonezya'nın çoğu kesimlerinde bu dine girmiş olmak, böyle bir sonuç vermiş değildir. İslamiyetin kesin tektanrıcılığı, İndonezya kültürüne İslamiyetin asıl bölgelerindeki kültürlerden çok daha az uyum sağlayabilmiştir. İslamiyet öncesi dönemden kalma geleneksel birikim İndonezya'da, bölgelerin İslamiyet öncesi kültür gelişimi düzeyine göre farklı etki göstermiş, örneğin bu etki Cava'da Sumatra'dakinden daha güçlü olmuştur. İslami olmayan öğeler İndonezya'da İslami olanlardan çok daha göze çarpıcı kalmıştır. Çünkü Yakındoğu kökenli İslamiyetin Ortaçağdaki parlak zamanı sırasında İndonezya henüz İslamlaştırılmış değildi; bu yüzden de İslam kültürünün parlak çağındaki göz kamaştırıcı anıtlardan yoksun kalmıştı. Buna karşın İslamiyet, Hindu-Cava mimari ve heykel sanatlarını dumura uğratmış, öte yandan İndonezya-Malaya edebiyatını, Arap ve İran konuları çevresinde zenginleştirmiştir. İslamiyetin klasik ülkelerinden farklı bir nokta da, İndonezya'da İslamiyet öncesine ait, yani Arapça olmayan birçok alfabenin kullanımının sürüp gitmesidir..

İndonezya'da İslamiyet ilkönce Hindistan'dan geldi: Bengal kıyılarından, Malabar ve Gucarat'tan. Güney Hindistan'dan gelen Şafîi mezhebi oldu, Hint Müslümanlığının İran bağlantılarından da Şii öğeler geldi. Bölgede animist ve panteist görüşleri yansıtan yerel özellikler vardı. (Animizm-Canlıcılık, doğada her varlığın ruhlu olduğu ve ruhlarla yönetildiği inancıdır. Panteizm - Kamutanrıcılık, Tanrının doğanın dışında ve üstünde olmayıp doğanın içinde ve onunla özdeş olduğu görüşüdür.) Bu yerel özellikler, bu büyük din tarafından özümlendi; böylece İslamiyete pek çok gnostik eğilimler katıldı. İndonezya Müslümanlığı bu gnostik ve panteist eğilimlerle birlikte biçimlenmiştir. İslamlaşma, bir çeşit yeniden Hintleşme olarak gelmiştir. Tanrının

buyruklarını yerine getirmekten çok, Tanrıyla ilişkilerin sırrını kavramaya çalışmak amaç edinildi. Tanrının tekliğinde erimek için uygulanan Hindu-Budist kişilik genleştirme teknikleri, İslamî mistisizme (tasavvufa) ortamı hazırladı; keza insanın üstün güçlere bağımlılığı gibi animist yaşantılar da bu ortama katkıda bulunmuştur. İslamî perhiz olan orucun Cava'da gönülden benimsenmesinde, Hindu-Budist kökenli çevreye egemen olmak için enerjinin serbest bırakılması, dünyadan yüz çevrilmesi, riyazet (çilecilik) anlayışının yansıması vardır. 17 yüzyılda Medine'de sofi-mistik "Şattariye" tarikatına katılmak istemiş İndonezyalı hacılar, herhalde İslamiyetten çok Batını İslamiyete uymak arzusunda olduklarını söylemiş olmalıdırlar.

Yaklaşık 1661'den itibaren Medineli Ahmed Kuşaşi'nin müritleri bu dervîş tarikatını Sumatra ve Celebes'te yaydılar, sonra da Cava ve Malaya'da. Sünnî tarikatlar olan "Kadirilik" ve "Nakşibendilik" çok daha sonraları buralara geldi. Bu tarikatların Tanrıya ulaşmak için öngördükleri (genelde on adet olan) ruhsal yolların ilk dört merhalesinde, şeriatın yasalarına uymak bakımından ortaklaşa bir tutum vardır; fakat dinin verdiği bilginin ötesinde sezgisel bilgiye ulaşmak söz konusu olunca ayrılıklar ortaya çıkmaktadır. Aslında bunların kaynağı, Arabistan'da Tanrıya tapmada her türlü aracı reddeden aşırı Sünnî "Vahhabî" hareketinin ortaya çıkmasına kadar, Mekke ve Medine sofileriydi. Bunlar İbn Sa'ud'un kovuşturmalara başlamasından sonra önemlerini yitirdiler. İslamın özüne bağlı Sünnî Müslümanlık, Hadramut'tan gelen göçmenler tarafından, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yayıldı. Bunların arasında bulunan peygamber soyundan kişiler İndonezya'nın hükümdar aileleriyle evlenmeler yaptılar ve Sumatra ile Borneo'da hanedanlar kurdular. Bütünüyle bakılacak olursa İslamiyet, İndonezya'da denizaşırı ticaret yapan orta tabaka insanları tarafından yüksek zümreye ve halk yığınlarına aşılanmıştır. İslamlaşma, (Molukken bölgesi dışında) Hıristiyan Avrupalıların fetihlerine karşı bir tepki değildir; zaten başlangıçta etkilemesi de yeterince güçlü olmamıştı. Doğu İndonezya ve Filipinler'de İslamiyet, Avrupalıların gelmesinden önce iyice yerleşmiş bulunuyordu. Tam da İslamiyetin İspanya'da ve Rusya'da gücünü tükettiği 15. ve 16. yüzyıllarda, Malaya-İndonezya dünyasında hiçbir dinin hiçbir bölgede gösteremediği bir hızla yayılmıştır.

Ne var ki İndonezya'nın İslamlaşması şu sırada dahi henüz tamamlanmış değildir. Şimdiye kadar animist inançlarla yaşamış kırsal yörelerin ilkel halklarını Müslüman yapmak, kültür düzeyi yüksek halkların ise sosyal kurumlarında reformlar gerçekleştirmek suretiyle İslamlaşma hareketi sürmektedir. Çünkü İndonezya'da -İslamiyetin diğer kenar bölgelerinde olduğu gibi- şeriat yasalarının yanı sıra İsla-

miyet öncesi döneme ait "âdat" denilen töre hukuku varlığını hâlâ korumaktadır. Hatta aile hukuku alanı dışında, İslami olmayan bu alışkanlık hukuku daha üstün durumdadır. Aile hukukunda da, özellikle miras konusunda şeriat yasalarının geçerli olmadığı yerler vardır. Bu olgu, Kuran uleması çevreleri için dahi geçerlidir. Şeriatın boşanmada inisiyatifi kocaya bırakması uygulaması, hemen İndonezya'nın tamamında töre hukuku tarafından değiştirilmiştir. Evlenme aktinde erkek –eğer belirli şartları yerine getirmezse ya da getiremezse– kadını boşanmış ilan etmekle yükümlü olduğunu belirtmek zorundadır. İslamiyet ile töre-hukuksal aile yapısı arasındaki uyuşmazlık veya ortaklık, özellikle Sumatra'da çok daha göze çarpıcıdır. Buranın kuzeybatısı "İndonezya'nın Mekke yöresi" olarak gösterilir ve buna rağmen burası, en azından 1945'e kadar, aynı zamanda töre hukukunun da sarsılmaz kalesiydi.

a) Sumatra

Aktarılagelen söylentiye göre İslamiyet, Sumatra'nın "Açe" bölgesine 12. yüzyılda girmiş ve "Cahan Şah" diye biri tarafından da 1205'te bir Müslüman hanedan kurulmuş: "Batıdan geldi, bir yerliyle evlendi ve birçok kişinin dinini değiştirdi" deniyor. Ne var ki ünlü gezgin Marco Polo, 1292'de, Kuzeybatı Sumatra'da pagan halkın yaşadığı iç kesimde Müslümanlaşmış olarak sadece "Perlak" kentini görmüştür. İslamiyet, yabancı tüccarlarla, kozmopolit Malaya limanlarından ve İslamın ticaret yollarından İndonezya'ya geldi. Yine bu Kuzeybatı Sumatra'da "Pasai"nin ilk Müslüman sultanının –1297 veya 1307 tarihine ait– mezar taşında, sofi mistisizmiyle ilgili bir yazıtla karşılaşmaktayız. Bu yazıt, dünyanın fani olduğunu ve örümcek ağından yapılmış bir ev gibi güvenilir hiçbir yanı bulunmadığını söylemektedir. Bu dünyanın malı peşinde koşanlara geçimine yetecek kadar şeylerle yetinmelerini öğütlemektedir; çünkü bu dünyaya gelen herkes, eninde sonunda burayı yine terk etmek zorundadır.

Pasai'de Samudra'nın Müslüman olacağına dair bir kehanet, doğrudan Hz. Muhammed'e atfedilmektedir; güya Mekke şerifinin yollayacağı bir heyetle buranın İslamiyeti kabul edeceğini söylemiş. 1345'te Samudra sultanının yanında İranlı iki fıkıh bilgininin bulunduğu ve bu sultanın İslamiyeti zorla yaydığı biliniyor. İslamiyetin Doğu Sumatra'da Palembang'a ulaşması ise ancak 1440'larda olabilmiştir. Güneydoğu Sumatra, 15. yüzyılın sonlarına doğru Batı Cava Müslümanlığının etkisiyle İslamiyeti benimsediği halde, Palembang'da yayılması çok yavaş olmuştur. Sumatra'nın Müslüman büyük devleti, 1520'de

Açe'de (Atjeh) kuruldu. Bu devlet Malakka ve Samudra/Pasai devletlerinin mirasçısı olmuştu. Malakka'nın 1511'de Portekizlilerce fethedilmesi üzerine Müslüman sığınmacılar İndonezya limanlarına dağıldılar. Açe, Portekizlilere karşı yürüttüğü cihad niteliğindeki savaşta ve baharat yolu kavgasında (1539'da?) Osmanlı İmparatorluğundan askeri yardım gördü. Sultan İskandar Muda (1608-1637) zamanında Açe, ekonomik ve askeri güç bakımlarından çok gelişti; İslamiyetin önemli bir deniz devleti oldu; din felsefesi alanında da en verimli düzeyine yükseldi. Malayalığın din felsefesi alanındaki bu zihinsel yaratıcılığı –Medineli Ahmed Kuşaşi aracılığıyla– Magripli panteist-gnostik düşünür İbn al-Arabi'nin (1165-1240) Yeni Eflatuncu görüşlerine dayanır. Buna göre evren, Tanrısallığın türümüdür (yani tüm varolanlar Tanrıdan, onda hiçbir şey eksiltmeksizin çıkınışlardır; İslam tasavvufunda bu çıkışa "sudur" denir). Tüm yaratılmışların varlığı da (vücudu) yaratıcının ruhundan bir parçadır. Malaya dünyasında modern çağlara kadar kendisinden çok söz ettirmiş bulunan Sumatralı Hamza Pansuri'nin (ölümü: 1608) "Tanrısal Bildiri Sırrının Açıklanması" adlı eserinde de görüşleri bu doğrultudadır. Pansuri, 1600-1630 yılları arasında Açe İslamiyetinde önemli bir kişi olmuş bulunan Pasailli Şeyh Şems-ud-din'den etkilenmişti. Şeyh Şems-ud-din'in başeseri, Tanrının tek oluşuyla (vahdet) yeniden birleşme (kişisel ruhun Tanrısal ruhta erimesi, bekaabillah, fenafillah) ve yaratıcının, yaratıcılığının çokluğunda tecelli etmesi (tek'in aynı zamanda çokluk olarak görünen bütün varlıkları kendi birliğinin kapsaması, vahdet-i vücud) konularını ele alır. Ona göre insan, potansiyel olarak Tanrıyla varlık eşitliğindedir; Tanrının varlığı –iradesi, isteği değil– evreni belirlemiştir. (Yani yaratan ve yaratılan yoktur, sadece Tanrısal bir varoluş vardır. Tanrının her zerrede tecelli etmesi, kendini göstermesi vardır.) Ergin (kâmil) insan, Tanrıya ulaşmak (vusul-i ilahi) için bu görüntü dünyasının üstüne yükselmeye çalışmalıdır. Bu çalışma (her kişinin yeteneğine göre) kişiliğin, benliğin sonsuzlukta erimesine kadar sürer; insan, her şeyin akıp geldiği okyanustaki dalga gibidir, dalga okyanusun içindedir, ama gerçekte var olan sadece okyanustur. Görünen her şey sadece tek gerçeklik olan Allah'ın yansıdığı görüntülerdir. Bu durumda İslami inancı benimsemenin, kelime-i şahadet'in "mutlak gerçeklikten başka hiçbir varlık yoktur" şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Böyle bir varoluş; Vücudiyye hareketi (yani varlık deyiminin sadece Allah için kullanılması gereğinin vurgulanması) İslamiyetin yaratıcı Tanrı çerçevesini yıkma tehdidi oluşturuyordu. O nedenle Sünni sofi dindarlık adına, 1637-1644 yılları arasında Açe'de etkili olmuş Nur-ud-din ar-Raniri adlı bir Arap, bu panteist sapkınlığa ilişkin yazıların ve bu tarikata girmiş müritlerinin yakılmaları için uğraştı. Aynı yıllarda Moğol imparatoru da Hindistan'da benzeri sapkın (rafizi) tari-

katlar için kovuşturmalar yaptırmaktaydı. Bu baskılara rağmen Vücudiyye hareketi sönmedi; nitekim 1853'ten sonra bir Vücudiyye vaizinin Açe'de Sünni Müslümanlar tarafından öldürüldüğünü, 1893'ten birkaç yıl önce de hâlâ bazı yandaşları bulunduğunu biliyoruz. İnsan, dünya ve Tanrının, mikrokosmos ve makrokosmosun varlıkta eşit oluşu, Batını nitelikli dörtlü simetrilerle -Tanrının dört niteliği, dört Sünni halife, insanın dört organı ile- halk arasında yayılmasını, tarikatlarının katkısıyla sürdürdü. Bu durum, Ahmed Kuşaşi'nin bir tilmizi olan ve Açe'de evliyadan sayılan Abdullah Şattar'ın kurduğu -vücudiyye niteliğinden şüphe edilmiş- Şattariye tarikatının, Mekke kökenli tam Sünni tarikatlarca söndürülmesine kadar sürdü.

Hollanda egemenliğinden önceki zamanda tüm İndonezya ile Mekke arasında hac trafiği hep Açe üzerinden yapıldığı halde, yine de burda İslami olmayan bazı kurumlar varlıklarını koruduar: Sumatra'ya özgü erkekler evinin, İslami okula dönüştürülmesi, namaz çağrısının trampet ile yapılması, haremi olmayan sultanların simgesel olarak toprakla evlendirilmesi ve anaerkil düzenden kalma hukuk kuralları gibi. 16. yüzyılda yüzeysel de olsa İslamlaştırılmış oldukları halde, yine de Güney Sumatra'da Minangkabau yöresi anaerkil hukuku sürdürüyordu. Arabistan kökenli Vahhabi hareketinin etkisiyle gerek bu yöreye, gerekse Sumatra'nın iç kesiminde hâlâ paganlığa bağlı kalmış "Batak" bölgesine karşı bir "cihad" açıldı, bu cihad 1803'ten itibaren Açe'den yürütüldü. Bu cihada "Pedri Savaşı" denir (pedri, Portekizce din adamı anlamında kullanılan bir sözcüktür). Pedri Savaşı, kutsallık atfedilen kişilere tapınmaya, alkol kullanmaya ve diğer "günahlara" karşı da yapıldı. İbadete ilişkin gerekleri yerine getirmeyenler, her ne kadar ölümle cezalandırılmadılarsa da, para cezaları ödemek zorunda bırakıldılar; "günahkârlar" köle pazarında satıldılar. Yeni dini kabul etmeyi reddedenler ya öldürülüyor, ya da zorla Müslüman yapılıyordu. Minangkabau'da töre hukukunu izleyen bir yerel hükümdar ailesi, çağrıldıkları bir davette gafil avlanarak topluca öldürüldü, aileden yalnızca bir kişi sağ kurtuldu. O kişi de Hollanda'nın müdahalesini istedi. Bu şekilde 1821'de başlayan din savaşı ancak 1839'da sona erebildi. Fakat daha sonra da Batak bölgesinin İslamlaştırılması devam etti; bunu da Hollanda hizmetinde çalışan Malayalılar gerçekleştirdiler. Böylece Müslüman olanlar arasında, halkı daha önce misyonerlerce Hıristiyan yapılmış Batak köyleri de vardı.

Minangkabau'ya Hollanda'nın müdahalesi, burdaki anaerkil düzene göre yapılanmış töre hukuku (âdat) toplumunu kurtardı. Ne var ki İslamiyet yine de burayı etkilemesini sürdürdü; öyleki Sumatra'nın kırsal kesimi ikiye bölündü. Militan Müslümanlar için Minangka-

bau'da anaerkil hukuku sürdürenler "çapulcu" sayıldı; bunlara İslami cenaze töreni yapılmadı. Sumatra'da görülen böylesine katı ve bağnaz özleştirmecilik, çok daha uzlaşımcı bir tutum izleyen Cava Müslümanlığının yadırgayacağı bir durum ortaya koydu.

b) Cava

Cava tarihinde adada kurulmuş devletler belirli zaman aralıklarıyla birbirlerinin yerini almıştır. İslamlaştırılmış Cava'nın tarihi için de geçerlidir bu. İslamiyetin adaya gelmesinden bir süre önce de bir "Budist" devletin yerine, bir "Hinuist" Madcapahit devleti geçmişti. Zaman 14. yüzyılın sonlarıdır. Cava Müslümanları, işte bu devleti -söylentiye göre 1478 yılında- yenilgiye uğratmışlardır. Gerçi en eski mezar yazıtı Kuzey Cava'da bulunmuştur ve 1082 yılına aittir. Fakat Portekiz kaynaklarına göre, Cava'nın kuzey kıyılarında oluşturulan Müslüman beylikler ittifakı, Madcapahit devletini ancak 1527'de çökertebilmiştir. Cava tarihlerine göre bu devletin son hükümdarı Müslüman bir Tiam prensesi olan eşini boşayınca, ülkede sıçanların istilası, kocaman eşek arılarının saldırısı gibi olaylar ve daha başka mucizeler görülmüş, bunlar sonucu hazırlamışsa da asıl başarıyı, yani Cava'nın efsanevi İslamlaşması olgusunu kuzey sahilinin dokuz velisi sağlamıştır. (Veli olarak nitelendirilen bu dokuz kişinin mezarları Cava'nın değişik yerlerindedir, genellikle de bu yerlere göre anılırlar.)

Bu velilerden biri İslamiyetin yanı sıra klasik Cava sanatının büyük ustalığını da getirmiş kişidir; Pangeran Siti-Jenar adlı bu kültür öncüsü, aşırı monist (tektanrıcı) Vücudiyye öğretisine dayanarak Tanrı olduğunu söyleyince ölümü bulmuştur. Bu velilerin çevresinde bir halk kültü oluşmuştu. Bu kültün atalara tapma ve dağlara kutsallık atfetmeyle yakın bağlantısı vardı. Asıl İslami inanca da, Sumatra'ya oranla çok daha az saygılıydı. Halkça benimsenen bu mistik hareket Cava'da belirli dinsel risale yazarlarının yazılarıyla sınırlı kalmadı. İnsanın içinde Tanrıyı gören Vücudiyye öğretisi, Cava'da Sumatra'dan çok daha fazla yayıldı; aynı durum, "Allah, Muhammed'in nurdan ruhu ve insan" üçlemesiyle soyutun türününden (sudurundan) oluşan Batınilik için de söz konusuydu. Böylece İslam dünyasının bu doğu kıyısında Yeni Eflatuncu tasavvuf, Hindu - Budist bir niteliğe yaklaşmıştı. İman ikrarından "Senin kendinden başka Tanrı yoktur" ilkesi anlaşılıyor, bundan da "Tanrının varlığı bizim varlığımızdır", "Tanrının eylemi bizim eylemimizdir", "Şeytan da melek de biziz" gibi sonuçlar çıkarılıyordu. (Eski Hindistan'ın dinsel öğretilerinden biri olan Tantrizm, nesnel gerçekliğin, ruhbal öğelerden bağımsız evrimi oldu-

günu ileri sürer.) Bhairava Budizmi, tantrik içerikliydi. Birahi mezhebinde bu Budizmi hatırlatan birçok öğe vardı. Buna göre mezhebin sırdaşı için hak ve haksızlık söz konusu değildi. 19. yüzyılın başlarında Tanrıyı öven sözlerin sürekli tekrarlanmasıyla cezbe haline geçen erkek ve kadınların topluca cinsel birleşmeler yaşaması gibi uygulamalar, Tantrizmin etkisini gösterir. 20. yüzyıla girilirken bile aşırı monizm, tıpkı Sünni İslam tarikatları gibi şeyhten müride geleneğiyle varlığını sürdürüyordu. Bunlar, Kuran'ın "kendini bilmek Allahı bilmektir" sözünden hareketle Vücudiyye'nin "var olan ne varsa hepsi benim" sloganına varıyorlardı. 1954'te bile bu çeşit Batını öğretiler, örneğin –bazen "gerçek İslam" diye de anılan, 1925'te kurulmuş– "İlmu Secati Derneği" tarafından geliştiriliyordu. Yapılan sosyolojik bir araştırmaya göre, bu derneğe Kuzey İndonezya kasabalarında yaşayan halkın yaklaşık yüzde yedisi katılmıştı. Bunlara göre Hz. Muhammed'in kendisi daha Batını bilginin içindeydi: insansal "ben" burda Tanrıyla özdeşleşmişti, insansal soluk onun elçisiyle, "resul" de "rasa" ile. (Resul, elçi; rasa, duygu, bedenin özü, hayat ilkesi anlamındadır.) Evrensel ortak ruha sahip Muhammed, İsa, Buda gibi kişilerden "İlmu Secati" Batıniliği, mükemmel insanlardan oluşmuş mükemmel bir toplum bekliyordu. İslam tasavvufunun öngördüğü mükemmel insan (insan al-kâmil) ile ilgili bilgileri, Cava'nın 17. yüzyılda kurulmuş ilk Müslüman denizci devleti "Bantam"ın sultanı da öğrenmek istemişti.

Müslüman Bantam Sultanlığının fetihleri, İslamiyetin Güney Sumatra'da da yayılmasını sağladı. Sumatra'da Pasai'den gelen Müslüman gaza savaşçılarının komutanı, Cava'nın batısında bir aktarma limanının çevresinde Bantam Sultanlığını kurmuştu. Hanedanı, Kuzey Cava'da, adı etrafında bir evliya kültü oluşmuş bulunan "Veli Falatehan"ın soyundan geliyordu.

Mucizeler yapan Mevlana İskak, Doğu Cava'da Balambangan'ın bir prensesini hastalıktan kurtarmış, sonra da onunla evlenmiş. Oğlu ise mucizevi bir şekilde kendisini öldürmek isteyenlerin elinden kurtulmuş ve İslamiyeti yaymış. Ne var ki Kuzey Cava kıyı kentlerinden yönlendirilen İslamiyetin tüm Cava'da yerleşmesi yüzyıllar almıştır. Daha önceleri bölgede yerleşmeye çalışmış Hindu-Budist yüksek kültürün pek derinlemesine etki gösteremediği yöreler İslamın kaleleri olmuştur. Cava'da İslamiyet ilk günden itibaren bir "kent" din hareketi olmuş ve denizaşırı ticaretle sıkı bağlantısını sürdürmüştür.

Buna karşın Cava'nın doğu-orta kesiminde, ekonomisi tarıma dayalı Mataram'da, Hindu Cava devlet geleneği varlığını sürdürmüştür. Denizaşırı ticaret Hollanda'nın eline geçtikten sonra Mataram, Kuzey Cava'nın Müslüman liman kentlerini egemenliği altına aldı. Müslü-

manların Arabistan'la deniz bağlantısının zayıflamış olması, kıyı kentleri İslamiyetinin, Cava iç kesiminin senkretizmini (uzlaşımcılığını) özümlemesi sonucunu verdi. Mataram hükümdarı Agung'un (1613-1646) tutsak aldığı dağ velisi Sunan Giri'nin etkisiyle Müslüman olması ve 1641 yılında Mekke'den sultan unvanını istemesinden sonra, yerine geçen I. Mangkurat, altı bin Müslüman din adamının öldürülmesi buyruğunu vermiş, ardından da babasının Müslüman olmazdan, 1624-1641 yılları arasında taşıdığı "Susuhunan" unvanını almıştır. Mataram'ın bu İslam öncesi, daha doğrusu anti-İslam geleneği, onun ardılı Dcogcakarta ve Surakarta devlerinin sarayında da sürdürülmüştür. Böylece buralarda Sünni Müslümanlığa aykırı bir uzlaşımcılık kurumlaştırılmıştır. Örneğin, Dcogcakarta'nın bereket sağladığına ve -1948'de bile- salgın hastalıkları önlediğine inanılan "Pusakas" heykelinin altında Kabe'den getirilmiş bir sancak durmaktadır. Mataram-Dcogcakarta'nın tarih geleneği de bir uzlaşımcılığa zemin hazırlamıştır: Hint kökenli bu gelenekte devletlerin belirli zaman aralıklarıyla birbirinin yerini alması gerekiyormuş. Gerçekten de Hindu-Vişnucu ve Budist devletlerinin birbirini izlemesinden sonra, sonuncunun yerini İslam devleti almıştır; (78 yılında başlayan) Saka takvimine göre İslamiyetin, tam on dört yüzyıl sonra Hindu Madcapahit devleti üzerinde zafer kazanması gerekiyordu, yani 1478'de. Gerçekten de Madcapahit'in yıkılması o yılda olmuştur.

Cava edebiyatında İslami konuların Hinduist öğelerin yerini alması, Malaya edebiyatıyla karşılaştırılacak olursa çok az olmuştur. Cava yüksek zümre kültürünün ideallerini sürdüren Vacang gölge oyununda Muhammed değil de, Hint destanlarından kahramanlar yer alır, özellikle de Hollanda egemenliği zamanında aristokrat zümrenin eşit düzeye getirilmesinden sonra bu durum belirginleşir. Aristokrat zümrenin kültüründe bu Vacang'ın oynadığı rolün bir benzerini de, Cava köylülerinin dinsel nitelikli "şifa yemeği" töreninde görmekteyiz, bu tören insanların köyün ruhları ve atalarıyla uyum sağlamaları amacıyla yapılmaktadır; İslami olmayan bu törende İslamiyetin öğrettiği dualar söylenmektedir.

Cava'nın halk ve saray kültüründe görülen İslamiyete aykırılıkları bağdaştırmaya çalışan uzlaşımcı tutumun bilinçli biçimde yaşatılışını, 1815'lere ait manzum Cava seyahatnamesi "Serat Tcentini"de görmekteyiz: Burda bir yandan Müslümanların günlük ibadet yükümlülükleri, camileri ve ulemasıyla alay edilirken, öbür yandan mistik konular ciddi biçimde ele alınmaktadır. Üfürük duaları gibi mistik alıştırmalar, Cava'da da -geçen zaman içinde adamakıllı yozlaşmış bulunan- sofi Şattariye tarikatınca yapılmıştır. Serat Tcentini'ye göre, cezbeyle kendinden geçmenin coşkusunu sağlamak için İslami ilahiyat öğretim

yerlerinde müzik, dans ve şarkı öğretiliyordu. İslami din bilgileri öğrenimi yapanlara "sanstri" deniliyordu. (Sözcük herhalde Sanskritçe yazı uzmanı anlamında sanstri'den geliyor.) Öteki Cavalılarla karşılaştırıldıklarında bu santriler, eğitimleri ve yaşama tarzları bakımından İslam dünyasının merkezindeki Müslümanlardan pek farklılık göstermezler. Santrilerce küçümsenen ve yüksek tabakayı temsil eden "Priyayi" zümresi, Hinduist ağırlıklı bir kültüre, -kırmızı, yani karanlık ve dindar olmayan anlamında- "abangan" diye adlandırılan köylü yığınları da animist ağırlıklı bir halk kültürüne sahiptir; Santri zümresi bu iki sınıf arasında, orta sınıf ağırlıklı Arap tarzı bir kültür geliştirmiştir. Santri zümresi kendisini -İslami olmadığından dolayı- bilgisiz diye nitelendirdikleri bir ülkede, gerçek İslam azınlığı olarak görmektedir. Cava'da İslamiyetin tarihi büyük çapta bu Santri kültürünün Sünni Müslüman yaşayış tarzıyla birlikte yaygınlaşmasının tarihidir. Halk içinde ayrı bir kitle oluşturan bu kent ve çok fazla Arap nitelikli zümre, İslamiyeti bir sürü Batıni bilgiden biri olarak değil, aksine imansızlara karşı savaşmayı teşvik eden (gaza isteyen) uzak bir Tanrının buyruğunda yaratılmış bir tevekkülün eşi bulunmaz evrensel dini olarak anlamakta, özellikle de 20. yüzyılın başlangıcından beri, varlıklı köylü yığınlarına Santri Sünniliğini yerleştirmektedir.

c) Dış Adalarda İslamlaştırma

Öteki takımadalarda da İslamiyet, hep denizaşırı bağlantılı ve genellikle kıyılarda tutunmuş halde kaldı. Cava'nın dışında, İndonezya'nın bütün adalarında, İslamiyet öncesi ilkel dinler varlıklarını adaların iç kesimlerinde sürdürmektedir. Moluk Adalarına İslamiyet pek belirgin olmayan koşullarda, 15. yüzyılın sonlarında, İspanyollar ile Portekizliler gelmezden az önce ulaştı; bu Avrupalılar ise İslam dininin yayılmasını önleyemediler. 1521'de Halmahera Adasının kuzeybatısında Müslüman bir beyin egemen olduğu biliniyor. Portekizli tarihçi Joalo de Barros, Moluk Adalarındaki ilk Müslüman kralın Ternate hükümdarı olduğunu bildirmektedir. Hoş bir söylentiye göre Müslüman bir tüccare, cennetten getirdiği harika güzellikteki bir kuşu halka göstermiş, bu kuş halka Kuran'dan ayetler okumuş. İnsanlar, biz niye böyle okuyamıyoruz diye sormuşlar. O zaman öğrenmişler ki Allah'ın kutsal kitabını okuyabilmek için Allah'a inanmak gerekiyormuş. Bunun üzerine tüm halk İslamiyeti kabul etmiş. Sultanları da Müslüman olmak için 1495'te Kuzey Cava'da Gresik'e gitmiş.

Moluk Adalarına giden Müslüman tüccarlar, çoktandır ulaşmak özlemi çektikleri baharat adalarına da geldiler; 1540'ta ilk gelenler sa-

yıca azdı, ama Müslümanlık onlarla buraya yayıldı. Malakka'nın Portekizlilerin eline geçmesiyle burdan kaçan Müslümanlar da Güney Celebes Adalarına dinlerini getirdiler. Burda 17. yüzyılın başlarında, Celebes'in limanı "Makasar"ı başkent yapan "Gova" devleti İslamiyeti kabul etti. Bölgede etkinlik gösteren Hıristiyan misyonerler, anlaşılan Açe'den gelen Müslüman meslektaşları kadar hızlı ve etkili çalışamamışlardı. Gova devleti, vasalı olan Lombok'ta ve öteki küçük Sunda Adalarında Müslümanlığın yayılmasını sağladı. Celebes'in "Bugi" diye adlandırılan halkını İslamiyeti kabule zorlayan da yine Makasar oldu. Bu Bugilerin yavaş yavaş İslamlaşması, çevreye yayılmalarına da yol açtı. Böylece Bugiler, Borneo Adasının kuzey kesimlerini ve Kuzey Celebes'i İslamlaştırdılar; hatta daha önce Portekizliler tarafından Hıristiyanlaştırılmış halkları bile Müslüman yaptılar. Celebes'in iç kesimlerinde yaşayan Toracas azınlığı, Bugiler ve Makasarlılar aracılığıyla Müslüman oldular. Makasarlılar arasında her ne kadar Hindu Tanrısı Siva, hâlâ ruhlar evreninin başı sayılıyor ve içinde atalarının ruhunun yaşadığını kabul ettikleri timsahlara tapılıyorsa da, yine de Makasar, Açe ve Bantam'dan sonra İndonezya'nın en çok İslamlaşmış devletlerinden biri olmuştur. Buranın hanedanı, Kuran'da da sözü edilen efsanevi Saba Melikesi'nin soyundan geldiği savındaydı. Burda da Hamza Pansuri'nin ve diğer tarikatların etkisiyle sofi gizemcilik gelişti ve Hollanda'nın ticari tekelini genişletme hareketine karşı başlatılan İslami kutsal savaşı (cihadı) da Makasar yönlendirdi. Makasar'ı ele geçiren Hollandalılar, Güney Celebes'in yöresel kutsal kişisi Şeyh Yusuf'u sürgüne gönderdiler. Buna rağmen 16. yüzyılda Makasar'dan gelen İslamiyet, Sambava Adasında yerleşti ve 1815'ten sonra Pedri Savaşı sırasında kendini yeniledi.

Hollanda egemenliği zamanında İslamiyet, Kuzey Celebes'in Kuzey Minahasa bölgesine yayıldı, hem de buraya yerleşmiş bulunan Hıristiyanlığı, herhangi bir zorlama yapmadan ortadan kaldırarak. 1689'dan beri burda egemen olan Hıristiyan Bolaeng-Mongondou hanedanı, içlerinde Arapların da bulunduğu Müslüman tüccarların çabaları sonucu 1844'te İslamiyeti kabul etti. -Bu olayda o zamanlar burda çalışan Hıristiyan misyonerleri, Hollandalıların artık desteklememelerinin de etkisi vardır.- İslamiyet 19. yüzyılda büyük Borneo Adasının iç kesimlerine de, Hıristiyanlıktan çok daha hızlı biçimde yayılmıştır. Bu yayılma Malaya sahillerinde, çoğu Araplar tarafından kurulmuş destek merkezlerinden yönlendirilmiştir; bu merkezler adanın iç kesimindeki pagan inançlı Dacak oymaklarından haraç almaktaydı. Bu halkın İslamlaşması, Malayalılaşmasıyla paralel bir evrim göstermiştir. Kuzey Borneo'da 1521'den beri Müslüman Brunei Sultanlığı egemendir; topraklarının bir kısmını günümüze kadar sürekli elinde tutmuştur. Bor-

neo'nun güney sahilinde Bandcarmasin'e, Kuzey Cava'nın Müslüman kentlerinden yapılan bir müdahale, 16. yüzyılın başlarında İslamiyeti bu yöreye getirmiştir. Aynı şekilde yine Cava'dan gelenler 1550'lerde, Borneo'nun kuzey kıyısında Sukadana'da bir Müslüman hanedan kurmuşlardır. İslamiyetin bütün bu yayılmalarına karşın bölgede İslamlaştırılmamış olan yer –Ambon, Timor, Flores, Sumba gibi küçük adaların dışında– Bali'dir. Bu ada Hindu-Cava kültürünün sığınma merkezi olmuştur. Balililerin 18. yüzyılın ortalarında Lombok Adasını egemenlikleri altına almaları üzerine burda İslamiyete geçmiş olanları yeniden Hinduizme döndürmek yolunda bir girişimde bulunulmuştur. Ancak 1894'te Lombok'un Hollanda'nın eline geçmesiyle Bali Adasından kaynaklanan bu Hinduizm baskısı ada Müslümanlarının üzerinden kalkmıştır.

ç) Sömürge Çağında İslamiyet

Hollanda egemenliği zamanında İslamiyet ve Sünni "Santri" kültürü İndonezya'da daha da kökleşti. Bu olgu hem adaların birleşmesinin, hem de buna gösterilen tepkinin dolaylı sonucuydu. Cava'da 1802-1826 ve 1825-1830 ayaklanmaları olsun, daha sonra değişik yörelerdeki köylü isyanları olsun hep İslami nitelikteydi, hepsi de toprakların elden gitmesi, borçlanma ve yoksullaşmanın, kısacası sömürülmenin bir sonucuydu. Hindu-Budist dünya zamanları öğretisiyle bağlantılı olarak Müslümanların günün birinde geleceği beklenen "Mesih"e ilişkin beklentileri, 1872'den itibaren yabancı kâfirlerin egemenliğine karşı direniş beklentisi olarak anlamlandırılmıştır. Daha sonraki zamanda, Cava'nın toplumsal yapısına yönelik Hollanda müdahalelerine karşı direnişler, gittikçe güçlenerek, hep Santri çevrelerinden yönlendirilmiştir. Buna karşın uzlaşmacı, töresel hukuk yanlısı seçkinler zümresi, daha çok Hollandalıyla işbirliği eğilimi göstermiştir. Santrilerin Açe'de ayrı mahkemeleri bile vardı; ancak İslam şeriat hukukunun uygulanmasını gerektiren hallerde bir kadıya başvuruluyordu. Ne var ki 1873-1907 yılları arasında gerçekleştirilen uzun direniş sırasında, Açe'nin İslam fıkıh bilginlerinin durumu, Mekke'yle bağlantılı Hac seferlerinin de katkısıyla iyice güçlendi. Genellikle uzlaşmacı bir tutum göstermesine rağmen İndonezya, denizaşırı öteki İslam ülkelerinin hepsinden daha çok insanını Mekke'ye Hacca gönderen ülke olmuştur. Birçok İndonezyalı da yüksek öğrenim için Mekke'de kalmıştır. Burdan yönetilen etkileme çalışmaları, asıl Hindistan'dan çok Hollanda Hindistan'ı üzerinde yoğun olmuştur; özellikle bu etkinin yoğunlaşması Hollanda'nın 1852 yılında yüz on Gulden Hac vergisini kaldırma-

sından sonra daha da artmıştır. Sömürge döneminde Malayaca ticaret dilinin yaygınlık kazanması da, Malayaca konuşan batı bölgelerinden kaynaklanan İslamlaşmayı da hızlandırmıştır.

Buna rağmen Hollanda, Mekke'de Hıristiyan sömürgeci devletlerin en İslam düşmanı olarak nitelendirilmiştir. Hollandalılar ise klasik emperyalizm çağında Panislamizmi, dünyayı etkileyecek güç olarak gözlerinde fazla büyütmüşlerdir. 1909'da Hollanda'da dinci bir çoğunluk iktidarda söz sahibi olunca, İndonezyalıların –herhalde Müslümanların değil de animist paganların– Hıristiyan yapılabileceği umuldu. Bu amaçla İndonezya'da papazların yönetimindeki misyon okullarına devletçe parasal destek verildi. Halkı tümüyle Müslüman olan Merkezi Cava'da bu durum İslam modernistlerinin tepkisine yol açtı. Hollandalı İslamiyet araştırmacısı Snouck Hurgronje tarafından ortaya atılan bir görüş geçici bir süre için İndonezya'da bir sömürgecilik ilkesi oldu. Buna göre, din olarak hoşgörülü İslamiyet ile –baskı altında tutulması gereken– direniş gücü veren İslamiyet arasında keskin bir ayrım vardı. Kuşkusuz doğal olmayan bir ayrımdı bu. Ama böylesi bir ilkeye göre yapılacak çalışmalarla oluşturulacak bir laiklik ortamı, Hollanda düşmanı milliyetçiliğin alternatifi olacaktı. Bu sayede de İndonezyalılar ile Hollandalıların siyasal bir birliğe götürülmesi, hatta çağdaş eğitim görmüş seçkinler tabakası "Pricaci" üzerinde etkili olunması umulmaktaydı. Bu Pricaci seçkinler zümresi, Hollanda sömürge yönetiminin çeşitli birimlerinde çalışarak, Cava saraylarındaki uzlaşmacılardan daha fazla İslamiyetten uzaklaştılar. 1830-1870 yılları arasında uygulanan zorunlu tarım sisteminde de bu Pricaciler, aracı kişiler olarak Abangan denilen köylü yığınlarına iyice yabancılaştılar. Ne var ki bu dönemi izleyen liberal reformlar, Pricacileri tümüyle güçsüz duruma düşürdü. Olayların böyle bir seyir izlemesi ve özellikle de Hindistan'dan soyutlanış, Cava İslamiyetindeki uzlaşımcılığın çökmesine ve tam bir Sünni Müslümanlığın yayılıp kökleşmesine yol açtı. Bu "Santri" kültürü İslamiyetin öngördüğü namaz, oruç, fitre-zekât gibi yükümlülüklerin gittikçe harfi harfine bir nitelik alan sıkılıkla yerine getirilmesini sağladı.

İslam ülkelerinde modernist girişimlerin başlamasından sonra İndonezya'da bu doğrultuda ilerici öğretim kurumları, hayır dernekleri ve partiler kuruldu; bütün bu kuruluşlarda başı çekenler hep Santri kültürüyle yetişmiş kimselerdi. En önemli modernist hareket "Muhammedicah", 1912'de, Muhammed Abduh'un yakın arkadaşlarından Hacı Ahmed Dahlan (1869-1923) tarafından başlatılmıştır. Sokakta konuşulan dille vaazlar verildi, İslamiyet propagandası yapıldı ve yine bu amaçla gençlik grupları, kadın birlikleri, hastaneler, huzur evleri, yoksulları koruma örgütleri kuruldu ve modern okul eğitimi yapıldı.

Bütün bu girişimlerde Hıristiyan misyonerlerin çalışmaları örnek alınmış, onların yöntemleri yine onlara karşı kullanılmıştır. Sömürge ekonomisinin palazlandırdığı Çinli aracıların iş hayatındaki rekabetine karşı savunma amacıyla Cava'da oluşturulan dinamik ve yurtsever burjuva aktifliğini de İslam modernistleri temsil ettiler. Cava'nın dışında da Müslüman girişimciler, serbest ticaret yanlısı İslamı reform hareketini, kolektivist eğilimi ağır basan töre hukuku yanlısı geleneklere, özellikle de Sumatra Minangkabau geleneğine karşı savundular. Bir Minangkabaulu olan Hacı Agus Salim, 1925'te "Jong İslamieten Bond" (Genç Müslümanlar Birliği) adlı örgütü kurdu. Muhammadicah örgütü de, 1923'ten sonra öteki etkinliklerinin yanı sıra siyasal bir nitelik de aldı; özellikle bu siyasal nitelik Cava'nın dışında, milliyetçi parti örgütünün henüz ulaşamadığı, fakat batı tarzında okul eğitiminin ilerlemeyi ve akılcılığı -Muhammadicah yanlılarının istediği şekilde- halka yaymış bulunduğu yerlerde etkili oldu. Örgüt tarafından sofi gizemcilerin (derviş tarikatlarının) hep öteki dünyayı anlatmalarını kınayan ve İslamiyetin ilk dönemlerine atıflarda bulunarak, yaşanılan bu dünya üzerinde durulması gereğini vurgulayan yazılar yayımlanıyordu. Sünni Müslümanlar için din, varlıklarla ilgili olan, varımsal bir deneyimdir, bir birliktir; böylece din modernistlere göre, yaşanılan dünyaya ilişkin amaçlara yönelik bir araç olmaktadır: Bu bakımdan erken kalkıp şabah namazı kılmak, insanı sağlıklı yapıyor; domuz eti yasağı trişin adlı parazitin neden olduğu hastalığı önlüyor ve oruç tutmak mide kanserini engelliyordu. Dinsel uygulamaların, tutucu dindarların yaptığı gibi skolastik şeriata ilişkin kanıt ve geleneğe dayandırılarak değil de günlük hayata yönelik yararlılıklara dayandırılarak doğru ve yerinde olduğu belirtiliyordu. Tutucu dindarlık Tanrının iradesine tevekkülle boyun eğmeye, eylemden çok ahlaklı olmaya büyük önem veriyor, buna karşılık modernicilik sıkı çalışma gereği üstünde duruyordu. Bu çalışmada bütün başarılar elbette Tanrıdandı; ama başarısızlıklar asla Tanrıya yüklenmemeliydi. Tutucu dindarlığa göre İslamiyet hayatın -örneğin giyim kuşama kadar- bütün alanlarını kapsıyordu; modernizm için ise sadece din açısından, inanç açısından önemi bulunan şeyleri kapsamalıydı. Bunlar, İndonezya'nın gelenekle aktarılmış tarihsel İslamiyetini -İslamı olmayan öğeleriyle birlikte- kabul ediyor, ona tam bir özleştirmecilikle reform uygulamak istiyordu. Tutucu dindarlara göre ise İslamiyet bir bölge toplumu yaratarak İndonezya'nın kimliğini belirlemişti, bu da modernistlerin milliyetçi yönelişlerinin karşıtı bir ortamın oluşmasına yol açtı. İki taraf arasındaki görüş ayrılığı, gelenekçilerin modernistlerle aynı camide namaz kılmayı reddetmeleriyle belirginleşti. Gelenekçilere göre, Muhammed Abduh'un kitaplarına göz atmayı bile kınadılar. Fakat modernizm, Abduh'a dayanan bir gelişme göstermeyince, 19. yüzyıl son-

larının sorunlarına ilahiyatı bulaştırmayınca ve adalar dışına yönelik (ihracatçı) modernist İslamcı girişimcilik, dünya ekonomi krizi yüzünden fakirleşince iki görüş yanlıları arasında bir yakınlaşma meydana geldi. Modernistler, ilahiyata ilişkin konulardaki düşünce değişikliklerinde ısrar etmediler, gelenekçiler de (örneğin Nahdatul Ulama'da) modernistlerin sosyal etkinlik biçimlerini kabul ettiler.

İndonezya'nın bağımsızlık savaşı, bu çeşit zıtlıkları daha da yumuşattı; kültürel olmaktan çok dogmatik bir yumuşamaydı bu. Tutucu çevreler sanata önem verip Arap kökenli sanat biçimleri -örneğin, Hadramut kökenli bir saz heyeti şekli- geliştirirken, yararlılığa inanan modernizm, sanatsal şeyleri pek onaylamıyordu. Bu konuda olumlu buldukları sadece çalışkanlık, tutumluluk ve temizlik örnekleriyle ibret dersi veren öykülerdi. Bu tutuma tipik bir örnek, "Tuan Direktur" (Sayın Müdür) adlı romandır; modern İndonezya edebiyatında çığır açan bir eserdir, modern Mısır'dan etkilenmiştir. Bu eserde dindarlığın ekonomik etkinliklerde nasıl başarı sağladığı anlatılmaktadır. Yine bu nedenle hayatta kullanılma değeri bulunan pratik şeyler, modernist Muhammadicah okullarının öğretim programlarının üçte ikisini oluştururken, din sadece üçte birlik bir yer tutuyordu. Arapça yerine sokakta konuşulan dille yapılan öğretim ve verilen vaazlar, düzenlenen dinsel toplantılarla modernizm, İslamiyetin halk yığınlarında kökleşmesini güçlendirmiştir. Öte yandan İslamcı "Santri" zümresi, uzlaşmacı Pricaci seçkin tabakanın, sömürge çağında modernleşme ve siyasal bağdaştırma yolunda almış olduğu mesafeyi kapatamamıştı. Bu yüzden Santri çevrelerinden kişilerin kurmuş olduğu tüccar birliği "Sarekat İslam" 1911-1912'den itibaren partiye dönüştü ve sömürgecilere sadakat gösterilmesini öngören bütün bağdaştırmaları reddetti, kesin bir bağımsızlıktan yana tavır ortaya koyarak İndonezya'nın ilk modern kitle hareketi haline geldi. Marksistleri, Pricaci aydınları ve uzlaşımcılık eğilimli "Abangan" köylüleri modernist Müslümanlarla birleştirdi. 1915'te Birinci Dünya Savaşı nedeniyle panislamik bir kriz oluşunca, Celebes'in kuzeyinde ve güneyinde bir ayaklanma başladı; isyancıların amacı Osmanlı İmparatorluğunun desteğiyle Makasar İslam devletini yeniden kurmaktı. 1916'da Sumatra'da Cambi'de Sarekat İslam grupları bir "kurşun işlemezlik" propagandası yaparak isyan girişiminde bulundular, sonuç sekiz kişinin idam edilmesi oldu.

Osmanlı İmparatorluğuyla birlikte Panislamizm ülküsü de son bulduktan ve Mekke 1924'te Vahhabilerin eline geçtikten sonra, Araplaşmış İndonezya din uleması -Vahhabiler de modernistler gibi İslamiyeti ilk şekline döndürmek istedikleri, yani püriten oldukları halde, yine de- daha çok modernist Kahire'ye yönelmiştir. Mısır kökenli modernist etkilerin güçlenmesine ve Mekke'de sofilerin Vahhabilerce ko-

vuşturmaya uğratılmasına tepki olarak 1926'da, İndonezya'da gelenekselci bir yasa düzenleme örgütü ortaya çıktı: Nahdat-ul Ulema. Bu örgüt Cava'da yaygınlaştı ve öteki adalarda da Muhammadicah örgütüyle, onların modern örgütlenme tekniklerini kullanarak rekabete başladı. Bu iki kuruluş, İndonezya'nın Müslüman kamuoyuna birlikte egemen oldu. Bu arada "Sarekat İslam", önde gelen kişilerinden Tcokroaminato'nun (1883-1934) Ahmediye Kuran'ından yana tavır koyması ve Marksistlerle bozuşmasından sonra önemini yitirmişti. Batı Sumatra'da 1926/27'de, İslamiyetin öteki dünya öğretisiyle bağdaştırılmış bir komünist hareket ayaklanma girişiminde bulundu. Hollanda sömürge yönetimi buna, İslamiyet öncesi töre-hukuksal sosyal yapıyı ve İslami şeriat otoritelerini kayırmak suretiyle karşılık verdi. O zamana kadar İndonezya'da şeriat mahkemelerinin yetkileri aile sorunlarıyla sınırlıydı, şimdi ise töre hukukunu uygulayan merciler her konuda yetkili kılınmıştı. 1937'de -laik tutumlu milliyetçilerin zorlamasıyla- töre hukukunun yetkisi miras meseleleri alanıyla sınırlandırıldı. Zaten bu sıralarda kapitalizmin gelişmesiyle töre hukuku da bir kurum olarak zayıflamış bulunuyordu. Töre hukuku yanlısı "Pricaci" seçkinler zümresi ve "Abangan" köylü yığınları, Cava'da, büyüyen senkretist-uzlaşımcılık sabırsızlığına, özellikle de modernist Santri'nin bağnazlığına düşmanca tepki gösterdiler. Cava'daki durumun aksine çok geçmeden Sumatra'da, modernist İslamcı dış ticaret girişimciliği, laik anlayışı üstün duruma geçirdi. Kültür politikasına ilişkin zıtlıklar, parti politikasına ilişkin zıtlıklara yol açtı. Uzlaşım yanlısı, laik tutumlu milliyetçiler, İslami çevrelerden çok dünya demokrasilerine yakın tavır aldılar. Buna karşın İslamcıların daha çok mihver devletlerine (Almanya, İtalya, Japonya) sempati gösteren eğilimlerini önlemek için Hollandalıların giriştikleri tüm çabalar boşuna oldu.

d) Milliyetçi İndonezya'da İslamiyet

Asya'da yayılmayı amaçlayan Japon politikası, 1933'ten itibaren İslamiyetin koruyucusu rolünü üstlenmiştir. Bu arada birçok Japon, Arabistan'da yüksek öğrenim görüp Müslüman oldu. İkinci Dünya Savaşında Japonlar İndonezya'ya girdiklerinde en büyük desteği Kuzeybatı Sumatra'nın Müslüman kesiminden gördü. Bu arada Japon imparatoru Müslüman ve halife olacak denildi. Fakat özellikle Japonlardaki imparatora tapma töresi, İslamiyetin tektanrıcılığını incitmekteydi. Nitekim 1943'te Japon subayları tarafından düzenlenen bir İslam hukuk bilginleri konferansında, toplantının başkanı imparatorun bulunduğu yöne dönerek eğilmeyi reddetmiştir. Kültürel üstünlükle-

rinden kaynaklanan kibirli Japon davranışları da Müslüman İndonezyalıları, en çok da Japon işgal kuvvetleri tarafından kayırıldıkları halde Santri zümresini öfkelendiriyordu. Japonlar -İngiliz etkisi altında bulunan- Arapça konuşulan ülkelerden gelen etkileri, kaynağından kesmeyi denediler. Ancak başarabildikleri, İndonezya'nın İslami eğitiminde bir reform gerçekleştirmek yerine, sadece bir kontrol sistemi kurmak oldu. Buna karşılık İslami örgütler -Muhammadicah, Nahdat-ul Ulema ve Sarekat İslam- güçbirliği yaparak kısa adı "Mascumi" olan "İndonezya Müslümanları Merkez Meclisi"ni kurdular; böylece İndonezya Müslümanları tek cephe oluşturdu. Emirleri altında da, Allahın ordusu anlamında "Hizbullah" diye adlandırılan silahlı bir güç vardı.

Bu Müslüman silahlı güç, İkinci Dünya Savaşı sonunda Japon egemenliğinin çökmesi üzerine, İndonezya'da bir İslam devleti kurulması ülküsünü gerçekleştirdi. Bantam ve Açe'de İslam silahlı kuvvetleri, 1945'te Japonlardan iktidarı devraldı. Batı Cava'da geçici, Kuzeybatı Sumatra'da sürekli etkili oldular. 1873-1907 arasında yürütülen cihad niteliğindeki direnişin kınlması üzerine Hollandalılar yüz iki bölgenin başkanından oluşan bir kurul oluşturmuş ve sürekli bu kurulu kayıran bir tutum izlemişti. Açe'de ulema "Hulubalang" denilen bu kurula karşı zamanla güç kazandı. 1939'da Açe uleması, kısa adı Pusa "Persatuan Ulama Seluruh Atjeh"i (Tüm Açe Ulema Birliğini) kurdu. Yerel siyasal ortamda bunlarla yarışabilecek başka bir örgüt yoktu. Bu örgüt, Japon silahlarıyla Aralık 1945'ten Şubat 1946'ya kadar süren Açe Kültür Devrimini gerçekleştirirken, daha önce Japonlar tarafından yetkileri zaten azaltılmış bulunan yüz ikiler kurulunu "Hulubalang"ı, İndonezya Cumhuriyeti adına ortadan kaldırdı. İkinci Dünya Savaşı sonunda Hollandalılar, kaybettikleri sömürgeleri yeniden ele geçirmek üzere harekete geçtiler ve İndonezya'yı işgale kalkıştılar. Onlara karşı yürütülen direniş savaşı -Japonlara karşı yapılan savaş gibi- kutsal savaş (cihad) sayıldı; bu cihad da "PUSA" tarafından yönetildi.

Fakat 18 Ağustos 1945 Anayasası, yönlendirici gerekçe taslağı olan 22 Haziran 1945 tarihli Cakarta Bildirisinde bulunan "Müslümanların İslamın yasalarına uymakla yükümlü oldukları" ilkesine yer vermemiştir. Hindu dinindeki Bali Adasına saygı göstermek amacıyla anayasada Allah sözü yerine, belirli bir mezhebe ait nötr bir Tanrı kavramını yansıtan "tuhan" kullanılmıştır. Bunu değiştirmeyi de İslamcı partiler, daha sonraki yirmi beş yıl boyunca başaramamışlardır. Bu partiler içinde en önemlisi "Mascumi" oldu; Muhammadicah örgütünün en modernist önderleri tarafından yönetildi. Bu önderlerden Minangkabaulu Natsir, İslam dünyasının en dürüst devlet adamların-

dan biri kabul edilmiştir. 1947'de Sarekat İslam ve 1952'de de Nahdat-ul Ulema –hukuk bilginleri partide geri plana itilince– Mascumi partisinden ayrıldı. Ne var ki parti yine de bir kitle partisi olarak kaldı; 1955'e kadar da İndonezya'nın en büyük partisiydi. 1953'e kadar kurulan bütün hükümetlere katıldı. İndonezya Cumhuriyeti'nde 1946'dan itibaren bir din işleri bakanlığı bulunmaktadır; bakanlık bünyesinde Protestanlık, Katoliklik ve Hinduizm için bölümler varsa da, uygulamada bakanlığın işlevi Müslümanlara yöneliktir. Gerçi İslamcı partiler din ve devletin birbirinden ayrılmasını kabul etmeyip böyle bir ayrımı "Hıristiyanca" saymaktadırlar; ama bu ayrımın bulunmayacağı "Negara İslam"a, yani İslami devlet amacına da ulaşabilmiş değildirler. Bunların içinde katı Arap şeriatı yanlısı bir hizip, Darul İslam, cumhuriyete karşı İslam devriminin bayrağı oldu, Batı Cava'nın Bantam yöresinde, Açe ve Makasar'da eylemlerde bulundu. Mascumi'nin kurucularından olan "S.M. Kartosuvirjo", emrindeki Hizbullah birliklerini, yeniden Hollandalılara verilen Batı Cava'dan geri çekmeyi reddedip 1948'de bir gerilla savaşı başlattı. Bu savaş ilkin cumhuriyet adınaydı, daha sonra cumhuriyete karşı bir nitelik aldı. Kartosuvirjo, 1949'da da İndonezya İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. 1950'de yine bu Darul İslam, Celebes'te bölgesel bir ayaklanmaya katıldı, hem de Protestanlarla güçbirliği yaparak. Kartosuvirjo'ya karşı askeri bir harekâta girişilmesine yanaşmayan Mascumi, 1953'te hükümet partisi olmayı sona erdirdi. O zaman Açe'nin askeri valisi Davud Boyreuh da bir isyan başlattı. Açe'nin kendi İslami devlet geleneklerine dayanarak Darul İslam'ın bir parçası olduğunu ilan etti (1953). Davud Boyreuh'un teslim olmasından sonra da Açe, 1960'tan itibaren İslami statüde ayrı olma konumunu sürdürdü; bu ilde İslamiyet dışında –özellikle Hıristiyan Batak bölgesinden sızabilecek– başka dinlerin yayılması olanaksızlaştırılmıştı. Makasar'da daha 1954'te Hıristiyan halkın zorla İslamlaştırılmasına başlanmıştı. 1953 Ağustosunda Darul İslam, burda da İslam devletini ilan etti. Burda kurulan "İslam Ordusu" adlı birlikler, İndonezya bayrağına konulmuş hilali kendilerine simge yaparak, partizan komutanları Kahar Muzakkar'ın emrinde 1965'e kadar direndi.

Militan İslam pürizmi (özleştirmeciliği), hem uzlaşımcılığı hem de özgür düşünceciliği (inanç serbestliğini) kendi ilkelerine aykırı buluyordu. Nativist (yani her türlü ruh etkinliklerinin insanda var olduğunu kabul eden, doğuştancı) ve İslamcılığa karşı çıkan "Permai" hareketi, "Abangan" kültüne devlet başkanı Sukarno'nun milli Marksist öğretisini katarak bir uzlaşma sağlama yolu aradı. Zaten Sukarno da, daha 1938'de, bir Muhammadicah toplu namazını, kadınlarla erkekleri bir perde ile birbirinden ayırdıklarından dolayı terk etmişti. Ayrıca

Sukarno, Kuran'ın bağımsızca yorumlanma hakkı bulunduğunu ileri sürüyordu. Onun farklı görüşleri kaynaştırmayı amaçlayan "Pontcasila" (Beş Ana İlke) adı verilen uzlaşımcı devlet ideolojisi, 1953'te İslam kamuoyunda tartışılmaya başlandı. Bu konuda gelenekçi, tutucu ve aşırı batı düşmanı Nahdat-ul Ulema partisi, Sukarno'nun uzlaşımcı milli partisini, modernist Müslümanların partisi Mascumi'ye tercih etti. İslamcı partilerin, İslami görmedikleri başkanlık sistemini öngören 1945 Anayasasının yeniden uygulanmasını onaylamayı reddetmeleri, anayasa kurucu meclisinin dağılmasına (1959) ve Mascumi Partisinin yasaklanmasına (1960) yol açtı. (Başkan Sukarno, bütün yetkileri eline alıp 1961'de milliyetçileri, komünistleri ve İslamcıları bir araya getiren bir Milli Cephe kurdu.)

Daha önceleri parlamentonun atadığı hükümetlerde din işleri bakanını Mascumi veya Nahdet-ul Ulema belirlemişti. Bu bakanlığa bağlı şeriat mahkemeleri –sadece miras konularında olmak üzere– bir danışmercii halinde hizmet görmekteydi; hatta Santri zümresinde dahi şeriat kökenli miras hukuku çok ender uygulanıyordu. Cumhuriyet döneminde İslam şeriatının sadece evliliğe ilişkin ilkelerine bağlı kalınmıştı. Öte yandan devlete ait bütün öğretim kurumlarında –gayrımüslim zümrelerin karşı çıkmasına rağmen– zorunlu İslami din dersleri vardı. İndonezya'da pek çok yandaşı bulunan senkretistik-uzlaşımcı düşünce, Santri zümresince yürütülen polemiklerle "Cava Hinduizmi" ya da "komünizm" diye kınanarak dumura uğratıldı. "Abangan" sözcüğü artık hem "karanlık ve İslama aykırı" hem de "kızıl" anlamına geliyordu. Komünist etkiler, daha 1946'da Kuzey Sumatra'da Langkat aristokrasisinin kılıçtan geçirilmesine yol açmıştı. Yine bu yüzden İndonezya'nın sofiyane esinlerle yazan en büyük şairi, savaş öncesi dönemde hayatını kaybetmişti. Cumhuriyet döneminde komünist partisinin etkisi gittikçe artmaktaydı. 1965 Ekiminde bir darbe girişimi oldu ve birçok general eşleriyle birlikte komünistler tarafından öldürüldü. (Ordu darbeyi bastırdı. 18 Ekimde komünist partisi kapatıldı.) Bazı kaynaklara göre 60 bin, bazı kaynaklara göre ise 780 bin komünist ile komünist sanılan insan, militan Müslümanlarca katledildi. Nahdat-ul İslam'ın bir gençlik örgütü "İndonezya'nın tanrıtanımazlardan temizlenmesi" denilen bu harekâta aktif biçimde katılmıştır. Bu toplu insan kırımı, kutsal savaş (cihad) diye adlandırılarak yürütülmüştür. "Müslüman olarak görevimiz, imansızları yok etmektir. Bu kimseler kelime-i şahadet getirseler ve böylece Müslüman denilmeye hak kazanmış olsalar dahi yine de yok edilmelidirler. Çünkü ne derece içten davrandıklarını bilemeyiz. O yüzden de görevimiz eylemimizi sürdürmek ve onları öldürmektir." Böylesi bildirilerle cihad yönlendirildi. Komünist denilen köylerde, beşikteki bebeklere kadar

canlı insan bırakılmadı; bu toplu kırıma kurban gidenlerin sayısı, Vietnam savaşında her iki tarafın kaybından daha fazladır. (John Hughes, The End of Sukarno. London 1968. s. 154, 160. Tarzie Vittachi, The Fall of Sukarno. London 1967 s. 142.) Bu olaydan sonra İslami doktrinin –Pantcasila'nın (Beş Temel İlke'nin) parçası olarak– incelenmesi, İndonezya üniversitelerinde zorunlu ders oldu. 1965'ten itibaren de herkesin mutlaka bir dine bağlanması yükümlülüğü getirildi.

Fakat bütün bunlar İslamcı görüşün halkın büyük sempatisini kazanmasını sağlayamadı. 1965 tarihli İslamcı anayasa gerekçesini yeniden yürürlüğe koymak amacına İslamcı partiler, 1965'ten sonra da ulaşamadılar. Aslında bunlar bir İslami devlet kurulmasını açıkça isteyebilmiş de değildirler; bu hedeften Darul İslam ayaklanmaları ve Nahdat-ul Ulema'nın Sukarno'yla işbirliği yapması yüzünden çok uzak düştüler. Yine de bunlar 1959-1965 yılları arasında Sünniliğin modernizme karşı elde ettiği kazançları korudukları halde, Mascumi modernisteleri, Sukarno'nun 1966 Martında yetkilerini orduya devrederek iktidardan düşmesinden sonra, eski etkileme güçlerini bir daha kazanamadılar. Onların yerini, 1967'den itibaren "İndonezya Müslüman Partisi" adlı bir örgüt aldıysa da, bu örgüt eskiye oranla temsil gücü bakımından hayli zayıf kaldı.

Bugün genellikle orduda ve devlet yönetimi kademelerinde İslamcıların etkileme oranı yüksek değildir. Her şeyden önce İslami eğitim-öğretimde reformların gecikmesinden dolayı İndonezya'da –tıpkı Burma ve Vietnam'da olduğu gibi– Hıristiyan azınlıklar modern meslekleri yürütmede üstünlüklerini sürdürmektedir. İslamcı tarih görüşüne göre, Hıristiyanlar Hollanda sömürge çağında özellikle kayrılarak bu durumu elde etmişlerdir. Hıristiyan kilise çevrelerine göre ise, İslamiyet İndonezya'da asıl Hollandalılar zamanında kökleşmiştir. Bununla birlikte İslamiyetin 1965'ten bu yana, siyasal bakımdan güçlenmesinden sonra da İndonezya'da, Müslümanların cuması değil de pazar günü resmi tatil günü olmasını sürdürmüş, Hıristiyanların bütün büyük yortuları da bayram olma özelliklerini korumuştur. Ne var ki Hıristiyanlarla Müslümanlar, özellikle bu son zamanlarda birbirlerine yabancılaşmışlardır. Moluk Takımadalarında daha önceleri İslam köyleri, Hıristiyanların kiliselerini kurmalarına yardım ederken, bu göreneğe artık son verilmiştir. 1967'de Güney Celebes'te birbirinin bölgesine girmeye kalkışan iki dinden insanlar arasında zorbaca çatışmalar görülmüştür. İndonezya'da Marksizmin kovuşturmaya uğratılması, doğrusu İslamiyetten çok Hıristiyan kilisesine yaramıştır. Öyleki uzlaşımcılık yanlısı "Abangan" halk, özellikle Merkezi Cava'da kurtuluş çaresini İslamiyeti kabulde değil de, Hıristiyanlığa geçmede bulmuştur. Bu nedenle de İslamiyet sözcüleri, 1967'den beri Hıristiyan din

propagandasının, misyonerliğin yasaklanmasını istemektedirler. Ancak Hıristiyanlık, kurduğu okulların devlet okullarından, özellikle de İslamî eğitim yapılan öğretim kurumlarından -Muhammadicah bu okullardan yalnız 1969 yılında 2325 tane açmıştı- daha verimli oluşu nedeniyle etkisini yine de sürdürmektedir. Bugünkü askerî diktatörlük yönetimi de, siyasal denge sağlama amacıyla İslamî baskıyı frenleyen bir yol izlemektedir.

5) FİLİPİNLER

On bir büyük ada ile yedi bin küçük adadan oluşan Filipinler'de günümüzde halkın yüzde beşi Müslümandır; fakat bir bakıma kapalı denilebilecek şekilde yalnızca iki yörede oturmaktadırlar: Sulu Takımadaları ile büyük Mindanao Adasının güneyinde. Buralardaki halk, İslamiyetin bütün bayramlarını ve kutsal günlerini kutlar; İslam dini insanların günlük hayatına derinlemesine yerleşmiştir. Ancak animist (her şeyin bir ruha sahip olduğunu sanan) inanç döneminden kalma -örneğin, dolunayda kötü ruhları kovmak için törenle davul çalmak gibi- görenekler hâlâ yaşamaktadır. Böylesi görenekler İslamî geçmişi daha eski olan Sulu Adalarından çok, Mindanao'da yaşayan Magindanaolarda gözlemlenmektedir. Bir Sulu ve Magindanao söylencesine göre İslamiyeti onlara Güney Çin'deki Araplar getirmiş; Araplar buralara inci avcılığı için gelmişlermiş. Sulu bölgesinde bulunan bir mezartaşı yazıtında tarih 1310'u göstermektedir. 1390 yıllarında Minangkabaulu (Sumatra) Müslüman bir raca buraya gelmiş. Hatta ünlü İskender öyküsünün efsanevî kahramanı İskender Zu'l-Karneyn, tıpkı Malaya ve Sumatra'nın hükümdar hanedanlarında da görüldüğü gibi, Sulu sultanlarının güya atası sayılmaktadır. Aslen Hadramutlu ve peygamberin soyundan geldiği söylenen Şerif Muhammed Kabungsuvan adlı bir prens, önce Johore'a damat olmuş, sonra da Mindanao Adasında hükümdar hanedanını kurmuş. Bu prens, Mindanao'ya geldiğinde ilkin güya karaya çıkmak istememiş; ancak kendisini karşılayanların Müslüman olacaklarına dair söz vermelerinden sonra ülkeye ayak basmış. Bu prensin kardeşleri de 1450'lerde Sulu'da ve Brunei'de (Borneo) hanedan kurmuşlar. Mindanao hanedanının kurucusu prens bu ülkeye geldiğinde herhalde Müslümanlık burda daha önceden yayılmaya başlamıştı. Öte yandan İslamiyetin 1588'lerde Ternate'den Mindanao'ya yeniden getirildiği de kesinlikle bilinmiyor. Bir söylentiye göre, daha önce "Şerif Evliya" diye biri, cenneti ararken gökten inmiş bir huri bulmuş, onunla evlenmiş ve Mindanao'ya yerleşmiş; bu huriden bir kızı olmuş, kız da Sulu hanedanını kuran aileye gelin git-

miş. Her ne kadar bütün bu işler hep barış içinde cereyan etmiş gibi görünüyorsa da, gerçekte verimli vadilerde yaşayan ilkel aşiretlerin İslamiyeti kabule yanaşmayınca, yurtlarından çıkarılıp dağlık bölgelere göçe zorlandıkları biliniyor. Bu zorlama büyük olasılıkla "Samal" üstün gücü sayesinde gerçekleşmiştir. Bu Samallar, bir çeşit deniz göçebeleri idi. Johore'dan Kabungsuvan ile birlikte gelmişlerdi ve herhalde daha önce orda İslamlaştırılmışlardı. Bunlar Mindanao'nun yerli halkına karışmak istemediler. Kabungsuvan'ın torunu Seyyid Abu Bakr'ın da, 1475 yıllarında Sulu İslam Sultanlığını kurmuş olduğu anlaşılıyor. Bu adalarda İslamiyet halk tarafından topluca kabul ediliyor; aşiret başkanları halifeninkine benzer bir otorite sahibi oluyor. İslamiyet bu bölgeye bir birlik oluşturma ve çevreye yayılma gücü vermiştir; yayılma Kuzey Borneo'ya ve pagan aşiretlere yönelik olmuştur.

Mindanao Müslümanları ise bu nitelikte bir devleti kuramadılar. Gerçi içlerindeki en kudretlileri, Magindanao sultanı bütün güney sahiline egemendi ve "pagan" kalmış komşu aşiretlerinden haraç da alıyordu. Ancak gerek bu sultanlık, gerekse 16. yüzyılda Filipinler'in ana-adası Luzon'da bulunan İslam devletleri –örneğin 1570'de kurulmuş Tagalog Sultanlığı– istikrar bakımından çok güçsüz durumdaydılar. Bu devletler, büyük çapta Sulu –ve de Brunei– hükümdarlarına bağlı olmakla birlikte, ilk Avrupalı istila dalgalarına, bunlar gibi karşı koymak gücünü gösterememişlerdir.

Filipinler'in bugün başkenti olan Manila'nın 1571'de İspanyolların eline geçmesiyle birlikte, "Moro" adı verilen Filipin Müslümanlarına karşı üç yüzyıl sürecek bir din savaşı –bir çeşit haçlı seferi– başladı. Daha 1599'da Müslümanlar, sömürgeci İspanyolları (Batı Mindanao'da) Zamboangas dolaylarından kovdular. 1597'de Sulu mücahitleri, İspanyolları geri püskürttüler. Filipinler'de İspanyolların elinde bulunan, kıyıya yakın bütün yerleri belirli zaman aralıklarıyla yağmaladılar –Örneğin, 1599'da Cebu ve Negros'u, 1635'te Kuzeybatı Luzon'u–. Sulu sultanlarının en kudretlisi "Dipadvat Kudrat" idi. Gelgelelim 1636'da merkez kalesi, yirmi yedi tunç top kullanan İspanyolların eline geçti. Hollanda baskısı yüzünden İspanyollar 1646'da, Sulu Takımadalarındaki Jole bölgesinden çekildiler; iki yüzyıl sonra burayı yeniden alacaklardır.

1645'te yapılan barış antlaşması bir Cizvit misyonunun ülkede kalmasına ve bir kilise inşasına izin vermişti. Sultan I. Alim-ud-din de (1737-1773) Katolik misyonerleri ve kilise inşasını, barut geliştirme yardımı yapılması ve çelik getirilmesi karşılığında, kabul etti. Buna göre Cizvitler Sulu Adalarında din öğreten bir risaleyi dağıtabileceklerdi. Bu arada Sultan, Kuran'ın özet halinde çevirisini yaptırdı ve buna bir sözcük listesi eklettirdi. Arapça devletin resmi dili oldu. Bu-

Filipinler'de İslamiyetin Yayılışı

na rağmen İslamcı muhalefet onu, Cizvitlere gösterdiği hoşgörüden ötürü 1748'de devirdi. Alim-ud-din, Zamboangas'da İspanyolların yanına sığındı ve 1750'de Katolik oldu. 1752'de İspanyollardan silah yardımı alarak Sulu sultanına karşı harekete geçti. Bu sırada İspanyolların direktifine uyarak Müslüman Sulu ihtiyarlarını ve sakat insanlarını öldürttü, kadınları sattırdı, çocukları da vaftiz ettirdi. Ne var ki Alim-ud-din, İslam dinine gizlice bağlı kaldığından şüphe edildiği için İspanyollarca tutuklandı. Ancak 1763 yılında Manila geçici olarak İngilizlerin eline geçtiğinde, yeniden Sulu sultanı oldu. Oğlu, eğitimini Manila'da yapmış olan Sultan İsrail, menüet dansını oldukça iyi oynardı. Sarayına Avrupa müziğini soktu. Bununla birlikte İspanyol etkisi ülkede bir türlü yaygınlaşamadı. Sultan İsrail, ülkeyi serbest ticarete açtı ve bu sayede yabancı sermayenin madenlerini işletmek üzere geleceğini umuyordu.

Takımadalar arasında meydana gelen ticari gelişmenin, 18. yüzyılın sonlarında çökmesi korsanlığı güçlendirdi. Bu konuda Sulu kötü bir ün kazandı. Sulu sultanı -tıpkı İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth gibi- korsanların ganimetinden yüzde yirmi, yirmi beş pay alıyordu. Daha sonraki Sulu sultanlarının korsanlıktan sağladıkları gelirlerini azaltmaktan kurtarabilecek merkezi bir güçleri olmadı. Buna korsan akınlarını önlemek için Avrupalı filoların baskıları eklenince, bu da güçlerinin büyümesini engellemede dengeleyici rol oynadı. Sulu donanması Filipin sularında dolaştığı sürece, kölelerin hizmet ettiği hasır yelkenli gemilerin korsan akınları, Mindanao'dan Trengganu'ya (1838) ve Singapur'a (1847) kadar uzandı. Gerçi Müslüman esirlerin köleleştirilmesi şeriat hukukuna aykırıydı -Sulu ve Malakka'da görülen töresel hukuk uyarınca hizmetkâr kiralama da aykırıydı- ama denizlerdeki bu haydutluğun sayısız kurbanı hep Müslüman Malayalılar olmuştur.

Buharlı gemilerin ortaya çıkmasıyla Filipinler'de "Moro" (yani Müslüman) direnişi kırıldı. 1878'de Güney Mindanao, İspanya'nın himayesine girmek ve Sulu Sultanı Cemal-ul-Alem de (ülkede hükümranlığını sürdürmekle birlikte İspanya kralına bağlanmak suretiyle) İspanya'nın egemenliğini kabul etmek zorunda kaldı. Öte yandan bu sırada cuma namazına katılmayanların cezalandırılması yasasını da çıkardı.

1882'de Sultan Bedr-ud-din, Mekke'ye Hac ziyareti yaptı; hanedandan Hacca giden ilk kişiydi. Gerçi Sulu Sultanlığı hizmetindeki Mısırlı subaylar, ülkenin modernleşmesinde etkili oldularsa da, Tanrının gazabı gibi bir kolera salgınının başgöstermesi, cihad savaşçılarının kanlı bir ayaklanmasına yol açtı. Bu arada İslam inancının gereklerinin yapılması özgürlüğü barışçıl yolla güvence altına alınmış olduğu halde, Cizvit misyonlarına saldırıldı.

Madrid'de, otuz yıllık bir çaba sonucu bir liberal anayasanın çıkarılmasından sonra, İspanyol sömürgeleri ilk kez seslerini yükselttiler, Filipin Müslümanlarının bütün takımadayı kapsayan bir din, yönetim ve kültür birliği içinde eritilmesi politikasına karşı çıktılar. 1880'de Baltasar Giraudier, Moro bölgesinin barışa kavuşması için "İngiliz Hindistanında ve Hollanda Cava'sında olduğu gibi" İslamiyete hoşgörülü davranılmasını tavsiye etti. 1878'de Albay Espina, Filipin Müslümanlarından dinlerini değiştirmeleri istenmezse, onların siyasal ve kültürel bakımdan İspanyol olabileceğini, aksi halde inanç değişimi doğrultusundaki desteklerin savaşı sonsuza dek uzatacağını bildirmekteydi. 1899'da İspanya egemenliği çöktüğü zaman dahi, İspanyollar hâlâ Sulu bölgesinin tamamını gerçek anlamda işgal edebilmiş değildiler ve Sulu halkının belleğinde -tıpkı Hıristiyan Filipinlilerin belleğinde olduğu gibi- nefret edilen kimseler olarak kaldılar.

Sulu halkı daha iyi ilişkileri, İspanya'yı yenilgiye uğratmış bulunan Amerika Birleşik Devletleri'nden umuyordu. 1916 tarihli Amerikan "Jones Act", İslam bölgelerine (Sulu ve Güney Mindanao'ya) özel bir statü verdi. 1926'da buraların Katolik Filipinlerden ayrılıp Amerikan yönetimi altına girmeleri önerisi yapıldı. Bu öneri İslam kamuoyunca benimsendi; zira Katoliklerin yönettiği bir Filipinler Cumhuriyeti'nin parçası olmanın bir alternatifiydi. Filipinler hükümeti devlet okulları açarak Müslüman azınlığın yaşadığı bölgelerde geniş kapsamlı bir özümleme gerçekleştirdi; böylece devlet bütünlüğüne ulaştı. Bölgede kuşkusuz Kuran okulları, laik devlet okullarına tercih edilmekteydi. Gerçi artık Müslüman yerine aşağılayıcı "Moro" sözcüğünün kullanılmasından vazgeçilmiştir. Ama Mindanao'nun Müslüman bölgelerinde, memur kişilerle varlıklı mülk sahiplerinin dini olan Katolikliğe mensup olmak hâlâ horgörülmektedir.

İkinci Dünya Savaşında Filipinler Japon istilasına uğradı. Savaş sonrasında Amerika'nın güdümünde bir cumhuriyet kuruldu. Ülkenin kuzey bölgelerinde komünistler, güneyinde ise Müslüman direnişçiler yıllar süren uzun savaşlar yaptılar. Müslüman direnişçiler 1972'den itibaren İslam ülkelerinden destek gördü. 1976'da hükümet ile Müslüman direniş ordusu arasında ateşkes imzalandı. Müslüman bölgesine özerk bir statü verildi.

SUDAN VE MISIR'DAN IRAK'A KADAR DOĞU ARAPLARI DÜNYASI

Bu bölümün yazılışına
Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinden
Prof. Dr. **Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot** katılmıştır.

V - SUDAN VE MISIR'DAN IRAK'A KADAR DOĞU ARAPLARI DÜNYASI

1) TARİHSEL GENEL BAKIŞ

a) Mısır

Mısır'ın Osmanlı Sultanı I. Selim tarafından 1516 yılında fethi ve "Bereketli Hilal" denilen bölgenin, yani Arap Çölü'nü bir hilal gibi çevreleyen Suriye, Filistin ve Mezopotomya'nın verimli topraklarının da 1534 yılında Sultan II. Süleyman tarafından alınması, Yakındoğu adını verdiğimiz yörenin tümünü Osmanlı egemenliği altına sokmuştu. Bu durum, Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar değişmeyecektir.

Osmanlı İmparatorluğunun bir ili olarak Mısır'ın yönetimi, Sultan Süleyman tarafından çıkarılmış bir yasayla kurallara bağlanmıştı. Bu yönetimin diğer Osmanlı eyaletlerinde uygulananlardan bir ölçüde farklılığı vardı. Eyalet yönetiminin başında bir "vali" bulunuyordu. Vali, yürütme erkinin başıydı, ayrıca bir kısım yargılama işlevini de üstlenmişti. Dirlik ve düzen "ocak" denilen altı alay asker tarafından sağlanıyordu. Bu ocaklar, Sultan Selim'in Mısır'ı aldığı günden beri burdaydılar. Ülkenin mali yönetimi "defterdar" denilen bir görevliye havale edilmişti. Osmanlının yetki verdiği kişileri çok yönlü olarak denetim altında tutmak istemesi, Mısır'da uygulanarak valinin iktidar durumu zayıflatılmıştı. Vali, genellikle bir yıl için atanıyor ve merkezi hükümet bu süreyi dilerse kısaltabildiği gibi uzatabiliyordu. Ancak uzatmalar hep bir yıllık sürelerle yapılıyordu. Böylece valinin büyük güç kazanması önleniyordu. Valinin ülke içindeki etkisi de "divan" denilen bir kurulun çalıştırılmasıyla azaltılmıştı. Bu divan, tıpkı İstanbul'daki sultanın divanı gibi, haftada dört defa toplanıyor ve vali, yine tıpkı Sultan gibi, bu toplantılara doğrudan katılmayıp bir perdenin arkasına saklanarak görüşmeleri izliyordu. Vali, birçok halde "kethü-

da" denilen yetkili yardımcısının vereceği bilgiye göre karar verirdi. Bu kethüda, valinin yerine divan toplantısına katılır, böylece de bir vezir işlevi üstlenirdi. Altı "ocak"ın altısı da valinin emrinde değildi; her alayın "ağa" denilen kendi komutanı vardı. Bu ağalar buyrukları doğrudan İstanbul'dan alırlardı. Benzeri bir durum defterdar için de söz konusuydu. Valinin iktidarı, bulunduğu mevkiden pek az güç alırken, daha çok kişiliğine, özellikle de bir "divide-et-impera-böl ve yönet" politikası izlemede, yani çeşitli ocaklarla Memluk beylerini birbirine karşı kışkırtmada ve onları kendi amacı için kullanmada göstereceği becerikliliğe dayanıyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesi başlayınca, valiler arasında da üstün yetenekli kişiler ender görülür oldu. Ocakların siyasal etkisi, valinin durumuna paralel bir iniş çıkış gösterir, kimi zaman da valinin düpedüz ordunun tutsağı olmasına kadar uzanırdı. Birliklerin ayrı ayrı ayaklanmaları hiç de olağandışı hallerden değildi ve askerlerin bazen valiyi görevden aldığı da olurdu; tıpkı başka askerlerin başkentte sultanları tahttan indirmesi gibi. İstisna oluşturan durumlar ise, ordunun huzursuzluk gösterip durduğu zamanlarda, kudretli bir merkezi hükümetin iş başında bulunmasıydı. Örneğin, 17 ve 18. yüzyıllarda "Köprülü" ailesinden vezirler böylesine güçlü yönetimler kurmuşlardı. Bazen de yeni bir vali, her türlü ayaklanmayı acımasızca bastırmak göreviyle bir ordu desteğinde gönderilirdi. Normal koşullarda valinin görevi, ülkede "status quo"yu – sürüp giden düzeni devam ettirmek ve toplanan vergilerin düzenli biçimde İstanbul'a gönderilmesini sağlamaktı. Özellikle de yerel silahlı kuvvetlerin, merkezi rejim için tehlike oluşturabilecek derecede güçlenmesini önlemek zorundaydı. Buna rağmen Memluk beylerinin kişiliğinde böyle bir tehlikeli güç Mısır'da mevcuttu ve Osmanlı hükümdarları buna karşı bir şey yapmıyorlardı. (Memluk, köle demektir. Daha çok Türk, Çerkez ve Gürcü asıllı olan bu köleler, tarihte Memluk ya da Kölemen denilen bir büyük devlet kurmuşlardı. Bu devlet Mısır, Suriye, Hicaz ve Anadolu'nun güneyine egemen olmuş 1250'den 1517'ye kadar yaşamış; Mısır'ın Osmanlılarca alınmasıyla son bulmuştur.) Osmanlı ordusu 1516'da Memluk ordusunu yenip Mısır'ı işgal ettiğinde, bazı Memluk gruplarınca desteklenmişti. Bu Memlukların başında "Hayr Bey" vardı. Sultan Selim, bu beyi hizmetlerinden ötürü ödüllendirmek için onu Mısır'ın ilk valisi yaptı. Osmanlılar, birçoklarının sandığı gibi, Memluk iktidarını yok etmemiş, aksine onlara illerde ve ilçelerde yönetici, hatta vali olarak görev vermişlerdir. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca Memluklar yöneticilik görevlerini sürdürdüler ve zamanla bazı yüksek memurluklar hep Memluklara verilir oldu. Bu memurlukların başlıcaları kaymakamlık, defterdarlık ve (her yıl Mekke'ye giderek hacı kervanını hazırlamakla yükümlü) "amir alhac" göreviydi. Bu mevkiler, Memlukların iktidar

hamleleri için atlama tahtası işlevi görmüş, böylece 17. yüzyılın ortalarında "bey" egemenliğinin yeniden canlandırılmasıyla hegemonyalarını Mısır'da bir defa daha garantilemişlerdir. O zamana kadar yeniçeri alayı, Mısır'ın en güçlü askeri birliğiydi. Diğer alaylar, zaman zaman yeniçerilere karşı güç birliği yaparak onların üstünlüğünü kırmak istemişlerse de çoğu kez başarılı olamamışlardır. Zamanla yeniçerilerin gücü azaldı; öyleki 1711'de "Azap" alayıyla birleşen Memlukların bir kolu, başka bir Memluk koluyla ittifak yapan yeniçerileri yenilgiye uğratmayı başardı. Bu olaydan sonra Mısır'da üstünlük yeniçerilerden Memluklara geçti.

Mısır'ın yerli halkı, yönetimin üst mevkilerinde hiçbir zaman yer almamıştır. Kent halkı dört merkezde, Kahire, İskenderiye, Rozetta ve Damietta'da toplanmıştı. Buralarda kapalı gruplar yaşıyor, bir ölçüde özerklikleri bulunan esnaf loncalarına ve dinsel kardeşlik örgütlerine bağlı oluyorlardı. Öyleki hükümet, onların günlük hayatlarında varlığını pek hissetirmiyordu. Bu halin istisnaları, vergi toplanması ile askeri hiziplerin Kahire sokaklarında birbirleriyle kozlarını paylaşmalarıydı. Her erkek bir loncaya bağlıydı. Loncaların başında bir "şeyh" bulunurdu. Bu şeyhin görevleri arasında üyelerinin vergilerini toplamak ve onların yönetim kademeleriyle olan bütün ilişkilerini düzenlemek de vardı. Kapalı sosyal gruplar sistemi böylece iki işlevi yerine getiriyordu: Vergi toplama merkezi hizmeti görüyor, aynı zamanda halk ile hükümet arasında kalkan olma görevini üstleniyordu. Mısır halkının onda biri Müslüman değildi. Bunlar ya –en önemlisi Kıpti-Ortodoks mezhebi olan– bir Hıristiyan mezhebe mensup azınlıktandılar, ya da Yahudi azınlıktandılar. Dinsel azınlıklar (Arapça: milla, Türkçe: millet) yargılanma konusunda kendi dinsel başkanlarına, yani Hıristiyanlar patriklerine, Yahudiler de hahambaşına bağlıydılar. Bunlar da loncalar halinde örgütlenmişlerdi ve tekelleşme durumlarından dolayı bazı alanlarda önemli bir ekonomik etkiye sahiptiler. Örneğin, sikke kesme kurumu Yahudilerin elindeydi, bütün muhasebeciler ve kâtipler de Kıpti Hıristiyandı. Hıristiyan inancında köylüler ise öncelikle Yukarı Mısır'da bulunuyordu.

Kent halkından farklı olarak kırsal kesim insanları, köylerinin çevresinde başıboş bir sosyal düzen içinde yaşamaktaydı; köy ise "mültezim" denilen vergi toplayıcısına doğrudan vergi ödemekle yükümlüydü. Mısır toprağı, Osmanlı sultanının kişisel mülkü sayılıyor ve vergi bölgeleri halinde parselleniyor, her parsel bir mültezime veriliyor, mültezim de öngörülen vergiyi köylülerden topluyordu. Mültezimler, hizmetlerinin karşılığı olarak "fa'id" denilen belirli bir meblağı kendilerine ayırabiliyorlardı. Bundan dolayı da kırsal kesim halkından, yasal olmayan biçimde, daha başka haraçlar istiyorlardı; bu ha-

raçlar uzun süre verile verile zamanla töresel hukukun bir parçası olmuştu. Mültezimler, 18. yüzyılda, Memlukların, ulemanın, lonca şeyhlerinin ve dinsel azınlık başkanlarının kentlerde hükümet karşısında oynadıkları tamponluk rolünün benzerini kırsal kesimde oynadılar, kişilerin yönetim kademeleriyle doğrudan temasına karşı siper oldular. Bu nedenle o zamanki koşullarda Mısır halkının –sayıca önemsiz yerli ulema, tüccar ve eşraf bir yana bırakılırsa–, hükümet ve yönetimle doğrudan teması bulunmadığı görüşüne hak vermek gerekiyor.

Halkın geri kalan kısmını, göçebe veya yarı-göçebe hayat süren bedevi aşiretleri oluşturuyordu. Geçmişte Havvara aşiretinden Banu Umar hanedanı, Yukarı Mısır'da bir süre egemen olmuştu. Bu egemenlik, Osmanlıların "Umara as-sa'id-Yukarı Mısır Beyleri" denilen iktidarı 1576'da yıkmasına kadar sürmüştü. 18. yüzyılda çeşitli hizipler arasındaki iktidar kavgaları ve ülkenin içten çöküntüye uğraması, bu Havvara aşiretine, Şeyh Humam önderliğinde yeniden güçlenmek ve egemenlik alanını Yukarı Mısır'ın büyük kesimine yaymak olanağını verdi. Bu durum, Şeyh Humam'ın Ali Bey tarafından yenilgiye uğratılmasına kadar sürdü. Kudretli bir önderleri olduğu sürece bedeviler, kendi başlarına eylemlere kalkışmalarından alıkonulabilmişler, bir ölçüde disiplin altına alınabilmişlerdir. Böyle zamanlarda köyleri talan etmek yerine, köylülerden bir çeşit koruma haracı almakla yetinmişlerdir. Ne var ki bedevi önderliğinin yıkılması ve Memlukların çöküşüyle bedeviler, kırsal kesim halkı için sürekli bir tehdit haline gelmişlerdi; üstelik şimdi tek elden yönetilen örgütlü bir bedevi gücü yoktu, dört bir yana dağılmış bir sürü bedevi grubuyla hesaplaşmak gerekiyordu. Köylüler, ekinlerinin yakılması, davarlarının gasbedilmesi tehlikesini göze almak istemezlerse, bu bedevi gruplarıyla ayrı ayrı anlaşmak zorundaydılar.

Mısır'da egemen tabaka, yabancı kökenli bir seçkinler zümresinden oluştuğu için, hükümedenlerle hükümedilenler arasındaki uçurumun üstüne köprü olabilecek tek yerel grup "ulema" idi. Bunlar, din adamı olarak hükümedenlerin tecavüz ve tacizlerinden geniş çapta masun kalıyor, hükümedilenlerden de saygı görüyorlardı. Ulema, valilerin ve Memlukların ikide bir isteyebileceği vergi ve haraçlara karşı, kent halkının yardıma koşması için başvuracağı tek zümreydi. Ayrıca halk ile yönetim çarkı arasında derin bir uçurum vardı, bunu 19. yüzyıla kadar kimse kapatamamıştı. Acımasızca saptanan vergiler, halkın tarımda ve el sanatlarında gelişme ve yenileşmeye hiçbir ilgi göstermemesi sonucunu veriyordu; çünkü bu yolla sağlanacak üretim artışının vergilerin daha da artırılmasıyla elden gitmesinden korkuluyordu. Öte yandan yönetim ve reformlara pek az ilgi duyuyordu; çünkü yönetim

mevkileri sosyal güvenceden yoksundu, görev süreleri belirsizdi ve reformların gerçekten uygulanabileceği konusunda beslenen umut da pek küçüktü.

Osmanlı yönetim çarkı yavaş fakat durdurulmaz genel bir çöküntüye uğrayıp bu hal toplumun bütün alanlarında kendini göstermeye başlayınca, vergi toplanması, kamu hizmetlerinin yapılması, illerin denetlenmesi gibi yönetimin temel işlevlerinin de dumura uğraması kaçınılmaz oldu. Mısır ekonomisi için hayati önemi bulunan sulama kanalları sırf ihmal yüzünden çamurlarla tıkandı. İç güvenlik öylesine güçsüz durumdaydı ki, bedevi aşiretleri sadece kırsal kesim halkını talan etmekle kalmadı, kervanlara saldırıp ticari malları da yağmalar oldu, hatta Mekke'ye giden hac kervanları bile bedevilerin baskınlarına uğradı. Sonuç, ekonomik etkinliklerin tümünde gerisin geri bir gidiş oldu. Bu geri gidiş yalnızca tarım sektöründe değil, aynı zamanda ticaret ve imalatta da görüldü. 18. yüzyılda girdikleri yeri yağmalayan ve bulduğunu alıp götüren bedevi sürüleri, artık Kahire'nin dış mahallelerinde bile durdurulamaz olmuşlardı. Kentin kapısından çıkan kervanlar, daha birkaç mil gitmeden yol kesici haydutların saldırısına uğruyordu. Ülke içinde gemi seferleri de nerdeyse hiç yapılamayacak hale gelmişti; çünkü ırmaklar ve kanallar artık temizlenmiyor, bu yüzden kumlarla doluyor ve üstelik ana ulaşım yollarını ırmakların oluşturduğu bu ülkede bir de ırmak korsanları büyük çapta etkinlik gösteriyorlardı. Açlık ve veba salgınları halkı kırıp geçiriyordu; öyleki toplam nüfus üç buçuk milyona düşmüştü, yani Romalılar çağındaki nüfus yarı yarıya azalmıştı. Sonunda yerel gruplar iktidarı Osmanlıların elinden almak üzere harekete geçtiler.

Mısır'da "bey" iktidarının yükselmesi, birbirine rakip Memluk hizipleri arasında bir dizi mücadeleyle ilintilidir. Hareket, 1631 yılında, dikkate değer bir adamın, Rıdvan Bey al-Fakarî'nin ortaya çıkmasıyla güç kazanmıştır. 1631-1656 arasında, yirmi yıldan fazla bir zaman bu adam "amir al hac"-olarak hizmet görmüştü. Bu mevkide bulunan kimse, yalnızca büyük bir saygı görmekle kalmıyor, aynı zamanda sürekli bir ordu kurmak ve bu orduyu emri altında bulundurmak için gereken bütün olanaklara da sahip bulunuyordu. Aslında bu ordunun görevi, hac kervanlarını dış tehlikelere karşı korumak ise de, uygulamada amir al-hac'ın özel silahlı kuvveti olabilirdi. Rıdvan Bey, işte bu olanağı iyi kullandı ve böylece Mısır'da Memluk Beyleri egemenliği dönemi başladı. Yeniçerilerden birinin son defa iktidarı ele geçirdiği kısa bir aradönem dışında, Mısır'da hep Memluk beylerinin sözü geçti. Bu sırada Osmanlı valileri gerçi şeklen ülkenin yöneticisiydiler; ama az ya da çok olayların seyircisi derecesine düşürüldüler. Ülke, 1789'da, Fransızlar tarafından işgal edilinceye kadar, çeşitli hiziplerin

birbiriyle sürekli rekabet ve kavgasının olumsuz sonuçları yüzünden acılar çekti. Memluk beyleri içinde en ilginç ve en kudretli olanlarından biri Ali Bey'di, "Bulutkapan" ya da "Cin Ali" diye ünlüydü. 1760'ta ona "şeyh al-balad" (Ülkenin Şeyhi) rütbesi verildi. Ali Bey, ihtirasları olan bir adamdı; Arabistan'a bir ordu gönderdi ve 1770'te Suriye'yi istila etti. Osmanlı padişahına karşı düpedüz bir isyan hareketiydi bu. Osmanlılar onu askeri bir girişimle yenebilecek durumda olmadıklarından, başka bir yöntem uygulamak zorunda kaldılar ve damadı Abu'd-Dahab Bey'i satın alıp Ali Bey'e karşı ayaklandırdılar. Ali Bey, canını kurtarmak için kaçmaktan başka çare bulamadı ve Osmanlı egemenliğine başkaldırmış bir başkasının, Filistin'de Şeyh Zahir al-Umar az-Zeydani'nin yanına sığındı. Mısır'a dönmeye kalkışınca da öldürüldü. Bu olay bizim için ilginçtir; çünkü daha sonra ortaya çıkacak Kavalalı Muhammed Ali olayının habercisi niteliğindedir. O da, Muhammed Ali gibi, belirli boyutlarda bir bağımsızlık hayali kurduğundan Bab-ı Âli'ye karşı Rusya'yla ittifak yapmaya uğraştı. Fakat böylesi bir ittifakı siyasal alanda asla gerçekleştiremedi ve bağımsızlığa ulaşmak amacıyla vaktinden önce eyleme kalkışınca da, sonunda hezimete uğradı. Bununla birlikte siyasal alanda daha sonraki Memluk beyleri için, gerçekleştirme yollarını arayacakları, Osmanlının Mısır'a birlikler göndermekten hoşlanmayışı dikkate alınırsa, ulaşılması pek de zor olmayan bir amaç, Mısır'ın gerçek bağımsızlığı amacını ortaya koymuştu. Gerçi Osmanlı makamları karşısında içten pazarlıklı davranılıp bağlılık belirtisi olarak öngörülen haraç ödemeleri yapıldı; ama gerçekte Mısır daha o dönemde bile özerk durumdaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Memlukların egemenliğini yıkabilecek kadar güçlü değildi ve Memluklar da tam bağımsızlık savaşı yapabilmeleri için gerekli birlikten yoksundular.

Ali Bey'in ölümüyle Bonaparti'ın 1798'de gelişi arasında geçen dönemde, hizipler ya da aileler halinde kümelenmiş bulunan Memluklar, ülkede iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle kavga edip durdular. Bu hal, Murad Bey al-Kazdughi ve İbrahim Bey al-Kazdughi adlı beylerin, biri "amir al-hac", öbürü "şeyh al-balad" olarak ikili bir yönetim kurmalarına kadar sürdü. Bu beylerin birbirleriyle ve Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkileri pek fırtınalı geçti. Sonunda haraç ödemeyi reddettiklerinde, Osmanlılar 1785'te bir cezalandırma seferi açmaya karar verip "Kapudan Paşa" Cezayirli Gazi Hasan Paşa komutasında bir ordu gönderdiler. Bu ordu Nil deltasını iki yıl işgal altında tuttu. Sıkıştıkça Yukarı Mısır bölgesine kaçan Memluklarla savaşlar yapmasından sonra Osmanlılar, silahlı kuvvetlerini sonsuza kadar Mısır'da tutamayacaklarını anladılar. Üstelik o sırada Rusya'yla bir savaş da kaçınılmaz olmuştu. Bu yüzden bir Memluk emiri işbaşına getirip or-

duyu geri çekmekle yetindiler. Sonuç, Murad Bey ile İbrahim Bey'in Osmanlının atadığı emiri devirip yeniden iktidarı ele geçirmeleri oldu. Bu eylemlerinin hemen ardından, öngörülen haraçları ödeyeceklerini de ilan ettiklerinden, kendilerine daha önceki görevleri yeniden verildi.

Memluk egemenliği ülkede hiçbir zaman tam bir barış sağlayamamıştır 17 yüzyılın sonlarında on yıl boyunca Kahire'de art arda büyük ayaklanmalar patlak vermiştir. Huzursuzlukların ekonomik nedenleri vardı: Ya paranın değeri düşürülmüş, ya Memluklar Nil'de bir su düzeyi düşmesinin ardından tahıl pazarını toptan kapatmışlar, ya da yoksulluk ve açlık ülkeyi kasıp kavurmuştu. 18. yüzyıl boyunca da, sık sık benzeri ayaklanmalar cereyan etti; ancak bu sefer ekonomik nedenlerin yerini siyasal nedenler almışa benziyordu. Halk, Memlukların baskısına direnişle karşı koymaya başladı ve ayaklanmalar egemen sınıfın aleyhine büyük kitle hareketlerine dönüştü.

Fransızların Mısır seferi, İngiliz-Fransız rekabetinin bir yan ürünüydü ve bu bölgede sömürgeci ilgiler döneminin başlangıcını oluşturdu. Batılı devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu ve tüm Müslüman dünyası için temsil ettiği tehlikeyi dramatik biçimde gözler önüne seren bir eylemdir.

Bonapart'ın topçusu için –zaman zaman dünyanın en iyi süvarileri diye anılmış olan– Memlukları, 1798 Piramitler Savaşında yenilgiye uğratmak kolay oldu. Her ne kadar bu savaş, Fransızlara Kahire'yi ve Aşağı Mısır'ın büyük kesimini işgal etme olanağını verdiyse de, Fransızlar, Mısır'ın tamamını ellerine geçirmeyi bir türlü başaramadılar; çünkü Memluklar ilk yenilgiden sonra güneye ve kuzeye çekilmişler, zaman zaman üzerlerine gönderilen Fransız birlikleriyle savaşmayı sürdürmüşlerdi. Bonapart'ın durumu, ordusunun Mısır'a girişinden kısa süre sonra, Lord Nelson'un Fransız donanmasını Abukir Körfezinde yok etmesi ve Fansızların Suriye'yi fetih seferinin bozgunla sonuçlanması üzerine kritik bir hal almıştı. Suriye liman kenti Akka, yalnızca valisi Cazzar Ahmed Paşa'nın inatçı direnişi, aynı zamanda denizden ikmal ve desteğin İngiliz filosunca engellenmesi sayesindedir ki Fransız saldırısına karşı dayanabilmiştir.

Mısır'da Fransız rejimi, dolaylı bir egemenlik denemesiydi. Bonapart, ulemadan hükmeden zümre olarak yararlandı ve bunların iktidarını bir "divan" şeklinde kurumlaştırdı. Bu divan, Fransızların gözetiminde ülkenin hükûmeti oldu. Yönetim çarkı, kent ve il meclisleri kurularak tamamlandı. Bu meclislerin üyeleri, o yerdeki halktan seçildi. Fransız denemesi gerçi kısa ömürlü oldu; ama Mısır'ın hükûmet sisteminde ve halkın batılılaşmaya yönelmesinde geleceğe yönelik derin izler bıraktı. Orduyla birlikte gelen Fransız bilim adamları, Mısır'ı

inceleme konusu yapmayı her şeyden çok daha fazla ilginç buldular. Böylece "Mısır biliminin" (ejiptolojinin) kapıları tüm dünya için açılmış oldu. Öte yandan Bonapart, yapılması gereken sosyal ve ekonomik reformların yolunu da göstermişti. Gerçi ne kendisinin, ne de kendisinden sonra Mısır'da kalan generaller, Kléber ve Menou'nun, bu reformları uygulatma olanağı olmadı; ama Kavalalı Muhammed Ali bunların bir kısmını hayata geçirdi.

Fransız macerası, 1801'de sona erdi. Önce Osmanlı ve İngiliz birlikleri karaya çıktı, ardından Fransız birliklerinin ülkeyi terk etmesi için anlaşmaya varıldı. Mısır'ın işgali gerçi uzun sürmedi; fakat ülkenin geleceği açısından birçok önemli sonucu oldu. Birincisi, Osmanlı İmparatorluğunun güçsüzlüğü ortaya çıktı. İkincisi, Mısır'ın batı dünyası için stratejik önemi anlaşıldı. Üçüncüsü, Fransız bilginlerinin Fransa'ya dönüşlerinden sonra yayımladıkları anıtsal eser "Description de l'Egypte", batı ülkelerinin hem eski, hem de çağdaş Mısır'ı öğrenmelerini sağladı. Bu dev eserde coğrafya ve hayvan varlığından gelenek ve göreneklerine kadar Mısır'ın o zamanki ve geçmişindeki bütün görüntüleri incelenmişti. (Baron Dominique Vivant Denon'un hazırlattığı, 24 büyük ciltlik bu eserin yayımlanması, 1809'dan 1813'e dört yıl sürmüştür.) Dördüncüsü, Mısır'daki güçler dengesini bozdu. Memlukların otoritesi zayıfladı, iktidara giden yolu başka bir güce açtı. Son olarak da Osmanlı ve İngiliz birliklerinin Mısır'da kalmasına neden oldu. Osmanlılar yeniden Mısır'da doğrudan egemenliği elde etmeyi umuyor, İngiltere ise uyumlu müttefik olarak gördüğü Memlukların iktidarını yeniden kurmak amacını güdüyordu. Her iki umut da kısa bir süre sonra M. Ali'nin yıldızının parlamasıyla sönecektir.

Fransızların çekilmesini izleyen dört yıl anarşi ve kargaşa yılları oldu. Bu dönemde hizipler, geçici olarak bir önderin peşine takılmakta gösterdikleri hızı, başka hizipler karşısında dağılıvermekte de gösteriyorlar, bütün hizipler güçlerinin elverdiğince ülkeyi yağmalıyorlardı. Asayişsizlik ve düzensizlik öylesine artmıştı ki, halk sokağa çıkmaya bile korkar olmuştu. Bu umutsuz durumda "ulema", sonunda çareyi iktidara geçmesi için M. Ali'ye yardım etmede buldu ve ona Mısır valiliği görevi verildi. Muhammed Ali, valilik görevini üstlendiği andan itibaren bütün çabasını, her çeşit muhalefeti, özellikle de Memlukları baskı altına almak için harcadı. Bu arada Memluk beylerinin büyük bir kısmının, 1811 yılında, Kahire kalesinde topluca öldürülmesi gibi çirkin bir olay da cereyan etti.

Muhammed Ali'nin (1805-1848) öngördüğü plan, Mısır'ı önce bağımsız kılmak, sonra da bir imparatorluğa dönüştürmekti. Kendisi sadece ikbal düşkünü biri olmayıp aynı zamanda gerçekten aydınlık düşünceli bir hükümdar olduğundan bir dizi reformu gerçekleştirme-

ye başladı. Mısır'da öncelikle modern ve vurucu gücü yüksek bir ordu kurmadan, büyük boyutlu planlarını uygulayamayacağının bilincindeydi. Bu amaçla Avrupa'dan askeri danışmanlar getirtti; askeri okullar açtı. Bu okullarda subaylarını topçuluk, süvarilik, hekimlik ve veteriner hekimlik alanlarında eğitiminden geçirdi. Okulların yetiştirdiği eleman sayısını yeterli görmeyip çok sayıda genci yüksek öğrenim görmeleri için Fransa'ya, İtalya'ya, hatta İngiltere'ye gönderdi. Böylece yeni bir bürokrasi binası için temel taşlarını koymuş oluyordu. Bu bürokrasinin insanları, tam anlamıyla hükümdarlarına bağlı ve geleneksel tarzda yetişmiş Müslüman seçkinlerden farklı biçimde eğitilmiş olacaklardı. Ne var ki halk ile yönetim çarkı arasındaki uçurum bu şekilde daha da derinleşmişti. Eskiden bu uçuruma ulema zümresi, çeşitli etkinlikleriyle bir köprü oluyordu; fakat şimdi M. Ali, maliye politikasına muhalefet etmeye kalkışmaları üzerine ulemayı kenara itmişti ve yeni kurulan bürokrasi de, geleneksel Müslüman yönetimin ulemaya gösterdiği saygıyı artık göstermez olmuştu. Eskiden toplumda bir çeşit orta sınıf oluşturanlar, tüccarlar ve zenaatkârlar, çok geçmeden M.Ali tarafından yaratılan tekellerle çöküntüye uğratıldı. Üstelik bu süreç, sanayileşme programının uygulanması, Mısırlıların rekabet edemeyeceği Avrupalı tüccara ve ithalata kapıların açılmasıyla daha da hızlandı.

Yeni sanayi dalları, yeni ordunun ihtiyaçlarına göre kurulmuştu –silah ve cephane fabrikaları, tersaneler, barut fabrikaları, yünlü ve pamuklu dokuma fabrikalarıydı bunlar– ve ihracatı teşvik ediliyordu. Ne var ki bütün bu hamleler başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlığın nedenlerini yeterli bilgi birikiminin bulunmayışında, yedek parça ve enerji eksikliğinde, yayılma amaçlı savaşların sona ermesinden sonra sarayın konuya ilgisini yitirmesinde, bir de para sıkıntısında aramak gerekir. Bununla birlikte Muhammed Ali, arzu ettiği gibi, yeni tarzda, vurucu gücü yüksek bir ordu kurmayı başarmış ve bu ordu, gaddar fakat üstün yetenekli bir subay olan oğlu İbrahim Paşa'nın komutasında zaferden zafere koşmuştur.

Muhammed Ali'nin yayılma savaşları, genellikle Sultan II. Mahmud'un istekleri üzerine yapılmıştır. Sultan, kendisine bağımlı Mısır valisinin bir şeyler yapacağından kuşkulanmış ve onu, krizlerin patlak verdiği yerlere, orda boynunu kırsın diye göndermiştir. İlkin 1811'de, Vahhabilere karşı savaşmaya yolladı; bu Vahhabiler, Arabistan Yarımadasında, İslamiyeti ilk çıktığı zamanki saflığıyla yeniden ve zor kullanarak kurmak isteyen püriten bir reform hareketinin yoldaşlarıydılar. Mısır ordusu, önceleri birkaç başarısızlığa uğradıktan sonra başarılı oldu ve hareket bir süre için bastırıldı. Vahhabi olayının ardından M.Ali, bu sefer kendi sorumluluğunda Sudan'da bir savaş

başlatıp Dongola, Darfur ve Kordofan'ı fethetti. Burda altın bulmayı umuyordu, bu altınla çeşitli projelerin giderini karşılayacaktı; bir amacı da buralardan yeni asker sağlayarak ordusunu büyütmekti. Her iki umudu da boşa çıktı: Bulunan altın o kadar azdı ki, çıkarmak için yapılan harcamayı ancak karşılıyordu ve Sudanlılar Mısır iklimine dayanamayıp ölüyorlardı. Bu arada Osmanlıya başkaldıran Yunanlıların bağımsızlık savaşı sürüp gitmekteydi ve sultan, 1822'de, bir defa daha Muhammed Ali'yi yardıma çağırdı. O da hemen ordusunu gönderip Girit'i ve Peloponnes'i fethe koyuldu. İbrahim Paşa, arka arkaya zaferler kazanmaya başlayınca, Avrupa devletleri bundan öylesine rahatsız oldular ki, ortaklaşa bir müdahaleye karar verdiler; böylece Rusya'nın Yunanistan'ın koruyucusu rolünde tek ülke tavrını takınmasını da engellemeyi amaçlıyorlardı. Sonuç, Osmanlı-Mısır müttefik donanmasının, İngiliz-Fransız deniz gücü tarafından, 1827'de, Navarino Koyunda batırılması oldu. Bu sayede Yunanistan bağımsızlığını elde etti ve Osmanlı İmparatorluğundaki diğer azınlıklar için aynı yolu izlemelerini gösteren bir model oluşturdu. Bununla birlikte M. Ali, böylesine büyük çapta bir seferin giderleri ve zahmetlerinden ötürü yine de hiçbir zarara uğramadı. Zararını başka yoldan kapatmayı denedi.

Muhammed Ali, uzun süreden beri Suriye'yi fethetmeyi düşünmekteydi. Gerçekleştirmek istediği sanayi projeleri için Suriye'nin hammaddelerine, öncelikle de gemi yapımı için keresteye, ihracat için ipek ve yağa ihtiyacı vardı. Bundan başka kendisi ile Osmanlı devleti arasında bir tampon bölge --özellikle II. Mahmud, reform programları uygulamaya ve yeni bir ordu kurmaya başladığından beri– çok yararlı olacaktı. Bu nedenle Suriye'ye saldırmak için bir bahane aradı. –Burası zaten Peloponnes'te gösterdiği çabalardan dolayı kendisine ödül olarak vaadedilmişti–. Akka komutanı Abdullah Paşa'yla durup dururken bir çatışma başlattı. 1831 Ekiminde İbrahim Paşa'nın birlikleri Suriye'ye girdi. İbrahim Paşa, aynı seferi yapmış bulunan Bonapart'tan farklı olarak, denizden bir filoyla desteklendiği için Akka'yı aldı; ardından Şam, Hama, Humus ve Halep'i ele geçirdi. Yeni Osmanlı ordusunu Toroslardan geriye, Anadolu'nun içlerine püskürttü; Aralık 1832'de Sadrazam Reşid Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu Konya'da kesin bir yenilgiye uğrattı.

Batılı devletler Osmanlıları Mısırlılardan korumak için hiçbir girişimde bulunmadıklarından, Sultan Mahmud sonunda, büyük bir çaresizlik içinde, kendini ezeli düşmanı Rusya'nın kollarına attı ve 1833'te Hünkâr İskelesi Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması'nı imzaladı. İngiltere Başbakanı Palmerston, Muhammed Ali'yi, Rusya'nın antlaşmanın gizli bir özel maddesiyle Akdeniz bölgesine girmesine olanak

verdiği için hiçbir zaman affetmedi. Diğer bütün olaylardan çok bu nokta, Mısır'a karşı İngiltere hükümetinin düşmanca tutumunu belirlemiştir.

1833'te Kütahya Barış Antlaşması imzalandı ve bu tarihten itibaren sekiz yıl İbrahim Paşa, vali sıfatıyla Suriye'ye egemen oldu. Buranın yönetiminde bir reform ve yeniden yapılanma başlattı. Bu sırada tam anlamıyla Mısır yanlısı davranan müttefiki Lübnan hükümdarı Beşir II. Şihab'tan büyük destek gördü. İbrahim Paşa, "paşalık" adı verilen dört Suriye ilini birleştirdi, Şam'ı başkent yaptı ve kendisini desteklesinler diye de ülkenin ileri gelen kimselerinden danışmanlık kurulları oluşturdu. Ülkede iktidarını pekiştirmek için büyük ailelerden birine –Lübnan'da Şihab, Filistin'de Abdalhadi ailelerine– dayanma eğilimi gösterdi. Bu tutumu, başka ailelerde kıskançlık ve düşmanlık duygularının uyanmasına yol açtı. Merkezi otoriteyi güçlendirmeye kalkışınca, bu girişimi büyük feodal beylerin gücünü eksiltmeyi de beraberinde getirdiği için, bu beyler çok geçmeden Osmanlılar ve İngilizlerle birlikte, Mısırlı efendilerine karşı komplolara başladılar.

Yönetim genellikle esaslı biçimde modernleştirilmiş, adaletli ve ilkeleri belirgin bir vergi sistemi geliştirilmişti. Ne var ki bu önlemler, öylesine bir katılıkla uygulandı ki, büyük çapta direnişlere yol açtı. İbrahim Paşa, Hıristiyanlardan alınan kelle vergisinde de bir reform yaptı ve azınlıklara Aralık 1831 tarihli ünlü bildirisiyle yasalar önünde eşitlik sağladı. Bu da, böyle bir durumu "şeriatın" zedelenmesi olarak yorumlayan Müslüman eşrafın öfkeli tepkisine neden oldu. Bu yüzden İbrahim Paşa rejimi önceleri sadece azınlıklar tarafından sevildi; fakat çok geçmeden onlar da bu rejime karşı çıktılar. Bunun iki nedeni vardı: Biri mecburi askerlikti, diğeri tekellerdi. Suriye'de en kazançlı iş kolları olan "ipek, yağ ve sabun" Muhammed Ali'nin Mısır'da yaptığına benzeyen tekelci bir sisteme bağlandı; bu da Mısır'da olduğu gibi Suriye'de de pek az kimsenin hoşuna gitti. Askerlik yapma yükümlülüğü ve halkın elindeki silahların toplanması da halkın hoşlanmayacağı işlerdi, hatta tehlikeli sonuçlar verebilecek nitelikteydi; nitekim 1834 yılında Suriye'nin hemen her yanında birbiriyle bağlantısız isyanlar başgösterdi. Bu ayaklanmalar II. Mahmud ve Suriye'de bulunan bir İngiliz ajanı tarafından el altından kışkırtılmaktaydı.

II. Mahmud, İbrahim Paşa'nın üzerine yeniden bir ordu gönderdi; fakat bu ordu da Temmuz 1839'da Nizip Savaşı'nda çok ağır bir yenilgiye uğradı. Osmanlı deniz kuvvetlerinin başkomutanı da bütün donanmayı Mısırlılara teslim etti. Savaştaki büyük bozgun haberi kendisine ulaşamadan Sultan Mahmud öldü, yerine on altı yaşındaki oğlu Abdülmecid tahta çıktı. Batılı devletler, Osmanlılar ile Mısır arasında-

ki kavgaya, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını önlemek için, aktif biçimde karıştılar. M. Ali'ye verdikleri ultimatom şeklinde bir notayla Suriye'yi yirmi gün içinde boşalttığı takdirde, ömür boyu Mısır ve Akka'nın "paşası" olmak önerisinde buundular. M. Ali, ilkin bu öneriyi reddedecek gibi oldu; ama İngiliz filosu Beyrut önüne gelip kenti topa tuttu; Türk birlikleri de Cuniya'da karaya çıktı. Bütün Suriye'yi de bir isyan dalgası kaplamıştı. M. Ali de sultan tarafından görevden alındı; bunun dördüncü kez görevden alınışı olduğu söylenir:– Sonunda İngiliz filosu, İskenderiye önlerine geldi. M. Ali yumuşadı ve anlaşmayı 1841'de imzaladı. Bu anlaşma kendisine –miras yoluyla çocuklarına geçmek koşuluyla– Mısır kral vekilliği "hidivliği" payesini veriyordu.

M. Ali'nin iktidarda bulunduğu yıllar, bir geçiş ve daha yeni, daha mükemmel hükümet kurumlarını sürekli arayış; fakat bunları bir türlü kuramayış dönemidir. Yayılma politikası başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra M.Ali'nin reformlara ve eğitim kurumlarına gösterdiği ilgi de kısa sürede kayboldu. Açılan okulların çoğu kapandı. Hiçbir parasal olanak bulunmadığından sanayileşme projelerinden vazgeçildi. Bununla birlikte tarım ve genel yönetim alanlarındaki yeniliklerin Mısır için daha etkili sonuçları oldu. M. Ali, "iltizam" sistemini kaldırdı ve toprakları küçük parsellere böldü, bu parseller köylülere dağıtıldı. Böylece kırsal kesim halkında toprak sahipliği dönemi başlamış olacaktı. Ne var ki köylüler öylesine ağır bir vergi yükü altına sokuldu ki, çoğu toprak sahibi olmaktan vazgeçti. Bunu izleyen dönemde M.Ali, geniş arazileri akrabalarına ve komutanlarına verdi; ancak bunlar da öngörülmüş vergi borcunu ödemeyi üstlendiklerini bildirerek bu toprakların sahibi olabildiler. Bu yolla büyük çiftlikler oluştu; çok geçmeden buraların sahipleri küçük çiftçilerin topraklarını ele geçirdi. M. Ali, batı yönetim tekniklerini uygulama girişiminde de bulundu, bu amaçla Fransız danışmanlar çağırdı. Ancak rüşvetçiliği birdenbire ortadan kaldırabilecek durumda değildi ve öldüğü zaman, reform önlemlerinin yüzeysel biçimde ve vakitsiz uygulandığı söylendi. Bununla birlikte reformlarından birinin, yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesinin Mısır için kalıcı değerde etkisi oldu. Öğrenim için gittikleri ülkelerden dönen küçük gruplar, gelecekteki beyin takımının ve reformcuların çekirdeğini oluşturdu. Rifa'a Rafi at-Tahtavi, Ali Mubarek ve yeni bürokrasi zümresinin temsilcisi Şerif Paşa, M.Ali'nin torunu ve daha sonra Mısır hidivi olacak İsmail Paşa gibi adamlardı bunlar.

M.Ali'nin ve ondan öncekilerin egemenliği zamanında, Mısır'da yaşanan baskınlara rağmen, önemli oranda ekonomik bir büyüme ve uluslararası ticarette bir gelişme olmuştu. 1800 yılında ithalat 270

bin, ihracat 290 bin Mısır lirası değerindeydi. 1850 yılında ithalat bir milyon altı yüz yirmi bin liraya, ihracat ise, iki milyon kırk üç bin liraya ulaştı. Bu büyümenin nedeni, M.Ali'nin bedevilere boyun eğdirmesiyle bölgelerarası yollarda güvenliğin yeniden sağlanmasından sonra, transit ticaretin canlanmış olmasıydı. Bu gelişme, Kızıl Deniz kıyısında birçok limanın yapılması, aralarında ünlü "Shepheard" gibi olanların da bulunduğu bazı otellerin açılması ve 1850'den itibaren de demiryollarının işletilmeye başlamasıyla daha da arttı. Aynı dönemde tarıma elverişli topraklar, geliştirilmiş bir sulama sistemiyle önemli oranda genişletildi. Bu sistemde sadece eski kanallar ıslah edilerek bunlardan yararlanılmamış, ayrıca en eski kanallar dahi bakıma alınmış, böylece kanal şebekesi genişletilmişti. Bu şekilde işletilen toprakların yüz ölçümü 1800 yılında 3 milyon faddan iken (1 faddan 0,42 hektar), 1860'ta bu alan 4 milyon faddana çıkmıştı. 1820'de uzun lifli pamuk ekimine başlandı, otuz yıl sonra pamuk, ülke tarımının başta gelen ihraç ürünü olma yoluna girmişti; kısa süre sonra da modern Mısır ekonomisinin temel direği oldu. Pirinç tarımına da başlanmıştı. Sonraki elli yıl içinde halkın nüfusu iki kat arttı ve toplumun çehresi de yavaş yavaş değişti.

M. Ali, mültezim sınıfını yakmıştı; fakat işlenmeyen, kadastroya kaydedilmemiş "ab'adiyya" denilen topraklarla ürünün onda birinin vergi olarak verilmesi yükümlülüğü bulunan "uşuriyya" denilen toprakların ihale yoluyla tahsisi, yeni bir büyük mülk sahibi sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı. Türk kökenli Mısırlılardan oluşan yeni bir yönetici zümre de ortaya çıktı. Bunların varoluşları sadece ülkeye egemen hanedanla uzak-yakın bir bağlarının bulunmasına dayanıyordu, halkla ise hiçbir bağlantıları yoktu. Bununla birlikte yine aynı dönemde içlerinde "Kıpti" denilen Hıristiyanların da bulunduğu, köklü bir mülk sahibi zümresi de yükselme aşamasını yaşadı. "Fellah" denilen köylülerin durumu ise kötüleşti; çünkü yeni vergi sistemi kendilerinden eskiye oranla çok daha fazla vergi alıyordu. Buna karşın şimdi bedevilerin saldırılarından korunmaktaydılar, bu da kuşkusuz zorunlu askerlik hizmeti uygulaması sayesinde sağlanmıştı. Köylüler, adaletsiz vergilendirme yüzünden sıkıntı içine düştüklerinden, köylerden kentlere göç hareketi İsmail'in hidivliği zamanında da devam etti. 1865'te bir yasaklamayla bu göç durdurulmak istendi. Bu dönemde hukuk alanında bazı ilerlemeler sağlandı, öyleki 1858'de köylüler, topraklarında ve mallarında tam bir mülkiyet hakkı elde ettiler.

Kentler, küçük bir orta sınıfın yükselmesine tanık oldu. Bunların büyük kesimi şu ya da bu şekilde pamuğu işleyen ve pamukla ilgili herhangi bir işi yapan insanlardı. İhracat, kredi açmak ve diğer banka işleri de bu cümledendi. Bu insanların çoğunluğunu da Avrupalılar ve Levantenler oluşturuyordu. Yabancı devlet tebaasına türlü ayrı-

calıklar sağlayan kapitülasyon anlaşmaları, bu işadamlarını koruyor; fakat onlar servet kazandıkları bu ülkeye, herhangi bir köklü bağları bulunmadığı için de, asla sadakat göstermiyorlardı. Bunlar, ülkenin zengin kaynaklarına el atıyor ve bu arada köylüleri de sömürüyorlardı; öyleki fellahların borçlandırılması Mısır toplumu için en büyük sıkıntı haline geldi ve bu sıkıntı daha sonraki kuşakların hoşnutsuzluğunun da ana nedeni oldu. Yabancı gruplar çok geçmeden Mısır ekonomisinin her alanında ağırlıklarını duyurdular. Buna tepki, "Mısır Mısırlılarındır!" sloganıyla ortaya çıkan milliyetçi bir hareket oldu.

Muhammed Ali, Mısır'ı bağımsızlık yoluna götürmüştü; oğlu Muhammed Sa'id (1854-1863) ve torunu İsmail (1863-1879) ülkenin kapılarını yeniden yabancı işgal güçlerine açtılar. Muhammed Sa'id, Süveyş Kanalını açması için Ferdinand de Lesseps'e imtiyaz verdi; bu da Mısır'ı Avrupa devletlerinin iktidar hırsının hedef tahtası haline getirdi. Bu uğurda çok kan döküldü, çok para harcandı; ama sağladığı kazanç pek az oldu; çünkü kanaldan elde edilen gelirden Mısır ancak yarım yüzyıl sonra yararlanabildi ve bu yüzden arada geçen zaman içinde dayanılamayacak derecede aşırı borçlanmalar yapıldı.

İsmail'in hidivliği döneminin belirgin özelliği, coşkulu bir yayılma isteği ile hummalı bir bayındırlık hamlesidir. Onun zamanı, kendinden önceki her iki hidivin, Abbas I. Hilmi (1848-1854) ile Muhammed Sa'id dönemlerinde görülen tam durgunluktan kesin çizgilerle farklılık gösterir. İş başına gelişinin üzerinden altı yıl geçmişti ki İsmail bir dizi köprü yaptırmış, 865 km. demiryolu döşetmiş, bir sürü deniz feneri yaptırmış, üç büyük sulama kanalı açtırmış ve birkaç şeker fabrikasını işletmeye başlatmış bulunuyordu. Amerika'da Kuzey-Güney iç savaşının başlaması yüzünden pamuk fiyatlarının ansızın yükselmesi üzerine, bundan yararlanılması amacıyla köylüleri pamuk ekimine teşvik etti; fakat savaşın sona ermesi üzerine, dünya pamuk piyasasında meydana gelen büyük fiyat düşmelerinin neden olduğu, ülke çapındaki bunalımı ise önleyemedi. Öte yandan Bab-ı Âli'den Mısır'ın bağımsızlığını büyük ölçüde güvence altına alan imtiyazları koparmayı başarmıştı. 1866 ve 1873 arasında, tahta geçme sırasının hanedanın en yaşlısına göre değil de, babadan oğula olmasını sağladı. Ayrıca kendi başına devletlerarası antlaşmalar yapmak ve istikrazlar almak hakkını da elde etti. Bundan başka Mısır ordusuna konulmuş bulunan bazı kısıtlamaları da kaldırtmayı başardı. Mısır'ı "Avrupa'nın bir parçası" yapmak girişimi çerçevesinde İsmail, 1866'da, ülkenin ileri gelenlerinden oluşan bir meclise ilk toplantısını yaptırdı; bu yolla anayasaya göre hizmet görecek ve sorumlulukları bulunacak bir hükümet kurulmasını amaçlayan bir hareketi başlattıysa da, bu hareket on yıl sonra onun teokratik rejiminin aleyhine döndü.

1869'da Süveyş Kanalı büyük tantana ve debdebeyle açıldı. Mısır'ın borçları da bir milyon Sterling daha arttı. Öte yandan İsmail'in, Ermeni Başbakanı Nubar Paşa'yla birlikte, yedi yıl süren görüşmelerden sonra, kapitülasyonlarla türlü kolaylıklar sağlanmış devletlerle on yedi kredi anlaşması yapması ve yabancıların da katıldığı karma mahkemelerin bulunduğu bir adalet sistemini kurdurması önemli olaylardır. Bundan böyle artık, o zamana kadar olduğu gibi, konsolosluk mahkemeleri değil, bu karma mahkemeler Mısırlılarla yabancılar arasında -ekonomiyle ilgili konularda- çıkacak anlaşmazlık davalarına bakacaktı.

İsmail'in reformlarının büyük bir kısmında, uzun vadeli yatırımlar söz konusuydu. Nitekim birçoğu için ilk ödemeler ancak iktidardan uzaklaştırıldığı 1879 yılında başlamıştı. Bunların hepsi de büyük paraların harcanmasını gerektirdiğinden İsmail, ülkesini 90 milyon İngiliz liralık yüksek bir borç yükü altına sokmuştu. Vergilerin olağandışı ve acımasızca artırılması, bunun sonucu olarak halkın İsmail'in politikasından duyduğu hoşnutsuzluğun sürekli büyümesi üzerine 1876'da ülkenin durumu giderek kritik bir hal aldı. Devletin iflasını önlemek için, umutsuz bir girişimle, İsmail, büyük alacakları bulunan ülkelerden yardım istedi. Böylece İngiltere ile Fransa, "Dual Control" denilen bir düzenlemeyi hayata geçirdiler. Bu şekilde Mısır devlet bütçesi yabancı kontrolü altına alındı. Ne var ki kendisinden köklü değişimler istendiği için, İsmail alacaklı ülkelerin temsilcileriyle anlaşmazlığa düştü. Bu temsilciler, İsmail'in işbaşından uzaklaştırılmasının bir zorunluluk olduğu konusunda kendi hükümetlerini ikna ettiler. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, Osmanlı sultanına baskı yapmaya başladılar. Sultan da, 1879'da İsmail'i görevden almak ve yerine oğlu Muhammed Tevfik'i atamak zorunda kaldı.

İsmail'in özellikle koruması sayesinde Mısır'da kültür hayatı gelişme olanağı bulmuştur. Birçok Suriyeli, yurtlarındaki sansür ve kovuşturmadan kurtulmak için Mısır'a gelip yerleşmiştir. Bunlar Mısırlılarla birlikte Mısır basınının kurucusu oldular; bir tiyatro da kurdular ve o dönemin aydın zümresini oluşturdular. Bu öncüler arasında, 1876'da "al-Ahram" gazetesini çıkarmaya başlayan Salim ve Bişara Takla Kardeşler; "al-Muktataf" ve "al-Mukattam"ı kurmuş bulunan Fuad Sarruf ve Faris Nimr; "Mısr" gazetesini çıkaran ve aynı zamanda bir tiyatro yazarı olan Edib İshak ile Abdallah an-Nedim, James Sanu, Ali Mubarek, Muhammed İbrahim al-Muvailihi gibi Mısırlılar vardı. İsmail, önceleri basını koruyup kolladı; fakat eleştiriler kendisine yönelince sansür uygulattı. Bu eleştirmenlerden biri de, İsmail'e yönelik eleştirilerini en dobra dobra biçimde yapmış olan Cemal-ad-din al-Afgani idi; Mısır'daki otokratik rejime karşı ayaklanmaları için aydın-

lar kadar köylüleri de kışkırtmaktaydı. Ülkeyi öylesine bir hoşnutsuzluk dalgası kaplamıştı ki, sonunda bir ihtilal patlak verdi, hem de kendi halinde, yumuşak başlı biri olan Muhammed Tevfik'in hidivliği döneminde.

İsmail'in zamanındaki kültür hamlesinin önemli sonucu, milliyetçilik ve meşrutiyetçilik düşüncelerinin ortaya atılması oldu. Bu düşünceler küçük bir aydın ve eşraf grubunu etkilemişti; ama daha sonra bu gruplar "Urabi Ayaklanması"nda orduyla birlik olacaklardır.

Urabi Ayaklanması, Mısır bürokrasisinde Avrupalıların gittikçe artan, özellikle de 1880 yılında tasfiye yasasının çıkarılmasından sonra iyice belirginleşen etkilerine karşı bir tepkiydi. Bu yasa uyarınca Mısır devlet gelirinin yarısı, borçların ödenmesinde kullanılmış, bu da yönetim çarkını felce uğratmıştı. Memur aylıklarının ödenmesinde gecikmelere düşülmüş ve tasarruf önlemleri alınırken birçok subayın da görevine son verilmişti. Fellahların borçları ise durmadan artmaktaydı. Bundan kaynaklanan genel hoşnutsuzluk, giderek güçlenen meşrutiyetçilik eğilimi ve orduda artan öfkeyle birleşerek milliyetçi Urabi Hareketinin temelini oluşturdu; istedikleri de meşrutiyet rejiminin kurulması, bunun için de halkın temsil edileceği bir meclisin oluşturulmasıydı.

Ne var ki bu hareket başarısızlığa mahkûmdu; çünkü Avrupa devletleri borçların ödenmesi ve Süveyş Kanalı konularında istemedikleri sonuçlar vermesinden korktuklarından hareketi pek onaylamıyorlardı. Bu nedenle İngiltere, 1882'de, ihtilalciler tarafından iktidardan uzaklaştırılmasından korkan Hidiv Muhammed Tevfik'in yardımına koştu. İngiliz donanması İskenderiye'yi topa tuttu ve İngiliz birlikleri Mısır silahlı kuvvetleriyle savaşmak üzere karaya çıktı. Bu eylem, Mısır'ın işgali için bir başlangıç oldu; ilkin bir zorunluluk gereği ve geçici bir hareket olarak düşünülmüştü; ne var ki bu geçicilik yetmiş yıl sürdü.

1907'ye kadar ilk yirmi yıl boyunca –daha sonra Lord Cromer olacak olan– Sir Evelyn Baring, Mısır başkonsolosu sıfatiyle tüm ülkeye egemen oldu. Cromer, "üstü kapalı himaye rejimi" denilebilecek bir dolaylı egemenlik sistemi kurdu. Bu sistemde Cromer ile İngiliz danışmanları en önemli bakanlıklarda çalışıyor; fakat Mısır'ın hidiv ile kukla bakanları tarafından yönetildiği izlenimini vermeye özellikle dikkat ediyorlardı. Bu sistem ancak hidivin ve bakanlarının onayıyla aksamadan işleyebilirdi; bununla birlikte daha işin en başında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville, bir genelge yayımlayarak, bu yeni sisteme uyum göstermeyecek görevlilerin işlerini kaybedeceklerini bildirmişti. Cromer çabasını her şeyden önce Mısır'ı iflastan kurtarmak ve alacaklı devletleri hoşnut etmek için harcadı. Böylece Mısır'ın iç işlerine yapılabilecek daha başka dış müdahaleleri önlemek istiyordu.

Cromer'in çabaları, ilk on yıl tamamlandığında ülke içinde düzen ve dışta da Mısır'ın devletler arası saygınlığı sağlanmış bulunuyordu. Bir sonraki on yılın karakteristik iki olayı vardır: Biri milliyetçi bir hareketin parlaması, diğeri asi bir genç hidivin, II. Abbas Hilmi'nin (1892-1914) rejimidir. Bu rejim, Mısır'ı İngiliz nüfuzundan kurtaracaklar umuduyla milliyetçi hareketi destekledi. Böylesi bir ortamda Yurtsever Milli Parti "al-Hizb al-Vatani", Mustafa Kâmil adında genç bir demagogun önderliğinde kuruldu ve yeni Mısır'ın sesi oldu. Mısırlıları umursamazlık duygusundan kurtarıp onlarda milliyetçi hareketi daha da geliştirecek yeni bir bilinç uyandırmayı başardı.

Milliyetçilerin çabaları, birbiriyle iç içe bağlantılı iki hedef üzerinde yoğunlaşmıştı: Biri meşruti bir rejim ile bir parlamentonun kurulmasıydı, öbürü İngiliz işgal kuvvetlerini ülkeden kovmaktı. Mustafa Kâmil çabasının ağırlık noktasını, her şeyden önce ikinci hedefe yöneltmişti. Buna karşılık Hizb al-Umma'da (Halk Partisi'nde) toplanmış bulunan daha ılımlı milliyetçiler, her şeyden önce birinci hedefin gerçekleştirilmesini istiyorlardı. Cromer, milliyetçi hareketi küçümsemekle yetindi. İngiliz hükümeti 1895'e kadar Mısır'ı sürekli işgal altında tutmaya karar verdiğinden dolayı da, ülkeye bağımsızlığını yeniden kazandırmak için kışkırtmalar yapmak, tek başına artık hiç de uygun bir yol değildi. Bu amaca ulaşmak için, çok daha fazla şeylerin yapılması gerekiyordu. Bağımsızlığa yönelik bütün isteklerin ardında, Türklere bağımlı olmaktan kurtulmak düşüncesi de yatıyordu; çünkü Mısır hukuken Türklere bağlı bir ülkeydi. Gölge gibi de olsa, bu üst otoritenin varlığı eskisi gibi sürüp gidiyordu. Bu görüntü, Birinci Dünya Savaşının çıkmasıyla değişti; İngiltere, Mısır'ı himayesi altına aldığını ilan etti, böylece Mısır'ın Türkiye'yle bağı kopmuş oldu. Hidiv Abbas da görevinden alınıp yerine bunamış bir ihtiyar olan amcası Hüseyin Kamil getirildi.

Mısır'da İngiliz rejiminin ilk yılları, diktatörlüğün görece iyiliksever bir çeşidiydi diye tanımlanabilir. Savaş yılları bu görüntüyü değiştirdi. Savaş hukuku uygulandı. İngiliz hükümeti başlangıçta hiçbir şekilde Mısır'ı savaşa bulaştırmayacağına dair söz verdiği halde, Mısır köylüleri ve hayvanları savaş amaçları için zorla çalıştırıldı. Çarşıda ise fiyatlar alabildiğine bir yükselme gösterdi. Mısır halkının büyük çoğunluğu pek çok şeyi satın alamaz oldu; öyleki hoşnutsuzluk bütün ülkeye yayıldı ve milliyetçilerin yardımıyla çok geçmeden bir isyan ateşini alevlendirdi.

b) Suriye ve Lübnan

Öteki Arap illerinin yönetimini belirleyen temel kurallar, birkaç

değişik nokta bir yana bırakılırsa, Mısır'ın yönetimini düzenleyen ilkelerden farklı değildi. Bu doğrultuda Halep bölgesi bir istisna oluşturuyordu; çünkü bu yöre Osmanlının iktidar merkezine yakındı ve Arap ülkelerine açılan kapı olması bakımından özel bir dikkatle gözetim altında bulundurulmalıydı. O nedenle de bu yöre, haracını düzenli ödediği ve Osmanlı egemenliği sınırları içinde kaldığı sürece kendine özgü bir yönetime sahip olmuştur. Mısır'a egemen olmak kolaydı; çünkü etnik ve coğrafî bakımlardan homojen bir ülkeydi. Oysa "Verimli Hilal" denilen bölgede durum bambaşkaydı.

Coğrafi açıdan Suriye, olağanüstü değişiklikler gösteriyordu. Kıyılar boyunca uzanan sıradağlar, vadiler, Antilübnan, yaylalar, ovalar, Fırat ile Suriye arasındaki çukur araziye uzanan çöller vardır. Bütün bu saydıklarımız da, bölgede tam bir egemenlik kurmanın ne kadar zor olduğunun işaretleridir; nitekim bu bölgede bazı yöreler ancak 20. yüzyılda tam bir kontrol altına alınabilmiştir. Bölgenin halkı da, hem etnik hem dinsel bakımlardan homojen değildir. Sünniler ve Şiiler vardır, Ali'yi bedenleşmiş Tanrı kabul eden Nusayriler gibi aşırı Şiiler, mistik ve panteist içerikli bir dinsel inanışla "kaybolmuş" Fatımi hükümdarı al-Hakim'e tapanlar, Yahudiler, Suriye kilisesinin birleşmiş Katolikleri olan Maruniler, Rum-Ortodokslar ve daha başka Hıristiyan azınlıklar vardır. Bu halk kentlerde yaşar, kırsal kesimde ise köylüdür, göçebedir ve yarı-göçebedir. Tıpkı Mısır'da olduğu gibi Osmanlı otoritesinin çökmesi, göçebe bedevilerin saldırılarını artırmalarına yol açmıştır. Suriye'de 17. ve 18. yüzyıllarda, Sammar ve Anaza bedevi aşiretlerinin kuzeye, ekili topraklara göç etmeleri, köylülerin bedeviler geliyor diye kaçmaları yüzünden, tarım bölgesinde nüfus azalmasına neden oldu; öyleki köylerin nerdeyse üçte ikisinde kimse kalmadı. Bu sayede de bedeviler buralara yerleştiler. Bedeviler, zorla boyun eğdirilmelerine kadar, merkezi hükümet için ete batırılmış bir kazık gibi rahatsızlık kaynağı oldular.

Lübnan dağları her zaman özel bir durum arz etmiş ve Osmanlı egemenliği zamanında dahi buraları Müslüman, Hıristiyan ve Dürzi feodal beyler tarafından yönetilmiştir. Bu beyler, vergilerini düzenli biçimde ödedikleri sürece kendi bölgelerinde özerk olmuşlardır. İleri gelen aileler arasındaki iktidar kavgalarının sonucu bölge, 17. yüzyıla kadar bölünmüş halde kaldı. Fakat daha sonra "Ma'n" ailesinden Dürzi beyi Fahr-ad-din, öteki aşiret beylerini buyruğu altına almayı başardı ve 1624 yılında Osmanlı makamlarınca Lübnan emiri olarak tanındı. On yıl kadar da Halep'ten Kudüs'e kadar uzanan bölgeye egemen oldu. Dürzilerin hegemonyası, 18. yüzyılın ortalarına kadar sürdü; fakat ileri gelen kendi aileleri arasındaki rekabet yüzünden güçlerini öylesine yitirdiler ki Maruni cemaati onlara karşı savaş ilan etme cesaretini buldu. Bu Mariniler, geçen zaman içinde hem sayıca art-

mışlar, hem de ekonomik bakımdan güçlenmişlerdi; dolayısıyla da siyasal açıdan etki alanları da genişlemişti. Dağlarda "Şihab" ailesi üstünlük elde etmeyi başardı. Bu ailenin bir kolu –1770'ten itibaren en güçlü kolu– din değiştirip Hıristiyan olmuştu. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun çökmeye yüz tutması üzerine, çeşitli yörelerde ileri gelenler, iktidarı ele geçirmek ve bağımsızca egemenlik kurmak olanağını elde ettiler. Galile'de Şeyh Zahir al-Umar (1746-1775), Akka'da Cezzar Ahmed Paşa (1775-1804) egemenlik kurdu. Bunlardan Cezzar Ahmed Paşa, dar anlamda yerel beylerden biri değildir; ama yine de bölgede tam bağımsız bir yönetim kurmuştur.

Şeyh Zahir, Filistin'de Tabariye Gölünün batısında yaşayan bir aşirettendi. Burası şeklen Sidon paşasının yönetim alanı içindeydi ve Lübnan emirine bağlıydı. Şeyhin ailesi vergi mültezimi olarak geçen zaman içinde elindeki araziyi sürekli büyütmüş, sonunda Lübnan emirinin boyunduruğundan kurtulmuştu. Sidon paşası, önce Şeyh Zahir'i devirmek için birkaç girişimde bulunmuş; fakat başarı kazanamayınca, şeyhin vergisini düzenli ödemesini göz önüne alarak ona karşı hiçbir harekette bulunmaz olmuştu. 1772'de Şeyh Zahir, Mısırlı Ali Beyle ittifak yaparak Osmanlı hükümetine karşı açıkça ayaklandı. Rus-Türk savaşı Zahir'e –Osmanlıların onun üzerine göndermesi gereken orduyu göndermeyi etelemesi sayesinde– bir soluklanma fırsatı verdi. Gelgelelim Küçük Kaynarca Barış Anlaşmasıyla savaş 1774'te sona erdi. Ertesi yıl Şeyh Zahir, kendi oğlunun ihanetiyle Osmanlılara teslim edilip öldürüldü. Kurduğu rejim, egemenlik alanı içindeki bölgede düzen ve güven sağlamıştı. Ne var ki onun bu güzel yönetiminin yerine, çok geçmeden Cezzar (kasap) unvanlı bir adamın despotluğu aldı.

Cezzar Ahmed, Boşnak asıllı eski bir Mısır Memlukuydu. 1768'de Memluk emirleri arasında çıkan bir çatışmadan sonra Mısır'ı terk etmek zorunda kalmış, gelip Suriye'ye yerleşmişti. Sonunda Sidon "paşalığını" elde etmiş –bu arada Şam paşası olarak da atanmıştı– ve müstahkem bir sahil kenti olan Akka'yı kendine genel karargâh yapmıştı. Kentin stratejik bakımdan çok elverişli bir konumu vardı ve çok iyi tahkim edilmişti. Bu sayede de 1798'de Bonapart'ın kuşatmasına karşı koymuştu. Daha sonra paralı askerlerden oluşan bir orduya dayanarak Cezzar Ahmed, 1804'te ölümüne kadar egemenliğini sürdürmüştür.

Cezzar, Suriye'nin nüfuzlu adamı olarak Lübnan'ın işlerine sürekli karışmış ve çeşitli hizipleri birbiri aleyhine, sonunda bir iç savaş çıkartıncaya kadar, uzun süre kışkırtmıştır. Cezzar, bu fırsattan da Şihab ailesinin uzak akrabasından birini, II. Beşir adıyla Lübnan emiri yapmak için yararlanmıştır.

II. Beşir (1788-1840) emir olarak elli iki yıl süreyle Lübnan'ı yönetti. Cezzar Ahmed Paşa onu üç defa görevinden uzaklaştırdı; ama her uzaklaştırmasında da savaş çıktı. Beşir, ancak Cezzar'ın ölümünden sonra sağlam biçimde yerinde kalabildi. Emirliğinin sonraki yıllarında Dürzi beylerinden artakalanları da saf dışı bırakmak ve Maruniler korumak şeklinde bir politika izledi. Başlıca işleri ipek üretimi olan Maruniler, bu sayede zenginleştiler ve Avrupa'yla bağlantılar kurmaya başladılar. İlkin bu bağlantılar sadece ekonomik alandaydı; fakat daha sonra misyonerler Lübnan'a gelip okullarını açınca, bağlantılar kültürel alana, özellikle de eğitim alanına yayıldı. Gerek nüfusça çoğalmaları, gerekse refah düzeylerinin yükselmesi, Maruniler ister istemez Dürzilerle çatışmalara sürükledi. Mısırlıların Lübnan'ı fethetmesi, İbrahim Paşa da Maruniler kayırdığı için, bu çatışmanın daha da vahimleşmesine yol açtı.

Beşir zamanında iyi işleyen bir yönetim çarkı kurulmuş ve adliye hizmeti iyice geliştirilmişti; fakat Beşir'in sürgüne gönderilmesi ve Mısır egemenliğinin 1840'ta sona ermesiyle her iki kurum yeniden yozlaştı. Hele II. Beşir'in güçlü yönetiminin yerini III. Beşir'in zayıf rejimi aldıktan sonra bu iki kurumdaki yozlaşma, Lübnan'da istikrarsızlığın işaretlerini daha da belirginleştirdi. III. Beşir ile Dürzi beyleri arasında anlaşmazlık çıktı. Dürzilerin birçoğu önce yerlerinden göç etmişler, sonra da geri dönmüşlerdi. Şimdi de geçen zaman içinde Hıristiyan mülk sahiplerine verilmiş bulunan topraklarını geri istemekteydiler. Durum Maruni patriğinin ön plana geçmesi ve köylüleri feodal beylere karşı ayaklandırmasıyla daha da kötüleşti. Böylesi bir ayaklanma aynı zamanda Maruni toprak sahiplerini de hedef aldığından, anlaşmazlık dinsel nitelikten çok sınıf çatışması niteliği aldı. Bu da bölgede meydana gelen iktidar boşluğunun en tehlikeli sonucuydu ve Maruniler arasında bölünmenin ilk işareti oldu. Maruniler sayıca daha üstün oldukları halde Dürziler karşısında güçsüzdüler. Öte yandan Osmanlılar da şimdi Marunilere karşı Dürzileri tutan bir tutum izlemeye başlamışlardı; çünkü her çeşit yerel iktidar yoğunlaşmasını henüz nüve halindeyken boğmak onların işine geliyordu. Ayrıca o sırada Dürziler, Osmanlı devleti için, Fransa'nın koruyucu kanatları altına girmiş bulunan Marunilere oranla çok daha önemsiz bir tehlike oluşturmaktaydılar. Üstelik öyle bir zamanda yaşanıyordu ki, Avrupa devletleri, himayeleri altına aldıkları halklar için doğrudan müdahaleye kalkışabiliyorlardı.

Dürziler ile Maruniler arasında hesaplaşma, tepeden tırnağa silahlanmış köyler arasında başladı. İbrahim Paşa, bir zamanlar Dürzileri sindirmek için Marunileri silahlandırmayı denemişti. O dönemde "Vood" adlı bir İngiliz ajanı da, Mısırlılara karşı kullanılmasını uma-

rak bölgeye kaçak yoldan silah sokmuş olduğu için. Dürzilerin yaşadığı dağlar baştan başa silahlıydı. Dürzilerin 1841'de Dayr al-Kamar'da başlattıkları ayaklanma diğer bölgelere de yayıldı. Osmanlı makamları, Lübnan'ı iki yönetim bölgesine ayırmak suretiyle bunalımı atlatmayı denediler. Kuzeydeki Maruni bölgesi, Osmanlı hükümetince atanacak bir Maruni vali tarafından yönetilecek, güney bölgesi de –halkı daha çok Dürzi olduğundan– bir Dürzi valinin yönetimine verilecekti. Ne var ki her iki bölgenin halkı karma olduğundan böylesine bir bölünme pek kolay uygulanamayacaktı. Her iki bölge de bu düzenlemeye itirazlar öne sürüp durdu. "Ka'im-makam" (kaymakam) denilen bölge yöneticileri ise işleri yürütebilecek güçte değildi.

Bu arada çatışmalar köylerde ve kasabalarda giderek büyüyordu. Kırım Savaşının sona ermesi ve 1856 Paris Antlaşması, Müslümanları savunmacı bir tutum izlemeye yöneltti; bu da Müslüman ve Dürzi eşrafın birleşmeleri sonucunu verdi. Kırım Savaşında Müslümanlar, Hıristiyan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu için nasıl gittikçe büyüyen bir tehdit oluşturduğunun bilincine varmışlar, böylece de azınlıkları yabancı egemenliklerin yurt içindeki potansiyel aktarıcıları olarak görmeye başlamışlardı. Öncelikle de bu görüşü, Hıristiyanlarda ekonomik ve politik bakımlardan ayrıcalıklı grupların oluşmuş bulunması daha da güçlendiriyordu. Avrupa devletlerinin konsolosları ikide bir bu azınlıkları korumaları altına alıyor ve onları yabancılara kapitülasyonlarla sağlanmış ayrıcalıklardan yararlandırıyorlardı. Azınlıkların batıyla kurmuş olduğu bağlar, sosyal ve kültürel bir gelişim sürecini de harekete geçirmişti; bu süreçte Hıristiyanlar arasında, milliyetçilik öncesi diye yorumlanabilecek yeni bir benlik bilinci oluşmuştu. Hıristiyanların çocukları yabancı ülkelerde eğitim görüyordu; hatta Livorno, Marsilya, Manchester gibi önemli ticaret merkezlerinde kendi kolonilerini dahi kurmuşlardı. Özellikle de ekonomik alanda görünüş, azınlıkların Müslümanları geride bıraktıkları yolundaydı. Genellikle meslekleri el sanatları olan Müslümanlar zaman geçtikçe daha da fakirleşirken, öbür yanda Hıristiyanların oluşturduğu yeni bir ithalatçı zümresi refah düzeyini durmadan yükseltiyordu. Bu da Müslümanların yaşama koşullarının kötüleşmesinin suçunu Hıristiyanlara yüklemelerine yol açıyordu. Krizler birbirini izlemeye başladı ve sonunda Lübnan'da bir iç savaşın çıkması ve Suriye'de Hıristiyanların topluca öldürülmelerinde doruk noktasına ulaştı.

Halk arasındaki çatışma, ciddi biçimde ilk kez Kisravan köylülerinin isyanında görüldü; bu isyanda Maruni köylüler, yine Maruni büyük toprak sahiplerine karşı harekete geçti, köylüleri kışkırtan ise kendisi de bir köylü olan Maruni patriğiydi. Hareketin önderi demirci Taniyus Şahin'di; Hazin ailesini kovmayı ve 1857'de yeni kurulan bir

köylü cumhuriyetinin başkanı olmayı başardı. Huzursuzluk güneye doğru yayıldı ve orda -Türkler tarafından desteklenerek- dinsel bir renge büründü. İki halkın geniş çapta ilk defa birbiriyle çarpışması 1860'ta oldu; tek bir cephe oluşturmuş bulunan Dürziler, sınıflara, partilere, ailelere ve bölgelere bölünmüş bulunan Maruniler karşısında kesin bir zafer kazandılar. Burda Dürzilerin, Türk görevliler ve Türk ordusu tarafından açıkça veya el altından desteklenmiş olduğunu kaydetmeliyiz.

Kentlerde kavgalar, çeşitli nedenlerle kargaşaya dönüştü, sonunda -özellikle Şam'da- Hıristiyanların topluca öldürülmeleriyle en yüksek noktasına vardı. Buranın ileri gelenleri, Hıristiyanlara yönelik her çeşit zorbaca davranışın kesinlikle karşısında oldukları halde, ayaktakımın ücretli Türk askerleriyle birleşerek Hıristiyanları öldürmelerini önleyemediler.

Sonunda III. Napoleon harekete geçip Beyrut'a asker çıkardı. Öteki Avrupa devletleri de derhal olaya karıştılar ve Türkiye 1861'de, topluca cezalar vermek ve huzuru yeniden kurmakla görevlendirdiği yüksek rütbeli bir yetkiliyi (Hariciye Nazırı Fuat Paşayı) bölgeye gönderdi. Osmanlılar ve batılı devletler arasında bir uzlaşma anlaşması yapıldı; bu anlaşma, Lübnan için -biraz değiştirilmiş şekliyle- 1864'te "règlement organique" oldu. Bölge, kıyı kentleri ve Bika'a Vadisi dışında, özerk bir sancak (ilçeden büyük, ilden küçük yönetim bölgesi) yapıldı. Bu sancak, İstanbul tarafından atanan Hıristiyan bir yöneticinin (mutasarrıfın) yönetimine bırakıldı. Ayrıca bir sancak meclisi oluşturuldu; bu mecliste 4 Maruni, 3 Dürzi, 1 Sünni, 1 Şii ve 3 Rum Ortodoks temsilci bulunmaktaydı.

Suriye'nin geri kalan kısmında ise, 1864'ten önce Lübnan'ın sahip olduğu ve kimseyi hoşnut etmeyen hükümet sistemi sürüp gitti. 180 yıl içinde Şam'da 133 vali görev yaptı. Bunların kısa sürelerle görev yapmaları ve yerlerinden emin olmayışları, çok geçmeden onları sözlerini geçiremez hale düşürmüştü. Valilerin güçsüzlüğü, yeniçeri komutanlarının belirgin biçimde nüfuz kazanmaları sonucunu verdi, sonunda bunlar nüfuzlarını Halep kentine kadar yaydılar ve 17. ve 18. yüzyıllar boyunca bir huzursuzluk kaynağı oluşturdular.

Bu arada nüfuzlu yerel bir ailenin, "Azm" ailesinin yükselişi, Şam kentinde bir oranda istikrar sağladı. Bu ailenin etki alanı, zaman zaman Halep, Sidon, Trablus gibi Suriye'nin diğer bölgelerine de uzandı. Fakat 1730'dan sonra güçleri azaldı ve giderek büyüyen iç istikrarsızlık, kısa sürelerle birbirinin yerini alan valiler yüzünden yeniden arttı.

Mısır ordusunun Suriye'yi işgali, ilkin durumun düzeleceği yolun-

da umutlar uyandırdıysa da, çok geçmeden bu umut halk arasında Mısırlıya karşı direnişlere dönüştü. Birçok yörede vergilendirme, tekelleştirme ve askere alma gibi uygulamalarda zorbaca davranışlarda bulunulması, şiddetli tepkilere yol açtı ve Hauran'da Dürzilerin isyanı iki yıl sürdü. Mısırlılar işgal ettikleri yöreleri boşalttıktan sonra, Osmanlı ülkesinde (1839-1880) Tanzimat döneminin reformcuları, yönetim çarkını merkezileştirmeyi, sosyoekonomik durumu düzeltmeyi ve azınlıklara eşit davranmayı sağlamayı amaçlayan önlemlere başvurdular. Bu reformlar valiler tarafından genellikle çok isteksizce bir tutumla uygulandı. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler bu reformlar yüzünden değiştiği için, dinsel ve ekonomik alanlarda gerilimlerin oluşmasına neden oldu, bu da sonunda toplu bir kıyıma yol açtı. İyi niyetli reform girişimlerinin başarısızlığa uğramasında valilerin güçsüzlüğü önemli etken olmuştur. Bu arada valilerin otoritesi öylesine azalmıştı ki, eylem alanları alabildiğine sınırlanmış ve uygulamada sıfıra indirgenmişti. Devletin düzenli ordusu bunların emrinde değildi; ordunun "serasker" denilen kendi komutanları vardı. Bu komutan da huzur ve düzeni sağlamakla görevliydi. Bu durumda bir bölgenin biri sivil, biri asker iki valisi olmuş oluyordu. Bu da, şayet iki vali birlikte çalışırlarsa reformlar gerçekleşebilecek demekti; böylesi bir işbirliği ise ender görülen hallerdendi. Yerel danışma meclislerini yörenin eşraf denilen varlıklı kimseleri doldurmuştu. Bunların öncelikle dikkat ettikleri nokta, öteden beri sahip oldukları farklı durumlarının bozulmamasını sağlamaktı. Bu nedenle de reformların uygulanmasını engellemeye var güçleriyle çalışmaktaydılar. Vali, hiçbir yargı işlevi üstlenemediği ve buyruğu altındakilere hiçbir yaptırım uygulayamadığı için, kamusal düzenin korunması giderek güçleşmişti. Bir kargaşa çıkınca vali, eli kolu bağlı kalıyordu; çünkü ordu emrinde değildi ve genellikle ayaktakımı ya da başka deyişle çapulcu partisi daha önce eyleme geçiyordu. Gerçi bazı valiler reformları gerçekleştirme yolunda ciddi girişimlerde bulundular; ama birçoğu da bu çeşit önlemler karşısında umursamaz tavır takındılar; öyleki genelde her şey eskisi gibi kaldı ve hükümetin kontrolü garnizon bulunan kentlerle sınırlandı. Öte yandan Hauran gibi bölgeler ise tek sözcükle hükümetsiz durumdaydı.

Bütün bunlara rağmen bazı kentsel bölgeler, daha önceki zamanların istibdatı kısıntıya uğramış olduğu için, bir oranda reformlardan yararlanmıştır. Fakat bu reformlar ülke içindeki çöküne sürecini önleyemedi; bunda bedevilerin sürüp giden talancılıkları başlıca nedeni oluşturuyordu. 1878-1880 yıllarında Suriye'yi vali olarak yönetmiş bulunan Mithat Paşa, reformcular arasında en ön sırada yer alır. Sultan Abdülhamit, onu buraya aslında sürgün amacıyla göndermişti ve

sürgün yerinin Suriye olmasını ise İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Austen Henry Layard'ın girişimleri sağlamıştı. Ne var ki valiliğin etkileme olanağı da büyük çapta azaltılmış bulunuyordu. Abdülhamit kendinden önce uygulanmasına başlanmış olan merkezi otoriteyi güçlendirme ve valilerin yetkilerinin kısıtlanması politikasını en uç noktasına kadar götürmüştü. Bu yüzden Mithat Paşa, zamanının büyük kısmını, hiç değilse birkaç reform önlemini uygulayabilmek için kendisine eylem serbestliği verilmesi için ricalarda bulunmakla geçirdi. Suriye'de karşısına işi gücü rüşvetçilik olan bir bürokrasi çıkmıştı; üstelik bu bürokrasinin elemanlarına hesap da soramıyordu; yapabildiği sadece küçük miktarlarda parasal olanakları kullanmak oldu. Yerel makamlar onunla işbirliğine yanaşmıyordu; çünkü modernleşmenin kişisel çıkarlarına zarar vermesinden korkuyorlardı. Bundan başka o günlerde çıkan 1877-78 Rus-Türk savaşı yüzünden halkta, çok sayıda insanı askere aldığından, Osmanlıya karşı gittikçe artan bir düşmanca tavır belirginlik kazanmıştı. Böylesi bir ortamda Mithat Paşa, yapıcı bir politika izlemek için hiçbir olanak bulamadı. Abdülhamit onun bütün isteklerine kulağını tıkayarak karşılık verdikten sonra, sonunda istifasını da kabul etti.

Suriye'de reformların karaya oturması, bir hareketin doğmasına neden oldu; bu hareket "laik" bir Suriye toplumu oluşturmayı amaçlıyordu. Kurucuları Hıristiyandı. Kendilerini Hıristiyan düşmanı yeni dalganın tehdidi altında görüyorlardı ve bir "vatan"dan söz etmeye, bir "vatan" kavramı üzerine yazılar yazmaya başladılar. Hareketin bir de Arapçaya karşı yeni yeni uyanan ilgiyle yakın bağı oldu. Lübnan'da bir akım doğdu; bu akım tam bağımsızlık ve Avrupa'yla çok yakın bağlar kurulmasını istiyordu. Sonunda genç aydınlar, gittikçe daha da artan oranda, Mısır'a veya Yeni Dünya'ya göç etmeye, kendilerine oralarda tutunma yolları aramaya başladılar.

c) Irak

Irak halkı da, tıpkı Suriye ve Lübnan halkı gibi, homojen değildi. Burda Araplar, Kürtler, Asuriler, Sünniler, Şiiler, Yezidiler, köylüler, göçebeler ve kentliler vardı. Irak, Osmanlı hükümeti için her şeyden önce stratejik konumundan ötürü önemliydi. Burası, İran'a ve daha sonraları da Araplara, özellikle de Vahhabbilere karşı sınırların savunulmasına olanak vermişti. Irak bu işlevini yerine getirdiği sürece, büyük ölçüde kendi haline bırakılmıştı.

Irak'ın en önemli kentleri başkent Bağdat ile Musul ve Basra'ydı.

Bu iki kent ticaret merkezleri olduğu gibi, ayrıca stratejik önemdeydiler. Peygamberin başı kesilmiş torunu Hüseyin'in vücudunun gömülü bulunduğu Kerbela ile Hazreti Ali'nin türbesinin bulunduğu Nacaf (Necef) kentlerinin, Şiilerin kutsal kentleri ve Hac ziyaret yerleri olmaları bakımından büyük önemleri vardı. hac ziyaretleri, bu kentlerin en önemli ve en kazançlı gelir kaynaklarından birini oluşturuyordu. Başlıca kentlerin valileri gerçi Osmanlı hükümetince atanıyordu; fakat kutsal kentler belirli aileler tarafından yönetiliyordu. Yerel "ulema" da bu ailedendi ve kutsal yerlerin bekçiliği görevi de, miras yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan bir hak olarak bu ailelere verilmişti.

İran Şahı Büyük Abbas (1588-1629), Osmanlıların elindeki Bağdat'ı 1623'te fethetti. Osmanlılar bu bölgeyi geri almayı ancak 1638'de başarabildiler. Böylece de Osmanlılar ile Safaviler arasında, başlangıcı I. Selim ve Şah İsmail zamanına kadar uzanan, sürekli savaş sona erdi. Bununla birlikte 1722'de Safavi hanedanı yıkılınca, düşmanlık yeniden alevlendi ve Nadir Şah'ın 1747'de ölümüne kadar sürdü. (Nadir Şah, 1733'te ve 1743'te Bağdat'ı iki defa kuşatmışsa da alamamıştır.) Bu dönemde Irak, Osmanlı birliklerinin İran'a saldırmalarını sağlayan bir kapı işlevi gördü, dolayısıyla bu bölge üzerindeki egemenliğin Osmanlılar açısından olağanüstü derecede önemi vardı. Osmanlılar İranla çıkabilecek bir savaşta serbest hareket edebilmeleri için, Bağdat'ta bir paşa hanedanının 1750'den 1831'e kadar yaşamasına göz yumdular. Genellikle bu paşalar, başarılı ve yetenekli valiler oldular.- Gerek Hasan Paşa, gerekse oğlu Ahmed Paşa liyakatli ve becerikli kişilerdi, Osmanlılara yakınmalarını gerektirecek bir durum oluşturmadılar. Ahmed Paşa, bir varis bırakmadan ölünce, emrindeki memluklar iktidarı ele geçirdiler ve kendilerinden öncekiler gibi başarılı yöneticiler oldular. Bu memluklar içinde 1780'den 1802'ye kadar bölgeyi yönetmiş olan Büyük Süleyman en önemlisidir; Bağdat, Musul ve Basra paşalıklarını birleştirmiş, bu üç ilde barış ve refah sağlamıştır.

Buna benzer hanedan kurma eğilimleri, Irak'ın diğer illerinde de görülmüştür. Musul'da Calili (Celili) ailesi, Basra'da Afrasiyabi ailesi egemendi; bu durum her iki il Bağdat'la birleştirilinceye kadar sürmüştür. Dinsel ayrıcalıkları bulunan ailelerin ve yerel grupların yönetiminde bulunan diğer yörelerde aşiret önderlerinin egemenlikleri vardı. Güneyde bu egemenlik, "Muntafik" konfederasyonunun yöneticilerindeydi; bunlar Basra'ya tehdit oluşturuyorlardı, hatta bir defasında kenti işgal de etmişlerdi. Kuzeyde üstünlük, Kürt aşiretlerinin ittifakındaydı; bunlar bedevilerin saldırılarını önlemişler ve Dicle Irmağını sınır yapmışlardı. O sayede de bu yöre, gerek tarım gerekse kırsal alan olarak bedeviler yüzünden öteki Arap illerinin çektiği sıkıntılara pek uğramamıştı.

II. Mahmud, gerek Arabistan'da Vahhabileri, gerek Yunanlıları, gerekse Muhammed Ali'yi kontrolü altına alamadığı halde, Irak eyaletiyle başa çıkmıştır. 1831'de güney bölgesinde Memlukların hegemonyasını ve kuzeyde Kürtlerin egemenliğini yıkmayı başarmış, Irak'ı yeniden doğrudan doğruya Osmanlı kontrolü altına sokmuştur. Buna rağmen Osmanlı valileri, otoritenin şeyhlerin elinde bulunduğu güçlü aşiret örgütlenmesini kırmayı başaramadılar. Bu konuda Osmanlının sözünü geçirebilme olanağının ne kadar kısıtlı olduğu açıkça görüldü. Irak, Birinci Dünya Savaşına kadar, Doğu Hindistan Kumpanyasının bir temsilcisini 1798 yılında Bağdat'a göndermesini ve gemi taşımacılığı amacıyla bir filo kurmak üzere Lynch adlı bir İngiliz'in, 1861'de girişimde bulunmasını saymazsak, Avrupa'nın etki alanı dışında kalmıştır.

Mithat Paşanın vali olarak Irak'a gelişi ve 1869'dan 1872'ye kadar bu görevde kalışı, Irak'ın tarihinde bir dönüm noktasını oluşturur. Mithat Paşa, o zamanlar reformcu olarak iyi bir ün kazanmış bulunuyordu. Tuna ilinde valiyken yönetim düzeninde yaptığı değişiklik denemelerinde başarı kazanmıştı ve şimdi yeni atandığı görevinde de aynı şekilde başarıya ulaşacağını umuyordu. Irak eyaletini, sancaklara ve ilçelere böldü; bir yönetim meclisi oluşturdu ve bir de parasal sorunlarla uğraşacak bir genel meclis kurdurdu. Girişimleri içinde en önemlisi, 1858'de Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan toprak hukukunu Irak'a da getirmesidir. Bu yasayla kişilere toprak mülkiyeti hakkı sağlandı. Belirli bir harcın ödenmesi karşılığında kişiler toprak sahibi olabildiler ve edinmiş bulundukları bu mülklerini tapu dairesine kaydettirdiler. Göçebe Muntafık aşiretleri, vergi toplama işlerinde görevlilerin başını ağrıtıp durduklarından Mithat Paşa bunları, vergiden muaf tutulmaları ödünü karşılığında yerleşik düzene geçirmek istedi. Ne yazık ki reformları tam anlamıyla uygulanmadan Mithat Paşanın görevi sona erdi. Fakat yeni toprak yasası çok ciddi sonuçlara neden oldu; çünkü aşiretler için yabancı ve anlaşılmaz bir yasaydı, toprakları tüm aşiretin ortaklaşa mülkü sayan aşiret geleneğine de aykırıydı. Yeni düzene güvenmeyen ya da bu düzeni anlamayan birçok toprak sahibi, arazileri üzerinde hak kazanma işlemini yaptırmadı. Bu yüzden toprakları ekip biçen gerçek sahipleri bazı tüccarlar, arazi spekülatörleri ve nüfuzlu aşiret ağaları tarafından yerlerinden kovuldu, mülkiyet haklarını bu kimseler ele geçirdiler. Osmanlı egemenliğinin bu bölgesinde aşiret önderlerine hiçbir zaman tam anlamıyla boyun eğdirtilemedi. Bu yüzden 19. yüzyılın son yirmi yılında Osmanlı otoritesinin temsilcileri ile aşiretler arasındaki iktidar kavgası, anarşi ve kargaşa bir türlü sona ermedi. Muntafık aşiretler ittifakının en son ayaklanması bastırılıp önderleri sürgüne gönderilince, gerçi aşiretlerin iktida-

n azaldı; ama Osmanlılar ortaya çıkan iktidar boşluğunu otoriteleriyle dolduramadılar.

Avrupa'da bu bölgeye yönelik hiçbir ilgi bulunmadığından, Osmanlılar üzerinde Irak'ın yaşama koşullarında bir iyileştirmeye gidilmesi yolunda baskılar pek az oldu. İlkin İngiltere bu ülkeye ilgi gösterir gibi oldu; Irak'ı Hindistan'a gidecek alternatif bir kara yolu olarak görmüştü; fakat Süveyş Kanalının açılması bu görüşü gereksiz duruma düşürdü. Bununla birlikte 1861'de bir telgraf şebekesini kuranlar yine İngiliz mühendisleri oldu; telgraf hattı önce İstanbul'u Bağdat'a bağladı, sonra da İran ve Hindistan'a. 19. yüzyılın sonlarında Almanya, bir demiryolu yapımı için harekete geçti; ne var ki İngiltere bu girişimi veto etti. İngilizler bu projeyi, İran Körfezi bölgesini etkilemesi ihtimalinden dolayı sakıncalı bulmuşlar, Hindistan yolunun güvenliğini tehdit etmesinden korkmuşlardı. Fakat birkaç yıl sonra demiryolu projesi üzerinde uzlaşmaya varıldı. Gelgelelim ancak 80 mil kadar demiryolu döşenmişti ki Birinci Dünya Savaşı çıktı. Savaş ve petrol bulunması, İngiltere'nin Irak'a ilgisini yoğunlaştırmaya başlamasına yol açtı.

ç) Arap Yarımadası

Arap ülkelerinde en şiddetli huzursuzluğu yaratan hareket Arap Yarımadasında doğmuştur. Bunlar Vahhabilerdi. 1740'ta ortaya çıktılar ve dinde bir yenileşme mesajını yaymaya başlayıp daha sonraları da Sa'udi hanedanının iktidara geçmesine yardımcı oldular. Başlangıçta Vahhabilik, İslamiyetin ilk dört halife zamanındaki saflığına dönülmesini isteyen bir çeşit reform hareketiydi. Sünni Hambeli mezhebinin en aşırı katılıktaki bir şeklini yaymak istediler. Vahhabiler, zamanın tasavvufla ilgili bütün akımlarına karşı çıktılar, din alanında istedikleri değişiklikleri zorla uygulamaya kalkıştılar ve kendilerinden yana olmayan bütün Müslümanlarla savaştılar. Bu tutumları, bütün Sünnilerin onlara düşman olmasına yol açtı. Bildirilerini yaymaya Arabistan'ın Necd Yaylasında başladılar. Bildirdikleri, İslamın kutsal kitabının yasalarıydı ve bu yasalardan başka bir şey değildi. Yıldırım hızıyla gerçekleştirdikleri seferlerle birbiri ardından zaferler kazandılar; batıya, Hicaz'a ilerlediler, doğuda Irak'a girip 1802'de kutsal kent Kerbela'yı fethettiler. 1803/4'te Mekke ve Medine'yi alıp Suriye'yi bile tehdit eder hale geldiler. Osmanlı sultanının bu iki kutsal kentin fethini kabullenmesi olanaksızdı. Aksi halde saygınlığını yitirirdi. Ancak Vahhabilerle savaşmak için de kimse kılını kıpırdatmıyordu. Bu du-

rum, yeni ordusunu kurmasından sonra Muhammed Ali'nin görevi üstlenmesine kadar böylece sürüp gitti. Mısır ordusunun başlattığı sefer, 1818'de İbrahim Paşanın zaferiyle sonuçlandı. Her ne kadar Vahhabilerin başı Abdallah I. İbn Sa'ud tutsak olarak İstanbul'a gönderilip orda idam edildiyse de, hareket tümüyle sönmedi, aksine Necd Yaylasında yaşamaya devam etti. 1824 yılından itibaren de Sa'udi ailesinden Turki İbn Abdallah yönetiminde yeniden siyasal önem kazandı ve bu önem Abdallah'ın 1834'te öldürülmesine kadar sürdü. Onun ölümünden sonra oğlu Faysal yönetimi üstlendi ve Osmanlıları zorlayarak bir süre sonra kendisini Necd hükümdarı olarak tanımalarını sağladı. Mısır birliklerinin bölgeyi boşaltmasından sonra iktidarını daha sağlamlaştırdı. Faysal, İbrahim Paşanın yerle bir ettiği eski başkenti Dir'iyya yerine Riyad'ı devletinin başkenti yaptı. Türki İbn Abdallah, on bir yıl süreyle Arabistan Yarımadasının merkez ve hatta doğu illerini kontrolü altında tutmayı başarırken, Vahhabilere her bakımdan karşı olan Hicaz Türkler tarafından yönetilmişti. Turki'nin halefi Faysal zamanında Mısırlılar Necd'i geri almışlarsa da, M. Ali batılı devletlerin baskısıyla kurmak istediği imparatorluktan vazgeçmek zorunda kalmıştı. 1843'te Faysal, buraya geri döndü ve istikrarlı bir yönetim kurmayı başardı. Bu dönem çeyrek yüzyıl sürdü ve Faysal'ın ölümüyle 1865'te sona erdi.

Arabistan Yarımadasının diğer bir ünlü bedevi ailesi, Banu Raşid, ilkin Vahhabilerle ittifak yapmıştı. Zamanla bu iki hanedan arasında anlaşmazlık çıktı ve Abdurrahman İbn Faysal, Banu Raşid karşısında yenilgiye uğrayıp Kuveyt'e kaçmak zorunda kaldı. Oğlu Abdul'aziz de birlikte kaçmak zorunda kalmışsa da, dağlarda yaratmış oldukları krallıklarını yeniden elde etmek hayalini kurmaktan hiç vazgeçmemişti. Abdul'aziz, Ocak 1902'de, yirmi bir yaşındayken, ölümü hiçe sayan bir yürüyüşle çölü geçti ve Necd'de Vahhabi egemenliğini yeniden kurdu. Başarısının bir kısmını -kendisi tarafından kurulmuş- katı Vahhabi disiplini altında yaşayan ve olağanüstü çabuklukta hareket yeteneği bulunan savaş birliklerini oluşturan "ihvan" (kardeşlik) kolonilerine borçluydu. 1913'te Türklerden al-Hasa'yı aldı. Birinci Dünya Savaşı çıkınca, Mekke Şerifi Hüseyin'i yeni bir rakip olarak karşısında buldu. Eski hasmı Banu Raşid ise, bir zamanlar Vahhabilerin denetiminde bulunan toprakları hâlâ elinde tutuyordu. Abdul'aziz, buraları almayı 1921'de başardı.

Yarımadanın güneybatısındaki Yemen, bağımsızlığını her zaman korumayı bilmiştir. Gerçi burası Sultan Süleyman tarafından fethedilmişti; ne var ki Osmanlılar çok uzakta bulunuşundan dolayı bölgede ancak çok sınırlı bir denetim kurabilmişler, egemenlikleri kentlerden öteye geçmemişti. Daha sonraları M. Ali'nin bölgeyi işgal girişimi de

pek başarılı geçmemişti. 1849'da bir Osmanlı valisi atanmışsa da, gerek bu vali gerekse ondan sonra aynı görevi üstlenenler hep çıkan isyanları bastırmakla uğraşmışlardır. Bu yüzden de Yemen, tarafsız ve içine kapanık bir bölge olmasını sürdürmüştü.

Yemen'e egemen bulunan Zaidi imamları, kendilerinin Ali İbn Abi Talib'in torunu olup Irak'ta Kufa kentinde Emevilerle yapılan sokak çarpışmasında öldürülmüş bulunan Zaid İbn Ali'nin soyundan geldiklerini söylemekteydiler. Yemen'in yerli halkı bu bakımdan Şi'a'nın ılımlı bir grubundandı.

20. yüzyılın ilk yarısında İmam Yahya Mahmud al-Mutevekkil, Zaidi hanedanının başıydı. Ülkeyi Ortaçağ yöntemleriyle yönetiyordu; fakat 1947'de Arap Devletleri Birliğine girdi ve Birleşmiş Milletler'e de üye oldu. Ertesi yıl yapılan bir hükümet darbesinde bakanlarından biri tarafından öldürüldü. Büyük oğlu Seyf al-İslam Ahmed tahtı kurtarmayı ve ihtilalcileri idam ettirmeyi başardı. 1955'te ise imamın kardeşi ona karşı bir darbe girişiminde bulunduysa da, hareketin başarıya ulaşmaması üzerine canından oldu. Mart 1958'de imam, ülkeyi modernleştirme girişiminde bulundu; Birleşik Arap Cumhuriyeti ile gevşek bir federasyon kurdu. Öldüğü zaman oğlu Muhammed Bedr'e karşı bir darbe yapıldı; ordusundaki subaylardan Abdullah as-Sallal, gerçekleştirdiği bu darbeden sonra ülkede cumhuriyet ilan etti. Böylece Yemen ikiye bölündü. Bir yanda Sa'udi Arabistan tarafından desteklenen imam yanlısı kralcılar, diğer yanda Mısır tarafından desteklenen cumhuriyetçiler. Bu iki taraf iki ayrı devlet kurup yıllarca birbirleriyle savaştılar. Ülkenin coğrafi yapısı gerilla savaşlarına çok elverişli olduğundan taraflardan hiçbiri kesin bir zafere ulaşamadı. (1971'deki bu durum 90'lı yıllara doğru iki Yemen devletinin birleştirilmesiyle sona ermiştir.)

Yarımadanın güney kesimi bugün Oman ve Aden (Hadramut) adıyla tanınır, burda bir dizi şeyhlik vardır. Osmanlılar bu bölgede planlarını gerçekleştiremediler. Oman'ın başkenti Maskat, 1508 ve 1688 yılları arasında Portekizlilerce işgal edildi; daha sonra da İngiliz etkisi altına girdi. İngiliz hükümeti, Oman sultanıyla bir dizi antlaşma yaparak bölgenin başka devletlerin etki alanına girmesini önledi. İngilizler 1839'da Aden limanını almayı başarınca, Hindistan yolu üzerinde bulunan bütün güney bölgesi de İngiliz nüfuzu altına girdi. Oman ile Aden arasındaki yerler, Aden himaye bölgesine dönüştü. Bu bölgede 1959'da Güney Arabistan Federasyonu kuruldu.

Arap Yarımadasının doğu kıyıları, petrol yataklarının keşfinden sonra, bugün dünyanın en zengin yerlerinden sayılmaktadır. Sabbah ailesince yönetilen küçük bir şeyhlik olan Kuveyt, 1756'dan itibaren Türkiye'nin vasali olmuş, 1899'da ise İngiliz himayesine girmişti.

1961'de bağımsız oldu. Eskiden inci avcılığı ve korsanlıkla geçinen Bahreyn, İngilizlerle yaptığı anlaşma gereği korsanlığı bırakma sözü vermişti. Bugün ise büyük çapta petrol zenginliğine sahip bir ülkedir. Petrol, ilk kez 1932'de Bahreyn'de keşfedildi; bunu 1938'de Sa'udi Arabistan ve Kuveyt, 1939'da Katar petrol yataklarının keşifleri izledi. Kuveyt'in tek başına petrol rezervi, Amerika Birleşik Devletleri'nin petrol rezervinden fazladır; bu nedenle petrolce dünyanın en zengin ülkesi sayılmaktadır. Bahreyn ve Katar'ın petrol yataklarının yirmi beş yılda tükeneceği kabul ediliyor. Milyarlarla ifade edilen petrol gelirleri, deve çağını yaşayan bu bölgeyi bir jet çağı ülkesi haline getirmiştir. Yaşayış tarzlarını İslamiyet öncesi zamanlardan bu yana ancak çok önemsiz oranda değiştirmiş göçebe Arapların yurdu olan bir bölgede, refah devleti çizgileriyle bir süper-zengin toplum doğmuştur. Bu yörenin karşı karşıya bulunduğu sorunlar, düşünülebilecek olanlardan çok daha büyük çaptadır. Bu ülkelere, tıpkı bir yüzyıl önce Hidiv İsmail'le birlikte üşüşmüş bulunan kimselerin tutumuna benzer tutumla gelmiş maceracıların açgözlülüğü küçümsenemeyecek kötülüklere yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen petrol bereketi, nüfusu az bu toplumların her katında etkisini göstermektedir. Bu etki yüksek bir yaşama standardı yaratmış ve örneğin Kuveyt'i kişi başına düşen gelir bakımından dünyanın birinci ülkesi yapmıştır.

d) Sudan

Sudan (bilad as-sudan, Siyahların Ülkesi), James Bruce ve Johann Ludwig Burckhardt gibi kâşiflerin verdikleri bilgilere rağmen, 19. yüzyıla kadar az araştırılmış bir bölge olarak kalmıştır. Muhammed Ali'nin Dongol, Darfur ve Kordofan'ı fethetmesi (1820-1822) ülkeyi başka araştırıcılara ve misyonerlere açmıştır. İlk olarak Hidiv İsmail zamanında Samuel Baker'in keşif seferi finanse edildi. Bu seferle Nil'in kaynakları araştırıldı ve ekvator illeri Mısır devletine katıldı. Bölgeye gelen misyonerler, çok geçmeden köleliği kaldırma hareketini burda da hayata geçirdiler ve Hidiv İsmail, ilginç bir İngilizi, Çin'de ün kazanmış General Charles George Gordon'u Sudan genel valiliğine atadı; özellikle de ona kölelikle mücadele etmesi görevini verdi.

O zamana kadar Sudan bölgesi, serkeşlik yapan Mısırlılar için sürgün yeri olmuştu; dolayısıyla da yönetim çarkını döndüren bürokratların büyük kesimini bu çeşit kimseler oluşturuyordu. Bunların hepsi, birkaç istisna dışında, yiyici takımıydı, yardım paralarını aşırıyor ve insanları pervasızca sömürüyorlardı. Köle tacirleri -bunların

çoğu Avrupalı, Levanten, Mısırlı ve Sudanlıydı– vurucu gücü yüksek bir silahlı örgüte sahiptiler; bu örgüt orduyla başa çıkabilecek durumdaydı. General Gordon, bu örgütü çökertmeyi başardı; ama böylece aynı zamanda yerel otoritenin yerini tutan bir otoriteyi de yıkmış oldu. Sudan'ın yönetimi Gordon'un ehliyetli ellerinde kaldığı sürece ülke iyi yönetildi; fakat iş başına getirilişinden kısa süre sonra İsmail iktidardan uzaklaştırıldı (1879) ve Gordon da görevini bıraktı. Kendisinden sonra gelen valiler onun çapında kimseler değildi. Üstelik ayaklanmaları bastırmak ve devletin iflasını önlemek için uğraşıp duran merkezi hükümet de, Sudan'a ilişkin sorunlara fazla bir ilgi göstermiyordu. Bu durum Sudan'da bir iktidar boşluğu yarattığından, herhangi bir hareket için iktidarı ele geçirmek kolaylaşmıştı. O nedenle de bir adam ayaklanmasının zamanı geldiği kanısına vardı; Muhammed Ahmed adlı bu adam, giderek artan ölçüde sosyal-siyasal bir nitelik alan dinsel bir hareketin önderiydi.

Eskatoloji denilen, insanın ve dünyanın geleceğine ilişkin inançlar, Müslümanlar arasında da vardır. Bunlardan biri, halk arasında çok yaygın olan "Mehdi" inancıdır. (Mehdi, Allah tarafından kendisine yol gösterilmiş kişi demektir. Kıyamet gününden önce ortaya çıkacaktır. İmanı bozulmuş insanlığı yeniden İslama döndürecek, mutlak ve refahla dolu bir altın çağı başlatacaktır.)

Bir Mehdi'nin mutlaka çıkıp geleceğine olan inanç, bunalım zamanlarında ve İslam takvimine göre her yüzyılın sonunda genellikle hep yaygınlık kazanmıştır. Aynı durum Sudan'da da görüldü; Muhammed Ahmed, hicri 1298 yılında (1881 yılında) vaazlarına başladı, böylece beklenen Mehdi oldu. Muhammed Ahmed, çok sofu ve ömrünü riyazetle geçiren bir kimse olarak "Aba İnsel Münzevisi" adıyla tanındı; dindarlığı ve mistik bilgileriyle tüm Sudan'da ün saldı. İnancı, birçok insanı kendine çekti, bunlar müritleri olarak çevresinde toplandılar. Başlangıçta düşüncelerini sadece çok yakınlarına açmıştı; ama Temmuz 1881'de tüm halka kendisini Mehdi olarak tanımalarını bildirdi. Öğretisi, aşırı sofuluğa ve şeriatın kesinkes uygulanmasına dayanıyordu; dört Sünni mezhebin birleştirilmesiyle İslam inancının yenilenmesini istiyor, kutsal bilinen kişilere ve yerlere tapınmaya, her çeşit büyü ve sihire karşı çıkıyordu. Müslümanların başı ve peygamber soyundan biri olarak Sudan'a boyun eğdirmek, Mısır'ı ve Hicaz'ı fethetmek, sonra da Hazreti İsa'nın yeryüzüne ineceği Kudüs'e girmek görevleri için kendisinin seçildiği inancındaydı. İslamiyetin, Türklerin elinde bozulmuş, günahlarla dolu şekli, yerini, onun düşünceleri doğrultusunda yenilenecek bir İslamiyete bırakacaktır. Bu da, Mehdi'nin aslında siyasal iktidar istediğini göstermektedir. Ne var ki bu istek İslam inancıyla uyum içindedir; çünkü gerçek inanca sahip bir hükûm-

darın, adaletli bir toplum kurabileceğine inanılmaktadır. Bu nedenledir ki Mehdi, müritleriyle birlikte, kendi görüşüne göre doğru yoldan sapmış olan, onun bildirdiklerini ve önderliğini kabul etmeyen bütün Müslümanlara karşı "cihad" ilan etti.

Gerçi Mısırlı valiler, kendisine Mehdi diyen bir adamın ortaya çıktığını merkezi hükümete haber vermişlerdi; ama bu haberler pek önemsenmedi ve valilere sadece gereken önlemleri kendi başlarına almaları bildirildi. Mehdiye karşı Aba-İnsel'e gönderilen ilk silahlı birlik, ansızın bastıran bir sis yüzünden onu elinden kaçırdı. Bu olay, Mehdi ve müritleri tarafından mucize olarak nitelendirildi, Mehdi'nin yenilmezliğinin kanıtı sayıldı. Mısır makamlarının gaflet göstererek gücünü küçümsediği Mehdi, kazandığı her zaferle etrafına daha çok yandaş topladı ve silahlı birliklerini oluşturan dervişler, kendilerinden beklenenin çok üstünde başarılar elde ettiler. Dervişler savaşlara bilinen tarzda girmiyor, aksine pusu kurmak ve kendileri için önemli gördükleri yerleri kuşatma altına almak gibi yöntemlere başvuruyor, çoğu kez de garnizonları aç bırakmayı başarıp onları teslim olmaya zorluyorlardı. Mısırlılar, Urabi hükümetinin gönderdiği ve enerjik bir subayın komutasındaki bir birlik sayesinde Mehdi karşısında bazı üstünlükler elde ettiyse de, Mısır'ın İngilizlerce işgalinden sonra bu komutanın görevine son verildi. Bunun da sonucu, Sudan'ın ikinci büyük kenti al-Ubaid'in dervişlerin eline düşmesi oldu. Bu olay dahi Mısırlıların, Mehdi'nin silahlı gücünü küçümsemeyi sürdürmelerini engellemedi; oysa Mehdi'nin silahlı birlikleri birbiri ardından kentleri fethetmekte, bu kentlerin garnizonlarından yağmaladıkları silah ve cephane sayesinde savaş konusunda avantajlar sağlamaktaydılar.

İngiliz makamları Sudan'ın Mısır tarafından yeniden ele geçirilmesinden yana değildiler; ama yine de 1883 yılında bir istila ordusu hazırladılar. Ordunun başına da Hindistan ordusundan emekli General Hicks adlı bir subayı getirdiler. Bu ordu Sudan'a gönderildi. Girişim daha başlangıçtan başarısızlığa uğramaya mahkûmdu; çünkü bu ordunun ne parası vardı, ne eşgüdümlü bir komuta merkezi, ne de bölge hakkında derlenmiş yeterli istihbaratı. Üstelik birlikler hapishanelerden toplanmış insanlardan oluşan karmakarışık birer sürüden başka bir şey değildi; çünkü düzenli Mısır ordusu Urabi ayaklanmasının başarısızlığa uğramasından sonra darmadağınık olmuştu. General Hicks'in birlikleri tümüyle imha edildi ve Mehdi, Batı Sudan topraklarının tamamında denetimi ele geçirdi. 1884'te ise birlikleri Doğu Sudan'ı, Sınkat ve Tokar'ı işgal etti. Baring (Lord Cromer) yeni bir sefer düzenlenmesine karşı çıkıyordu; buna karşın General Gordon, İngiltere'de açılan bir basın kampanyası sonucu Sudan'a gönderildi; görevi, orda kalmış Mısır birliklerini ve personelini bölgeden çıkarmaktı. Gor-

don da Mehdi'nin gücünü küçümsedi; geri çekilmek ile ülkeyi yeniden fethetmek girişimleri arasında kararsız kaldı. Bu kararsızlığı, Mehdi'ye henüz katılmamış Sudanlıların da onun safına katılmalarına yol açtı. Bunlar ülkenin tümüyle yabancılardan arındırılmasını istemekteydiler. Gordon, acele takviye birlikleri istedi; fakat bu istek İngiliz hükümetince reddedildi. Gordon, Sudan'ın başkenti Hartum'da kuşatıldı ve Ocak 1885'te öldürüldü.

Hartum'un düşmesinden kısa bir süre sonra Mehdi, Mısır'ın istilasını sağlayacak planlar yapmaya başladı. Ne var ki ansızın ölümü, bu planların gerçekleştirilmesini önledi. Hareketin başına yardımcı "Halife Abdullahi" geçti. Onun egemenliği zamanında Mehdi'nin kurmuş olduğu teokratik düzen, sert bir laik hükümet şekline dönüştü. Abdullahi, Mehdi'nin karizmasından yoksun bulunmakla birlikte, çok güçlü bir kişiliğe sahipti. Bu sayede gösterdiği kararlılıkla ülkede acımasız ve ikircimsiz bir egemenlik kuruldu.

Bir süre İngilizler, ülkenin dervişlerin eline bırakılmasına ses çıkarmadılar; çünkü buranın fethedilmesini zorunlu görmüyorlardı. On yıllık bir egemenlik döneminden sonra Halife Abdullahi, Mısır'ın fethine ilişkin eski planı uygulamaya kalkıştı. Komutanlarından biri, Abdurrahman Vad an-Nacumi, Mısır'a karşı saldırıya geçti; fakat 1889'da Tuşki dolayında Mısır ordusu tarafından püskürtüldü. Bir başka komutan, Utman Dikna, Suakin (Savakin) kentini kuşattı; ne var ki Mısır garnizonu onu bozguna uğratacak ve Atbara Irmağına kadar geri çekilmeye zorlayacak derecede güçlüydü. 1893'te İtalyanların, İngilizlerin uygun görmesiyle, Kassala'yı işgal etmeleriyle durum değişti. Bu arada dervişler, Dinka aşiretiyle yaptıkları savaşta yenilgiye uğradılar; Fransız ve Belçika birlikleri de Güney Sudan'a girdiler. Bölge, uluslararası ilginin odak noktası olmuştu. İtalyanlar, Adova'da Habeşlerin karşısında yenilgiye uğrayıp çok güç duruma düşünce, müttefikleri İngilizlerden yardım isteğinde bulundular. İtalyanlar, dervişlerle Habeşlerin kuvvetlerini birleştirmeyi planladıklarını da öğrenmişlerdi. Onun için İngiliz hükümetinden hiç değilse bir oyalama harekâtıyla kendilerini desteklemelerini istediler. O zaman İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, Sudan'ın bir kısmının geri alınması için uygun vaktin geldiğini bildirdi. Bunun üzerine General Kitchener, Mısır ordusuyla Dongola seferini başlattı. Böylece hem Sudan'ı geri almak yolunda ilk adım atılmış, hem de Adova'daki İtalyanlara yardım edilmiş olacaktı. Sefer başarılı oldu; bu başarı, askerlerin iyi eğitim görmüş olması ve daha önceki girişimlerde başarısızlığa yol açmış hataların yapılmaması sayesinde kazanılmıştır.

Kitchener tarafından metotlu biçimde planlanmış bulunan Sudan seferi, bir ordunun ikmali ve taşınması konularında örnek gösterilir. Bölgeye ilkin demiryolu döşenmiş, ondan sonra birliklerin ileri yürü-

yüşü başlatılmıştır. Böylece ikmal merkezleriyle bağlantı hiç kopmamıştır. Kendinden önce bölgeye sefer düzenleyenlerin aksine Kitchener, çok iyi eğitim görmüş birliklere komuta ediyordu; hasımlarını da hep uygun gördüğü ve zafer kazanacağı kanısına vardığı bir yer bulduğu zaman meydan savaşına zorlamıştır. 1896 ve 1899 Kasımı arasında Halife Abdullahi bir çarpışmada vurulunca, dervişler, savaşı umutsuzca sürdürdüler.

1899'da İngiltere ile Mısır, bir antlaşma imzalayarak Sudan'ı ortaklaşa egemenlikleri altına aldılar. Antlaşma Cromer'in hukuksal düşüncelerine dayanıyordu, Sudan'ı kapitülasyonlar sistemi içine düşürmeyecek, dolayısıyla da Mısır gibi kötürümleştirmeyecek bir tarzda hazırlanmıştı. Sivil ve askeri bütün yetkilere sahip bir genel vali, hidivin tavsiyesi üzerine, İngiltere hükümeti tarafından atanacak ve ancak İngiltere'nin onayıyla görevinden alınabilecekti. Yönetimin giderlerini 1936'ya kadar Mısır hükümeti karşılayacaktı; oysa Mısır'ın birkaç yerde üslenmiş bazı birlikler ile alt kademeden birkaç memur dışında yönetimle pek ilişkisi yoktu. Buna karşılık Sudan bürokratlarının büyük kesimi, özellikle valiliğin elemanları hep büyük İngiliz üniversitelerini bitirmiş kişilerdi. 1924'ten ve Sir Lee Stack'ın öldürülmesinden sonra yönetim, Mısırlı personel için memuriyetleri iyice kısıtlayıp hükümet dairelerinden daha çok Sudanlıları çalıştırmaya başladı.

Mısır, artık işgalinde olmadığı halde, yine de Sudan'ı günün birinde yeniden denetimi altına alabileceği umudundan asla vazgeçmedi; böylece Sudan, Mısır ile İngiltere'nin bütün ilişkilerinde hep çözümlenmemiş bir sorun halinde kaldı. Mısır'ın Sudan'a olan ilgisi herşeyden önce Nil suyuna bağımlılığından ve suların kontrolünün Sudan'da bulunmasından, bu durumun da Mısır'da gittikçe artan nüfusun şimdiki ve gelecekteki ihtiyacını karşılayabilmek için zorunlu sulama projelerini tehlikeye düşürebileceği korkusundan kaynaklanıyordu. Kral Faruk, kendisine "Mısır ve Sudan Kralı" denmesi için bakanlarını teşvik ettiyse de, bu durum bir formaliteden öteye gitmedi; Sudanlılar, İngiliz otoritesinin yerine bir Mısır otoritesinin gelmesini uygun görmemişlerdi. İkinci Dünya Savaşıyla birlikte Sudan'ın kauçuk ve pamuk ürünlerine olan talebin artması, bir ekonomik gelişme programının yürütülmesine yol açtı. Bunun sonucu, birtakım ayaklanmaların patlak vermesi, bunun da bir milliyetçi harekete ortam hazırlaması ve Sudan'da siyasal partilerin kurulması oldu. Gerçi bazı politikacılar Mısır'la bir birlik oluşturulması için çalıştılar; fakat zamanla halkın çoğunluğunda tam bağımsızlık isteği ağır bastı. Bu isteklerine sonunda 1 Ocak 1956'da Sudan Cumhuriyeti'nin resmen kurulmasıyla kavuştular.

2) GÜNÜMÜZÜN SORUNLARI

a) Milliyetçi Hareketler

19. yüzyılda, Yakındoğu'da, sömürgeci egemenliğin içyüzü henüz anlaşılmamışkın, iki önemli hareket ortaya çıktı. Her ikisi de, farklı tarzlarda olmakla birlikte, milliyetçi duygunun dışavurumuydu. Birinci hareket, yabancı egemenliğinden kurtulmanın ve bağımsızlık elde etmenin zorunluluğunu vurguluyordu. İkincisi ise, batı dünyasının maddi ve manevi alanlarda yükselmesinin karşısında, İslamiyetin yeni bir yorumunun yapılarak canlandırılmasını istiyordu. Her iki hareket, 20. yüzyılın ortalarında yeni bir hareket halinde birleşti, Arap milliyetçiliğine dönüştü.

Müslümanların yaşadığı topraklar üzerinde batının sürekli büyüyen etkisini Cemal-ad-din Afgani temel sorun olarak görmüş ve onun düşünceleri İslam modernizmi için ileriye doğru bir atılım sağlamıştı. Batının bu ilerleyişinin, uzun vadede Müslüman "umma"yı (ümmeti, halkı, milleti) mahvedeceği korkusundan hareketle Afgani, batının neden güçlü, İslam devletlerinin neden güçsüz oldukları sorusunu yanıtlamayı denemişti. Bulduğu yanıt, batının teknolojik üstünlüğü ve Müslümanların dinsel bir yıkılış içinde bulunuşları oldu; bu yüzden de Müslümanlar dayanışmadan yoksun duruma düşmüşlerdi. İçine düştükleri bu yozlaşma halinden sıyrılabilmeleri için Müslümanların tek bir olanakları vardı. Bu da bir yandan batının teknolojisini alırken, bir yandan da İslamın altın çağındaki gerçek dine dönerek dinsel bir yenileşmeyi gerçekleştirmeleriydi. Afgani, gerçek İslamiyetin insanlarda etkinlik ve kendiliğinden hak alma iradesi sağlayacak bir "akıl dini" olduğu inancındaydı. Bu nedenle Müslümanlar, yeniden doğuşlarını kendi güçleriyle ve gerekirse zor kullanarak gerçekleştirmeliydiler. Afgani'nin en önemli tilmizi Şeyh Muhammed Abduh, insanları ihtilalci yapmayı değil de, onların akıllarını kullanma yolunda eğitilmesini, ataların görüşlerini eleştiri süzgecinden geçirmeden olduğu gibi kabul etmek yerine, daha çok kişisel "içtihad"ı uygulamayı, yani kendi başlarına düşünmeyi ve karar vermeyi öğrenmelerini istiyordu. Abduh, İslamiyeti batıl inanç eklentilerinden arındırabileceği ve Müslümanları ataları körü körüne taklit yüzünden uğradıkları kötürümlükten kurtarabileceği umudundaydı. Amaçlarından biri de, Arapçanın eski parlaklığı içinde yeniden canlandırılmasıydı; çünkü böyle bir araçları olmazsa insanlar, kendilerini dinlerine ulaştıracak gerçek yolu bulmayı umut edemezlerdi. Abduh, zamanın aydınlarının bir kısmını çevresinde topladı. İşte bu çevreden daha sonraki dönemlerin

ılımlı milliyetçileri çıkacaktır. Bunlardan kadına eşit haklar sağlanmasını savunmuş Kasım Amin; yurttaşlık erdemi ve liberal, anayasaya dayalı bir siyasal hayat için uğraşmış, aynı zamanda Arap nesrinin modern okulunu kurmuş Ahmed Lutfi as-Sayyid; Mısırlıları 1919 ihtilaline ve bağımsızlığa götürecek Sa'd Zaglul sayılabilir.

Daha sonraki Mısırlı kuşağında, İslamiyetin esasları, batı yöntemlerinin kabulü yoluyla dolaylı biçimde tartışma konusu yapıldı. 1925'te Ali Abdurrazık, hilafet üzerine bir kitap yayımladı. "İslamiyet ve Otoritenin Esasları" adlı bu eserde, peygamberin elçiliğinin bir devlet kurmayı amaçlamadığı, dolayısıyla Müslümanların her hükümet biçimini kabul edebileceği, bu bakımdan hilafetin bir İslam devletinin olası tek hükümet biçimi sayılması gibi bir yükümlülüğün bulunmadığı tezi ortaya atılıyordu. Taha Hüseyin, daha sonra edebiyatın büyük ustası olacak ve İkinci Dünya Savaşından sonra Vafd hükümetinde eğitim bakanlığı yapacak olan bu düşünür, 1926'da genç bir bilim adamıyken, İslamiyet öncesi şiir üzerine bir kitap yayımladı. "Fi'ş Şi'r al-Cahili" adlı bu eserde, cahiliye devri edebiyatının dayandığı belgelerin şüphe götürdüğünü belirtti. Bu iki eser, bir öfke fırtınasının esmesine neden oldu ve "ulema" tarafından lanetlendi; her iki yazarın da durumları sarsıldı. Bu kitaplara gösterilen tepki, din konularında tartışmanın nasıl duygusal bir şiddete yol açabileceğini ve dinsel reformu amaçlayan her çabanın nasıl güçlüklerle savaşmak zorunda kalacağını ortaya koymuştu. Abduh'un en önemli tilmizlerinden biri olan, Suriye asıllı Muhammed Raşid gibi bazıları, İslam'da reformu ilk İslamiyetin kökendeki saflığına döndürerek yürütmeyi denediler. Diğer bir İslamda reform hareketi, 1930 yıllarında Hasan al-Banna'nın öğretisiyle başladı. Bu adam kimsenin tanımadığı bir ilkokul öğretmeniydi; ama çok güçlü bir partiyi, "Müslüman Kardeşler" örgütünü kurdu ve bu örgütü büyük bir saygınlığa ulaştırdı. Parti siyasal hayatı etkilemeye başlayıp dinsel reformu zorbalık ve terörle uygulamaya kalkışınca, al-Banna öldürüldü; daha önce kendisi başbakanın ve polis müdürünün katledilmesini hazırlamakla suçlanmıştı. O dönemin hükümeti, Müslüman Kardeşler'i çökerttiyse de, örgüt yine de Mısır'ın siyasal hayatında önemli bir rol oynamasını sürdürdü; bu etkinlik 1965 yılında geniş kapsamlı bir hükümet darbesi planlamakla suçlanmalarına ve örgütün ileri gelenlerinin idamına kadar sürdü.

İslamda reform hareketi kuşkusuz önemli bir rol oynamakla birlikte, ne Mısır'da, ne Osmanlı İmparatorluğunun diğer eyaletlerinde geniş çaplı bir etki sağlamış, ne de milliyetçilik hareketinin güçlenmesine katkıda bulunabilmiştir. Osmanlı illerinde yaşayan Araplar, kökeninde Mısır milliyetçiliğinden esaslı farkları bulunan bir milliyetçiliği benimsemişlerdi. Mısırlılar, İngiliz egemenliğinden kurtulup bağım-

sız olmak için uğraşırken, bunlar kendi hükümdarlarına, Osmanlı sultanına karşı ayaklanmışlardı. Ülkelerinde Osmanlı egemenliği sona erip de yabancı devletlerin manda yönetimi kurulunca, o zaman da Arap milliyetçiliği bu işgalci devletlere, Suriye'de Fransa'ya, Irak'ta İngiltere'ye karşı bir harekete dönüştü.

1908'de Jön Türkler iktidara geçip Arap illerini yavaş yavaş "Türkleştirmeye" başlayınca, Arapların siyasal önderleri, varlıklarını sürdürme kaygısıyla, Arap illerinin adem-i merkeziyet sistemiyle özerkliğini elde etme çabasına giriştiler. Bu çabanın sonucu olarak "al-Ahd" ve "al-Fatat" gibi gizli derneklerin kurulduğunu görüyoruz. Bu örgütlerden bazısı tam bir bağımsızlık için çalışıyordu; "al-Lamarkaziyya" gibi bazıları ise, bir özerklik elde edip yine imparatorluğun içinde kalmayı amaçlıyordu. 1914-1918 savaş yılları, bir "crise de conscience - bilinç bunalımı"nı da beraberinde getirdi. Bazı Araplar da, imparatorluktan tam anlamıyla ayrılmayı ve başında bir Arap kralın bulunacağı -bu kral Mekke Şerifi Hüseyin olabilirdi- bir Arap devletinin kurulmasını istiyordu. Bir kısmının niyeti ise, Fransızların koruması altında bağımsız bir Lübnan cumhuriyetiydi. George Samne gibi bazıları da hiçbir başka Arap iliyle bağlantısı bulunmayacak, bağımsız bir Suriye devletinin kurulacağını sanıyordu.

Savaş yıllarında bazı ortaklar arasında bir dizi gizli anlaşmalar yapıldı. 1915/16'da Mekke Şerifi Hüseyin ile Mısır İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon, birbirlerine karşılıklı mektuplar verdiler. Bu mektuplarda Hüseyin, İngiltere'nin Arapların bağımsızlık isteğini desteklemesi karşılığında, Türklerle savaşta İngilizlerin safında yer almak ve İngilizlere her çeşit yardımı yapmak önerisinde bulunmaktaydı. Bu mektuplarda birtakım çetrefil ibarelere yer verilmişse de, yine de mektubun bütününden İngiltere'nin böylesi bir öneriye sempatiyle baktığı ve bağımsız bir Arap devletinin yaratılmasını desteklediği sonucu çıkarılabilmektedir. Bu sırada İngiltere hükümeti, savaş yıllarının ikinci gizli anlaşması için hazırlanmaktaydı; bu anlaşmalar Fransa ve Rusya'yla yapıldı. "Sykes-Picot Antlaşması" denilen gizli belge, "bağımsız bir Arap devletinin ya da bir Arap hükümdara bağlı olarak bir Arap devletleri konfederasyonunun" kurulmasını öngörüyordu. Ancak Fransa ve İngiltere, "Arap devletini onaylamakla.... kendilerince uygun görülecek doğrudan veya dolaylı denetim ve yönetim önlemlerini almak hakkına da" sahip oluyorlardı. Bunun hemen ardından İngiltere hükümeti, siyonist hareket karşısında Yahudilere bazı vaatlerde bulundu ve aşağıda ayrıntılı biçimde ele alınacak olan "1917 Balfour Bildirisi"ni yayımladı. Gerek Sykes-Picot Antlaşması, gerek Balfour Deklarasyonu, harfi harfine olmasa bile, genel havası bakımından Şerif Hüseyin ile McMahon'un birbirlerine verdikleri mektup-

larla çelişmekteydi. 7 Kasım 1918 tarihli Anglo-Fransız Açıklaması denilen başka bir bildiride, her iki devletin amacının "uzun zamandan beri Türklerin boyundurukları altında tuttukları halkları, tam ve kesin biçimde özgürlüklerine kavuşturmak, kendi halklarının serbest seçimiyle elde edecekleri yetkiye dayanarak milli hükümetlerini ve yönetimlerini kurmalarını sağlamak" olduğu vurgulanıyordu. Ne var ki bütün bunlar hiçbir şeyi değiştirmedi; savaş sona erince Arap ülkeleri manda bölgeleri olarak ilan edildi. Manda ise, daha önceleri kullanılan "nüfuz sahası" formülünün kibarca dolambaçlı biçimde ifade edilmesinden başka bir şey değildi.

Araplar, Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın önderliğinde, Arap bağımsızlığı konusunu Paris Barış Konferansına getirmek girişiminde bulundular; ama orda Başkan Wilson'dan başka kendilerini dinleyen çıkmadı. O da, söz konusu bölgelere halkın isteğini saptamak üzere bir komisyon gönderilmesi önerisinde bulundu. Batılı devletler, özellikle de Fransa, Suriye'ye yönelik sömürgeci niyetlerinin baltalanmasını istemediğinden "King-Crane Komisyonu"nun raporuna aldırış bile etmedi; ne komisyon raporuyla ilgilendi ne de Arap istekleriyle.

Faysal, Paris'ten hayal kırıklığına uğramış bir adam olarak Suriye'ye döndü. Buna rağmen Haziran 1919'da bir Suriye Milli Meclisi'ni toplantıya çağırdı. Bu meclis bir eylem planı hazırlamaya koyuldu. Bu plan öncelikle "Bereketli Hilal" denilen bölgenin bağımsızlığı isteğini içeriyor ve başında Faysal'ın bulunacağı meşruti bir krallığın kurulmasını öngörüyordu. İkinci ilke olarak da, Fransızların bölgeye ilişkin bütün isteklerini reddediyordu. Üçüncü olarak -batılı devletler manda bölgelerinde kalacak olurlarsa- mandater olarak Amerika Birleşik Devletleri'nin veya İngiltere'nin kabul edilmesini; fakat Fransa'nın mandasının hiçbir şekilde kabul edilmemesini karara bağlıyordu. Bu isteklerin hiçbiri gerçekleşmedi. Üstelik İngiliz ordusu bölgeden çekilerek General Henri Gouraud komutasındaki Fransız birliklerinin Lübnan'ı işgal etmelerine olanak sağladı.

Suriye Milli Meclisi, 1920 Şubatında bir defa daha toplandı. Lübnan ile Filistin'i de içine alan bağımsız Suriye isteğini bir defa daha yineledi. Bu devletin kralı Faysal olacak, Irak'la da çok yakın siyasal ve ekonomik bağlar kurulacaktı. Fransız birlikleri, Arap bildirisine aldırış etmedi ve iki ay sonra, nisan ayında, mandaterler belirlenince, Fransa manda bölgesi olarak Suriye ve Lübnan'ı aldı. İngiltere, Filistin, Ürdün ve Irak'ın mandateri oldu. General Gouraud, 14 Temmuzda Faysal'a bir ültimatom verdi; on gün sonra da Fransız birlikleri Şam'a girdi ve Faysal ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.

Manda düzeni, Araplar arasında doğal olarak büyük bir üzüntü yarattı. Üstelik Arap ülkeleri içinde en az gelişmiş olanı Hicaz, tam

bağımsızlık elde ederken, çok daha gelişmiş Arap ülkeleri vesayet altına alınma durumuna düşmüşlerdi; bu vesayetin de aslında tam bir işgalden pek farkı yoktu ve zaman bakımından da hiçbir sınırlama saptanmış değildi. Fransa'nın ise Suriyelilerin milliyetçi isteklerini herhangi bir şekilde hesaba katmaya niyeti yoktu. Bu bölgedeki politikası, Kuzey Afrika'da işgalinde bulunan topraklardan gözünü ayırmamaktı, dolayısıyla İngiltere'ye yönelik her çeşit yakınlığa set çekmeye özenle dikkat ediyordu. Fransa, Suriye milliyetçiliğine fazlaca yakınlık gösterecek olursa, ortada işleyen bir yönetim çarkı bulunmadığı, halk homojen olmadığı, kendi kendini yönetme konusunda bir birikimi bulunmadığı ve yönetilmesinde hep güçlüklerle karşılaşıldığı için çok zor bir görev yükleneceğinin bilincindeydi.

1925'te Hauran'da Dürzilerin yürüttüğü ve genel valiye yönelik ciddi bir isyan patlak verdi. Bu isyan, genel bir ayaklanmanın ateşleyicisi oldu. Ayaklanma sırasında Şam kenti Fransız uçaklarınca iki defa bombalandı. İsyan ancak ertesi yıl kesinlikle bastırılabildi ve iki yıl sonra da anayasa hazırlayacak bir kurucu meclis toplantıya çağrıldı. Fransa, kendi çıkarlarını garanti etmeyen hiçbir anayasayı kabul etmeyeceği için meclisi dağıttı ve kendisi değişik bir anayasa çıkardı. 1932'de çoğunluğunu milliyetçilerin oluşturduğu bir parlamento kuruldu ve Irak'a bağımsızlık veren 1930 tarihli İngiltere-Irak antlaşmasının büyük etkisiyle Fransa da anlaşma görüşmelerine razı oldu. Ne var ki öne sürülen anlaşma koşulları Suriye için kabul edilebilir nitelikte değildi; çünkü özellikle Dürziler ve Alevilerin oturduğu yöreler anlaşma kapsamı dışında bırakılıyordu. Fransa onlara kendi egemenliği altında bölgesel özerklik vermeyi planlamıştı. 1936'da Leon Blum başkanlığındaki Fransız Halk Cephesi hükümeti, Suriye milliyetçilerinin kabul edebileceği bir tutum izleyince, bir anlaşma hazırlandı; bu anlaşma tartışmalı bölgeleri de kapsamına almıştı. Gelgelelim anlaşma parlamentoda onaylanmadan Fransız hükümeti düştü. Bundan sonraki anlaşma girişimleri, Suriye'deki Fransız görevlilerce hasır altı edildi. Bunlar Paris'in görüşlerini onaylamayan eski generaller ve sömürge memurlarıydı; bu nedenle işgalin sona ermesini engellemek için ne mümkünse hepsini yaptılar. İskenderun sancağı, bölgeyi yaklaşmakta olan bir Avrupa savaşından uzak tutmak için Türkiye Cumhuriyeti'ne verilince, Suriyeliler ile Fransızlar arasındaki gerilim öylesine şiddetlendi ki Fransız yüksek komiseri anayasayı yürürlükten kaldırdı, Alevi bölgesini yeniden özerk kılıp hükümetin doğrudan kontrolünü üstlendi. Böylece anayasal düzen, İkinci Dünya Savaşının arifesinde son buldu.

Suriye'deki Fransız Yüksek Komiseri Gabriel Puaux, (Almanlarla işbirliği yapan) Vichy hükümetinden yana olduğundan, İngiliz ve

24 Temmuz 1923 Lozan Barışı'ndan Sonra Yakındoğu
(Haritadaki yer adları ve yan taraflarındaki notlar, Türkçe olarak sayfa 244-245'te gösterilmiştir.)

Fransız birlikleri General Georges Catroux komutasında Suriye ile Lübnan'ı işgal ettiler ve 1941'de de bu ülkelerin bağımsızlığını ilan ettiler. Aslında kimse bu bağımsızlık ilanlarının gerçekleşebileceği kanısında değildi. Birinci Dünya Savaşında da buna benzer sözler verilmiş, sonra hiçbiri tutulmamıştı. Bu sefer de verilen sözün tutulmayacağı kaygısıyla Fransız askerleriyle sanki gerçekten bağımsız olmuşlar gibi davranmaya başlamış bulunan Suriyeliler arasında silahlı çatışmalar çıktı, bir huzursuzluk ortamı oluştu. Anayasa ancak 1943 Ağustosunda yeniden yürürlüğe konuldu. Suriye, 12 Nisan 1945'te resmen Birleşmiş Milletlere katıldığı halde, Fransız birlikleri, o da İngiltere'nin yoğun baskısı sonucu, ancak 1946 Nisanında ülkeyi terkettiler.

Lübnan manda bölgesinin tarihi, Suriye'ye oranla daha sakin bir gelişme göstermiştir. Sahil kentleri ile Bika'a Vadisinin katılmasıyla 1926'da "Büyük Lübnan" oluşturulmuş ve bu sınırlar günümüze kadar değişmeden kalmıştır. Manda rejimi sırasında, özellikle Beyrut'ta göze çarpan bir ekonomik ilerleme dönemi yaşandı. 1926'da Lübnan Cumhuriyeti kuruldu ve yapılan seçimle bir meclis oluşturulup parlamenter düzeni öngören bir anayasa hazırlandı. Bu anayasa pek az değişikliklerle günümüze kadar yürürlükte kaldı. 1936'da Lübnan da Fransız makamlarıyla bir anlaşma imzalamış; fakat bu anlaşma da Fransa parlamentosunca onaylanamamıştı. İkinci Dünya Savaşı çıkınca Lübnan'da da, Suriye'de olduğu gibi, savaş hukuku uygulandı. Bu dönemde pek az şey yapılabildi.

Müttefik kuvvetlerce işgalinden sonra General Catroux tarafından yapılan bağımsızlık ilanını Lübnan da ciddiye aldı. Ne var ki Bişara al-Huri 1943'te meclis tarafından başkan seçilince, Hür Fransa yetkilileri onu da, kurduğu kabinenin bakanlarını da tutukladılar. Sokaklarda çarpışmalar başladı; günlerce süren grevler ve gösteri yürüyüşleri yapıldı. Bu baskı karşısında Fransa, sonunda yumuşamak zorunda kalarak tutukladığı politikacıları görevlerine iade etti. Suriye'yle birlikte Lübnan da Birleşmiş Milletler'e girdi ve Arap Birliğinde de yer aldı. 31 Aralık 1946'da son Fransız birliği ülkeyi terk etti.

Başlangıçta zor kullanılmış olmakla birlikte manda dönemi Irak'ta, Suriye ve Lübnan'dakinden daha mutlu geçmiştir. Milliyetçi elemanlar bağımsızlık ülküsünü aşılamak yolunda yapılabilecek her şeyi yaptıkları için, 1920 Temmuzunda İngiliz manda yönetimi ilan edilince ülke çapında bir ayaklanma patlak verdi. Bu ayaklanma her iki tarafın da büyük kayıplar vermesi pahasına bastırılabildi. Irak'ta İngiliz egemenliğinin kurulması böyle kanlı oldu. Bir devlet konseyi oluşturulmuştu; ama devlet başkanı sorunu çözümsüz kalmıştı. Faysal'ın Arap bağımsızlığı yolunda uğradığı hayal kırıklığını gidermek

için, o zamanın İngiltere sömürgeler bakanı Churchill'in Kahire'de toplanmasını sağladığı bir konferans onu 11 Haziran 1921'de Irak krallığına atadı.

Faysal, ılımlı ve anlayışlı kişiliğiyle bu kararı vermiş olanları haklı çıkardı. On bir yıl ülkenin başında kaldı ve Irak'ı tam bağımsızlığa kavuşturdu. Anayasa hazırlayan kurucu meclis, Mart 1924'te Irak'ı, hanedana dayalı monarşiyle yönetilen bağımsız bir devlet olarak ilan etti ve 1930'da Irak ile İngiltere arasında bir anlaşma imzalandı. İngilizlere özellikle ekonomik ve mali alanda sağlanan ayrıcalıklara karşılık Irak, 1932'de "Halklar Birliği'ne - Cemiyet-i Akvam'a" alınan ilk Arap ülkesi oldu. Irak eskiden en büyük hurma üreticisiydi; petrolün bulunması, çok geçmeden onu bu alanda en zengin ülkelerden biri yaptı. Ancak bir süre sonra İran Körfezindeki şeyhlikler petrol zenginliği bakımından Irak'ı geçtiler. 1925'te ilk petrol imtiyazı bir İngiliz şirketine verildi; daha sonra Irak Petroleum Company adıyla ün kazanacak olan bu şirket, petrol alanlarının olağanüstü zenginlikte olduğunu saptadı. Irak devlet gelirinin yüzde ellisi petrol sektöründen geliyordu. Bu da hükümete bir gelişme programı başlatması olanağını verdi. Buna rağmen Irak, İngiltere'den daha başka askeri ve mali yardımlar almaktaydı. İngiltere'ye bu bağımlılık, milliyetçi çevreler için bir hoşnutsuzluk ve gerilim kaynağı oldu. Hele Filistin sorunu belirginlik kazanmaya başlayıp da İngiltere'nin siyonist hareketi koruduğu anlaşılınca, Iraklıların İngiliz düşmanlığı büyüdü. İkinci Dünya Savaşının çıkmasıyla İngiliz etkisi hızla azaldı ve yapılan bir hükümet darbesi, Alman yanlısı Raşid Ali al-Caylani hükümetini iktidara getirdi. Irak, İngiltere'nin askeri başarısı açısından sonucu belirleyici önemde olduğundan, kısa süre sonra yeniden işgal edildi ve Raşid Ali yandaşlarıyla birlikte sürgüne gönderildi. İki yıl sonra da Irak, Mihver devletlerine savaş ilan etti ve 1945'te Birleşmiş Milletler Bildirisini imzaladı. Geçen zaman içinde Irak'ta petrol alanları çoğalmış, 1932 ve 1938'de iki petrol şirketine daha sondaj hakkı verilmişti. Hayfa limanına giden petrol nakil borusu, Filistin Savaşı yüzünden kullanılmaz olduğundan Kerkük'ten Trablusşam'a yeni bir petrol nakil hattı döşenmiştir. Bir gelişim bakanlığı kurulmuş ve uygulanan büyük kalkınma projelerinin yaklaşık dörtte üçü petrol geliriyle karşılanmıştır.

Hicaz'da yeni Kral Hüseyin, çok geçmeden birtakım güçlüklerle yüzyüze geldi. Her ne kadar kendisini Arapların kralı diye ilan etmişse de, Avrupa devletleri ona sadece Hicaz krallığını uygun görmüşlerdi. Arap Yarımadasının geri kalan kesiminde, Necd Hükümdarı Vahhabilerden Abdulaziz al-Sa'ud tehlikeli bir rakip haline gelmişti. Güneyde ise Zaidilerin imamı Yahya, Yemen'e egemendi ve Maskat ile Oman gibi küçük devletlerde başka hükümdarlar vardı.

Şerif Hüseyin, 1908'den beri Mekke emiriydi; ama hayatının büyük bir kısmını çok saygı gösterilen bir konuk olarak İstanbul'da geçirmişti. Savaş sona erince, peygamberin soyundan gelmiş olmasının halifelik arzusunu gerçekleştirmeye yeteceğini sandı. Bu da İbn Sa'ud'a, Hüseyin'e mülhidlik suçlamasıyla saldırmak olanağını verdi. Hüseyin, hükümetinin türlü yolsuzluğu ve beceriksizliği yüzünden hayli düşman kazanmıştı; sürekli yakınıp durmasından dolayı da İngilizlerin desteğini kaybetmişti. O yüzden 1924'te, İbn Sa'ud'un kuvvetleri karşısında tahttan çekilmek zorunda kaldı. Yerine geçen Ali de ertesi yıl çekildi; böylece Abdulaziz al-Sa'ud'un Hicaz ve Necd'in kralı olması için yol açıldı. 1932'de devletin adı "Sa'udi Arap Krallığı"na dönüştürüldü.

İbn Sa'ud'un hükümeti otokratik ve geleneksel ataerkil tarzdaydı. Bedevilerin ayaklanmaları acımasızca bastırıldı ve bu göçebeleri yerleşik düzene geçirerek kontrol altına alma uygulamasına geçildi. Ülke fakirdi; ekonomisi önemli ölçüde Hac ziyaretlerine ve ticarete dayanıyordu. En önde gelen gelir kaynağı, yani Hac ziyaretlerinden sağlanan gelir, kralın katı Vahhabi inançları yüzünden yıllar boyunca kesilmişti. Daha sonraları öteki Müslüman hükümdarlarla dostane ilişkiler kuruldu; Hac ziyaretlerinin yapılmasına da ancak o zaman yeniden izin verildi. 1933'te az miktarda petrol bulundu; 1939'da zengin petrol yataklarıyla karşılaşıldı. Ama bu gelir kaynağından tam anlamıyla yararlanılması, ancak İkinci Dünya Savaşından sonra oldu. Bu da yoksul bir bedevi devletini, Yakındoğu'nun en zengin ülkelerinden biri yaptı.

Faysal, Fransızların Suriye'ye saldırması yüzünden tahtını kaybedince, küçük kardeşi Abdullah kuzeybatıya doğru ilerleyip Fransızlara bir misilleme darbesi indirmeye karar verdi. Bu çılgınca girişimi önlemek ve Haşimiler hanedanını yatıştırmak için İngiliz hükümeti, 1920'de Abdullah'ı yeni oluşturulan bir devletin, Ürdün'ün emiri yaptı. 1946'da Abdullah, İngiltere'yle bir anlaşma imzaladı; bu anlaşmayla kendisinin bağımsız bir ülkenin kralı olduğu onaylanıyordu. Ne var ki bu krallık, ancak İngiliz parası ve askeri yardımıyla yaşayabilecekti. Bu desteğine karşılık İngiltere askeri üsler elde etti ve bir İngiliz, General Sir John Bagot Glubb, "Arap Lejyonu" adı verilen Ürdün ordusunun komutanı olarak ülkede kaldı. 1948 Filistin Savaşında Arap Lejyonu savaş gücünü kanıtlayarak bazı bölgeleri işgal etmeyi başardı. Kral Abdullah, bu bölgeleri hemen ilhak ederek öteki Arap devletlerinde büyük öfke dalgaları kabarttı ve toprağı büyümüş ülkesini de "Ürdün Krallığı" diye adlandırdı. Yeni kazanılmış topraklarda yarım milyona yakın Filistin mültecisi yaşıyordu; yani Ürdün şimdi halkının yarısı bedevi, yarısı Filistinli bir ülke olmuştu. Haşimi tahtının esas

dayanağı Arap Lejyonunu oluşturanlar bedevilerdi; muhalefete ise daha gelişmiş durumdaki Filistinliler arasında rastlanıyordu. Kral Abdullah'ın İsrail'le ayrı bir anlaşma yapmayı planladığı dedikodusu yayılınca, kral 1951'de öldürüldü. Oğlu Talal ise, oğlu lehine tahttan feragat etti; böylece şimdiki Kral Hüseyin tahta geçti.

Mısır'ın kaderi, Osmanlı İmparatorluğunun öteki Arap illerinden büyük ölçüde farklılık gösterir. İngiltere bu ülkede bir himaye rejimi kurduğunu 1915'te açıklayınca, Mısır'ın üst-otorite saydığı Osmanlı sultanıyla hukuksal bağı kesilmiş oldu. Öyleki Mısırlılar ülkelerini potansiyel bir bağımsız devlet olarak görmeye başladılar. Başkan Wilson'un açıklamaları da bu beklentiyi güçlendirdi ve 13 Kasım 1918'de, Mısır parlamentosunun başkan yardımcısı Sa'd Zaglul başkanlığında bir heyet (Arapça vafd), İngiliz yüksek komiserine başvurarak Mısır isteklerinin Paris Barış Konferansına sunulması için izin dileğinde bulundu. Daha sonra Mısır'ın en önemli siyasal partisinin çekirdeğini oluşturacak "vafd"ın isteği reddedildi. Vafd, kısa sürede büyük çapta güçlendi ve üyeleri arasına nüfuz sahibi çok sayıda Mısırlı katıldı. Vafd Partisi, İngilizlerin karşı çıkmasından yılmadı, aksine kampanyasını daha da yoğunlaştırdı. Halkın ilgisini ve hareketin yandaş miktarını küçümseyen İngiliz makamları, Zaglul ile dostlarından birkaçını tutuklayıp Malta Adasına göndererek partinin etkinliğine son verebileceklerini sandılar. Bu olay, Mısır'da genel bir ayaklanmaya yol açtı. Ayaklanma güzel hazırlanmıştı, Vafd Partisi sadece o günkü Mısır hükümetiyle birlikte çalışmakla yetinmemiş, ayrıca kırsal kesimin fellahlarını da harekete geçirmişti. İngiliz makamları sonunda Zaglul ile arkadaşlarını serbest bırakmak ve bunların Paris'e gitmelerine izin vermek zorunda kaldılar (1919). Ne var ki Paris'e gidenler, orda kendilerini dinleyecek kimse bulamadılar. Aralık 1919'da İngiltere hükümeti Lord Milner'i, durumu yerinde incelemek üzere Mısır'a göndermeye karar verdi. Bu Milner, Mısır'da geniş kapsamlı bir boykotla karşılaşınca, Zaglul ile partisinin İngiltere için görüşme yapılabilecek gerçekten tek muhatap olduğu kanısına vardı ve hükümetine Mısır'a bağımsızlık verilmesini tavsiye etti. İngiltere ile Vafd Partisi, bir anlaşma üzerinde görüş birliğine varamayınca, İngiltere 1922'de tek yanlı olarak Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti ve Hidiv Fuad, Mısır kralı oldu. Ertesi yıl krala bakanları atamak ve parlamentoyu kapatmak yetkilerini veren bir anayasa hazırlandı. Bu anayasa, Mısır'ın sonraki otuz yıl boyunca, iç durumu için karakteristik özelliği olacak olan istikrarsızlığının temel nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Tek yanlı bağımsızlık ilanı öylesine çok kısıtlamayı içeriyordu ki, bağımsızlığı gerçekten geçersiz kılıyordu. İş başına gelen bir dizi Mısır hükümetinin, İngiltere'yle görüşmeler yoluyla bir anlaşmaya varmak

için yaptığı girişimler hep başarısızlıkla sonuçlandı. Bu görüşmelerde Mısır'ın tam bağımsızlığını ve bütün siyasal partilerin yasallığını İngiltere'ye kabul ettirmek amaçlanmıştı. Bu amaca ulaşılmamasında bir başka neden de, o sırada milliyetçi cephede bölünmeler meydana gelmesidir. Bu bakımdan bir İngiltere-Mısır anlaşmasının imzalanmasını, ancak 1936 yılında, bir koalisyon hükümeti başarabilmiştir. Bu anlaşmanın gerçekleşmesi, İtalyanların Habeşistan'a saldırması gibi uluslararası olayların oluşturduğu siyasal baskı ortamı sayesindedir. Mısır, "Halklar Birliği'ne - Cemiyet-i Akvam'a" girdi ve nefret edilen kapitülasyonlar sistemi kaldırıldı; öyleki artık Mısır yasaları sadece kendi yurttaşlarına değil, yabancı devletlerin yurttaşlarına da uygulanabiliyordu.

Gelgelelim yapılan anlaşmanın, İngiltere'ye Mısır üzerinde bir kontrol hakkı tanıdığı için, sakıncaları da vardı. İngiliz birlikleri Mısır toprağında üslendiklerinden, özellikle kanal bölgesinde yer aldıklarından İngilizler, Mısır politikasına karışmak olanağına sahiptiler. İngiliz hükümetinin temsilcileri bazen bir siyasal partiyle, bazen başka bir partiyle ittifaklar kuruyor, böylece Mısır siyasal hayatındaki karmakarışık durumu daha da karmaşıklaştırıyorlardı. Bu da yetmezmiş gibi İngilizler, Mısırlı politikacıları hatalarından dolayı şamar oğlanına döndürüp azarlayabiliyorlardı. İş başına gelen birçok hükümet, anlaşma koşullarında değişiklikler yapmak girişiminde bulundu, hatta durumu Birleşmiş Milletler'e götürdü; ne var ki bütün bunlardan hiçbir sonuç alınamadı. 1951'de bir Vafd hükümeti, halkın sevgisini kazanmak için anlaşmayı tek yanlı olarak geçersiz ilan etmeye kalkıştı. 1952'de krallık rejimini kaldırarak bir cumhuriyet kuran ihtilalden sonra İngiltere ve Mısır hükümetleri arasında görüşmeler başladı ve İngiliz birlikleri son neferine kadar Mısır toprağından çıktıktan sonra da 1954'te bir anlaşma imzalandı.

Sömürgeci devletlerle Yakındoğu ülkeleri arasında imzalanmış ve bu ülkelere bağımsızlığın yüzeysel görkemini bahşetmiş sürüyle anlaşmaya rağmen, iki dünya savaşı arasındaki zaman boyunca gerçek iktidar sahipleri Fransızlar ile İngilizler olmuştur. Bu bölgenin paraları ya Fransız Frankına ya da İngiliz Sterlingine bağımlı kalmıştır. Eğitim işlerinde yabancı danışmanlar sürekli gözetimlerini sürdürmüşler, Fransa mission civilisatrice örgütüyle etkili olmuş, İngiltere de British Council'i kurarak benzeri nitelikte etkili olmuştur. İngiltere ve Fransa, bu ülkelerin ihracat işiyle de geniş ölçüde bağlantılar kurmuştu. Bu arada petrol de büyük bir önem kazanmıştı. Otuzlu yıllarda başka devletler de bu bölgeye nüfuz etmeye başladı. 1933'te Amerika Birleşik Devletleri, Sa'udi Arabistan'da petrol imtiyazları elde etti; 1936'da İtalya, Habeşistan'a saldırdı. Almanya da bölgeye olan ilgisini tazeledi

ve 1938'de Mısır'ın ticaretinde İngiltere'den sonra ikinci sıraya yükseldiği gibi, milliyetçilerle de yakın ilişkiler kurdu. Mısır milliyetçileri ülkedeki durumu onaylamıyorlar ve İngilizleri Mısır'dan çıkıp gitmeye zorlamak için Almanya'dan bir kaldıraç gibi yararlanabileceklerine inanıyorlardı. Buna rağmen İngiltere, Mısır'ın tüm ekonomisini kontrol etmekteydi. Mısır milli bankası, İngilizlerin elindeydi ve Mısır polis örgütü başkanı bile bir İngilizdi. Şu ya da bu şekilde önemli bulunan bütün iç işlere İngiltere büyükelçisi karışıyordu. Bu elçilerden biri, Lord Lloyd, kişisel görüşünü art arda üç yıl savaş gemileri göndererek açıklamıştı. Bir başka elçi, Lord Killearn, 1942'de, kralın sarayını tanklarla kuşattırmış, böylece kralı tahtından indirmekle tehdit ederek işbaşındaki hükümeti değiştirmesini istemişti. Bu bakımdan Mısırlıların bütün başarısızlıklarının suçunu İngilizlere yüklemelerine şaşmamak gerekir. Kral, Vafd Partisi ve İngiliz temsilciler -daha sonraları büyükelçiler- arasındaki mücadele otuz yıl sürdü. Bu sırada öteki partiler, önemsiz sayılmayacak etkinliklerine rağmen, ancak ikinci dereceden bir rol oynadılar. Kurulan hükümetlerin hiçbiri güvensizlik oyuyla düşürülmüş değildir; ama hükümetlerin ortalama görev süreleri de on sekiz aydan fazla olmamıştır. Rüşvet ve dalavereli ticaret parlak bir çağ yaşamıştır. Bu ahlak çöküntüsü, ülke 1948'de bir savaşa girmemiş olsaydı, böylece sürüp gidecekti. Mısır, bu savaşa hazır değildi ve ordu arızalı silahlarla donatılmıştı. Filistin Savaşı bir katalizör etkisi yaptı; 1952'de kral, askeri bir darbeyle devrildi. Ertesi yıl Mısır'da cumhuriyet ilan edildi ve Muhammed Necib ilk başkan oldu; bir süre sonra da Camal Abd el-Nasser (Cemal Abdunnasır) tarafından görevine son verildi.

b) Filistin Anlaşmazlığı

Filistin sorunu 1917'de, zamanın İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'un "Yahudi halkı için milli bir yurt yaratılmasını hükümetinin iyi gözle gördüğünü" bildiren açıklamasını yapmasıyla doğmuştur. Bu açıklamada "Filistin'de bulunan Yahudiler dışındaki öteki toplumların yurttaşlığına ve dinine ilişkin haklarını zedeleyecek herhangi bir eylemde bulunmayacağı" da özellikle belirtiliyordu. Arap halkı, Balfour'un bildirisine karşı çıktı. (Daha önce, 19. yüzyılda, Filistin'e yapılmak istenen Yahudi göçüne de karşı çıkmışlardı.) Çünkü böyle bir göçle Yahudilerin Filistin'de çoğunluğu elde etmelerinden korkuyorlardı. O günlerde nüfus, 70 bin Yahudi ile 600 bin Araptan oluşmaktaydı. Arapların görüşüne göre İngiltere, üzerinde hiçbir hakkı bulun-

madığı bir bölge hakkında kararlar vermişti; çünkü Filistin, Osmanlı toprağıydı ve daha sonraki dönem için ise İngiltere'nin ancak bir mandater devlet sıfatıyla yetkisini kullanmaya hakkı olabilirdi. Ne var ki manda anlaşmasının 2. maddesi Yahudi halkına milli bir yurt kurulmasını öngörüyordu. İngiltere kendisini hem verdiği söz nedeniyle siyonistlere, hem de yükümlülükleri nedeniyle Araplara bağlı hissediyordu. Söz konusu açıklamada belirsiz bir ifade kullanıldığından, yorumu da, farklı zamanlarda ve farklı durumlarda farklı tarzda yapılabilirdi ve yapılıyordu da. İngiltere hükümeti, taraflardan hangisinin baskısını daha çok hissederse, yorumunu da buna göre yapmaktaydı. Bu konuda bir tarafta Churchill ve Lloyd George gibi devlet adamları yer almıştı; bunlar siyonistlere verilmiş olan söze daha fazla değer biçiyorlardı. Diğer tarafta yer alan politikacılar, Filistin halkının burayı yurt edinmiş bulunmasından kaynaklanan haklarına üstünlük tanınmasının daha uygun olacağı görüşündeydiler. Araplar, Yakındoğu'da İngilizler açısından önemli bütün bölgeleri ellerinde bulundurdukları için, onları kızdırmak cihetine gidilemiyordu. Hem Araplara hem Yahudilere hak vererek bir uzlaştırma politikası yürütülmek istendi. Bu da her iki tarafın İngilizlere düşman olması sonucunu verdi; ortaya çıkmış olan durumun bütün suçu da İngilizlere yüklendi. Çok geçmeden de her iki taraf arasında zorbaca hesaplaşmalar başgösterdi.

Balfour'un bildirisinden kısa bir zaman sonra, daha önceden örgütlenmiş bulunan siyonistler, Haim Weizmann başkanlığında "Jewish Agency for Palestine" adlı bir kurumu hayata geçirdiler. Jewish Agency, kurulacak bir hükümet için ilk basamak oldu. Bu örgüt para topladı, Yahudi göçmenlerin yerleşmelerini sağlamak için Filistin'de araziler satın aldı, İbraniceyi ülkenin dili yaptı, "Histadrut" adıyla sendikalar birliğini kurdu, çok geçmeden Yahudi işçilerin yüzde doksanı bu birliğe katıldı. Kısacası, Jewish Agency sadece ekonomik amaçlı değil, aynı zamanda siyasal amaçlı bir kurumdu. Siyonistler daha 1939'da "Haganah" adı verilen gizli askeri örgütlerini kurmuş bulunuyorlardı. Bir süre sonra da birkaç terör örgütü de kurdular; bu örgütlerden özellikle "Irgun Zewa'i Le'umi" ile "Sternbande" önem kazandı. Önde gelen siyonistlerin büyük bir kısmı, Arapların sorunlarına hemen hiç yakınlık ve anlayış göstermemiştir. Hareketin babalarından biri olan Theodor Herzl, günlüğünde Araplardan bir defa bile söz etmemiştir. Birçoğu da zor kullanılarak Araplara boyun eğdirilebileceği inancındaydı. Birçok Yahudi ise Arap muhalefetini İngilizlerin bir manevrası kabul ediyor ya da Yahudi düşmanlığının (antisemitizmin) bir çeşidi sayıyordu. Bir kısım Yahudi de, Araplarla Yahudilerin bir arada yaşayabileceği, milli nitelikte olmayan bir devletin kurulabileceği kanısındaydı.

Arap muhalefeti kötü yönlendiriliyordu; bu yüzden de etkisiz kalıyordu. Önde gelen iki Arap ailesi, kendi iç kavgalarına öyle derinlemesine dalmışlardı ki, ne yönetme işini üstlenebiliyor ne de etkileyici bir muhalefete girişebiliyorlardı. 1920'de ilk silahlı çatışmalar meydana geldi. Bu durumda zamanın İngiliz hükümeti, Filistin'e göçü sınırlamaya karar verdi. Hitler'in yükselmesi ve Yahudilere baskılar uygulanması, Avrupa'da yeni göç dalgalarına yol açtı; bu da 1936'da yeni çatışmalara neden oldu. Durum, halkın topluca ayaklanmasına varacak derecede tehlikeli boyutlara ulaştı. Bu tehlike ancak İngiliz makamlarının Filistin'e bir kraliyet komisyonu, Peel Komisyonunu göndermesiyle önlenebildi. Komisyon 1937'de bir rapor vererek ülkenin bölünmesini tavsiye etti. Ne var ki rapor hem Araplar hem Yahudilerce reddedildi. İki taraf arasında bir anlaşma olmadı; çünkü söz konusu bir bölgeye ilişkin her istek, karşı tarafın itirazıyla karşılaşıyordu: Arap tarafı bu ülkede hiç aralıksız bin yıla yakın bir zamandır yaşadıkları için; Yahudi taraf bir zamanlar, iki bin yıl önce burada yaşamış oldukları ve bölgeye dinsel bağlarla bağlı bulundukları için itiraz etmekteydiler. Araplar örgütlenmeyi de bir türlü beceremiyorlardı; gerçi önderleri ateşli söylevler veriyordu; ama bu sözlerin ardından hiçbir eylem gelmiyordu; çünkü intihar edercesine kendi iç anlaşmazlıklarının batağına saplanmışlardı. İngiliz makamları, savaş sırasında bir Alman istilası olması halinde destek sözü aldıklarından gizli siyonist ordusunu ve diğer Yahudi gönüllü örgütlerini eğittiler, bunlara silah sağladılar.. Böylece Haganah, İkinci Dünya Savaşının sonunda çok iyi eğitilmiş ve silahlandırılmış askerlere sahip olmakla kalmadı, ayrıca Suriye'de Vichy hükümeti birliklerine karşı savaşta doğrudan çarpışmalara katılarak deneyim de kazandı. 1945'e kadar durum öylesine ciddileşti ki aşırı siyonist örgütler terör eylemlerine giriştiler ve yalnızca Araplara karşı değil, İngilizlere karşı da bir gerilla savaşına başladılar.

Bu durumda İngiltere, Filistin'den çekilmeye ve Araplar ile siyonistleri kendi hallerine bırakmaya karar verdi. Sürekli göç dalgaları nedeniyle Araplar ile Yahudiler sayıca birbirlerine eşit duruma gelmişlerdi. Birleşmiş Milletler'in yeni oluşan genel kurulu, 29 Kasım 1947'de Filistin'in bölünmesi kararını verince, Araplar bu kararı reddettiler. Filistin'in Yahudi göçmenlerce tümüyle ele geçirilmesini önlemek için de komşu Arap devletleri silahlanmaya başladılar. Mısır'ın ve diğer Arap devletlerinin gözünde siyonizm, sömürgeciliğin bir gösterisinden başka bir şey değildi. İngiltere bunun sorumlusuydu ve Arap dünyasının homojenliğini yıkmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Filistin'i -kendi görüşlerine göre- yabancı istilacılara karşı savunmayı görevleri saymaktaydılar. Ne var ki Arap silahlı kuvvetlerinin savaş

gücü. Arap devletlerinin gösterdiği kararlılığın düzeyine denk nitelikte değildi; kötü eğitilmiş birliklerden oluşuyordu, üstelik Arap devletlerinin başında bulunanlar birbirlerine karşı türlü kuşkular duymaktaydılar. Bu da herhangi bir ortaklaşa çalışmayı olanaksızlaştırıyordu; dolayısıyla da orduların tek merkezden yönetilmesi söz konusu değildi.

İngilizlerin Filistin'den çekildiği gün, 14 Mayıs 1948'de, siyonistlerin geçici hükümeti İsrail devletini ilan etti. Bunun üzerine Arap orduları derhal harekete geçti; aynı anda da sekiz yüz bine yakın Filistinli, ata yurdunu terk edip sığınmacı oldu. Bunlar kısmen Yahudi teröristlerin, Deyr Yassin köyünde gerçekleştirdikleri gibi, bir katliama uğramaktan korktukları için, kısmen de Arap önderlerden bazıları, onlardan oturdukları yerleri bırakmalarını istemiş olduğu için kaçmışlardı.

Devlet olarak İsrail'i hemen tanıyan devletler arasında Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği ilk sıradaydı. Filistin Savaşı sırasında İsrail, 1947 bölüşme planında kendisine ayrılmış bulunan topraklardan çok daha fazlasını ele geçirdi; ne var ki haritaya şöyle bir bakıldığında sınırlarının stratejik açıdan elverişsizliği hemen göze çarpıyordu. Şeria Irmağının batı kıyısını Kral Abdullah'ın Arap Lejyonu işgal etmişti, Mısır ise Gazze şeridini kontrol ediyordu. Her ne kadar Arap devletleri 1949 Şubatında İsrail'le bir ateşkes anlaşması imzaladılarsa da, İsrail devletinin varlığını tanımayı bugüne kadar reddettiler ve eskisi gibi savaş halinde kalmayı sürdürdüler. İsrail ile komşuları arasındaki ilişkiler, sınırlarda ikide bir cereyan eden olaylarla bozuldu; Filistin mültecileri sınırlardaki kamplarda toplaştığı için de bu olaylar çoğaldı.

UNO, 1948'de, mültecilerin yurtlarına dönmeye hakları olduğu yolunda bir karar aldıysa da; İsrail hükümeti, devletin Yahudi karakterini bozacağı gerekçesiyle sınırlarını çok sayıda mülteciye açmayı reddetti. Böylece mülteciler sorunu, Arap-İsrail anlaşmazlığının temel problemi haline geldi. Arap önderler, ortaklaşa bir yapıcı politika üretmek amacıyla görüş ayrılıklarını, yeterince uzun bir süre için, bir kenara bırakmayı asla başaramadılar. Kimisi, Filistin'i silah zoruyla yeniden fethetmek için yeterince güçlü olacakları günün beklenmesi kanısındaydı. Kimisi ise İsrail'in zamanla bir "Yahudi" devleti halinden bir Arap-İsrail karma ülkesine dönüşme ödünü vermeye zorlanacağı umudunu beslemekteydi. Hepsi de ateşli açıklamalar yapmada birbirleriyle yarış ettiler. İsrailli önderler de silah gücüyle ele geçirdiklerini korumak zorunluluğu ile Arap komşularınca tanınmak arzusu arasında bocaladılar; bu yüzden de Araplar tarafından girişilen saldırılara, genellikle bir misilleme eylemiyle karşılık vermek ve bununla

yetinmek politikası izlediler. Arap devletleri ile bu devletlerce istenmeyen komşuları arasındaki gönülsüz yapılmış ateşkes, sınır çatışmalarıyla sık sık bozuldu. "al-Fedaiyyin" adlı Arap direniş örgütünün kurulması; Mısır, Suriye ve Ürdün'ün bir askeri ittifak yapması, 1956'da Mısır ile İsrail arasında gerçek bir savaşın kopmasına yol açtı. Bu saldırı karşısında İsrail, İngiltere ve Fransa'yla ittifak yaptı. Böylesi bir ittifak için bu iki devletin kendilerine göre nedenleri vardı. İngiltere, Başkan Nasır'ın Süveyş Kanalını millileştirmesine öfkelenmişti. Nasır, Süveyş Kanalından elde edeceği gelirle Assuan barajı projesini gerçekleştirmeyi düşündüğünden kanala el koymuştu. Bunu da, Amerika Birleşik Devletleri'nin önce parasal destek sözü verdiği halde, daha sonra Nasır'ın bağımsız tarafsızlık politikasını, bu arada Kızıl Çin'i tanımasını protesto amacıyla bu sözünden dönmesi üzerine yapmıştı. Amerika Birleşik Devletleri aslında bu yardım sözünü, geniş kapsamlı bir silah sevkiyatına ilişkin Mısır-Sovyetler Birliği anlaşmasının imzalanmasından sonra, olası bir Sovyet yardım önerisinden önce davranmak amacıyla vermişti. Fransa, bir Fransız projesi olarak gördüğü kanalın devletleştirilmesine içerlemiş, Nasır'ın bağımsızlık isteyen Cezayir milliyetçilerini desteklemesi ise büyük bir öfkeye yol açmıştı. Fransa, İngiltere ve İsrail, Kahire'deki Nasır rejimine bir son vermek konusunda anlaştılar. Ne var ki girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı; gerçi Mısır'ın bir kesimini işgal ettiler; ama Amerika ile Sovyetler'in baskısı karşısında kuvvetlerini geri çekmek zorunda kaldılar. Bu da Nasır'ı Arapların gözünde büyük bir kahraman yaptı. Birleşmiş Milletler birlikleri, Mısır toprağında ateşkes hattı boyunca ve Akabe Körfezinde üslendiler. Bu birlikler taraflar arasında bir tampon görevi üstlenmişlerdi ve sonraki on yıl boyunca durumda bir değişiklik olmamasını sağladılar.

Mısır, Arap devletleri arasında önderlik rolünü garantilemişti; çünkü İsrail'le yeni bir çatışma halinde her şeyi ordusuyla karşılamak kararındaydı. Bununla birlikte Mısır hükümeti yeni bir savaşa girmeye hevesli değildi. Ülke içinde yapması gereken bir yığın acil görevi vardı. Mısır, Suriye'yle ilişkilerini birkaç yıl çok soğuk biçimde yürüttükten sonra, 1956'da bu ülkeyle karşılıklı yardımlaşma paktı imzaladı. O dönemde Suriye aşırı sol eğilimli Baas Partisi tarafından yönetiliyordu. Bu hükümet, Filistinli çetecileri, onlara eğitilme olanakları vererek ve İsrail toprağına girmelerini sağlayarak yüreklendirmekteydi. Bunlar Ürdün üzerinden İsrail'e gönderilince, İsrail de Ürdün köylerini bombaladı ve daha başka misillemelerde bulunacağı tehdidinde bulundu. Fakat Suriye yine de düşmanca tutumunu sürdürdü; İsrail de birkaç ay sonra, 1967 Nisanında, geniş tutulmuş bir saldırıyla buna karşılık verdi. Şam üzerinde yapılan bir hava savaşın-

da da altı Suriye mig uçağını düşürdü. Bu olay üzerine Nasır, özellikle de öteki Arap devletleri kendisini Birleşmiş Milletler askerlerinin ardına saklanmakla suçlayınca, bir jest yapmak zorunda kaldı. Mayısta Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U Thant'a başvurarak UNO birliklerinin Mısır'dan çekilmesini istedi. U Thant, bu isteği kabul ederek birliklerin İsrail toprağında kalmasını önerdi; ne var ki İsrail bu öneriyi kabul etmedi. UNO birlikleri çekilir çekilmez Mısır kuvvetleri Akabe Körfezini işgal edip Tiran yolunu İsrail gemilerine kapattılar. Bu eylemle İsrail'e bir "casus belli – savaş nedeni" vermiş oldular. Bu sırada Ürdün, Suriye-Mısır askeri paktına girince de İsrail, 1967 Haziranında ikinci genel saldırısını başlattı. Altı gün içinde de Şeria Irmağının batı kıyısını, Sina Yarımadasını ve Suriye'de Golan tepelerini işgal etti. Altı günün sonunda ateşkes yapıldı.

23 Kasımda Güvenlik Konseyi, Yakındoğu'da barışı amaçlayan bir karar verdi. Bu kararda İsrail birliklerinin haziranda ele geçirdiği bölgelerden çekilmesi, taraflar arasında savaş durumunun sona erdirilmesi, bölgedeki uluslararası su yollarında serbest gemi trafiğinin garantilenmesi ve mülteciler sorununun düzene sokulması öngörülüyordu. Mısır, belirgin olmayan ifadesinden dolayı ilkin bir duraksama geçirdikten sonra kararı kabul etti, İsrail ise reddetti. Karar gerçekten yer yer açıklıktan yoksundu; bu durum daha başka yorum tartışmalarına yol açtı ve UNO'dan Gunnar Jarring başkanlığında bir komisyon konuyu incelemeye aldı, bu inceleme günümüze kadar sürdü. Kararda ele alınan sorunlardan bir kısmı Dört Büyükler tarafından çözümlendi; ama anlaşmazlığın barışçıl yoldan çözümü, eskiden olduğu gibi bugün de, hayli uzakta görünüyor. Bu olaylarda büyük devletlerin etkileme olanakları, taraf tutmakla suçlandıkları için, büyük ölçüde zarara uğradı. Araplar, Amerika'yı İsrail'i silahlandırmak ve korumakla suçlarken, öteki taraf da Sovyetler'i Araplara silah vermek ve onları desteklemekle suçladı. Gerçekten de Sovyetler Birliği Arap devletleri silah donatımının en büyük kısmını sağlamış ve hep Arap isteklerinden yana çıkmıştı; öyleki Arapların gözünde biricik dost durumuna yükselmişlerdi. Haziran Savaşı mülteci sayısını çok artırmıştı. İsrail hükümeti, çok az olarak saptadığı bir miktarın üstünde mültecinin Şeria Irmağının batı kıyısındaki yurtlarına dönmesine izin vermeyince, eski ve yeni mültecilerin bir araya toplanması sonucu sığınmacı durumundaki insan sayısı bir buçuk milyonu geçti. Bu arada sahneye yeni aktörler çıktı, bunlar Filistinlilerdi. Kaderlerini Arap önderlerin beceriksiz ellerine bırakıp durmaktan bıkmışlardı; o yüzden de inisiyatifi kendi ellerine aldılar ve birkaç direniş örgütü kurdular. Bu örgütler, daha önceki benzerlerinden farklı biçimde kurulmuştu, ayrıca İsrail'i tahrik etmekten kaçınma yollarını arayan Arap devletle-

rinin kontrolünde de değildi. Bunların içinde "al-Feth" (fetih, zafer) adını taşıyanı en çok ün kazanan oldu; "harakat al-tahrir al-Filistini - Filistin Kurtuluş Hareketi" sözcüklerinin tersine okunan ilk harflerinin bir araya getirilmesiyle örgütün adı konulmuştu. İsrail toprağında terör eylemleri yaptı; bu da İsrail'in Arap ülkelerine büyük çaplı misilleme darbeleri indirmesine yol açtı. Filistinli gerilla örgütleri, 1970 güzünde ve 1971 baharında Ürdün ordusuyla giriştiği şiddetli çarpışmalardan sonra güç yitimine uğramasına rağmen yine de kan dökmeyi sürdürdü, böylece yeni bir Arap-İsrail çatışmasının çıkmasını amaçlıyordu. Son zamanlarda barış girişimleri olduysa da, şimdiye kadar somut bir sonuca ulaşılmış değildir.

c) Arap Milliyetçiliği

Daha önce de değindiğimiz üzere milli ve İslami yenileşme hareketleri birleşmiş, bu da Arap milliyetçiliğinin oluşmasını sağlayan bir gelişme göstermiş, sonunda bu oluşum Yakındoğu'da zamanımızın en etkileyici ideolojisi olmuştur. Bütün Arap devlerinin siyasal birliğini amaçlayan hareketin kökeni, İslamiyette bütün Müslümanları birleştirici bir etkileme gücü gören Cemal ad-din al-Afgani'ye kadar uzanır. Ona göre böyle bir birliğin yardımıyla "umma" (ümmet) yeniden derlenip toparlanacak ve bir atılımla içinde bulunduğu çöküntü halinden sıyrılıp çıkacaktı. Mısır'da sürgünde yaşayan Suriyeliler, bir Arap hilafeti kurmak istiyorlardı; böylece hem İslam'da reforma hizmet edilecek, hem de Sultan Abdülhamid'in panislamik emellerine karşı çıkılmış olacaktı. Raşid Rida (1865-1935) "al Manar Fener kulesi" adlı dergisinde yayımladığı makalelerde, hilafetin Osmanlıların değil Arapların hakkı olduğunu sürekli vurguladı. Abdülhamid istibdatının diğer bir kurbanı da Halep'ten kaçıp gelmiş olan Abdurrahman al-Kavakibi (1848-1902) idi. Gerçi kendine özgü görüşleri olan bir düşünür değildi -düşüncelerinin büyük kısmı, Vittorio Alfieri'nin "Della tirannide" ve W.S. Blunt'ın 'The Future of Islam" adlı eserlerinden alınmıştı- ama yine de Arap aydınları arasında belirli tasarımların yayılmasını sağlamıştır. Yazılarında Arapların Türklere üstünlüğünü, Türklerin kurdukları istibdat yönetimiyle İslamiyetin bozulmasına yol açtıklarını, bütün Müslümanların manevi önderliğini üstlenecek bir Arap hilafeti yolunda hizmet etmenin, tüm Arapların görevi olduğunu belirtmiştir. Kavakibi'ye göre, halifenin hiçbir siyasal iktidarı bulunmamalı, bütün işlevi sadece ruhsal alanla sınırlı kalmalıydı. Bu anlayış aslında yeni değildi; ama Kavakibi bunu modern kategorilerde dü-

şünüyor, eskiden bir bütün halinde yaşatılmış bulunan bir kurumu, dünyasal ve ruhsal diye iki alana ayırıyordu. Klasik dönemin uleması, hilafet makamıyla siyasal iktidarın birlikteliğini, İslam töresine göre mutlaka korumaları gerektiği halde, "zorunluluklar yasak olan şeyi mübah kılar" kuralına uyarak kimi zaman korumamışlar, siyasal iktidar yetkisi "vilaya" anlayışını geliştirmek suretiyle içine düştükleri ikilemden çıkmalarını sağlayan meşru bir yol bulmuşlardır. Modern düşünürler ise, bu hukuksal düzenlemeden tümüyle vazgeçtiler ve açıkça laik bir siyasal hayattan yana oldular; hilafetin kaldırılmasıyla Türkiye'de Mustafa Kemal'in önderliğinde böylesi bir gelişme gerçekleştirilmiştir.

Hıristiyan ile Müslümanın birlikte yaşayacağı bir Arap milleti anlayışı, ilk kez Necib Azzuri adlı pek tanınmayan bir Lübnanlı tarafından dile getirilmiştir. Bu adam, 1904'te Paris'te "Ligue de la Patrie Arabe" adlı örgütü kurdu ve 1905'te de "Le rêveil de la nation arabe dans l'Asie turque - Türk Asyasında Arap Milletinin Kalk Borusu" adlı kitabını yayımladı; bu kitapta Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmakta olduğunu ve Arapların bağımsızlığını dile getirdi. Ne var ki kendisine pek az yandaş bulabildi, yazılarını ciddiye alan da pek çıkmadı. Ama aradan henüz on yıl geçmeden onunkilere benzer düşünceler bütün Arapların ortak düşüncesi haline gelerek Türklere karşı Arap başkaldırışının itici gücü oldu.

Manda döneminde siyasal durum, Suriye ve Lübnan aydınlarının amaçlarını ve buna ilişkin temel ilkeleri ciddi biçimde gözden geçirmeye ve yeniden formülleştirmeye yöneltti. Bu bilgi birikimi tabanına dayanarak Suriyeli seçkin bir milliyetçi ve milli cephenin kurucularından olan Edmond Rabbat, 1937'de "Unite syrienne et devenir arabe" adlı eserini yazıp yayımladı. Bu eserde Arap milleti kavramı, Asya ve Afrika'da Arapça konuşan tüm insanları kapsamaktaydı. Bunların birbirine bağlılığı, ortaklaşa din olan İslamiyete dayandırılıyordu. Bu bağlılık kavramı, milli bir devlet için dayanışmanın öncüsü olarak anlaşılmalıydı. Başka Araplardan da bu düşünceyi destekleyenler oldu. Kimi Araplar manda sisteminin sınırlar çizmesini kabul edip tüm dikkatlerini mandater devletlerden kurtulma noktası üzerinde yoğunlaştırırken, kimileri de bu sınırları batı devletlerinin Arapları bölüp parçalama hedefi güden kurnazca bir manevrası olarak görüyordu. Onlara göre bu manevrayla yeni vatanlar yaratılarak yeni sadakat odakları oluşturulacaktı; bunun da ardında Araplara, bütün Arap ülkelerinin birleşmesi ülküsünü unuttturmak amacı yatmaktaydı. O nedenledir ki İsrail devletinin kurulmasına da, sömürgeci devletlerin Arap toprağına nifak tohumları saçmak için çevirdikleri ustaca hazırlanmış bir dolap gözüyle bakılıyordu.

Arap milliyetçiliğinin en önemli temsilcisi Zati al-Husri'dir. Osmanlı sarayında yetişmiş seçkin bir Iraklıydı. Irak uyruğuna geçerek Faysal'la birlikte Irak'a gitti ve onun eğitim bakanı oldu. Raşid Ali'nin hükümet darbesi başarısızlığa uğrayınca, bu darbede yer aldığı için ülkeden sürüldü ve Mısır'a gitmek zorunda kaldı. 1940'ta Arap Devletleri Birliği kurulunca, onu kültür bölümü başkanı yaptılar. Zati al-Husri özellikle üç problemi ele almıştır: Birincisi, bireylerin ancak bir millet çevresi içinde özgür olarak yaşayabileceğidir; ikincisi, Pan-Arabizm'in İslamiyet için hiçbir tehlike oluşturmadığıdır –Böylece hem İslami devlet modelini savunanlara, hem de tümüyle laik kategoriler içinde düşünenlere karşı çıkmaktadır–; üçüncüsü, Mısır'ın Arap milletinin bir parçası olduğudur.

Daha önceleri hiçbir Arap, bu ülkeyi bir Arap ülkesi saymıyordu. Mısırlılar da kendilerini hem coğrafi hem de etnik bakımdan tümüyle apayrı bir birim olarak görüyorlardı. Mısır'ın çözüm bekleyen problemleri de, öteki Arap ülkelerinin sorunlarından çok farklıydı. Ne var ki Arap Devletleri Birliği, özellikle Mısır'ın çabalarıyla kurulduktan sonra, Mısır'ın Arap problemlerinin içine çekilmesi ve Arap milliyetçiliğiyle uzlaşması sadece bir zaman sorunu oldu. Bu gelişme, öncelikle Arap milleti denilince Arapça konuşan bütün halkların anlaşılmasıyla güçlendi. İslamiyet, siyasal hareketin itici gücü olarak görülmedi; bu suretle de Türkler ve Pakistanlılar gibi Arapça konuşmayan Müslümanlar Arap milleti kavramından dışlandı. Hareketin dayandığı temel, artık İslam dininden çok İslam kültürüydü. Böylece Müslümanlar, Hıristiyanlar ve daha başka dinlerden olanlar, Müslümanların dini aracılığıyla baskıya uğramaktan korkmak zorunda kalmaksızın harekete katılabileceklerdi. Suriye kökenli seçkin bir Hıristiyan tarihçi olan Kustantin Zurayk, Peygamber Muhammed'in bir Arap kültürü kurduğu, bu kültürün ve onun tarihsel evriminin –ister Müslüman ister Hıristiyan– bütün Arapların ortaklaşa geçmişi olduğu görüşünü temsil eder. Bir Iraklı olan Abdurrahman al-Bazzaz, İslamın içindeki şovenizm tehlikesinden sakınılması uyarıları yaptı ve Arap milliyetçiliğinin köklerinin Arap kültüründe bulunduğunu vurguladı.

1940'ta Şam'da, Michel Aflak tarafından kurulan Baas Partisinde (Hizb al-ba't al-arabi al-iştiraki Sosyalist Arap Diriliş Partisi) Arap milliyetçiliği siyasal bir biçimlenmeye kavuştu. Bu parti, uzun bir süre, Fransa'da yetişmiş solcu aydınların partisi olmaktan öteye gidemedi; ama Yakındoğu'da ihtilalci olayların cereyan etmesi, özellikle de Mısır ihtilali üzerine, orduyla yakın ilişkileri bulunan Ekrem al-Havrani'nin çevresinde toplanmış bir başka grupla birleşti. Bütün Arap devletlerini tek bir Arap milletine dönüştürmeyi amaçlayan partinin ideolojisi milliyetçilik, birlik ve sosyalizm ilkelerine dayanıyordu;

kısa sürede parti, Yakındoğu'nun en önemli güçlerinden biri haline geldi. Arap milliyetçiliğini gerçekleştirilemeyecek bir arzu halinden çıkaran adam ise Cemal Abdunnasır oldu. Gerçi bu hayali gerçekleştirmeyi o da başarabilmiş değildir; ama gerçekletirilmesi hedefine birkaç adım daha yaklaşmıştır.

Cemal Abdunnasır ile "Hür Subaylar" denilen bir grup genç subayın başını çektiği 1952 Mısır İhtilali, Mısır'da ve tüm Yakındoğu'da köktenci değişikliklere yol açtı ve başka ülkelerde de eski rejimleri devirme istekleri uyandırdı. Mısır İhtilali, çok partili meşrutiyet sistemiyle ülkeyi yöneten, yozlaşmış ve ahlakça iflas etmiş bir kralı tahtından süpürüp atmıştır.

O zamanlar Mısır çok kritik bir dönemi yaşıyordu: Hastalıklara, yoksulluğa ve cehalete karşı savaş vermekteydi. Dinde İslamın ilk günlerindeki safiliğa dönülmesini isteyen aşırı bağnaz bir grup, Müslüman Kardeşler, sürekli güç ve nüfuz kazanıyor, ülkede iktidarı üstleneceği ve İslamiyetin özünde reform adı altında gerici bir devlet düzeni kuracağı gün gelmiş gibi görünüyordu. İngiltere, eskiden olduğu gibi, şimdi de birliklerini kanal bölgesine yerleştirmiş, Mısır'ın içişlerine yine karışıyor ve hatta Vafd hükümeti 1951'de, 1936 tarihli İngiltere-Mısır anlaşmasını tek yanlı olarak feshettiği halde, yine de anlaşma koşullarını uygulatmaya ve yeni görüşmelere girişmeye kalkışıyordu. 1948 Filistin Savaşı, o zamana kadar kralın başlıca dayanağı olan orduyu iktidara elkoymak konusunda yüreklendirdi ve 23 Haziran 1952'de de darbe gerçekleştirildi. Bir süre, yumuşak başlı General Necib, Mısır devlet başkanlığı yaptı; fakat çok geçmeden Cemal Abdunnasır tarafından bu görevden uzaklaştırıldı ve ülkede tek partiye dayalı bir diktatörlük rejimi kuruldu. Ağırlık noktasını kamusal mülkiyet ile üretim araçlarının devletleştirilmesinin oluşturduğu bir çeşit sosyalizm uygulanmasına geçildi; bu yolla da sosyal adaletin kurulması amaçlandı. İlkin bir toprak reformu yapıldı. Aslında bu, 1919 ayaklanmasından beri sürekli tartışılan; fakat birçok kimsenin çıkarına ve çoğunluğunu büyük toprak sahiplerinin oluşturduğu parlamentoya ters düştüğü için bir türlü uygulanamayan bir programdı. Toprak sahipliğini belirli ölçülerle sınırlandırıyor ve büyük çiftlik arazilerini daha küçük parsellere bölüyordu. Bunu, diğer üretim araçlarının millileştirilmesini sağlayan yasalar izledi. Bu yasaların en önemlileri 1960-1962 arasında çıkarıldı. 1956 Savaşından sonra, ilkin İngiliz ve Fransızların mülklerine elkonuldu; ardından yabancı bankalar millileştirildi; 1960'ta da sıra Mısır bankalarına geldi. Böylece sonunda sanayi ve ticaretin en büyük kesimi kamusal mülkiyete dönüştürüldü. Alınan tek tek her önlem, adım adım uygulandı; çünkü başlangıçta hiçbir düzenli ekonomi planı yoktu; ancak bir zaman geçtikten

sonra beş yıllık planlar hazırlanabildi. Bu önlemle de, geniş kapsamlı sanayileşme projelerini gerçekleştirebilmek, mülk sahibi sınıfın iktidarını kırmak ve kamuoyunun desteğini kazanmak amaçlanmıştı. Mısır ekonomisinin gelişmesinde temel direk, Assuan Barajı Projesi oldu. Mısırlılar, projeye parasal destek sağlamak için batı ülkelerine yöneldiler; önceleri kabul de gördüler; ne var ki sonunda John Foster Dulles, 1956'da ret cevabını verdi. Buna misilleme yapmak ve proje için başka para kaynağı bulmak için Nasır, Süveyş Kanalını devletleştirdi. Böylece birinci raund bitti; Nasır komşu Arap halklarının hayranlığını kazandı, onu bir önder ve bir kahraman gibi görmeye başladılar.

Uluslararası arenada Nasır'ın durumu, bir yıl önce cereyan eden bazı olaylarla yükselmişti. Bu olayların başlıcaları: Bandung Konferansı; Suriye, Mısır ve Sa'udi Arabistan arasında -İngiltere, Irak, İran, Pakistan ve Türkiye'nin katıldığı Bağdat Paktına karşı- yapılan askeri pakt idi. Bu pakt, Arap ülkelerinde üstünlük kazanmış bulunan sömürgecilik düşmanı ve tarafsızlık yanlısı eğilime belirgin bir ifade kazandırmıştı.

İkinci raund, 1956'da, İngiltere, Fransa ve İsrail'in Mısır'a saldırmasıyla başladı. Ordusunun yenilgiye uğraması, Nasır'a, bir moral zafer kazanma olanağı verdi. Saygınlığı -Arap önderlerin indinde olmasa bile- Arap halklarının gözünde gittikçe arttı; öyleki çok geçmeden resimleri bütün kahvelerde, bütün çarşılarda baş köşelere asıldı. Araplar artık Nasır'ı, Arap milliyetçiliğinin amaçlarını gerçekleştirmek için gerekli saygınlık ve cesarete sahip tek insan olarak görüyorlardı. Bu bölgede diğer bir güçlü adam, Irak'ta Nuri as-Said idi. O da Bereketli Hilal'de bir Arap birliği hayal etmekteydi. Ne var ki İngiliz dostu olması ve hayalini gerçekleştirmesi için ihtilalci değişiklikleri değil de, Haşimi hanedanı hegemonyasının devamını tek çıkar yol olarak görmesi atılımını çelmelemekteydi.

1957 Eisenhower Doktrini, Pan-Arapçı harekete yeni bir itici güç kazandırdı. Bunda özellikle de Amerikan deniz piyadelerinin, Lübnan Cumhurbaşkanı Kâmil Şam'un'un isteği üzerine, 1958 Temmuzunda Lübnan'a çıkmaları etkili oldu. Bu eylemle Amerika Birleşik Devletleri'nin de Arap bölgesine karşı emperyalistçe niyetler beslediği ve Fransa ile İngiltere'nin geride bıraktığı boşluğu doldurmak istediği kuşkusu uyanmış; bu yüzden de Amerika'nın -bu iki devletin Süveyş Kanalını istilaya kalkıştığı sırada- yaptığı müdahaleyle bırakmış olduğu olumlu izlenim yok olmuştu.

1958, Yakındoğu hükümetleri için kritik bir yıl oldu. Şubat ayında Mısır ile Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleştiler; böylece Pan-Arapçılığa somut bir ifade kazandırdılar. Bu birleşme için

birçok neden vardı. Herhalde bazı batılı yorumcuların yaptığı gibi, Nasır'ın Suriye'yi ele geçirmesi şeklinde açıklanamazdı; çünkü Nasır, böylesi bir adım atmak için zamanı erken bulup açıkça duraksama gösterirken atılım kesin biçimde Suriye'den gelmiş ve Nasır, Suriye'nin baskısı üzerine birleşmeyi kabul etmişti. Suriye Devlet Başkanı Şükri al-Kuvvetli ile Baas Partisi, bir komünist hükümet darbesinden korktuklarından Mısır'la birleşmek konusunda ısrarlı davranmışlardı. Nasır, bu ısrar karşısında sonunda Suriye'nin, Mısır modeline göre, bütün siyasal partileri kapatması ve her iki ülkenin tam bir ekonomik eşgüdüme girmesi koşuluyla birleşmeyi onaylamıştı. Bu iki koşul, 1961 yılında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin bölünmesinde en önemli neden oldu. Baas Partisi, bütün siyasal partilerin kapatılması eyleminde kendini dışta tuttu ve bu kuralın kendisine uygulanmasına karşı çıktı. Birleşme, Suriye'nin ekonomik hayatında ciddi rahatsızlıklara yol açtı; servet sahibi sınıf, millileştirme politikasıyla küstürüldü ve yönetim birimlerinde Mısırlı memurların yer alması, Suriyelilerin çoğunda kandırıldıkları duygusunu uyandırırdı. Böylece ordunun, politikacıların, büyük sanayici ve çiftçilerin olumsuz tavır takınması ve kışkırtmalarda bulunması sonunda bölünme gerçekleşti.

1958 yılında Lübnan'da, Nasır yandaşları ile Şam'un hükümetinin çatışması sonucu bir iç savaş çıktı. Bu anlaşmazlık, Nasır'a karşı çıkmayan ama pek fazla coşkulu da davranmayan, ılımlı bir hükümetin kurulmasıyla uzlaşmacı bir çözüme ulaştırıldı. Ürdün'de de huzursuzluk başgösterdi. Pan-Arapçı milliyetçilerin önayak olduğu bu olaylar, 1956'da General Glubb'ın Arap Lejyonu başkomutanlığından çekilmesine yol açtı ve 1957'de savaş durumunun ilan edilmesine kadar da huzursuzluk ortamı sürüp gitti. Sonunda Kral Hüseyin, tahtını kurtarmak için batının yardımını istemek zorunda kaldı. İngiliz birlikleri, Kıbrıs'tan hava yoluyla geldiler. Huzursuzluğun ardında hep Nasırcı ve Pan-Arapçı milliyetçiler bulunduğundan, Nasır ile Arap devlet başkanları arasındaki uçurum biraz daha derinleşirken, Nasır'ın Arap halklarından gördüğü destek daha da arttı. Araplar için Nasır, ilerici, devrimci bir kişiliği temsil ediyordu; oysa bu halkların önderleri, 19. yüzyıldan kalma bir politika izleyerek, kişisel ayrıcalıklarını korumak için, kendi halkına karşı yabancı devletlerden yardım getiriyorlardı.

1958 yılının en büyük sürprizi, Irak'ta, 14 Temmuzda yaşandı. Haşimiler hanedanının hükümranlığı sona erdi; ordunun yaptığı bir darbede kral, kral naibi, Başbakan Nuri as-Said ve iki yüz kadar başka görevli öldürüldü. Önceleri bu ihtilalle Nasır yanlısı bir rejimin işbaşına geleceği sanıldı; fakat darbenin güçlü adamı Abdulkerim Kasım, yalnız başına egemen olmayı tercih etti. Pan-Arapçı elemanları

baskı altına alıp Sovyetler'e ve komünistlere yakınlık gösteren bir politika izledi. Kasım, 1963 Şubatında Baas Partisinin hazırlattığı bir hükümet darbesinde öldürüldü.

Aynı yılın martında Baas Partisi, Suriye'de de bir hükümet darbesi yaptı ve parti üyeleri iktidarı ele geçirdi. Böylece Suriye ve Irak birbirlerine yakınlaştılar, politikaları da Baas Partisinin Pan-Arapçı kurullarınca ortaklaşa planlandı. Partinin ılımlı kanadı, çok geçmeden aşırı solcular tarafından tasfiye edildi, ılımlıların hepsi tutuklanıp hapsedildi. Egemen durumdaki Kızıl Çin yanlısı hizip, hem Nasır'ı hem Sovyetler Birliği'ni, gerici güçler karşısında uzlaşımcı bir tutum göstermekle suçlayıp bir "sürekli kavga" politikası izledi.

Suriye'nin, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılmasından sonra Nasır, kısa bir zaman için Pan-Arapçı politikayı bırakarak öncelikle ülke içi sorunlara yöneldi. Bu niyetini de açığa vurdu ve çabalarını Mısır'ın çözüm bekleyen yığınla sorunu üzerinde yoğunlaştırmak için, gerici elemanlardan -bununla bütün Arap önderleri kastediyordu- bağını tümüyle kopardığını vurguladı. Böylesi bir tutumu, söylediği gibi, gerçekten izleyebilseydi, reformlar da Mısır'da herhalde çok daha hızlı biçimde gerçekleşirdi; ne var ki Nasır kendini Arap dünyasında "gericiliği" ortadan kaldırmakla görevli hissediyordu; onun için de çevreden el etek çekme dönemi pek uzun sürmedi. Daha önce, 1962'de, Yemen'le anlaşmazlığa düşmüştü. Orda İmam'ın kovulması ve cumhuriyetçi bir hükümetin kurulması amacıyla askeri bir darbe yapanlar, destek bulmak için Nasır'a başvurdular. Çok geçmeden Yemen ikiye bölündü. Bir yanda İmam'a sadık olanlar vardı, bunları Sa'udi Arabistan destekliyordu; öbür yanda ise General Tallal'ın etrafında toplanmış cumhuriyetçiler ile Mısır birlikleri yer almıştı. Yemen'de girişilen bu uzun ve masraflı destekleme kampanyası, çok büyük miktarda Mısır yardım malzemesini yuttu; çok insana ve çok paraya maloldu. Durum, bugüne kadar değişmemiştir. İki Yemen vardır, ikisi de bir açmazın içindedir. (Durum, 90'lı yıllara doğru değişmiş, iki Yemen birleşmiştir.)

Irak'ta darbeyle işbaşına gelen Kasım rejiminin, Baas Partisinin bir askeri kanadınca yapılan darbeyle sona ermesi, Mısır, Suriye ve Irak arasında yeniden bir yakınlaşmaya yol açtı. Üç devletin bir federasyon oluşturması planlandıysa da, tarafların birbirine güvenemeyişleri yüzünden -zaten belirginleştirilememiş olan- bu proje gerçekleşemedi. Sonra da hükümet darbeleri birbirini izledi; öyleki Suriye ve Irak bir sürekli istikrarsızlık ortamının içine düştü. Irak'ta son darbe 1968'de yapıldı.

1967 savaşı tüm Arap dünyasını sarsmış ve içinde bulundukları durumun gözden geçirilmesi zorunluluğunu bütün acılığıyla ortaya

koymuştu. Bunun sonucu, Mısır'da ordu ve güvenlik örgütünde yapılan bir temizleme hareketi oldu ve on beş yıldan beri ilk kez üniversite gençliği sokaklara dökülüp yönetimdeki ahlaksızlık ve kötülükleri protesto ettiler. Irak'ta bir darbe daha oldu. (1979'da Devlet Başkanı el-Bekr istifaya zorlandı. Saddam Hüseyin'in iktidar dönemi başladı. Birçok politikacı idam edildi. İran ve Suriye'yle ilişkiler sertleşti. 1980'de İran'a savaş ilan edildi. Bu savaş, kesin bir sonuca ulaşmadan yıllarca sürdü. Barış yapıldıktan sonra Irak, bu sefer Kuveyt'i işgal ve ilhak etti. Bu olay Amerika ve Sa'udi Arabistan'ın savaşa girmesine, daha birçok devletin Irak'a karşı düşmanca tavır takınmasına yol açtı. Savaşı kaybetmesine ve Birleşmiş Milletler adına Irak'a çeşitli baskılar uygulanmasına rağmen Saddam Hüseyin'in iktidarı sarsılmadı.)

(Lübnan'da 1973'te ordu ile Filistinliler arasında başlayan çatışma, bir Hıristiyan-Müslüman savaşına dönüştü ve ülke 1975'te bir iç savaşa sürüklendi. Bu savaşa 1976'da Suriye ordusu da karıştı. 1978'de İsrail, ülkenin bir kesimini işgal etti. 1980'de Lübnan, Ortadoğu'nun en karışık ülkesi haline geldi, beş parçaya bölündü. Birleşmiş Milletler'in çabaları ve asker göndermesi de iç savaşı durduramadı. Ülkeyi tam bir ekonomik çöküntüye uğratan bu iç savaş, ancak 1990 yılında barış yapılmasıyla sona erebildi.)

(Mısır'da, Başkan Enver Sedat, 1971'de Sovyet yanlılarını görevden uzaklaştırdı. 1973'te Suriye'yle birlikte İsrail'e savaş açıldı. Başarı kazanılmadı. 1974'te Amerika'ya yakınlaşma politikasına başlandı. 1977'de Enver Sedat, İsrail başbakanıyla görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu görüşme Amerika'da Camp David'de yapıldı. İsrail, Sina Yarımadasından çekildi. Mısır, Sovyetler'den tümüyle koptu ve Arap dünyasında yalnız kaldı. 1981'de Enver Sedat, bir tören sırasında öldürüldü. Yeni başkan Hüsnü Mubarek, ılımlı bir poltika izledi.)

Ürdün Kralı Hüseyin, bir uçurumun eşiğine gelmişti; ülkesinin yarısı İsrail işgali altındaydı ve al-Feth gerillaları da otoritesini sarsmaktaydı. (Hüseyin, bu gerillaları zor kullanarak ülkesinden çıkardı.)

Ortadoğu'da İsrail'le yapılan savaşlar, Arap milliyetçiliğinin hâlâ çok güçlü bir ideolojiyi temsil ettiğini göstermişse de, Arapların bu ideolojiyi gerçekleştirmede "olabilecek olan" alanına girebilmeleri için daha bir hayli yol almaları gerekmektedir. Şu anda tüm bölge, bir geçiş dönemi aşamasını yaşamakta ve hem iç hem dış politikada ivedilikle reformlara ihtiyaç duymaktadır. Bu reformlar da uzun vadeli ve büyük masraflı yatırımlar gerektirmekte, başarıya ulaşmaları ise Arap-İsrail anlaşmazlığının çözümlenmesine ve bölgenin barışa kavuşmasına bağlı bulunmaktadır.

ç) Kültür

Çağımızın Yakındoğu kültürünü gözden geçirmeyi denemek, olanaksız değilse bile çok zordur. Bu bakımdan biz burda Mısır'daki en önemli gelişme çizgilerini anlatmakla yetineceğiz; çünkü bu ülke, Arapça konuşan dünyanın kültürel merkezidir; dolayısıyla da öncü ve örnek olarak tüm Arap dünyasını yönlendirmektedir.

19. yüzyıla kadar Mısır'ın kültür hayatı, İslam dünyasının öteki bölgelerinden hemen hiçbir farklılık göstermiyordu. Sanat, özellikle mimari ve -tahta oymacılığı, metal işlemeciliği, kakmacılık, cam işleri ve benzerlerini kapsayan- el sanatları parlak bir çağ yaşadıktan sonra 18. yüzyılda kalite ve beğeni bakımından gerilemeye başlamıştır. Memurlar ve hatta tüccarlar arasından şairler yetişmekle birlikte, gerek edebiyatın gerekse bilimin bütün dalları sadece ulema zümresinden kimseler ile tekke mensuplarına özgü etkinlik alanlarıydı. Ulema zümresinden olanlar, yalnızca din ve hukuk sorunlarıyla uğraşmaz, şiirler yazar, kronolojik eserler, sözlükler, biyografiler, tıp el kitapları ve astronomi kitapları da kaleme alırlardı. Yakındoğu'da ekonomik ve politik alanlarda başgösteren genel çöküntünün, sanat ve bilime de yansıması kaçınılmazdı. Buna rağmen bu dönemde dikkati çeken birkaç kişiyle karşılaşıyoruz: Şeyh Murtaza az-Zabidi (1732-1791) bunlardan biri. Bu zat, Hindistan'da doğdu, uzun süre inceleme gezileri yaptıktan sonra Kahire'ye yerleşip Azhar (Ezher) Üniversitesinde dersler verdi; günümüzde hâlâ standart eser olarak değerini koruyan "Tac al- 'arus" adlı, değerine paha biçilmez sözlüğü hazırladı. Şeyh Mustafa al-Bakri (1688-1749), tasavvuf üzerine eserler yazmış ve Halvetiyye tarikatını Mısır'a getirmiştir. Aslen Suriyeliydi; fakat uzun süre Mısır'da yaşamıştır. Şeyh Abdurrahman al-Gabarti (1753-1823), Habeşistan'dan göç etmiş bir ailedendi. Yazdığı "Acaib al-atar fi't-tarakim va'l-ahbar" adlı Mısır kroniğinden dolayı ilk modern tarihçi unvanını kazanmıştır. Bu parlak isimlere rağmen bir zamanlar Müslüman dünyasının manevi bakımdan en saygın merkezi olan al-Azhar, eski çekiciliğinden çok şey kaybetmişti. Geçmişte burası, bütün bilim dallarında yönlendirici durumdaydı; fakat zamanla ulema, yeni araştırma alanları açmak ya da yeni soru yöneltme yolları bulmak yerine, ikinci sınıf eserlerin yorumlarını amaçlayan yazılar kaleme almanın geçile geçile aşınmış patikasında gittikçe daha çok dolaşmaya başlamıştı. Tıp ve doğa bilimleri gibi. Müslümanların kültürel hayatında bir zamanlar parlak noktalar halinde pırıltılar saçmış bilgi dalları, araştırma alanları olarak ortadan kayboluvermişlerdi. Zamanın şiir sanatı kısmen iyi durumda ise de, geleneksel biçimlerle dar bir alana sıkıştırılmıştı. Aslında bu geleneksel biçimler, çağın tüm kültürel hayatı için de geçerliydi.

19. yüzyılın olayları, yalnızca siyasal durumu değiştirmekle kalmadı, kültür alanına da canlılık kazandırdı. Bu canlılık, yeni yazı yazma üslubuyla bürokrasinin modernleştirilmesine, yeni araştırma alanlarının doğuşuna yansıdı. Muhammed Ali'nin Avrupa'ya öğrenci göndermesi ve yeni okullar açması, küçük bir seçkinler zümresini batı düşüncesiyle temasa geçirdi. Ne var ki ilk ve orta dereceli okulların yaygınlaştırılması ve çağdaş bir laik eğitim sisteminin uygulanması, ancak Hidiv İsmail Paşa zamanında gerçekleştirilebildi. Yine onun zamanında çeşitli eğilimlerde birçok gazete kuruldu; tiyatro sanatı da, Kahire ve İskenderiye'de iki tiyatro binası yaptırılarak ilk kez esaslı biçimde koruma altına alındı.

İsmail tarafından hızlandırılan modernleşmenin sonucu olarak yeni sanat biçimleri doğdu. Gazeteciliğin yaygınlık kazanması, yeni bir edebi üslubu ve deneme türünü geliştirdi. Mustafa Kâmil, Lutfi as - Sayyid, Muhammed Hüseyin Haykal ve Taha Hüseyin'in yazılarında deneme türü doruk noktasına ulaştı. O zamanlar, yani 1890'dan itibaren siyaset ve edebiyat alanlarında ihtirası bulunan her insan, basında kendine bir yer buldu. Basın aracılığıyla yabancı eserlerin, hem edebi hem bilimsel içerikli kitapların çevirileri de Mısır'da geniş okuyucu kitlesi buldu. Örneğin, Suriye ve Lübnan'dan gelme iki mülteci, Fuad Sarraf ve Faris Nimr tarafından 1885'te kurulmuş olan "al-Muktataf-Seçmeler" adlı magazin dergisi, bilimsel bilginin Mısır'da geniş halk kitlelerine ulaştırılmasını sağlamıştır. Başka bir Suriyeli, Corci Zeydan, 1892'de "al-Hilal" adlı aylık edebi dergiyi kurdu. Fakat kendisi, geçmişte yaşamış Arap kişilikleri kahramanları arasına sokarak yazdığı tarihsel romanlarıyla ün kazanmıştır.

Hidiv İsmail zamanında tiyatro, ilkin parlak bir dönem yaşadı; fakat bu parlaklık, İsmail'in ve o zamanki toplumsal durumun hedef tahtası haline gelmesi üzerine çok geçmeden sona erdi. Tiyatro, kusurlu durumları taşlama komedileriyle düzeltmeyi deneyince sansüre uğradı ve bu sansür, basını da kapsamına aldı. Bazı bilim adamlarınca tiyatronun başlangıcı olarak gölge oyunu gösterilmek istenmişse de, tiyatro bağımsız bir sanat biçimini temsil etmediğinden gelişmesi de çok yavaş olmuştur. Önceleri oynanan tiyatro eserlerinin çoğunu, Fransız eserlerinden yapılan çeviriler ve uyarlamalar oluşturmuş; böylece Tartuffe, Şeyh Matluf kılığında sahneye çıkmıştır. Gerçek anlamda ilk yerli tiyatro ancak Tevfik al-Hakim'in eserleri, Necib ar-Rihani ve Bedii Hayri çiftinin komedileri ile gelişme göstermiştir. Bu iki yazar, birlikte komediler yazdılar ya da çoğunlukla Fransızcadan uyarlamalar yaptılar. O dönemde tiyatronun klasikleri haline gelen bu eserler, günümüzde dahi Mısırlının yaşayış biçiminin ve karakterinin ilginç görüntülerini sergilemektedir.

Bir Mısır tiyatrosunun ve romanının varlığından söz etmek yanlış olmayacaktır; ama şiir sanatı söz konusu olunca tüm Arap ülkelerini göz önünde bulundurmak gerekecektir. Şiir, bir sanat biçimi olarak, gramerci ve dilci al-Halil'in, on altı klasik nazım ölçüsünü geliştirdiği 7. yüzyıldan bu yana hemen hiç değişmemişti. Bu alanda derinlemesine değişimler ancak 20. yüzyılda meydana gelmiştir. Arap dünyasını etkileyen siyasal ve sosyal güçler, birçok yeni akımın oluşmasını sağlamıştı; burda bunların sadece en önemlilerine değinilecektir. İlk sırada neoklasik şairlerin temsil ettiği geleneksel akım yer almaktadır; bu şairlerin bir ayağı geçmişe, bir ayağı şimdiki zamana basmaktaydı. Bu okulun en önemli temsilcisi, II. Abbas Hilmi zamanında saray şairi olan Ahmed Şevki'dir (1892-1914). Bu şair, Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerce İspanya'ya sürgüne gönderilmiş, en güzel eserlerinden birkaçını orda yazmıştır. Şevki'ye, şairlerin hükümdarı (emir aş-şuara) unvanı verilmişti; bu unvan 1961'de Lübnanlı şair Bişara al-Huri'ye de verilecektir.

İkinci akım, Amerika'ya göç etmiş Arapların oluşturduğu romantik okuldur. Bu grubun en önemli temsilcisi Gibran Halil Gibran'dır. Yine bu gruptan İliya Abu Madi ile Mihail Nu'ayma, batıda daha az tanınır; bu şairlerin hepsi Lübnanlıdır ve Amerika'da yaşamışlardır. Sembolizm akımının babası da bir Lübnanlıdır; Said Akl. İbrahim Tukan da bu akımdandır. Bir Ürdünlü olan şairin şiirleri, ancak ölümünden sonra, yine bir şair olan kızkardeşi Fadva tarafından yayımlatılmıştır; bu akımın diğer önemli şairleri Suriyeli Nizar Kabbani ile Suriye kökenli Mısırlı Bişt Faris'tir.

Yirminci yüzyılda Irak'ta, edebiyat, toplum ve siyaset alanlarında ihtilal konusunu işleyen birkaç şair yetişti. Bu "belirli görüşlere bağlanmış-angaje" şairler, klasik dilin katı kalıplarını kırıp edebiyata ilişkin diğer gelenekleri de terk ettiler. Bu şekilde yeni teknikleri kullananların birincisi olan Nazik al-Mela'ika, günümüzde Bedr Şakir as-Sayyab (ölümü: 1964) ile birlikte modern Arap şiirinin büyüklerinden sayılmaktadır.

İlk Mısır romanı, Muhammed Hüseyin Haykal'ın "Zaynab" (Zeynep) adlı eseridir; 1914'te yayımlandı. Üslubu doğallıktan uzak ve ağdalı ifade izlenimi uyandırmakla birlikte, bu eser roman türünün yolunu açmıştır. Başka yazarlar bu yoldan yürümüş ve Tevfik al-Hakim, Necib Mahfuz, Abdurrahman aş-Şarkavi gibi ustaların elinde roman sanatı gelişmiş, kısa sürede romandan uzun ve kısa öykü türlerine geçilmiştir. Zamanla Arap edebiyatının kaskatı yüksek üslubunun yerini, kolay anlaşılır, kullanışlı bir dil almıştır. Bu süreç siyasal propaganda ve gazete yazılarıyla başlamış ve genellikle sokakta konuşulan Arapçanın yazı dili olmasına yol açmıştır. Bazı fesahatçılar, bu duru-

mu bir bozulma olarak nitelemişlerdir. Sosyal ve siyasal kargaşanın etkilerini hissettirdiği günümüzde edebiyat da, üslup, biçim ve içerik bakımlarından yeni denemeler yapılan bir aşamayı yaşamaktadır. Genet ve İonescu'dan çevirilerin getirdiği absurd (saçma) tiyatronun yanında klasik Yunan trajedilerinin çevirileri de temsil edilmektedir. Yazarlar, E.E. Cummings ve öteki modernistlerin tarzında eserler vererek yeni bir akım geliştirdiler. Böylece klasik normlardan tümüyle kurtulup kendi anlatım biçimlerini bulmayı denediler. Bu yeni biçimlerden dolayı eleştirmenler arasında kıyasıya bir tartışma fırtınası esmektedir. Kültürel hayat bakımından bugün özellikle tiyatro, roman ve film çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır, şiir ise geri plana itilmiştir.

Edebiyatın yanı sıra plastik sanatlar da üslup ve konu bakımından değişikliklere uğramıştır. Ağırlık noktalarını mimari, iç mimari ve el sanatlarının oluşturduğu Arap sanatı, 20. yüzyılda batının taklit edilmesiyle resim ve heykel sanat formlarını ortaya çıkarmıştır. Otuzlu yıllarda "Muhtar", ilkin firavunlar çağının motiflerine yönelerek heykeller yapmışsa da, daha sonra bu ilk bağımsız Arap yontucu kendine özgü stilini bulmuştur. Resim alanında uzun süre Fransız ve İtalyan okulları kopye edildi; ancak bu arada resim sanatında, renk ve biçim vermede, ışık ilişkileri ve nitelik bakımlarından karakteristik bir üslup ortaya çıktı. Bu yeni üslupta birçok okul başarılı eserler verdi.

Mısır'da ve tüm Arap bölgesinde kültürel hayat, 20. yüzyılın ortalarında onyıllardan beri süregelen durgunluktan birden sıyrılıverdi. Bir yazar, şair ve sanatçı kuşağının yarattığı coşku ve tutkuya, ilk defa halk da katıldı; daha önceleri yüksek tabakanın hakkı olduğunu sandığı için umursamazlıkla baktığı sanat eserlerini keşfetmeye ve bu alandaki etkinliklere aktif biçimde katılmaya başladı. Geçmişte ressamlar ve sanatçılar, yaşayabilmek için çoğu kez bir haminin, yani kendisini koruyacak varlıklı bir kişinin alicenaplığına muhtaçtı; şimdi ise hükümet bu haminin işlevini üstlenmişti. Tanınmış sanatçılar artık kültür bakanlığı, güzel sanatlar akademisi gibi kurumların himayesi altındaydı ve üniversitelerin yan kuruluşları olarak açılmış atölyelerde çalışabiliyor. Mısır'ın unutulmaya yüz tutmuş kumaş baskısı, camcılık, metal işlemeciliği, tahta oymacılığı gibi eski el sanatlarını yeniden canlandırmaya uğraşıyorlar.

KUZEY AFRİKA

Bu bölümün yazılışına
Los Angeles Kaliforniya Üniversitesinden
Dr. **Peter von Sivers** katılmıştır.

VI - KUZEY AFRİKA

1269 tarihinde Muvahhid devletinin yıkılması, İslam dünyasının batı yarısında Kuzey Afrika, Mısır ve İspanya'yı içine alan büyük imparatorluk döneminin sona erişini gösterir. Kuzey Afrika üç sultanlığa bölündü: Fas'ta "Marini" (1269-1465), Tlemcen'de "Abdülvadi" (1235-1554), Tunus'ta "Hafsi" (1229-1569) devletleri kuruldu. Marinilerin 1275-1344 yılları arasında İspanya ile birlik oluşturmak ve 1347-1357 yılları arasında da Kuzey Afrika birliğini yeniden kurmak yolundaki girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı.

15. yüzyılda (1424, 1472) Kuzey Afrika'da Hafsilerin egemenliği ise lafta kaldı. İmparatorluk kurma politikasının iflası ne var ki, aynı dönemde Batı Avrupa'dan farklı olarak, milli krallıkların doğuşu gibi bir sonuç vermedi. Kuzey Afrika'nın üç hanedanı ve onlardan sonra gelenler, tek parça merkezi bir yönetim örgütünün yardımıyla devletlerini istikrara kavuşturmayı başaramadılar. Yönetim, yine eski imparatorluk modeline uygun olarak "bilad al-mahzen" denilen belli bir bölgeyle sınırlı kaldı. Devletin geri kalan kesimi "bilad as-sa'iba", aşiret önderlerinin egemenliği altındaydı. Bu önderler, baştaki hanedanın egemenliğini gerçi şekilen tanıyorlardı; fakat merkezi yönetime bağlanmayı, yani özellikle vergi toplama ve yargılama alanlarına merkezin karışmasına izin vermiyorlardı. İmparatorluk yönetim düzeninin, merkezi yönetim ile her biri ayrı merkez olan aşiretlerin oluşturduğu federasyon arasında, belirgin olmayan sınırlarıyla sürüp gitmesi, 13. yüzyıldan 19. ve 20. yüzyıllara kadar Kuzey Afrika'nın tarihinde karakteristik bir olgudur; ancak Fransa, İspanya ve İtalya'nın buraları sömürgeleştirerek yeni siyasal biçimler getirmeleri üzerine sona ermiştir.

Sömürgeleşmeye kadar olan tarih, a) Son Berberi Devletleri Dönemi, b) Osmanlı Egemenliği Dönemi, c) Şerifler Dönemi diye; sömürgeleşmeden sonraki tarih de, a) Avrupa Devletlerinin Koloni Egemenliği Dönemi, b) Bağımsızlık Dönemi diye bölümlere ayrılabilir. İlk dört dönem sırasında Kuzey Afrika, bir imparatorluk düzeninin çökmesi süreci yaşamıştır. Bu yıkılış, önce -esaslı bir yeni düzen kurulmadan-

koloni veya himaye statülerinin uygulanmasıyla; daha sonra da batılı milli devletler modeline göre –az ya da çok ihtilalci– bir yenileşmeyle gerçekleşmiştir.

1) SON DÖRT BERBERİ DEVLETİ (HAFSİLER, MARİNİLER, ABDÜLVADİLER, VATTASİLER)

Muvahhid İmparatorluğu daha çöküşünden önce, bugünkü Tunus ile Cezayir'in doğu kesimini içine alan bir bölge, ordaki genel valinin yönetiminde bağımsız olmuştu. Abu Zekeriyya Yahya (1228-1249) adlı bu vali, Muvahhidler aşiretler federasyonunda seçkin bir yeri bulunan Hafsi ailesindendi. Abu Zekeriyya, 1229'da bağımsızlığını ilan etti. Bunu da, Muvahhid tahtına silah zoruyla geçen al-Memun'un (1228-1232), Leon ve Kastilya Kralı III. Ferdinand'ın (1199-1252) askeri yardımına karşılık, Hıristiyan misyonerlerin ülkeye gelmesine, bir Hıristiyan kilisesinin inşasına izin verip devletin kurucusu İbn Tumart (ölümü: 1128) tarafından konulmuş dinsel ilkeleri kaldırması üzerine yapmıştı.

Hafsilerin bağımsızlığını, 1245'te Kuzey Afrika'nın batısında Marini aşiretlerinin Muvahhid devletinden ayrılması izledi. Muvahhid hanedanının egemenliğine, Marinilerin son vermesinden sonra, o zamana kadar tam bir sadakat göstermiş bulunan Batı Cezayir'deki Abdülvadi aşiretler federasyonu da bağımsız oldu. (Kuzey Afrika'nın daha önceki tarihinde, dinsel ilkelerin farklı yorumlanmasından kaynaklanan nedenler, devletlerin kuruluşunda ve yıkılışında etkili olmuştu.) Muvahhidlerin yıkılışında ise dinsel nedenler doğrudan doğruya böylesi bir rol oynamamıştır. Maliki mezhebinin fıkıh bilginleri, Muvahhidlerin dogmalarını (akidelerini) onaylamıştı. Muvahhidlerin yerini alarak bağımsız devletler kuran yeni hanedanlar, yani Marini, Abdülvadi ve Hafsi hanedanları, Maliki mezhebini korumayı uygun gördüler. Allahın birliği ve Muvahhid devletinin kurucusu Mehdi İbn Tumart'ın yanılmazlığı konularında, Malikiliğe aykırı Muvahhid dogmaları üzerinde teolojik tartışmalar yapılmasından vazgeçilerek, toplumun –mülk edinme, miras bölüşümü, el sanatları, ticaret, vergilendirme gibi– sosyal düzeninin ve buna ilişkin hukuk kurallarının korunmasına yönelik fıkıh tartışmalarına önem verildi. Bu alanda sivrilmiş tek düşünür, İbn Haldun'dur (1332-1406). Bir dünya tarihi olan "Kitab al-'İbar" adlı eserine yazdığı giriş bölümü "Mukaddime"de, Gazzali (1058-1111), İbn Tufayl (öl. 1186) ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi büyük İslam düşünürleriyle bağlantılar kurar. İbn Haldun, Kuzey Afri-

ka'nın güvenceli bir sosyal düzen için gerekli, ayrıntılı hukuk kurallarına sahip bulunmasına rağmen, ikide bir patlak veren siyasal bunalımlardan kendini niye kurtaramadığı sorununu enine boyuna inceleyen tek kişidir.

Abu Zekeriyya Yahya, bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Hafsiler devletinin sınırlarını, 1235'te, batıda Cezayir'e kadar genişletmeyi başardı. Halefi Abu Abdullah Muhammed I. al-Mustansir (1249-1277), Moğollar 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasi devletini yıkınca, halifeliğini ilan etti. (Mekke Şerifinden de kendisinin Abbasi halifelerinin varisi olduğunu bildiren bir berat getirtti.) Al-Mustansir hükümdarlığı sırasında barışı korudu. Bu dönemde Hafsiler, çok büyük bir tehlikeden kurtulmalarını sadece bir rastlantıya borçludurlar: Aziz Louis (1226-1270) ile kardeşi Sicilya Kralı Charles d'Anjou'nun (1256-1284), borç para vermediği ve haraç da ödemediği için Hafsilere karşı 1270 yazında başlattıkları haçlı seferi, Louis'nin Tunus'u kuşatırken ölmesi üzerine sona erdi. Muhammed al-Mustansir'in ödemeyi kabul ettiği bu haraç, Norman Kralı II. Roger (1130-1154) zamanından beri, deniz ticaretinin korunması için Sicilya'ya egemen Normanlara ve haleflerine ödenmekteydi.

Normanların gelişinden bu yana Batı Akdeniz, Hıristiyanların denetimi altında bulunuyordu. Hıristiyanlar 13. yüzyılda da Kuzey Afrika kıyı kentlerini ele geçirmeye kalkıştılar. 1270 yılındaki haçlı seferi, bu nitelikte girişime bir örnektir; Avrupa'da bu yöreye uyanan ekonomik ilgiyi yansıtır. Müslümanların Sicilya'dan ve İspanya'dan atılmasından sonra Akdeniz ticaret alanlarına egemen olunmasıyla Hıristiyan ülkelerin tacirleri için, Müslümanlarca geliştirilmiş ve Büyük Sahra üzerinden Batı Sudan'ın altınlarını getirmeye dayalı kuzey-güney ticaretine de el atmak şansı doğmuştu.

Mustansir'in ölümünden sonra Hafsi devletinin birliği parçalandı. Ayaklanmaların en önemlisi, Bougie'li bir el işçisi olan İbn Abi Umara'nın, 1283/84'te yürüttüğü harekettir. Bu adam, Hafsiler hanedanından olduğunu söyleyerek Arap aşiretlerinin yardımıyla başkent Tunus'u fethetti. Ne var ki bu hareket bir yıl sonra sona erdi; ancak aşiretler, uyguladıkları zorlamayla kendilerine "mahzen" denilen bölgeden tahsis edilmiş belirli topraklara ait vergi imtiyazlarının (iktaların) sürmesini hükümete kabul ettirdiler, böylece de hanedanın iktidarını küçültmüş oldular. Bir başka açıdan bakılırsa, bu ayaklanmada çıkarların söz konusu olduğu görülür. O dönemde toprak mülkiyetine dayalı siyasal iktidarın değil, sermaye, ticaret ve el tezgâhları üretiminin ağır bastığı kentlerin daha çok önem kazandığını gösterir. Ne var ki kentlerin bu önemi sadece görecedi; egemenliği tam olarak üstlenebilmeleri için bazı güçlere ihtiyacı vardı; gücünü toprak mülki-

13. Yüzyılın Sonlarında Magrip
(Haritadaki yer adları, Türkçeolarak sayfa 243'te gösterilmiştir.)

yetine dayalı aşiretler federasyonundan alan bir hanedanca desteklenmesi gerekiyordu. İbn Abi Umara'nın ayaklanmasını, bir hanedan bölünmesi olayı izledi ve bölünme yirmi yıldan fazla bir zaman sürdü; biri Tunus'ta, biri Constantine kentinde iki ayrı yönetim kuruldu. Bu ayrılık, sağlam durumda kalmış mahzen yönetiminin baskısıyla ancak 1309'da giderilebildi. Abu Yahya Abu Bekr II. al-Mutavekkil (1318-1346) zamanında "mahzan" (mahzen, doğrudan hükümetin kontrolündeki arazi) yeniden büyütülebildi ve Aragon Krallığının işgalindeki Cerba Adası geri alındı. 1346/47 yılında Marinilerin Abu'l Hasan Ali (1331-1351) önderliğinde giriştikleri tantanalı fetih seferi, kurulmuş bulunan barış ortamını altüst etti. Ne var ki Abu'l Hasan'ın Arap aşiretlerini düzenli bir ordu yönetimi altında birleştirmek amacıyla giriştiği bu sefer acı bir yenilgiyle sonuçlandı. Oğlu Abu İnan Faris'in (1348-1358) babasının eserini kurtarmak istemesi, bu arada 1348/49'da büyük bir salgın hastalığın kırıp geçirdiği Kuzey Afrika'yı fethetmesine rağmen, yine aynı aşiretler federasyonu sorunu yüzünden başarısızlığa uğradı.

Marinilerin çekilmesinden sonra Hafsiler hanedanı, iktidarını sağlamlaştırma olanağını elde etti. Abu'l-Abbas II. Ahmed (1370-1394), Abu Faris Abdulaziz (1394-1434) ve Abu Amr Utman'ın (1435-1488) uzun süren hükümdarlık dönemlerinde, nahoş nitelikte de olsa, belirli bir refah düzeyine ulaşıldı. Bu refah, korsanlığa dayanıyordu; 14. yüzyılın sonlarına doğru bu korsanlık en verimli çağını yaşadı. 1390'da bir Venedik-Ceneviz donanmasının Mahdiyya'yı kuşatması, Batı Akdeniz'de yeniden ortaya çıkan Müslüman gemilerine karşı Hıristiyan ülkelerin gösterdiği ilk tepkiydi.

Marini hanedanının yükselmesi, Sultan Abu Yusuf Yakub'un (1258-1286) çabalarıyla gerçekleşti. Muvahhidlerin başkenti Merakeş'i fethettikten sonra Marinîler, Gırnata'nın isteği üzerine İspanya'ya yöneldiler. Kastilya krallarının güçlenmesi, 1262 yılında Cadiz'i almalarını ve Gırnata devleti üzerinde üst-otorite kurmalarını sağlamıştı. Gırnata, şimdi de yeni efendisi olarak Marinilerin vasalı olmaya hazırlanıyordu. Abu Yusuf, Kastilya ordusunu 1275'te, donanmasını da 1279'da yenilgiye uğrattı. Ne var ki bu zaferler, sadece geçici bir barış getirdi. 1291'de Tarifa, Kastilya'nın eline geçti. Kral XI. Alfons (1312-1350) "reconquista" denilen İspanya'yı Müslümanlardan temizleme hareketini 1337'de yeniden başlattı; böylece de İspanya'da Müslüman varlığı için son döneme girilmiş oldu. Gırnata'nın Kastilya'ya karşı yardıma çağırdığı Marini Sultanı Abu'l Hasan (1331-1351), Tarifa önünde 1340'ta ve Cezayir'de 1344'te iki defa ağır yenilgiye uğradı. Bu tarihten Gırnata'nın 1492'de düşmesine ve 1610'da kovulmalarına kadar geçen zaman içinde İspanya Müslümanları hep kendi başlarına

kaldılar. İspanya seferlerinin başarısızlığa uğraması, Abu'l Hasan'a çabasını sadece Magrib'in fethi üzerinde yoğunlaştırma olanağını verdi. İlkin Abdülvadilerin başkenti Tlemcen'i 1337'de fethetti, on yıl sonra da Tunus'u.

Batı Cezayir'deki Abdülvadi hanedanı, Fas'taki Marinilerle akrabaydı; fakat Muvahhidler zamanında birbirlerine düşman olmuşlardı. Tlemcen kenti Batı Sudan'dan gelen bir kervan yolunun son noktasıydı ve Mariniler ile Hafsiler arasında bulunması, burayı, ele geçirmek hırsıyla bakılan bir yer yapmıştı. Abdülvadiler için diğer bir sürekli tehlike de, pek çok göçebe Arap aşiretinin yaşadığı Tell bölgesinin yakınında oluşlarıydı. Tlemcen, Marinilerin saldırılarına 1337'ye kadar direndi. Abu'l Hasan'ın İspanyollar karşısında yenilgiye uğramasından sonra Abdülvadi hanedanı 1389'a kadar bağımsızlığını koruyabildi; fakat daha sonra Osmanlıların buraları 1554'te fethetmesine kadar geçen zaman boyunca komşularının üst-otoritesine bağlı kaldı.

Marini devleti, Abu'l Hasan ve Abu İnan'ın sonuç vermeyen fetih seferlerinden yorgun düşmüştü; bu yüzden 14. yüzyılın ikinci yarısında kendini toparlayamadı. Ülke, bir süre "mahzen" subayları ve görevlileri tarafından ayakta tutulmaya çalışıldı. 15. yüzyılın başlarında Banu Vattas, yönetim alanında nüfuz kazandı ve 1465'te de kendi hanedanını kurdu. Ne var ki otoritesi Fes kent ve çevresiyle sınırlı kaldı. Ülkenin geri kalan kısmında tarikat şeyhleri ve onların örgütleri söz sahibiydi. Bu örgütler, 16. yüzyılın ortalarında yeni bir tarihsel dönemi açacaklardır. (Tarikat, İslam tasavvufunda ilahi bilgiyi elde etme yoluydu. İslam dinine göre, ilahi bilgiyi elde etmenin tek yolu Kuran ve Hadislerdir. Tasavvuf felsefesi, dinin yüzeyiyle yetinmeyerek derinliklerine inmek istemiştir. Bu da yorum kapısını açmış; böylece çeşitli bilgi edinme yolları, yani tarikatlar doğmuştur.) Kuzey Afrika'da tarikatlar, pozitif bir hukuk sistemi kurma konusunda, Kuran'ın zamanla dar bir çerçevede kalışına karşı duyulan bir tepkiydi. Cezbe denilen kendinden geçme yoluyla Tanrı katına ulaşılmak isteniyordu. Cezbe geleneğini sürdüren tarikatçılık, topluluk oluşturmada çok güçlü bir etmendi. Tarikatçılık, bir hukuk sistemi kurmayı da başarmıştır. Daha önce değindiğimiz İbn Tumart'ın Mehdi hareketi, tarikatçılık yoluyla Kuzey Afrika'ya egemen olmanın ilk tipik örneğidir. (Kuzey Afrika'da al-Masmuda aşiretinden olan İbn Tumart, Bağdat'da al-Gazzali'nin yanında yetiştikten sonra yurduna dönmüş, tasavvufa ilişkin görüşlerini yayarak kısa sürede büyük bir yandaş kitlesi kazanmıştı. Halka Mehdi olduğunu ilan edip bir hükümet ve bir ordu kurdu. Murabıtlar ülkesine akınlar yaptı. Onun izinden gidenler Murabıt devletini yıktılar. Böylece ilerde Kuzey Afrika ve Endülüs'e egemen olacak olan büyük Muvahhid İmparatorluğu kuruldu.) Tarikata giren-

ler zaviye denilen yerlerde kardeşlik örgütleri oluşturuyorlar, genellikle peygamberin soyundan geldikleri için "şerif" denilen kimselerce yönetiliyorlardı. Zaviyelerde dünya nimetlerinden el çekerek yaşıyor, kendilerine özgü toplu ayin ve törenler yapıyor, yine kendilerine özgü bir bilgi geliştiriyorlardı. 16. yüzyılın tarihsel koşullarında bu kardeşlik örgütleri, siyasal birliklerin temelini oluşturmuşlardır.

Maliki mezhebinden olanlarla yapılmış ittifaklardan doğmuş Mariniler ve Vattasiler, Fas'ın birliğini sağlamak ve zengin sahil kentlerini ellerinde tutan Hıristiyanları buralardan kovmak için ne askeri bir güce sahip olabildiler ne de manevi bir coşkuya. Hıristiyanların kovulmasını, tüm halkın birleştiği bir siyasal hedef haline getirmeyi "Banu Sa'd" adlı şerif ailesi başardı. Güney Fas kentlerindeki Portekizlilere karşı kazandığı ilk başarıdan sonra Banu Sa'd, 1549'da Fes kentine girip burdaki Vattasileri kovdu. Vattasiler, Osmanlıların yardımı ile kısa bir süre sonra yeniden Fes'e döndülerse de, 1554'te kesinlikle kovuldular. Osmanlılar böyle bir yardım yapmakla Fas'ta durumlarını tehlikeye soktular; bu yüzden egemenlik alanları da Magrib'in doğu kesimiyle sınırlı kaldı.

2) TRABLUS, TUNUS VE CEZAYİR'DE OSMANLI EGEMENLİĞİ. FAS ŞERİFLERİ

Kuzey Afrika'nın en büyük kesiminin Osmanlı İmparatorluğuna katılması, uygulamada eski imparatorluk siyasal düzeninin sonunu getirmiştir. Kuzey Afrika illerinde valiler, daha sonra da özerk hükümdarlar, çevrelerindeki bölgeleri fethetmekten kaçındılar, kendi sınıflarının, yani yeniçeri aristokrasisinin egemenliğini sürdürmekle yetindiler. Örneğin, Cezayir'de, bugünkü Cezayir devletinin topraklarının sadece altıda birine doğrudan egemen olabildiler. Kuzey Afrika'nın diğer üç eyaletinden farklı olarak Fas, yayılmacı bir devlet özelliğini sürdürdü; 16. yüzyılda Batı Sudan'ı fethetti. Bu farka rağmen Magrib ülkelerinin gelişimi aynı çizgide yürümüştür. 17. yüzyılın ortalarına kadar Kuzey Afrika, Batı Sudan ile Avrupa ve Mısır arasındaki merkezi yerinden dolayı, ticaret bakımından çok gelişmiş bir bölgeydi. 18. yüzyılda dünya ticareti Atlantik'e kayınca, bölge bu merkezilik durumunu yitirdi. Ticaretin ve buna bağlı olarak korsanlığın çöküşüyle, Magrib toplumunda yüksek ve orta tabaka, gemilere yatırılmış zenginliklerini kaybettiler; bunun üzerine köylüleri sömürmek yoluyla eski zenginliklerine yeniden erişmeye kalkıştılar.

Osmanlı - Şerifler dönemi kültür ve sanat eserleri, daha önceki

zamanla karşılaştırılırsa, eklektik (seçmeci, farklı öğeleri derlemeci) nitelikte oluşlarıyla göze çarparlar. Kökeninde İspanyol-Moresk üslubunda olan mimariye, Osmanlı biçim öğeleri katılmıştır. Bunlar arasında özellikle yan kubbeler, yan dehlizler ve kare içinde sekiz köşeli yatay kesimler kayda değer. Bu doğrultuda en önemli örnek, Cezayir'de 1660'ta yaptırılan "al-cami al-cedid"tir; dört yan kubbe üzerine oturtulmuş, yumurta biçiminde bir kubbesi vardır. Magrib'in gerilemesi 19. yüzyılın başlarında en alt noktasına ulaştı; oysa aynı dönemde Avrupa sanayileşmişti ve ekonomik sorunlarının çözümünü de emperyalizmde görmekteydi.

15. yüzyıldan 16. yüzyıla geçilirken Hafsilerin egemenlik bölgesi, Tunus ve Constantine kentlerinin çevresine sıkışmış almıştı. Devletin eski toprakları aşiretler, tarikat örgütleri ve kıyı kentleri arasında bölüşülmüştü. Bizerte, Bougie, Cezayir, Oran, Mers el-Kebir, Honayn kentlerinde yerel beyler egemendi. 16. yüzyılın başlarında, 1492'de Gırnata'nın alınmasından sonra İspanyollar, reconquista (ülkeyi Müslümanlardan arındırma) hareketini İberik Yarımadasının dışına taşımaya başladılar. Bu doğrultuda Ferdinand'ın saldırılara girişmesinde, 1501'de Gırnata'da Müslüman köylülerin isyanı ve Mers el-Kebir korsanlarının 1505'te Endülüs'e talan akını düzenlemeleri başlıca etmenler olmuştur. 1508-1511 arasında, üç yıl içinde, Penon de Velez'den Trablus'a kadar bütün kıyı kentleri, İspanyollar tarafından ya işgal edildi ya da haraca bağlandı.

İspanyollar tek yenilgiye, 1511'de, Cerba Adasında Oruç adlı bir korsan karşısında uğradılar. Bu Oruç, Midilli Adasından buraya gelmiş ve Hafsileri üst-otorite kabul ederek Cerba Adasına egemen olmuştu. Bougie'nin Hafsi emiri İspanyollar tarafından kovulunca, bu emir Oruç ile kardeşleri Barbaros Hayreddin ve İshak'ı yardıma çağırdı. Oruç, başarısız iki saldırıdan sonra, 1514'te Djidjelli kentini ve 1516'da, kent ileri gelenlerince çağrıldığı Cezayir kentini aldı. Tlemcen kentini de 1518'de fethettikten sonra İspanyollarca öldürülünce, korsanların gerçekleştirdiği bu başarıların sonu gelmiş gibi görünürken, Barbaros Hayreddin Osmanlı egemenliğini kabul etti ve altı bin kişilik bir Osmanlı kuvveti yardımına geldi. Barbaros, önceleri bazı başarısızlıklara uğradıysa da, Cezayir'de limanın önünde bir adada bulunan kaleden İspanyolları 1529'da kovunca, stratejik önemi büyük bir üs kazandı. Cezayir'den hareketle 1534'te Tunus'u fethetti. Ordaki Hafsiler, İmparator V. Karl (1516-1556) tarafından 1535'te tekrar iktidara getirildiler ve varlıklarını da 1569'a kadar sürdürdüler. V. Karl karşısında yenilgiye uğramasından sonra Barbaros, Tunus'u terk etti ve 1546'da ölümüne kadar donanmasıyla Akdeniz kuzeyindeki ülkelere sayısız seferler düzenledi. V. Karl'ın 1541'de Cezayir'e yaptığı saldırı,

başarısızlıkla sonuçlanınca, korsanlar için de tüm Magrib'i fethetme yolu açılmış oldu. Bu fethi de, Kalebriyalı bir devşirme olan Uluç Ali (Kılıç Ali Paşa), Osmanlılar adına 1568-1587 yılları arasında tamamladı. Libya kıyıları ise Dragut (Turgut Reis) tarafından fethedildi ve kendisi 1553-1565 yılları arasında burayı genel vali olarak yönetti.

Kuzey Afrika'da istikrar dönemi, 1587'de Magrib'in Cezayir, Tunus ve Trablus diye üç eyalete ayrılması ve her eyalete de üç yıl süreyle hizmet görecek bir valinin (paşanın) gönderilmesiyle başlar. İllerin yönetimine egemen Osmanlı yeniçerileri ve devşirmeleri, sayıca az bir askeri aristokrasiyi temsil ediyordu. Cezayir kenti ve hinterlandı için bu sayı, 1568'de 30 bin kadardı. -Kent halkının geri si, 12500 "baladis" denilen yerli halk, 6000 İspanya'dan gelme Müslüman (Moriscas), 3500 Berberi, birkaç bin Arap, 5000 Yahudi ve 25 bin Hıristiyan esirden oluşuyordu-. Aristokrasinin tepesinde iki kuruluş vardı: Biri, korsan gemileri kaptanları birliğiydi "ta'ifat ar-ru'asa", diğer yeniçeri garnizonunun "ocak'ın" yönetim kurulu "Divan" idi. Askeri komutanlar, kara ve deniz kuvvetlerinin bakanları, haznedar ve defterdar ile taşra garnizonları bu aristokrasi tarafından belirlenirdi. Makam sahiplerinin ücretleri -toprak, kelle ve ticaret vergileri gibi çeşitli şekillerde- toplanan vergilerden ödenirdi. Ayrıca bu kimselerin çiftliklerinden ve görevlerinin ayrıcalıklarından yararlanarak elde ettikleri gelirleri de vardı. Böyle görevlere atananlar, paşaya şükran hediyeleri ya da iltiza bedeli denilen görev kirasını sunarlardı.

Bir yörede devlet gelirlerinden birini toplama işini üstlenme demek olan iltizam, yerli halktan kişilerin, aslında kendilerine sımsıkı kapalı -ve Osmanlı devletinin birliklerini takviye etmesiyle sürekli yenilenen- aristokrasinin içine girebilmesini sağlayan bir yoldu. Özellikle de paşanın ve daha sonraları devşirmelerin ticari yatırımlarının yönetildiği devlet hazine dairesi, yerli halktan ileri gelen kimseler ve Yahudiler için elverişliydi. Halk ile aristokrasinin bağlantısına olanak veren diğer bir yol da, görevden ayrılan yeniçerilerin, kentlerde ileri gelen ailelere damat olmasıydı. Böyle evlenmelerden doğmuş ve (Türkçe kuloğlu'dan) "kuluğlı" diye anılan kimselere, gerçi önceleri ordu kademelerinde ve yönetimin birçok bölümünde iş verilmedi; ancak bunlar yine de, arazi ve mülk edinmede vergiden muaf olmak gibi, aristokrasinin ayrıcalıklarından yararlandılar.

Aristokrasiyle işbirliği yolları arayan eşraf zümresine din bilginleri "ulema", yani vaizler, öğretmenler ve yargıçlar ile "baladis" denilen tüccar aileleri de giriyordu. Eşraf sınıfının ekonomik temelini, kent civarındaki çiftlikler, mahkeme harçları, vakıfların yönetiminden, kervan ve deniz ticaretinden sağlanan gelirler ile korsan savaşlarından elde edilen ganimetler oluşturuyordu. Bu temelin varlığını sürdürmesi

için ticaret yollarının, tarım alanlarının ve kentlerde asayişin geniş bir askeri örgütlenmeyle korunması gerekiyordu. Bu korunma ihtiyacı, eşraf sınıfını askeri aristokrasinin müttefiki yapmıştı. Osmanlı egemenliğinin kurulmasından kısa bir süre önce, 16. yüzyılın başlarındaki kriz döneminde, özellikle kentlerde –İspanya'dan kaçan Müslüman sığınmacıların da gelmesiyle– iç düzeni sağlamak bir sorun olmuştu. Sığınmacıların taşınması işini başaran Osmanlı korsanlarının sağladığı koruma, bu durumda bir alternatif olarak görünmüştü. Böylece Osmanlının korunması, Arap aşiretler federasyonunun yol açtığı istikrarsızlığa ve durmadan yeni bölgeleri ele geçirmeye niyetlenen İspanyolların egemenliğine tercih edilmişti. Osmanlı korumacılığının sonucu kentler, 17 yüzyılda büyük ölçüde gelişti. Akdeniz'in kuzey kıyılarındaki kentlerin ancak pek azı, bunlarla karşılaştırılabilecek düzeydeydi. Örneğin, Cezayir kentinin nüfusu yüz bindi. Aristokrasinin korunmasıyla kent eşrafınca denetlenen tüccar ve zenaatkâr zümresi, Moriscos denilen İspanya Müslümanlarının gelmesinden sonra en büyük gelişme düzeyine ulaşmıştı. Gerek zenaatkârlar gerekse tüccarlar, loncalar halinde örgütlenmişlerdi ve "emin" denilen başkanları tarafından temsil ediliyorlardı. Bu başkanlar, toplum katında eşrafla bir düzeyde kabul ediliyor ve çoğu kez de "ulema"dan sayılıyorlardı. Loncalar –eğitim, kalite kontrolü– ayrıcalıkları için vergiler veya vergi karşılığında mamul mallar verirlerdi. Toplum katında daha az saygın kabul edilen ve özel bir hazırlık gerektirmeyen meslekler, kente gelmiş kırsal kesim insanlarınca yapılırdı. Cezayir'de örneğin, değirmencilik, hamamcılık, kasaplık ve kervan hazırlama işleri Mzab (Güney Cezayir) halkınca yapılırken, gündelikçi işçilik ve hamallığı Kabiley ve Biskra'dan gelme insanlar yapardı. Kuzey Afrika halkının azınlıklarını Yahudi grupları ve köleler oluşturuyordu. Bu köleler önceleri Hıristiyan ülkelerin insanlarıyken, 17. yüzyılda bunların yerini zenciler almıştır. O zamanlarda kölelerin sayısı, örneğin Cezayir kentinde 35 bindi. Hıristiyan tarikatlarınca yürütülen köleleri geri satın alma, Kuzey Afrika için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Köle ticareti tarihinde en seçkin köle, Miguel de Cervantes'tir; Lepanto ve Napoli'den İspanya'ya giderken, 1575'te Cezayir korsanlarına esir düşmüş, esir pazarında satılmış ve ancak beş yıl sonra, kendisi de eski bir köle olan ve 1577-1580'de Cezayir'de naiplik görevi yapan efendisi Hasan Veneziano tarafından azat edilmiştir.

Kırsal kesim halkı, farklı sosyal yapılar içinde yaşıyordu. Kıyı kentlerinin çevresinde en çok turunçgiller, pirinç, zeytin, sebze tarımı yapılıyordu. Özel mülkiyete veya iltizam anlaşmalı –subaylara, memurlara, eşrafa ve ulemaya ait– çiftliklerde, İspanya'dan kovulmuş köylüler bu alandaki tarımı büyük çapta geliştirdiler. Tahıl tarımı ya-

pılan daha geniş araziler, yüksek rütbeli görevlilere, aşiretlere ve devlet hazinesi yönetimine aitti. Bu toprakları iltizamla işletenler ve onların gündelikçi işçileri, ürünün beşte dördünü mülk sahibine vermek zorundaydılar. Şeyh denilen başkanlarının yönetimindeki federe aşiretler, etkili bir merkezi otoritenin bulunmadığı zamanlar, aşiretlerin denetimine girmiş yörelerde halkın karşısına aristokrasinin temsilcileri olarak çıktılar. Bu durumda halkın ödediği vergiler, aşiretlerde kaldı; böylece bu aşiretler, 19. yüzyılda yükselecek, ikinci bir sınıf oluşturdular.. Göçebe aşiretlerin ortaklaşa mülkiyetinde bulunan, miktarca az, verimli bölgeler de federe aşiretlerin kontrolündeydi. Dağlık kesimlerde, az ya da çok vergi yükümlülüğüne bağlanmış köy cemaatları vardı; bunlar serbest kolektif mülkiyete dayalı bir düzende ağaç ve bahçe tarımı yapıyorlardı.

Osmanlı egemenliğinin kurulmasından sonra Kuzey Afrika illerinde "Paşa" unvanlı en yüksek rütbeli görevli, yönetimin başına getirildi. Ne var ki bu paşaların görev sürelerinin üç yılla sınırlanmış olması, İstanbul'un buralarda sürekli bir rejim kurmasını olanaksız kılıyordu. Bu yüzden ilkin Tunus'ta (1590), daha sonra da Cezayir'de (1659) gerçek iktidar askeri komutana geçti. Bu komutan "Dayı" unvanıyla anıldı. (Aslında bu unvan, yeniçeri ordusunda bölükbaşına verilirdi. 16. yüzyılın sonlarında kırk dayı toplanıp içlerinden birini ordu komutanlığına seçtiler. Seçilen bu dayı kısa sürede paşanın iktidarını gölgede bıraktı.) Dayıların Arap aşiretlerini uzlaştırma görevi verdiği "Bey" adı verilen ikinci dereceden komutan, 1705'te Tunus'ta dayının yerini aldı. Hüseyni ailesinden beyler, bu görevi babadan oğula geçer bir niteliğe dönüştürerek hanedan kurdular. Cezayir'de ise komutanlar, altmış subayın katıldığı yeniçeri divanı tarafından seçiliyordu. Bu seçimler hizipler arasında sürekli kavgalara neden oluyordu. Korsan gemileri kaptanlarının oluşturduğu kurul, 1671'de bu seçimlere son verdi ve "Dayı" unvanlı bir görev ortaya çıkardı. İlkin içlerinden birini, ölünceye kadar görevde kalması koşuluyla, dayı seçtiler; 1689'dan sonra dayılar yeniçeri subaylarıyla birlikte kaptanlar tarafından, yine ölünceye kadar görevde kalmak koşuluyla, seçilmeye başlandı. Ne var ki dayıların iktidarı da, paşalarınkinden daha fazla olmadı: 1671-1818 arasında işbaşına gelen otuz dayıdan on dördü görev başındayken öldürüldü.

Trablus'ta ağaların giderek artan ve başkaldırmaya kadar giden nüfuzu, 1615'te bir Osmanlı filosunun gelip müdahale etmesine yol açtı. Ne var ki iktidar, çok geçmeden yine yeniçerilerin eline geçti. Sakızlı bir devşirme olan Mehmed Paşa'nın 1632'den 1649'a ve yine Sakızlı bir devşirme olan damadı Utman Paşa'nın 1649'dan 1672'ye kada süren yönetimleri sırasında ülke, genellikle korsanlığa dayanan

yüksek bir refah dönemi yaşadı. Sağlanan siyasal eşitlik ortamı, tıpkı Tunus'ta olduğu gibi, bir hanedanın kurulmasına yol açtı. 1711'de Karamanlı Ahmed, rakiplerini öldürerek iktidara geçti ve İstanbul'un razı olmasıyla 1835'e kadar sürecek "Karamanlı" hanedanını başlattı. Hanedanların doğması, korsanlığın ölmesiyle aynı zamana rastlar. Korsan birliklerinin devletçe giderek daha fazla denetlenmesi ve gemi yapımının teşvik edilmesi korsanlığı önleyememişti. 1670 yılından itibaren ilkin Hollandalılar, daha sonra İngilizler ve Fransızlar, korsanların karşısına kendi filolarıyla çıkmaya başladılar. Korsan filolarındaki büyüme, 1640 yılında doksan yelkenliyle en yüksek noktasına ulaşmıştı; bu gemilerden 70'i Cezayir'in, 20'si Tunus ve Trablus'undu. Yelken gücüne dayanan bu gemiler, yüzyılın başlarında kürek kullanılan kadırgaların yerini almıştı. Avrupa ülkelerine ait filoların Akdeniz'e girmesiyle birlikte, sayısız bombardıman ve abluka olayları yaşandı. Korsanlığa rağmen Avrupa ülkeleriyle ticaret yine de sürüp gidiyordu.

Marsilyalı tüccarlar, 1520'de Bougie ile Tabarka arasındaki bölge için inci avcılığı tekelini ve Tabarka'da bir ticaret merkezi kurmak imtiyazını almışlardı. 17. yüzyılda, Cezayir ve Tunus'u yönetenlerin, yiyecek güvencesi sağlamak gerekçesiyle tahıl ihracatını kısıtlaması sürüp giden çatışmalara neden oldu ve 1694'te Fransız birliklerinin gelmesi üzerine, -merkezi Marsilya'da bulunan ve başlıca ortağı da Fransa kralı olan- bir ticaret şirketi, Compagnie d'Afrique'le yeni anlaşmalar yapıldı. 17. yüzyılın ortalarında Hollanda ile İngiltere de ticari imtiyazlar elde ettiler, Tunus ve Cezayir'de konsolosluklar açtılar. Buralardan deri, hammadde ve değişen miktarlarda tahıl ihracatı yapıyorlardı. Tunus ve Cezayir'de yerel hükümdarların, esnaf ve köylüyü korumaksızın, kazanç getiren dışsatımı giderek daha çok kontrol altına alması, Fransız kralının merkantilist çıkarlarına uygundu. Bu ihracat tekelleriyle yerel hükümdarlar, korsan savaşlarının sona ermesi ve sultanla yapılan kervan ticaretinin azalması sonucu ortaya çıkan vergi geliri kaybını karşılamaya çalıştılar. Ekonomik sıkıntılara siyasal kargaşaların katılması gecikmedi.

Hüseyin'in 1705'te Tunus Bey'i ilan edilmesi, Tunuslular için tehlikeli bir özerklik dönemini başlatmıştır. Hüseyin, bir Cezayir istilasıyla iktidara gelmişti ve yeğeni Ali Paşa da (1735-1756) onu, yine bir Cezayir yardımıyla tahtından uzaklaştırmıştır. 1741'de Fransız ticaret merkezinin yıkılmasına rağmen Tunuslular, Ali Bey'in zamanında, 1759'dan 1782'ye kadar, belirli bir ekonomik istikrara kavuştular ve Hammuda Bey'in zamanında da (1782-1814) ilk siyasal reformu, yeniçerilerin iktidarına son verilmesi olayını yaşadılar. Mahmud Bey (1814-1824) zamanında, yeniçerilerin yerini memluklar aldı. Aslında

bu uygulama hiç de gerçek bir sosyal reform değildi; memluklar da yeniçeriler gibi yabancı kökenliydiler, böylece ithal edilmiş askeri aristokrasi sistemi yine varlığını korumuş oluyordu.

Cezayir dayılarının biraz merkezi bir yönetim kurabildikleri sadece bir il vardı; egemenlikleri ise daha çok aşiretlerle kuracakları ittifaklara bağlıydı. Ülke üç bölgeye (beylik) ve yedi çevreye (vatan) ayrılmıştı. Buralarda yapılmış kalelerde garnizonlar bulunuyordu. Ne var ki beyler, ancak müttefik "mahzen" aşiretlerinin, yani vergiden muaf tutularak ayrıcalıklar tanınmış yerli müttefiklerin yardımıyla dağlık yörelerde oturanlara, göçebelere ve dinsel kardeşlik örgütlerine, yani tarikatlara söz geçirebiliyordu. Bu ittifak sistemi, 18. yüzyılın sonunda, Şeloh köylülerinin isyan etmesi üzerine sarsıldı. "Dakava" ve Cezayir'in güneyinde Fas desteğinde "Ticaniyye" tarikat örgütleri ayaklandılar. Bu isyanları dayı, ancak Fransızların gelmesinden kısa bir süre önce (1826-1828) bastırabildi. Cezayir ve Tunus illerindeki iç zorluklar, diplomasi alanındaki gelişmelere paralel bir seyir izlemiştir.

Korsanlardan korunmak için yerel hükümdarlara ödenen haraçlar ve buna rağmen korsanlığın sürüp gitmesi, sayısız kavgalara yol açmış; sonunda Cezayir donanması 1816'da İngilizler tarafından, Tunus donanması da 1827'de Fransızlar tarafından yok edilmiştir. Fransa'nın 1830 yılında Cezayir'e karşı başlattığı askeri harekât daha sonra tüm ülkenin fethine yol açmıştı. Aslında bu harekât, Cap Nègre'de ve "Bastion de France" denilen ticaret merkezinde Fransızların karşılaştıkları zorluklar ile korsan savaşları nedeniyle oluşan öfkeli bir tepkinin ürünüydü; sömürgecilik gibi bir amaçla hiçbir ilgisi yoktu.

Tunuslular, Fransızların Cezayir'de yaptıkları değişikliklerin etkisi altında, kesin tutumlu olmayan bazı reformlara giriştiler. Muhammed Bey'in (1855-59) anayasa niteliğinde bir fermanıyla bütün Tunusluların yasalar önünde eşit olduğu, herkesten eşit vergi alınacağı, yabancılara mülk edinme hakkı verildiği, tekellerin kaldırıldığı, yargı ve danışma işlevi olan yüksek bir kurulun kurulduğu ilan edildi. Bunun ardından bayındırlık alanında alt yapının iyileştirilmesi amacıyla birçok işe birden başlandı. Ne var ki bu hamleler ülkenin vergi gücünü aşıyordu ve vergilerin bir kat artırılarak bütçe açığının kapatılmaya kalkışılması köylülerin isyanına neden oldu. Tunus'un Sousse ile Mahdia arasındaki doğu kıyılarında ve güneybatıda yaşayan köylüler ayaklandılar. Bu isyan gerekçe gösterilerek vergiler yeniden indirildi ve anayasa niteliğindeki ferman da yürürlükten kaldırıldı. Dış borçların ödenmesini güvence altına almak için, 1869'da, Hayreddin Paşa at-Tunusi'nin başkanlığında yabancı konsoloslardan oluşan bir mali komisyon kuruldu. 1873-1877 arasında başbakanlık yapmış bu adama Tunuslular, merkezi ve etkili bir yönetimin kurulması için ilk atı-

lımı yaptığından dolayı şükran borçludurlar. Yine onun 1875'te kurdurduğu Sadıkiyye Koleji, Fransızca-Arapça öğretim planıyla daha sonraları Tunus milliyetçiliğini yeşertecek bir ocak olmuştur.

1878 Berlin Kongresi'nde İngilizler, Osmanlılardan Kıbrıs'ı aldılar; amaçları Doğu Akdeniz'de Ruslara karşı bir direniş üssü kurmaktı. Ne var ki bu şekilde Avrupa'da denge aksatılmıştı; onun için de İngiltere Başbakanı Lord Salisbury, Fransa'nın Tunus'a yönelik planlarını desteklediğini sezdiren bir tutum izledi. Almanya Başbakanı Bismarck da, bu planları Fransa'nın ilgisini (1870 Savaşında Almanlara kaptırdığı) Alsace-Lorrain'den başka yöne çevirteceği için hoş karşıladı. Bu konuda Fransa'nın tek rakibi İtalya idi. 1881'de Fransız birliklerinin Tunus'a girmesiyle o da bir oldubitti karşısında bırakıldı. Ne var ki Fransa parlamentosu, Jules Ferry başkanlığındaki hükümetin bu emperyalistçe gayretkeşliğini onaylamadı ve güvensizlik oyuyla hükümeti düşürdü. Ancak 1883'te, Tunus Beyi Muhammed as-Sadık'la, La Marsa'da bir himaye rejimi antlaşması yapıldıktan sonra, emperyalizmin ne olduğunu geniş halk yığınları anlamaya başladılar. İtalya, Tunus'a yönelik emellerinin şapa oturması üzerine, bu sefer gözlerini Libya'ya dikti.

Osmanlılara bağlı Libya ili de, tıpkı Cezayir ve Tunus gibi, bir hanedanı iş başına getirmek eğilimi göstermişti. "Kuloğlu" ailesinden Ahmed, "Karamanlı" adıyla bir hanedan kurmuş ve ülkeyi yönettiği 1711-1745 yıllarında egemenliğinin sınırlarını Bingazi ve Fizan'a kadar da genişletmişti. Ahmed'in oğulları zamanında başgösteren yozlaşma, yüzyılın sonlarında bir bunalıma dönüştü. 1784'te ortaya çıkan açlık, Trablus'ta yaşayan 14 bin kişinin dörtte birinin ölmesine neden oldu. Hanedan içindeki kavgalardan, Cezayir'den gelme eski bir yeniçeri olan Ali Burgül yararlandı; 1793'te Trablus'u işgal etti. Gerçi 1795'te Karamanlı hanedanı geri dönmeyi başardı; ama iktidarı sallantıda kaldı. Amerika Birleşik Devletleri'nden bir filonun gerçekleştirdiği bir cezalandırma harekâtı sonucunda tüm donanmasını yitirdi (1801). Avrupa devletleriyle de buna benzer hesaplaşmalar olunca, Yusuf (1795-1834) adlı bey, 1830'da korsanlığı yasakladı. Bu beyin içine düştüğü mali zorluklar yüzünden devrilmesi, aile içinde bir savaşın çıkmasına neden oldu. O zaman da Osmanlı devleti, 1835'te müdahale etti ve Karamanlı hanedanı yerini Osmanlı paşalarına bıraktı. Onların döneminde de barış ve uzlaşma girişimleri pek başarılı olmadı. Ancak 1858'de, Trablus'un batısında yaşayan aşiret önderi Cuma ibn Halifa'nın ölümünden sonradır ki, Osmanlılara karşı direniş kırılabildi. Osmanlının sağladığı bu barış döneminde Sanusiyya (Sunusi) tarikatı kuruldu ve bu tarikatın örgütlenmesi modern Libya'nın temelini oluşturdu.

Tarikatın kurucusu Sidi Muhammed İbn Ali as-Sanusi, Cezayir'de Mostaganem yöresindendir. Tarikatı, ikinci kez Haccâ gittiğinde Mekke'de kurmuştur. Nitelik bakımından tarikat, Arabistan Yarımadasındaki Vahhabi, Sudan'daki Mehdi, Batı Afrika'daki Fulani ve yığınla Hint grupları gibi Sünni Müslümanlıkta aktivist-mistik yenileşme isteyen hareketlerden biriydi; Cemal-ad-din al-Afgani veya Muhammed Abduh'un öncülük ettiği dinsel reform girişimleri doğrultusundaydı. Sanusiyya (Sunusilik) tarikat ibadeti alıştırmaları, silah eğitimi, tarım çalışmaları ve ticaret girişimlerinde birlikte yetişmeyi ve birlikte yaşamayı esas alan bir kardeşlik örgütüydü. Bu tarikatın Libya'da ilk örgütü, 1843'te, Bingazi'de al-Baida'da kuruldu. 1856'da burdan, sapa bir vaha olan Cagbub'a taşındı; burda bin kadar Sunusi toplandı. Sunusilik, Muhammed al-Mehdi (ölümü: 1902) yönetiminde siyasal nüfuz kazandı. İtalyanların giderek artan tehdidine karşı denge sağlamak amacıyla Osmanlıları desteklediler. Fransa da Sunusilerin çıkarlarını tehdit ediyordu. Çad'ın 1900 yılında Fransızların eline geçmesi, merkezini Cagbub'dan 1895'te Kufra'ya ve 1899'da Kuru'ya taşıyarak güneye doğru yayılmak isteyen tarikatın önünü kesmişti. 1911 Eylülünde, Fransızların Fas üzerinde bir himaye rejimi kuracaklarını ilan edişlerinden birkaç gün sonra, İtalyanlar Avrupa'da esen sömürgecilik yanlısı rüzgârdan yararlandılar; Trablus'a birlikler gönderdiler ve 1912'de Osmanlı sultanıyla yapılan anlaşmayla da Libya'da bir himaye rejimi kurdular.

Yine aynı 1912 yılında Fransa da Fas'ta himaye rejimi kurdu. Bununla 16. yüzyılın ortalarında Fas'ın Banu Sa'd tarafından fethiyle başlamış bulunan bir tarihsel çağ sona eriyordu. 1549'da Fas'ı fetheden ve 1554'te Osmanlıları yenilgiye uğratan Muhammed al-Mehdi, zaferlerinin sevincini uzun süre yaşayamamış, 1557'de bir Osmanlı ajanı tarafından öldürülmüştü. Haleflerî Portekizlilerden boşalan limanlarda İngiliz ticaret merkezlerinin açılmasına yardımcı oldular. Ticarî ilişkiler, daha sonraları "Barbary Company" adlı bir kuruluşta tekele dönüştürüldü. Portekiz, 1569'da elindeki son kale olan Mazağan'ı terk etti; ama 1578'de Afrika'da yeni bir fetih seferine başladı. Böylesi bir girişimi hazırlayan etkenlerden biri, Portekiz Kralı Sebastian'daki haçlı seferi coşkusu, biri de İngiliz ve Hollanda rekabeti yüzünden Amerika ve Asya'yla yapılan ticaretten elde edilen kazancın azalması üzerine Portekiz'in yeniden Afrika'ya yönelmek zorunda kalışıdır. Sebastian, yanında –amcası Abdulmalik (1576-1578) tarafından tahtından indirildikten sonra yardımı İberik Yarımadasında aramış bulunan– Muhammed al-Mutavekkil olduğu halde harekete geçti.

Üç hükümdarın öldüğü "Alkazarkuivir" (al-Kasr al-Kebir) Savaşı, Portekiz ile İspanya'nın birleşmesi sonucunu verdi. Böylece Portekiz

için 1580'den 1640'a kadar sürecek İspanya'ya bağımlılık dönemi başladı. 1578'de yapılan ve "Üç Kral Savaşı" denilen bu savaşta. Sebastian'ın varis bırakmadan ölmesi, Portekiz'in altmış yıl sürecek tutsaklığı sırasında, bu kralın saklandığı yerden çıkıp geleceği şeklinde bir halk inancı oluşmasına yol açmıştı. Şii Müslümanlıktaki "saklanmış on ikinci imam" figürüne benzeyen bu "rei encuberto" inancı, Portekiz'in bağımsızlık savaşı için coşturucu etmenlerden biri olmuştur.

Fas'ta da Abdülmalik'in savaşta ölmesinden sonra kardeşi Ahmed, al Mansur adıyla tahta çıktı. 1578'den 1603'e kadar süren hükümdarlığı zamanı, Sa'diler hanedanının en parlak çağını oluşturur. Bu yükselişi, çok iyi gelişmiş bir tarım (örneğin, Sus'ta şekerkamışı tarımı), İngiltere ve Hollanda'yla ticaret (güherçile, deri ve altın ihracatı; kereste, kumaş ve silah ithalatı), Rabat ve Salé'de üslenmiş korsanlık ve Batı Sudan'dan getirilen altın sağlıyordu.

Magrib'in çoğu kentinin ekonomik önemi, Büyük Sahra yoluyla getirilen altının aktarılmasını yapmalarından ileri geliyordu. Sahra'dan geçen üç yoldan en önemlisi, Timbuktu'dan gelip Taghaza üzerinden Fas'a ulaşanıydı. Sahra'nın ortasından geçen Ayr - Ghadames ve doğusundan geçen Kavar-Fizan yolları, 16. yüzyıla kadar önemlerini korumuşlardı. Bu yüzyıldan sonra doğu yolu daha çok köle ithali için kullanılmıştır. Ticaret alanında İspanya'nın yitirilmesinden doğan boşluğu İtalyan kentleri doldurdu. Bu kentler, 13. yüzyıldan beri Asya ticareti için yoğun bir altın ihtiyacı duymaktaydılar. Müslüman tacirlerin Sudan'a, karşılığında altın almak için getirdikleri mal tuzdu. Bu tuz, Kuzey Sahra'da (Taghaza, Taodenni'de) çıkarılıyordu ve tuzdan yana fakir olan Sudan'da çok değerliydi. 16. yüzyıldan itibaren altın ticaretinde azalma oldu. Bu yüzden de Magrib'in rolü değişti; bir aktarma merkezi olmaktan çıkıp tarım ürünleri ve ham madde ihraç eden bir ülke haline geldi. Altın ticaretinin sönmesinin nedenlerinden biri de -1470'lerde Sudan ile Portekiz arasında bir deniz yolu bağlantısının kurulmasından sonra Avrupalıların talebinin yavaş yavaş azalmasının ve Amerika'dan gümüş ithalinin başlamasının yanı sıra- Sudan'ın al-Mansur tarafından fethidir.

On birinci yüzyılın sonlarından itibaren İslamlaştırılmış olan Batı Sudan, Sonni Ali (1465-1492) yönetiminde bir devlet haline geldi. Bu devletin sınırları, Askiya Muhammed (1493-1529) zamanında, doğuda Çad Gölüne ve Güney Libya'da Tuareg bölgesine kadar uzanıyordu. Songhay adı verilen bu devletin tarihine ilişkin bilgilerimizin büyük kısmı, Leo Africanus'a dayanmaktadır. Bu adam, 1492'de Gırnata'da doğmuş; fakat ailesinin Fas'a göç etmesi üzerine burda yetişmiş bir Müslümandır. Kuzey Afrika'da, Doğu Akdeniz ve Batı Sudan'da tüccarlarla birlikte uzun yolculuklar yapmış; 1518'de Hıristiyan korsan-

ların eline düşüp Roma'da köle olarak satılmış, sonunda Papa X. Leo tarafından azat edilmiştir. Roma'da kaldığı sırada Leo Africanus, Arapça kaleme aldığı eserini "Descriptio Africae" adıyla Latinceye çevirmiştir. 1552'de Leo, Tunus'a gitmiş, kısa bir süre sonra da orda ölmüştür. "Descriptio" Afrika hakkında bilgi veren ilk eserdir.-(Portekiz hizmetinde bir Venedikli olan Alvise de Cadamosta'nın eseri ile Mallarco Okulunun hazırladığı haritalar da bu doğrultuda ilk eserlerdir.)

Al-Mansur'u Sudan'ı fethetmeye iten başlıca etmen, altın üretimini denetimi altına almak istemesiydi. O zamana kadar altının çıkarıldığı yerlere ne Kuzey Afrikalılar ulaşabilmişti ne de Portekizliler. Bu yerlerin fethiyle, tuz ve altın değiş tokuşuyla sınırlı bir ticaretten sistemli bir üretime geçilebilecekti. Bu amaçla al-Mansur, 1590'da, bir İspanyol dönmesi olan Cudar komutasında dört bin kişilik bir ordu gönderdi. Bu ordunun büyük kısmı, çölü geçerken yok oldu; ama Cudar, ateşli silahlarının üstünlüğü sayesinde, Songhay birliklerini yenilgiye uğratmayı başardı. Ne var ki altın madenlerini bulma umudu boşa çıktı ve bu başarısızlığı Cudar'ın beceriksizliğine veren al-Mansur, Sudan'a yeni bir komutan gönderdi.

Sultan Zeydan an-Nasır'ın (1603-1628) valiler göndermeyi kestiği 1618 yılına kadar Sudan seferleri gerçi kazanç sağladı; ama altın, şimdi artık iyice harap olmuş Sudan kentlerindeki aracı tacirlerin depolarından gelmekteydi. Buralardaki Fas garnizonları önceleri egemenliklerini korudular; fakat bir süre sonra yerli halka karıştılar ve 17 yüzyılın sonlarında komşu halkların yönetimine bağlandılar. Fas'a karşı da sultanın muhafız alayı için sürekli asker toplamaktan başka bir yükümlülükleri kalmadı.

Sa'diler hanedanı Fas'ta hiçbir aşiret tabanına sahip değildi ve "mahzen"in, yani hükümet örgütünün ve doğrudan hükümetin denetlediği yerlerin, hanedan içi kavgalar yüzünden elden gitmesi sadece bir zaman meselesi haline gelmişti. 1610'da, Zeydan'ın hükümdarlığı sırasında, sultanın bir kardeşi Fas kentinde bağımsızlığını ilan etti. İspanyollar, Faslı korsanlara karşı savunma amacıyla Atlantik kıyısında 1610 ve 1614'te iki kale kurmayı başardılar; bu yüzden de yabancı düşmanı Murabıtların yoğun bir etkinlik göstermelerine yol açtılar. Fas korsanların üsleri Rabat ve Salé kentleriydi; özellikle de varlıklı moriscosların (İspanya'dan kaçmış Müslümanların) 1609/1610'da Güney İspanya'dan buralara gelmelerinden sonra, bu göçmenler tüm parasal güçlerini korsan gemilerinin yapımı ve donatımı için kullandılar. 1627'de bu kentler, bağımsız bir cumhuriyet kurdular; fakat yeterli hinterlandları bulunmayışı yüzünden, Orta Fas'ta Dila kentini merkez yapmış tarikat örgütü Murabıtların otoritesini 1641'de tanımak zorunda kaldılar. Ne var ki Murabıtlar, çok geçme-

den başka bir tarikat örgütü, güneydoğu bölgesinde "Tafilelt"i merkez yapmış Hasaniler karşısında tutunamadılar. Bu Hasaniler, 1666'da Fas kentini alarak kendilerini Sa'di hanedanının halefi ilan ettiler. İlk sultanları Mavlay Raşid (1666-1672), ölümünden kısa bir süre önce Fas bölgesinin büyük kesimini egemenliği altına almayı başarmıştı.

Hasaniler hanedanının kurulmasından sonra, ikinci sultan Mavlay İsmail (1672-1727) zamanında uzun bir istikrar dönemi yaşandı. Bu sultan da, tıpkı Sa'diler gibi, etnik bir tabana dayanmadığından Sudanlı askerlerden bir ordu kurmuştu. Bu orduyla İspanyolları al-Ma'mura'dan kovdu ve İngiliz Kralı II. Charles'ın, 1661'de Katherina'yla evlenirken Portekiz'den drahoma olarak aldığı Tanca'yı işgal etti. İsmail de, al-Mansur gibi, Avrupa politikasına katılmayı denedi. Al-Mansur, 1596'da Cadiz'i almak için İngiltere Kraliçesi Elizabeth'le bir ittifak yapmıştı. İsmail ile 14. Louis de, otuz yıldan fazla bir zaman birbirlerine elçiler gönderdiler; bu yolla ticareti ve kölelerin iadesi işlerini düzene sokmak istediler. Gelgelelim görüşmeler sonunda çıkmaza girdi ve Fransızlar 18. yüzyılın başlarında ticareti kestiler. İsmail'in ölümünden sonra hanedan içi kavgalar başgösterdiyse de, henüz bozulmamış bir kuruluş olan ordu sayesinde ülke parçalanmaktan kurtuldu. 1757'den itibaren iç barışın kurulmasıyla Fas, beş sultanın uzun hükümdarlık yılları boyunca ilkin –18. yüzyılda– ekonomik bir istikrara ulaştı ve Avrupa emperyalizmine boş yere direndikten sonra, 19. yüzyılda giderek daha çok Fransız etkisi altına girdi.

Muhammed İbn Abdullah (1757-1790) zamanında ordu yeniden düzene sokuldu; Arap ve Berberi aşiretlerince takviye edildi. 1765'te Mogador limanı kuruldu ve öteki limanlarda ek tesisler yapıldı. Bu arada birçok Avrupa ülkesi ve Amerika Birleşik Devletleri ticaret yapma hakkını elde etti. Mogador, Güney Fas'ın en önemli limanı oldu, Sudan'dan getirilen mallar burdan gemilere yükleniyordu. Deniz ticaretindeki tehlikeleri azaltmak için Mavlay Süleyman (1792-1822), korsanlığı 1817'de yasakladı. Mavlay Abdurrahman (1822-1859) ise 1829'da yeniden korsanlığa kalkıştı; bunun üzerine Avusturya, Fas donanmasını yok etti. Cezayir'de Fransızlara karşı savaşan Abdulkadir al-Cezairi'nin desteklenmesi Fransa ile savaşa ve bu savaşta Fas ordusunun 1844'te perişan olmasına yol açtı. Abdulkadir'in desteklenmesi uğruna yapılan harcamalar, ancak bir para değeri düşürülmesi önlemiyle karşılanabildi. Yüzyılın ortalarında Fas ticaretinin teşviki amacıyla verilen imtiyazlar ve kurulan tekeller, esaslı bir merkezi yönetim bulunmadığından ekonomide hiçbir rahatlama sağlayamadı. 1856'da İngiltere'yle, 1863'te Fransa'yla yapılan ticaret anlaşmaları, Fas'ı Avrupa ticaretine kapılarını yeniden açmak zorunda bıraktı. İngiltere ve Fransa'nın sokulma girişimlerini uzun süreden beri kuşkuy-

la izleyen İspanya, 1860'ta Fas'a karşı savaş açtı. Bu savaşta yenilen Fas, bazı topraklarını İspanya'ya bırakmak ve savaş tazminatı ödemek zorunda kaldı. Savaşın büyümesi, İngiltere'nin müdahalesiyle önlendi ve o andan itibaren de Fas'ın varlığının, Avrupa devletleri arasındaki rekabete bağlı bulunduğu açıkça belli oldu.

1861/62'de, gümrük gelirine karşı güvence olarak ilk istikrazını yapmasıyla Fas'ın Avrupa'ya bağımlılığı biraz daha arttı. Fakat Fas özel sermayesinin büyük bir kısmı, Avrupa'nın koruması altında kaçırıldığı için gelirinde bir artış olmadı. Mavlay al-Hasan (1873-1894), Avrupa devletlerinin katılımıyla 1880'de Madrid'de toplanan konferansta, koruma sistemini bazı düzenlemelerle kısıtlama girişiminde bulunduysa da sonuç alamadı. Ülkenin sanayileşmesini isteyen al-Hasan'ın reform önlemleri, vergi konusunda yönetimin direnişi ve İspanya işgaline karşı aşiretlerin isyanı yüzünden başarısızlığa uğradı. İsyanlar yüzünden İspanya'ya yeniden tazminat ödemek zorunda kalındı. Bütün bunlara rağmen al-Hasan yine de, Madrid Antlaşması uyarınca bir himaye rejimi kurmak için, 1884'te Fransa'nın, 1892'de İngiltere'nin saldırılarına karşı koyacak kadar güçlüydü. Bu durum, ancak 20. yüzyıla girilirken değişecektir.

1900 yılında Fransa ile İtalya gizli bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmada Fransa'nın Fas'a ve İtalya'nın Libya'ya yönelik amaçları konusunda uzlaşmaya varıldı. İki devlet, bu anlaşmayı 1902'de ve 1911'de yenilemişlerdir. Fas'ta bir himaye rejimi kurmak amacıyla İngilizlerin girişimi başarısızlığa uğramıştı. Fransa Dışişleri Bakanı Théophile Delcasse, 1904'te İngiltere'yle bir uzlaşma anlaşması yaptı; bu anlaşmanın gizli bir bölümünde İngiltere ile Fransa, Mısır ve Fas'a yönelik ilgileri konusunda görüş birliğinde olduklarını belirtiyorlardı. İngiltere, ayrıca İspanya ile de bir gizli anlaşma yaptı; burda da -Cebelitarık Boğazında Fransız kontrolü istemediği için- Fas'ın bu bölgedeki topraklarının bir kısmının İspanyá'ya bırakılmasını kabul ediyordu. Fransız diplomatlarının Fas'la ilgili olarak çevirdiği entrikalara Almanya, 1905'te İmparator Wilhelm'e Tanca'ya bir ziyaret yaptırtarak ve bölgede statükoyu korumak amacıyla Algeciras Konferansını düzenleyerek karşılık verdi. Ne var ki bu arada Fas'ta çıkan karışıklıklar nedeniyle Fransa bu ülkede etkisini biraz daha artırmıştı. 1911'de başkent Fas kenti Fransızlarca işgal edilince Alman hükümeti, hem ekonomik çıkarları hem de İngiltere'nin kenara çekilmesiyle üstlendiği statükonun garantörü devlet rolü gereği bir defa daha müdahalede bulundu. Panter adlı savaş gemisini Fas'a gönderdi. Bunun üzerine iki hükümet arasında görüşmeler başladı; sonunda Almanya ve Fransa, Ekvator bölgesinde Almanya'ya biraz toprak verilmesi karşılığında, Fransa'nın Fas'ta bir himaye rejimi kurması konusunda uzlaştılar.

3) MAGRİB'DE KOLONİ DÖNEMİ (TUNUS VE CEZAYİR'DE FRANSIZLAR, LİBYA'DA İTALYANLAR, FAS'TA FRANSIZLAR VE İSPANYOLLAR)

Kuzey Afrika'da Fransız –daha dar ölçüde de İtalyan ve İspanyol– yönetimi, personele ve kurumlara ilişkin hukuksal kurallar bakımından, uygulandığı ülkeye göre birbirinden farklı bir evrim göstermiş olmasına rağmen, yine de bir ortak ideolojiyi yansıtır. Bu ideoloji, batı uygarlığının –aslında daha çok ona güç sağlayan silahların– üstünlüğüne ve bu uygarlığın her yana yayılmasının bir hak olduğuna duyulan inançtır. Böylesine bir hak varsayılınca, sömürgeci bayları durdurmak olanaksızdı. "Refoulement" veya "contonnement", yani yerli halkı verimsiz yörelere çekilmeye zorlamak; "protectorat", yani geleneksel kurumlarla modernleşmeyi bir arada sürdürmek ve "assimilation", yani seçkin yerlilere Fransız yurttaşlık haklarını vermek gibi uygulamalar da, birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, dünyanın batılılaştırılmasına olan kesin inançtan çıkmıştır. Ne var ki sömürgeci efendiler, batı uygarlığının dışındaki halkların modern iktidar araçlarının kullanımını öğrenmelerini önleyemediler. İlkin aşiret ileri gelenlerinin gözü açıldı; bunlar yerel yürütme görevlisi derekesine indirgenmişlerdi; ama geleneksel otoritelerini modern iktidara dönüştürüverdiler.

Yerli yürütme görevlilerinden bir sınıf, daha önceki geleneksel toplum düzeninde hiç var olmamıştı. Fransız yönetimi, aşiret şeyhlerinden, kent eşrafından, Türk kökenli askeri aristokrasiden ve Murabıtlardan yığınla insanın yer aldığı bir yapının kurulmasına yardım etti. Önceleri bu yapıda hiçbir ortaklaşa ilgi yoktu ve burda sadece ilgili aşiretler, kentler, yöreler ve tarikatlar temsil ediliyordu. Benzeri yükümlülükleri ve çıkarları bulunan yerel önderlerin böylesi bir yığışım oluşturması, milli nitelikli bir yönetici sınıfının gelişmesi için başlangıç oldu; bu da Fransız yönetiminin yerini alacak potansiyel gücü meydana getirdi. Önyargılı Fransızların sömürgecilikteki hataları, kendi etkileriyle hazırladıkları geleneksel imparatorluk toplum düzeninin çöküşünü ve yine kendi etkileri sonucu, ekonomik yeterliliği bulunan, "milli" bir toplumun doğuşunu görmemeleri, bu olguları kabul etmemeleridir.

Fransa'nın 1830 yılında Cezayir'e bir sefer düzenlemesi, halkın çoğunluğunun isteğine aykırı bir girişimdi. Bu sefer için Kral X. Charles'ın olsun, yüksek rütbeli bazı askerlerle Marsilyalı bazı tüccarların olsun ileri sürdükleri gerekçeler pek belirgin değildi; ama işin belirgin olan yanı, Cezayir Dayısı Hüseyin'in (1818-1830) Fransa için daha el-

verişli ticaret koşullarına zorlanmak istenmesiydi. Sefer, tıpkı üç yıl önce iki tüccarın, tahıl nakliyesi için Fransızların ödediği paranın üstüne oturması ve Fransa konsolosu Pierre Deval'in konuyu görüşmek amacıyla gittiği Dayı tarafından sinek öldüreceğiyle dövülmesi üzerine yapılan abluka gibi bir ablukayla başladı. Cezayir'in işgali, dayının tahtından indirilmesi ve devlet hazinesine el konulmasıyla sonuçlandı. Ne var ki bu olaydan kısa bir süre sonra Fransa'da patlak veren ihtilalde, Kral X. Charles de tahtından çekilmek zorunda kaldı. 1814-1830 reaksiyon monarşisinin yerini Louis Philippe'in burjuva monarşisi denilen rejimi aldı (1830-1848). Bu yeni rejim, burjuvazinin sömürge düşmanı tutumundan dolayı, Cezayir'in geleceği hakkında kesin bir karara varmaktan ilkin kaçındı. Bu yüzden de Cezayir'in tümüyle fethinin Fransa'nın şerefi olacağını ilan etme cesaretini ancak 1840 tarihinde bulabildi. Bu amaçla da General Thomas Robert Bugeaud, Cezayir'e gönderildi. Bu general, çok hızlı saldırılarda bulunmak ve ülkeyi yakıp yıkmak gibi farklı bir taktik uygulayarak en önemli hasmı Abdulkadir'in direnişini birkaç yıl içinde kırmayı başardı.

Abdulkadir al-Cezairi (1808-1883), Fas sınırında yerleşmiş Kadiriyye tarikatındandı; bölgede bir aşiretler federasyonunun emirliğine yükselmişti. Geleneksel toplum düzeninin tipik bir temsilcisiydi. Onu, Fransızların yaptığı gibi, Arap ya da Cezayir milliyetçiliğinin bir temsilcisi olarak nitelemek doğru değildir. Tarikatlar, 16. yüzyıldan itibaren siyasal örgütler olmuştu; amaçları geleneksel imparatorluk düzeni çerçevesi içinde iktidarı ele geçirmekti. Bu düzenin içeriği, bir hanedanın yönetiminde, potansiyel bakımdan sınırsız bir devlet kurmaktı. Milli siyasal düzenin içeriği ise, milliyetçilerden oluşan bir zümrenin yönetiminde, sınırlı bir millet varlığının kurulmasıdır. Abdulkadir egemenliğini hiçbir zaman bir milli zümrenin üyesi olarak görmedi ve 1838'de Güneybatı Cezayir'de Miliana'da toplanıp Fransa'ya savaş ilanına karar veren Cezayir temsilcilerinin kongresi de milli nitelikli bir meclis değildi, aksine zaman ve insan bakımından kısıtlı bir aşiret önderleri toplantısıydı. Fransızlara karşı silaha sarılmış ve bir milliyetçi olarak nitelendirilmiş olan "Mukrani" adlı önder de, eski düzenin temsilcilerinden biriydi.

Muhammed al-Hacc al-Mukrani, Constantine kentinin batısında bir "mahzen" aşiretindendi ve Fransızlarca desteklenen, ama bir yandan da sistemli şekilde etkileme güçlerinin azaltılmasına çalışılan yerel önderlerdendi. 1868'de genel vali Marie Edme de Mac-Mahon'un teşvikiyle Mukrani, köylüleri için bazı kimselerden borç para almıştı. Fransa'nın Almanya ile yaptığı savaşı kaybetmesi üzerine, alacaklılar verdikleri paraları geri isteyince, Mukrani Mart 1871'de, Rahmaniyye

tarikatını ve Şelah köylülerini ayaklandırdı. Köylüler zaten üst üste birkaç yıl kötü ürün almış olmanın sıkıntısı içindeydiler; toprakları da "colon" (kolon) denilen Fransız göçmenlerinin gelişinden beri, sivil yönetim tarafından kamulaştırılma tehdidi altına girmişti. Ayaklanma, ancak 80 bin Fransız askerinin savaşa sokulmasıyla Ocak 1872'de bastırılabildi. Köylülerin bu isyanı, çok güçlü bir aşiretler dayanışması özelliği gösterirse de, asla milli nitelikte değildi.

Sayıları 1870'te 225 bine ulaşmış bulunan Kolonların zaferine, yüzyılın ortalarına kadar gerilere uzanan bir "Cezayir'in sivil yönetime geçirilmesi" kavgası öncülük etmiştir. Cezayir'de kamulaştırılan topraklar Kolonlara veriliyordu. Ordu, daha fazla toprak kamulaştırılması ve Kolonların daha geniş özerklik isteklerini, ancak bir oranda, o da çekingenlikle onaylıyordu. 1870'ten itibaren Fransızların çoğunlukta olduğu kasabalar, belediye başkanlarını kendileri seçtiler; halkı karma kasabalarda ise yöneticiler atanma yoluyla işbaşına getirildi. Buralara yerli yöneticiler de atandı, bunlara "ka'id, şeyh" deniliyordu. Seçimle oluşturulan ve comissions municipales denilen danışma kurullarında Müslümanların katılımı pek kısıtlı oluyordu. Déparement denilen illerin vali, polis komiseri, sulh yargıcı gibi yöneticileri ile Fransa parlamentosundaki temsilcileri Fransızlar tarafından seçiliyordu. Cezayir üç ile bölünmüştü; bu üç il, Paris tarafından atanmış bir genel valinin gözetimindeydi; 1898'den itibaren de danışma işlevli ve seçilmiş üyelerden oluşan bir mali kurul da genel valinin yanında yer aldı.

Yerli halkın mülk edinme ve adalet işleri, genellikle dört yasaya dayanıyordu. 1863 tarihli senatus consulte ile aşiretler dağıtıldı, bölgeleri parçalara bölündü ve bu bölümler de özel mülkiyete dönüştürüldü. 1865 tarihli senatus consulte ise Cezayir'in tüm halkının Fransız olduğunu ilan etti. Müslümanlar devlet memurluğuna ve ordu hizmetine girme hakkını elde etti. Seçim hakkı ise, özellikle evlilik ve miras hakları bakımından "Code Napoléon" denilen Fransız yurttaşlık yasasına uymayı kabul ettikleri takdirde Müslümanlara da verildi. Müslümanların statüsü, 1874 tarihli "Code de L'indigénat" adlı ayrı bir ceza yasasıyla saptandı. Sivil yönetimin siyasal tabanını genişletmek için, Yahudi cemaati de, 1870 tarihli "décret cremieux" ile tam yurttaşlık hakkını elde etti.

Tunus ve Fas himaye rejimlerinin yönetimi, yapısı bakımından Cezayir'den farklılıklar göstermekteyse de, yine de aynı sonuçları vermiştir; yani kentlerin dışında siyasal üstünlüğü olan bir "Kolon" azınlığı doğmuş; kentlerde de, istenmediği halde, yerlilerden bir yönetici tabaka oluşmuştur. Tunus ve Fas'ta, 1883 ve 1912 himaye sözleşmeleri uyarınca siyasal iktidar Dayının ve Sultanın elinde bulunuyordu.

Bununla birlikte sözleşmeler Fransa'ya dilediği reformları uygulamak hakkı verdiğinden, çok geçmeden Fransız genel vali, ortaklaşa imzalama sistemini getirdi; bu da bütün belgeler ancak Fransızlarca imzalanmışsa geçerli olacak demekti. Cezayir'den farklı olan diğer bir nokta, himaye sözleşmelerinden dolayı Kolonların ülkede veya Paris'te temsil edilmelerinin olanaksız kılınmasıydı. Himaye sözleşmelerine aykırı olarak temsili nitelikte danışma organları Tunus'ta 1907'de, Fas'ta 1919'da genel valinin yanında göreve başladı. Bu kurullarda çoğunluğu Fransızlar oluşturuyordu, Müslüman üyeler ise atanmaktaydı. Yerli yönetim için yerli "ka'id"ler görevlendirilmişti.

Müslümanların malına ve haklarına tecavüzler, bu iki ülkede Cezayir'dekinden çok daha az göze batıcı olmuştur; bununla birlikte Kolonlara Tunus'ta da, Fas'ta da önemli imtiyazlar sağlanmıştır. Kolonlara ilk arazi tahsisleri, 1885'te Tunus'ta ve 1913'te Fas'ta çıkarılan tapulama yasaları üzerine yapılmıştır. Daha fazla toprak kazanılması için Tunus'ta, 1898'den itibaren her yıl kamusal sayılan ve "hubus" denilen araziler satıldı; bunlar aslında vakıf arazileriydi. (Vakıf, satılmamak koşuluyla bir kişisel mülkiyetin, dinsel veya toplumsal bir hayır işine bağlanmasıdır.) Özel hubus arazisine, (yani aileler içinde miras olarak bölüşülmesinden kaçınılan vakıflara) genel valilik, mütevelli (vakıf yöneticisi) sıfatıyla el koydu. Müslümanların hukuk düzenine müdahaleler içinde en kötü sonuçlara yol açanı, 1930'da Fas'ta çıkarılan Berberi Kararnamesi oldu.

"Dahir" denilen bu kararnameyle güdülen amaç, Berberi aşiretlerini Fransız hukuk sistemi içine sokmaktı. Bunu yapmakla Fransızlar, Berberilerin ve Arapların hukuk düzenleri bakımından birbirlerinden ayrılmalarını sağlamayı umuyorlardı. Bu "divide-et-impera" (böl ve yönet) önlemi, bir protesto fırtınasına yol açtı ve bu fırtına, milliyetçiliğin yükselmesi için belirleyici bir etmen oldu.

İspanyol Fas'ının yönetim düzeni de, 1916'da Fransız modeline göre kuruldu; ama Abdülkerim ayaklanmasının ve diğer isyanların bastırılmasından sonra ancak 1926/1927'de uygulanma safhasına geçilebildi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İtalyanlar, yerli direniş savaşçıları karşısında çok zor duruma düşerek Libya'yı nerdeyse tümüyle kaybedecek hale gediler. O yüzden de 1919'da İtalyanlar, kendi denetimleri altında bir parlamento kurulmasını kabul ettiler. Bingazi'de Seyyid Muhammed İdris as-Sunusi önderliğinde özerk bir yönetim kurulması için görüşmelere başladılar ve 1918'de Trablus'ta ilan edilen cumhuriyeti de İtalya'nın üst-otoritesini kabul etmesi koşuluyla tanımaya razı oldular; fakat bu konulara ilişkin görüşmeler sonuçsuz kalınca, birden ülkeye boyun eğdirmeye karar vererek bu amaçla genel vali Giu-

seppe Volpi'yi görevlendirdiler. Volpi, 1922'de iktidara gelen Benito Mussolini'den büyük destek gördü, bu sayede 1932'ye kadar Libya'yı tümüyle egemenliği altına almayı başardı. 1938/39'da devletin önayak olmasıyla 30 bin İtalyan Libya'ya yerleştirildi. Ne var ki bu göçmenlerin, üç yıl sonra İngilizlerin işgaline kadar geçecek sürede, Fransa'nın kontrolündeki ülkelerde olduğu gibi, yerli hayatının sosyal yapısı üzerinde herhangi bir etkisi görülmedi.

Cezayir kolonileştirilmek istendi; ancak bu iş biraz patavatsızca ve hiç de sistematik olmayan bir tarzda yapıldı. 1848'e kadar ülkeye yüz bin kadar Kolon iskân ettirildi. Bunlar topraklarını büyük ölçüde, onlar için çalışan Müslümanların zorla başka yerlere göç ettirilmesinden sonra elde ettiler. General Bugeaud, 1846'da yaptığı açıklamada, yerli halkı böyle göç ettirmekle vatanının yararına hizmette bulunduğunu, dolayısıyla da basının kınamalarının yersiz olduğunu belirtiyordu. Fransızlar ile Kuzey Afrikalıları formülleştiren, zamanla da klasikleşmiş bir sözü de 1892'de, Cezayir'de Conseil Supérieur'de (genel valinin danışma kurulunda) söylemişlerdir: "Arap ırkı aşağılık bir ırktır ve eğitilmeleri de olanaksızdır."

Bağımsızlık savaşının başladığı 1954 yılına kadar Cezayir'in 6,3 milyon olan Müslüman halkı, tarıma elverişli fakat verimsiz toprakların üçte ikisine tıkıldı, toprakların üçte biri ise 45 bin Kolon arasında bölüştürülmüştü. Bir ailenin geçinmesi için en az 25 hektar arazi gerekirken, Müslümanların elindeki toprakların % 73'ü, 10 hektardan küçük çiftliklere bölünmüş; buna karşılık Kolonların elindeki toprakların % 80'i, 100 hektardan büyük çiftlikler halindeydi. 2 milyon insan, ailelerini oluşturan 3 milyon kişiyle birlikte işsizdi, sadece 770 bin kişinin doğru dürüst bir işi vardı; bunların da üçte ikisi sanayi işçisiydi. 300 bin Cezayirli, iş için Fransa'ya gitmek zorunda kalmıştı. Tunus ve Fas'ta da ilişkiler, olumsuzluktan yana daha az üzücü olmakla birlikte, yine de buna benzer nitelikteydi; Tunus'ta bazı köylüler, özellikle sahil kesiminde, topraklarını para ödeyerek geri almayı başarmıştı.

Cezayir'e Fransa'dan ilk göç dalgası 1848'de gelmişti, ikinci büyük göç dalgası 1871'de geldi. Bu gelenlerin öncüleri, III. Napoleon'un göçe zorladığı cumhuriyetçi işçilerdi. Fransa, 1870 Savaşında Almanya'ya yenilmesi üzerine Alsace-Lorrain'i kaybetti. Bu bölgede yaşayan binlerce Fransız, Alman egemenliği altına girmektense, Cezayir'e göç etmeyi tercih edince, büyük bir göç dalgası oluştu. 1880'de Fransa bağlarının Phylloxera hastalığı yüzünden mahvolması, yeni bir göç dalgasına neden oldu. Kolonların siyasal tutumu, III. Napoleon zamanından itibaren muhafazakâr bir doğrultuda gelişti. Napoleon, 1851/1852'de yaptığı hükümet darbesiyle Fransa'da yeniden monarşi yöne-

timini kurmuş ve o günden itibaren de hep bir Arap krallığını düşlemiş, böylece bir çeşit çifte krallığın başına geçmeyi düşünmüştü. Ne var ki bu arzusu, Cezayir'e yerleşmiş Fransızlarca kuşkuyla karşılanmıştı; Kolonlar benzeri bir kuşkuyu da Müslümanların hakkını koruyarak hoyratça sürdürülen toprak gasbedilmelerine bir son vermek ve Kolonları uygar bir şekilde toprak sahibi olmaya zorlamak isteyen "senatus-consultes" karşısında göstermişlerdi.

Fransa'da İkinci İmparatorluk, 1870 Alman Savaşı sonunda yıkılınca, Kolonlar özerkliklerini ilan ettiler; Fransa'nın gönderdiği birçok görevliyi Paris'e geri yollayıp kentlerde savunma ve kamusal düzen komiteleri kurdular. Kasım 1870'ten Mayıs 1871'e kadar işbaşında kalan bu komiteler, yaklaşık aynı dönemde etkin olmuş "Paris Komünü" gibi sosyalist eğilimli değildi. Cezayir'de Birinci Dünya Savaşından sonra sayıları artık artmayan ve öteki Avrupalı gruplarla da ilişkilerini gittikçe daha çok kesen Kolonların tutumu, cumhuriyetçi-küçük burjuvacaydı. Bu tutum, Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyetler sırasında aşırı sağcı ve ırkçı bir nitelik almıştır. Bu zaman boyunca Fransız hükümetleri, Kolon ve Nasyonalist cepheleri arasında ya hareketsiz kalıp statükoyu korumaya, ya da reform tasarılarının yürümemesi üzerine çekilmeye zorlandılar.

Kuzey Afrika'da milliyetçi ilk gruplaşma, Tunus'ta meydana geldi; bu oluşumun kökeninde, İslam ilahiyatına ilişkin yenileşme hareketinin geçirdiği aşamalı evrim vardır. Fransa karşısında özerkliği amaçlayan ilk istekler, 1920'de kurulan ve kısa ömürlü 1857 Anayasasının anısına adı "Anayasa Partisi - al-Hizb al-hurr ad-Dusturi at-Tunusi" olan parti tarafından öne sürüldü. Partinin kurulmasına Hubus (vakıf) kararnamesinin Tunus'ta da uygulanmak istenmesi neden oldu; bu kararnameyle eşraf zümresinin topraklarının elden gitmesi tehlikesi doğmuştu. Kısaca Dustur diye anılan partinin önderi, Zaytuna Üniversitesi öğretim görevlilerinden Abdulaziz Talibi'nin istekleri, bir anayasa hazırlanması ve Tunuslulara daha fazla iş edinme olanakları verilmesi amaçlarına yönelikti. Fransa, istekleri kabul etmedi; sadece 1923'te çıkardığı kararnameyle, belirli sayıda Tunuslunun Fransız vatandaşı olmasına hak tanıdı. Gelgelelim milliyetçi oluşum öylesine dal budak salmıştı ki, Dustur Partisi bu kararnameyi reddetme gücünü kendinde buldu.

Tunuslulara vatandaşlık hakkı veren kararnameye karşı nasıl bir taktik uygulanması gerektiği tartışılırken Dustur Partisinde bölünme oldu. Daha çok yaşlı eşrafın oluşturduğu grup, umursamaz davranılmasından yana tavır koyarken; gençlerin çoğunlukta olduğu grup, kararnameye karşı bir mücadele başlatılmasını istemekteydi. Gençlerin grubundan olanlar da, yaşlılar grubundakiler gibi yurtdışında eği-

tim görmüşlerdi; fakat daha çok sahil kesiminden ve Sfax bölgesinden orta halli ailelerdendiler. Örneğin, gençler grubunun en önemli üyelerinden, daha sonra devlet başkanı olacak olan Habib Burgiba'nın babası, 1912'de emekli oluncaya kadar Beyin hizmetinde subaylık yapmıştı. Kıyı kesimi halkının ekonomik etkinliğinin temeli zeytincilikti. Bundan sağlanan gelirle çocukların okullara ve üniversiteye gitmesi sağlanabiliyordu. Tunus eğitim sistemi, Fransa zorunlu okul uygulanmasına karşı çıktığı halde, sömürge çağı Magrib'inde en iyi durumdaki sistemdi. 1931/32'de Fransa'da 119 Tunuslu, 21 Cezayirli ve 11 Faslı yüksek öğrenim görmekteydi.

İçinde genç hukukçu Habib Burgiba ile yakın dostları Tahar Sfar ve Bahri Guyga'nın bulunduğu bir grup, 1934'te Dustur Partisinden ayrılıp Yeni Dustur (al-hizb ad-dusturi al-cedid) Partisini kurdu. Bu partide büyük arazi sahipleri ve eşraf takımı ancak % 15 oranında temsil ediliyordu. 1939'da Dustur'da bu oran, % 70 idi. Yeni orta sınıf, yavaş yavaş eski eşraf zümresini kenara itmeye başladı; 1939'da sınavla girilen yönetim görevlerinin üçte birini elde etmişlerdi. Eşraf zümresinin kaleleri, danışma kurullarıydı; ancak bu kurullarda yer almak Fransızların atamasıyla oluyordu. Yeni Dustur, çok geçmeden büyük bir kitle tabanı oluşturmayı başardı; 1937'de 400 yerel bürosu açılmış bulunuyordu. Yeni Dustur'un gelişmesini engellemek isteyen genel valiliğin aldığı zorlayıcı önlemlere Burgiba, yumuşak tutumlu milliyetçiliğe özgü bir yöntemle görüşmelere girişmek ve gösteriler yapmakla karşılık verdi. Bu yüzden iki yıl hapis yattı. Hapisten çıkınca 1936'da, Léon Blum'un halk cephesi hükümetinin temsilcisine başvurduysa da, herhangi bir ayrıcalık elde edemedi. Fransızlar partiyi yasakladılar; bunun üzerine Burgiba, 1937'de büyük bir gösteri yürüyüşü düzenledi, Fransız askerlerinin kalabalık üzerine ateş açması sonucu iki yüz insan öldü. Yeni Dustur'un yönetici kadrosu 1938'de tutuklandı; Burgiba Fransa'ya götürüldü ve orda kapatıldığı hapishaneden ancak 1943'te Tunus'a dönebildi; hem de Müttefiklerin ileri harekâtı başlamazdan sadece birkaç gün önce.

Tunus'ta genel vali, Cezayirli bir Kolon ailesinden gelen General Alphonse Juin, Yeni Dustur'un yeniden örgütlenmesini karalama kampanyaları ve tutuklamalar yaptırarak önlemeyi denedi. Burgiba, Amerikan Başkonsolosu Hocker A. Doolittle'nın araya girmesiyle tutuklanmaktan kurtuldu. 1942'de tahta çıkmış bulunan Moncef Bey (Muhammed al-Munsif), Nazilerle işbirliği yapmakla suçlanarak tahttan indirildi. Bu tahttan indirme eylemiyle Fransa bir hata yapmıştı. Himaye rejimi sözleşmesini çiğnemiş ve Moncef Beyi bir mazlum, bir kurban durumuna getirmişti. Yapılan hatayı yumuşatmak için, liberal önlemlere başvuruldu. Büyük Mecliste Tunuslu üyeler, 1946'da eşit

haklara sahip oldular; 1947'de kabineye daha çok sayıda Tunuslu bakan alındı. Atılan liberalleşme adımlarına rağmen Tunus'ta yine de olaylar meydana geldi, bağımsızlık doğrultusunda istekler ortaya atıldı.

Burgiba, Fransızların görüşmelere başlamak konusunda gösterdiği isteksizlikten hayal kırıklığına uğrayınca, destekleyiciler kazanmak amacıyla 1945'te yurtdışına gitti, 1949'da döndü ve 1950'de de, aşamalı biçimde gerçekleştirilecek bir bağımsızlık planını açıkladı. Fransız hükümeti bu planı reddetti; fakat Burgiba'yı da Tunusluların temsilcisi olarak kabul etti. Milliyetçileri yatıştırmak için bazı reformlara girişti̇yse de, bunlar Kolonlar tarafından durduruldu; fakat bir dizi olayın patlak vermesi üzerine Şubat 1951'de yürürlüğe konuldu. Yeni Dustur'un siyasal bürosunda özerklik kazanılması yolunda atılacak adımlar konusunda görüş ayrılıkları vardı. Fransa'yla olabildiğince az işbirliği isteyen ve yine yurtdışına çıkmış bulunan Burgiba, yeni görüşmelere başlanmasına ancak Fransızların garanti vermesi üzerine razı oldu. Görüşmelerin başlaması için Moncef Beyin halefi Lamine (Muhammed al-Amin), Mayıs 1951'de temsili bir hükümetin kurulması planını ilan etti. Fransa'yla başlatılan görüşmeler duraksamalarla sürerken, Kolonların terör örgütü "Kızıl El" de etkinliklerini iyice artırdı. 1951 Aralığında Tunus sendikaları başkanı Ferhad Haşid'in öldürülmesi, bu örgütün işidir. Ocak 1952'de Salah bin Yusuf ile Muhammed Badra, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine, bağımsızlığa kavuşmada kendilerine yardım edilmesi dileğiyle başvurdular. Fransa bir tutuklatma fırtınası estirerek buna karşılık verdi; Tunus'taki hükümete işten el çektirildi; Burgiba ile -Fransa'da matematik ve hukuk öğrenimi gördükten sonra 1936'dan beri partinin üst kademe yöneticilerinden biri olan- Mongi Slim sürgüne gönderildi. Bu sırada polisle yapılan sokak çatışmalarında yüzlerce Tunuslu can verdi.

Tunus ile Fransa arasında görüşmelere 1953 güzünde yeniden başlandı; fakat bu görüşmeler Güney Tunus'ta gerilla gruplarının ortaya çıkmasını önleyemedi. Huzursuzluk ortamı, ancak Temmuz 1954'te, Başbakan Pierre Mendec-France'ın iç yönetimde tam özerklik konusunda kesin söz vermesiyle biraz yumuşadı. Fransa, aynı doğrultuda istekler konusunda Cezayir'i cesaretlendirmemek için, Tunus'a sadece sınırlı bazı ayrıcalıklar tanımakla yetinmek niyetindeydi. Görüşmeler yeniden çıkmaza girdi. Ama yine de ağır aksak yürütülüyordu; ne var ki kısa bir süre sonra Fas'ta cereyan eden olaylar yüzünden önemini yitiriverdi.

Fas'ın ilk genel valisi Mareşal Louis Lyautey (1912-1925), muhafazakâr bir Alsace'li ailedendi. Cezayir ve Tunus'ta izlenen, seçkin kişileri özümlemek (assimilation) politikasını reddederek Arap-Berberi uy-

garlığına büyük bir saygı gösterdi; ancak öte yandan da Fransa'nın geri kalmış ülkeleri uygarlaştırma görevini üstlenmiş olduğu kanısındaydı. Fas'a saygı ile "mission civilisatrice- uygarlaştırma görevi" arasındaki çelişkiyi Lyautey, üstün nitelikli otoritesiyle örtüyordu. Gelgelelim mission civilisatrice -uygarlaştırma görevi, Fas'ın işgaline hak veriyorsa, bununla tarikatları, aşiret federasyonları ve "mahzen"iyle geleneksel düzenin korunması çelişkisinin bir arada olması, hesabı verilmez nitelikte görünmekteydi. Lyautey, Fas'ta Fransız eğitimine karşı çıkıyordu; ama eşraf ailelerinin oğulları bu eğitimden yararlandılar, böylece bir yerli yönetim ve yargı kadrosu meydana getirdiler. Bu da çağdaş milliyetçiliğe ulaşacak gelişimin önlenemeyeceğini gösterdi. Lyautey, 1925'te Fas'ı terk ettiğinde barış hâlâ sağlanmış değildi.

En tehlikeli anlaşmazlık, 1921'den 1926'ya kadar süren Rif Savaşı oldu. Bu savaşı, bir aşiret önderinin batıda eğitim görmüş oğlu Abdulkerim, İspanya ve Fransa'ya karşı yürüttü. İspanyol ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Abdülkerim, bir Rif Cumhuriyeti kurdu ve Fas'ın Fransızların işgalindeki bölümüne saldırdı. Burda 1926'da Mareşal Henri Petain tarafından yenilgiye uğratıldı. Başka aşiretlerin Orta Atlas Dağlarının güneyinde, Sus ve Draa (Dar'a) Vadisinde yaptıkları bağımsızlık savaşları ise 1934'e kadar sürdü.

Yine bu 1934 yılında milliyetçiler de ilk reform planlarını ortaya koydular. Başlıca temsilcileri, Fas'ın saygın bir ulema ailesinden Allal el-Faşsi ile Rabat'ta zengin bir tüccar ailesinden Ahmed Balafrej'di. Faşsi, Arapça ve İslam incelemeleri öğretmeniydi; Balafrej, Fransa'da edebiyat öğrenimi görmüştü. Reform istekleri, himaye rejimi sözleşmesinin eksiksiz uygulanmasını, daha iyi eğitim ve meslek edinme olanaklarının sağlanmasını, yerel yöneticilerin (ka'idlerin, paşaların) yetkilerinin azaltılmasını, toprak istimlaklerine son verilmesini ve temsili kurumların oluşturulmasını amaçlıyordu. Genel valilik bu isteklere hiç aldırış etmedi ve 1937'de de milliyetçilerin partisini yasakladı. Faşsi, Gabon'a sürgün edildi, Balafrej ise Fransa'da alıkonuldu. Vichy hükümeti zamanında baskı önlemleri artırıldı; nasyonal sosyalist ırk yasası çıkarıldı, bu yasa 200 bine yakın Yahudiyi kapsamına almaktaydı. Yasanın uygulanması, ancak sultanın müdahalesiyle önlenebildi.

Sultan V. Muhammed, 1927'de, her şeye evet diyecek bir kukla olacağı hesabıyla Fransızlar tarafından tahta çıkarılmıştı; ama İkinci Dünya Savaşı sırasında milli bir rol üstlenivердi. En güçlü desteği de Balafrej tarafından, 1943'te kurulmuş Bağımsızlık Partisinden (hizb al-istiklal) gördü. İstiklal Partisi önderleriyle teması sultan istedi. Bu önderlerin çoğu, 1944-1946 arasında, güya Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle hapis yatmışlardı. Partinin, Fransız ordusunun es-

ki bir subayı olan Muhammed Lyazidi, Avukat Abdurrahmin Buabid, Matematikçi Mehdi Ben Barka gibi daha genç üyeleri, halk arasında geniş bir taban kazanmak için büyük çaba harcamaya başladılar. Milliyetçiler ile Fransa arasındaki soğukluk, yetersiz bir ekonomik reformun uygulanmasına kalkışılmasından sonra, V. Muhammed Nisan 1947'de, Tanca'da verdiği hayranlık uyandıran söylevinde açıkça milliyetçilerden yana çıkınca düşmanlığa dönüştü. Mayısta General Juin, Tunus'tan Fas'a atandı ve gelir gelmez de sultana ve İstiklal Partisine, polis zoruyla gözdağı vermek istedi. 1950'de Muhammed'in, hiçbir sonuç vermeyecek görüşmeler için Paris'e gitmesi ve Thami el-Glaoui adlı nüfuzlu bir paşanın sultanı başkaldırmakla tehdit etmesi üzerine durum vahim bir hal aldı. Juin, bir ültimatomla olaya karıştı; bu ültimatomda sultanın şimdiye kadar imzalamamış olduğu bütün kararnameleri derhal imzalaması isteniyordu. Bu arada düzmece bir Berberi ayaklanması da başlatıldı. Juin, bu isyana karşı koruma sözü vererek sultanı Şubat 1951'de bütün kararnameleri imzalamak zorunda bıraktı.

Ne var ki Juin'in zaferi uzun sürmedi. Genel valinin yaptığı bu zorla imzalatma eyleminin aslında milliyetçiler cephesiyle sultanın tahttan indirilmesine sevinecek Kolonlar arasında kaldığı için çevirdiği göstermelik bir manevra olduğu anlaşılınca, Ağustos 1951'de geri çağrıldı. Juin'in yerine gelen General Guillaume, Fas genel valisi Lyautey'in eski yardımcılarındandı. Kolonların çıkarına davranmaya başlayınca çok geçmeden kimliği belli oldu. Aralık 1952'de Ferhad Haşid'in öldürülmesinden sonra başlayan genel grevin, polis tarafından zorbalıkla kırılması ve bu sırada yüzlerce Faslının ölmesi üzerine Fransız gazeteleri soruşturma açılmasını isteyince Guillaume, Kolonların militan gruplarını ve polisi korudu. Milliyetçi hareketi kesinlikle sindirmek için de sultanı tahtından indirmeye karar verdi. Kendisini etkilemeyi sürdürmekte olan dostu Juin de onu destekledi, el-Glaoui ile Kettaniyye tarikatı önderi Abdelhay el-Kettani de onun yanında yer aldı. Ağustos 1953'te Sultan Muhammed, Madagaskar'a sürgüne gönderildi ve amcalarından biri, aynı zamanda el-Glaoui'nin damadı olan Mulay Ben Arafa sultanlık tahtına oturtuldu.

Muhammed'in sürgün edilmesi, iç savaştan dolayı çevresinden soyutlanmış İspanya için, bu durumdan sıyrılmasını sağlayacak çok elverişli bir fırsat oldu. Ben Arafa'nın sultanlığını tanımayı reddetti ve İstiklal Partisi liderlerine İspanyol Fas'ında sığınma hakkı tanıdı, milliyetçilerin önderi Abdelhalek Torrès'e Aralık 1954'te hükümette görev verdi. Ne var ki bağımsızlık verilmesi gibi bir düşünce aslında ne İspanya'da vardı ne de Fransa'da. Nitekim Fransa Başbakanı Mendès-France, Tunus için özerklik sözü verişinden iki ay sonra, sadece yö-

netim alanında bazı reformlar yapmakla yetinmişti. Mendès-France'tan sonra hükümeti kuran Edgar Faure zamanında milliyetçiler, Kolonlar gibi terörizm yolunu seçtiler. Düzenledikleri olaylar, doruk noktasına bütün işyeri sahiplerine boykot yaptırılması ve ekonomik hayatın bütünüyle felce uğratılmasıyla 1955'in Mayıs ve Haziran aylarında ulaştı. Faure hükümeti bu gerilimi, yönetim alanında yapılacak reformlarla tüm anlamıyla himaye rejimi anlayışına dönüleceğine dair söz vererek azaltmak istedi. Böyle bir dönüşün saçmalığı, haziranda Casablanca'da bir bombanın patlatılmasından sonra sokağa çıkma yasağı konulunca; ağustosta da himaye rejimine karşı çıktığı için tahttan indirilen Sultan Muhammed'in ülkeden ayrılışının ikinci yıldönümü dolayısıyla bir Fas Kurtuluş Ordusu eyleme geçince açıkça ortaya çıktı.

Durum ancak eylülde değişebildi: Fransa, tutumunda büyük bir dönüş yaparak milliyetçilere Muhammed'in geri dönüşünü ve Fas'ın özerkliğini kabul ettiğini bildirdi. Ne var ki başbakan, genel valisi Pierre Boyer de Latour'un kendisine karşı geleceğini ve Kolonların baskısı nedeniyle Ben Arafa'yı tahtından indirmeyi reddedeceğini hesaba katmamıştı. Boyer de Latour, Muhammed'in geri dönmesiyle olayların nasıl gelişeceği konusunda Glaoui ile Kettani'nin önsezilerine dayanarak yürüttükleri tahminlere aklı yatınca itirazdan vazgeçti. Muhammed tahtına dönünce, hemen milliyetçilerden oluşan bir hükümet kurdu. Bağımsızlığın şekli hakkında Fransa'yla yapılan görüşmeler 2 Mart 1956'da tam bağımsızlığın ilanıyla sonuçlandı. Aynı ay Muhammed, İspanya'yla yaptığı görüşmelerde İspanyol Fas'ının da ülkesine katılmasını sağladı. Sultanın başarısı, Tunus'ta yeni görüşmeleri zorunlu kılmıştı.

Tunus'un bağımsızlığına ilişkin görüşmeler, Haziran 1954'ten Mart 1956'ya kadar sürdü. 1954 Haziranında özerklik sözleşmesi yürürlüğe girdi; bu sözleşmede Fransa, güvenlik kuvvetlerinin kontrolü dışında, himaye rejimine ilişkin tüm haklarından vazgeçiyordu. Sözleşmeleri Burgiba hoşgörüyle karşıladıysa da, Ben Yusuf kabul etmedi. İkisi de bağımsızlık isteğinde direnmeye kararlı olduklarından, Tunus Beyi Lamine'nin kurduğu hükümette bakan olmayı reddettiler. Ben Yusuf, Fransa'ya karşı yumuşak tavır takındığı için Burgiba'yı kınadı ve onu Yeni Dustur yönetiminden uzaklaştırmayı denedi. Fakat Burgiba'nın girişimiyle Kasım 1955'te toplanan parti kongresinde Ben Yusuf'un görevden alınıp Bahi Ladgham'ın parti sekreterliğine getirilmesine karar verildi. Bunun üzerine Ben Yusuf, Ocak 1956'da gerilla ekipleri oluşturdu; ama bir tutuklama dalgasından sonra ülkeyi terk etti. Ağustos 1961'de de Frankfurt am Main'de, niteliği açıklanamamış bir cinayete kurban gitti.

Ben Yusuf'un görevden uzaklaştırılışı, milliyetçileri güç bir duruma sokmuştu: Tunus hükümeti sözleşmelere bağlıydı; fakat Ben Yusuf'un arzu ettiği bir bağımsızlık söz konusu olduğu için Fas'tan daha geride bir statüde kalamazdı. Bu sıkıntılı durumdan milliyetçileri Yüksek Komiser Roger Seydoux'nun bir hatası kurtardı. Yükek Komiser, Bey'in Tunus'ta Fransa'nın varlığını sürdürmesini istediğini söylemişti. Ladgham, Lamine Beyi Tunus için bir bağlılık bildirisinde bulunmak ve bağımsızlık istemek zorunda bıraktı. Yapılan görüşmelerde Başbakan Guy Mollet, Fransa'nın artakalmış haklarını bir "interdependenz - içbağlantı" formülüyle kurtarmayı denedi. Ladgham tek yanlı bir bağımsızlık ilanı tehdidinde bulununca, Mollet 20 Martta direnişine son verip tam bağımsızlığı kabul etti. Fransa için hiç de hoşa gitmeyecek bir tarzda inisiyatifi kaybetmenin yarattığı boşluğu, bir Cezayir bağımsızlığı önerisiyle doldurmak şansı bulunduğunu ise kimse fark etmedi.

Cezayir milliyetçiliğinin başlangıcı, Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanır. 1912'de "Manifest Jeune Algériens -Genç Cezayirliler Bildirisi"nin yayımlanması ve 1919'da "Bloc des Algériens Musulmans Elus"un kurulmasıyla doğmuştur. Grupların adları eşraf ailelerinden olan üyelerinin kökenini gösteriyordu. Bloc, 1930'da, sözcüsü Sétif'te nüfuzlu bir aileden Eczacı Ferhad Abbas olan "Fedération des Elus Musulmans"ın kurulmasıyla yeniden canlandırıldı. Milliyetçilerin istekleri, III. Napoleon zamanından beri resmi görüş olan "assimilation-özümleme" tutumuna uygun olarak Müslümanlara bütün yurttaşlık haklarının verilmesini sağlamaya yönelikti; bu bakımdan da Tunusluların ve Faslıların bağımsızlık çabalarından farklı nitelikteydi. Bağımsızlık isteğini ortaya atan tek örgüt, 1925'te Fransa'da Kuzey Afrikalı işçilerin kurduğu ve 1927'den itibaren lideri "Messali Hac" adlı bir emekçi olan "Etoil Nord-Africaine - Kuzey Afrika Yıldızı" idi.

Özümleme-assimilation yanlısı milliyetçiler için ilk şok, 1938'de, 30 bin Cezayirliye yurttaşlık hakkı verecek "Blum-Violette Yasa Önerisi"nin Fransa senatosunda reddedilmesi oldu. Yasa taslağı Léon Blum'un halk cephesi hükümetince hazırlanmış, Messali Hac dışında bütün Müslümanlarca desteklenmiş; ama Kolonların en katı biçimde muhalefetine uğramıştı. Bu muhalefet, belediye başkanlarının 1938 Martında yaptıkları grevle doruk noktasına ulaştı. Yasa önerisinin başarısızlığa uğraması, Ferhad Abbas'ta büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı; bu da, onun assimilation anlayışını bırakıp özerklik istemeye başlamasına yol açtı. Bu isteğini 1943'te yayımladığı "Manifest du Peuple Algérien - Cezayir Halkının Bildirisi"nde geliştirdi. Cezayirli 55 milliyetçinin imzaladığı bu bildiri, Abbas'ın evinde hapsedilmesine neden oldu. Mayıs 1943'ten beri görevde bulunan genel vali Georges

Catroux için, Cezayir özerkliği diye bir şeyin sözü bile edilemezdi; buna rağmen De Gaulle'ün düzenlemesine uyarak 50 bin Müslümana yurttaşlık hakkı verilmesini kararlaştırdı. Abbas ile partisi "Amis du Manifeste et de la Liberté – Özgürlük ve Bildiri Dostları", De Gaulle'ün kararını, yetersiz diye niteleyerek reddetti. Messali Hac yanlısı radikal kanat da, Arap Devletleri Birliği'nin Nisan 1945'te kurulmasından ve müttefiklerin zaferi kazanmasından cesaret alarak sokak gösterilerine başladı.

Mayıs 1943'te Cezayirliler, üzerlerinde zafer ve tek tük de bağımsızlık sloganları yazılı pankartlarla Sétif ve Guelma kentlerinde gösteri yürüyüşleri yaptılar. Yürüyüşler sırasında Avrupalılara saldırıldı; bu saldırılarda yüz kadar insan ölünce, Fransa on bin Cezayirlinin can verdiği toplu öldürme eylemleriyle buna karşılık verdi. Hükümet, 1946'da çıkardığı bir afla ve 1947'de de "organik statü" uygulanmasıyla durumu yumuşatmak istedi. Bu statüyle Cezayir'de yeni temsili kurullar oluşturuldu; ne var ki bu kurullarda Kolonlar üstünlüklerini yine korumaktaydılar. Üstelik milliyetçileri bu kurullara sokmamak için genel vali Marcel-Edmond Naegelen, Nisan 1948 seçiminde, bağımsızlar diye adlandırılan kendi adaylarının kazanması için türlü dolaplara başvurdu. 1947'de Messali Hac, hapisten çıkar çıkmaz "Mouvement pour le Triomphe des Libertés Démocratique (MTLD) – Demokratik Özgürlüklerin Zaferi İçin Hareket" Partisini kurdu. Bu parti, 1947 güzünde yapılan yerel seçimde % 31 oy toplayarak hilesiz, kesin ve üstün bir zafer kazandı. Genel seçimde uygulanan seçim hileleriyle milliyetçilerin kazanmaları engellendi; bu da milliyetçi partilerin çöküşünü hazırladı. Abbas, Haziran 1951'de yapılan Fransız Millet Meclisi seçiminde kazanamadı ve aynı yılın ağustosunda yapılan seçimde de, bütün partilerin oluşturduğu cephe bir varlık gösteremedi. Cezayir'de siyasal güç, belirgin biçimde, MTLD'nin içinde oluşmuş bir grupta, "Organisation Spéciale (OS) – Özel Örgüt"te toplanmıştı.

OS'nin kuruluşu, 1947 yılı sonlarına kadar uzanır. O günlerde varlıklı bir ka'idin oğlu ve hukukçu olan Ayt Ahmed, bir tüccar ailesinin çocuğu ve eski bir subay olan Ahmed Ben Bella, bir köylü ailesinden gelen Lakdari Ben Tobbal, eski bir astsubay olan Muhammed Budiaf, eski bir işçi ve Fransız parlamentosunda milletvekili olan Muhammed Hıdır bir araya geldiler. Bir gerilla grubu kurdular ve 1949'un ilk ayında, Ben Bella'nın yönetiminde Oran kenti postanesine yaptıkları bir baskınla eylemlerine başladılar. Bir yıl sonra, Nisan 1950'de, Ben Bella tutuklandı ve OS dağıldı. Hıdır, Ayt Ahmed ile 1952 Martında hapisten kaçan Ben Bella Kahire'ye gittiler; ötekiler ya yeraltına geçtiler ya da bir ka'idin oğlu ve eski bir astsubay olan Ebulkasım Kerim'in 1947'de kurduğu direniş hareketine katıldılar.

Milliyetçilerin inisiyatifi yeniden ele geçirmesi, ancak 1954 Martında oldu; bu da, "dokuz tarihsel önder"in, Ayt Ahmed, Ben Bella, Hıdır, Budiaf, Kerim, el-Kued vahasında yaşayan yoksul bir köylü ailesinden olan Rabah Bitat, daha sonra vurulacak olan Larbi Ben Mahidi, Mustafa Ben Boulaid ve Murad Diduşe'nin bir ihtilal komitesi kurmasıyla başladı. Daha sonra "Front de Libération Nationale (FLN)– Milli Özgürlük Cephesi" diye ünlenecek komite, 1 Kasım sabahı polis noktalarına, petrol depolarına düzenlediği saldırılarla Cezayir Kurtuluş Savaşını başlattı. Ne var ki ilk günkü savaşın olsun, ertesi yıla kadar sürecek tüm savaşın olsun boyutu hep küçük çapta kaldı; çünkü "Armée de Libération Nationale (ALN) – Milli Özgürlük Ordusu" gerekli silah donatımından yoksundu. ALN, ilk büyük eylemini 1955 Ağustosunda Constantine ilinde gerçekleştirdi. FLN de ilk yurtdışı başarısını, Nisan 1955'te Bandung Konferansına kabul edilmesiyle ve Eylül 1955'te de Birleşmiş Milletler'de Cezayir görüşmelerini başlatmasıyla ulaştı.

FLN'nin başarısı, Fransa'da düşünce değişikliğine neden oldu. Şubat 1956 seçiminde bir zafer kazanan Guy Mollet, seçim programında Cezayirli milliyetçilerle görüşmelere başlama sözü vermişti. Yaptığı ilk işlerden biri, görüşme planına karşı çıkan Cezayir Genel Valisi Jacques Soustelle'i görevden alması oldu. Görüşme planı hükümetin hızlı bir otorite kaybına uğramasına yol açtı. Soustelle, Kolonlar tarafından bir kahraman gibi uğurlandı ve Başbakan Mollet, genel valiliğe atadığı Catroux'yu Cezayir'e bizzat getirmek isteyince, domates yağmuruna tutuldu. Sosyalist Mollet, karşısında avaz avaz bağıran işçilerin ve hiç oralı olmayan polislerin görüntüsü karşısında şaşkına döndü; bu yüzden de Robert Lacoste diye pek az tanınan birini genel valiliğe atayıp görüşme planını erteledi.

Mollet böylesi bir sert tutuma başvurunca, ALN buna asker toplama kampanyasıyla karşılık verdi. Ferhad Abbas ile ulemanın önderi Tevfik el-Madani, nisan ayında bir ayaklanma başlatmaya karar verdiler. FLN'nin halk arasında etkisini gittikçe daha çok artırması, bazı zor sorunları da beraberinde getirmişti. Milliyetçilerin bir kısmı yurtdışındaydı, askeri eylemlerde eşgüdüm az oluyordu ve ortaklaşa bir ideolojik taban da yoktu. Bu sorunların çözümü için, ağustosta Soummam Vadisinde gizli bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda çoğunluk Cezayir içinden gelenlerdeydi; Kahire grubu (Ben Bella ve arkadaşları) temsil edilmemişti, daha doğrusu temsil edilememişti. Bunu da Fransızlar, Ekim 1956'da V. Muhammed'in özel uçağına karşı düzenledikleri korsanca bir harekâtla sağlamışlardı. Uçakta Ayt Ahmed, Ben Bella, Bitat, Hıdır ve Sorbonne Üniversitesinde tarihçi olan Mustafa Laşeraf bulunuyordu. Bunların tutuklanması, Vali Lacoste'un koru-

duğu küçük rütbeli bir Fransız tarafından yapıldı. Guy Mollet, tutuklanan liderlerle gizli görüşmelere başladı ve onlara Cezayir'e serbestçe dönme güvencesi verdi; ama şubatta artık kendisine açıkça itaatsizlik edeceklerle başa çıkamayacak derecede güçsüzleşmiş bulunuyordu. Ordu, Kolonlarla birleşerek Cezayir hükümetine el koydu.

Lacoste, Ocak 1957'de polisi ve güvenlik güçlerini General Jacques Massu'nun emrine verdi. Bu general de, 1956'dan 1957'ye kadar "Cezayir Savaşı"nı yürütmüş olan FLN'nin Cezayir'deki hücrelerini sistemli bir biçimde çökertti. Tunus sınırının elektrik akımı verilmiş telörgülerle kapatılmasından sonra Fransa, askeri açıdan inisiyatifi FLN'den geri aldı. Ordunun örneğin, Tunus köyü Sakiet Sidi Yusuf'u bombalaması gibi olaylardan dolayı ortaya çıkan uluslararası anlaşmazlıkların çözümü ise, bir oldubitti halinde Paris hükümetine bırakıldı. Cezayir'de bir darbe için planlar yapıldığı söylentisi dolaşıyordu ve 13 Mayıs 1958'de üniversite öğrencileri genel valilik binasına saldırınca, başında General Massu ile General Raoul Salan bulunan bir "Comité de salut public - Halk Selamet Komitesi" iktidarı üstlendi. Bu olay, 4. cumhuriyetin sona ermesine ve De Gaulle'ün 1 Haziranda başbakan olmasına yol açtı.

De Gaulle, başkaldıranlara karşı yumuşak davrandı: Ordu, yeniden sivil makamların emrine sokuldu ve General Salan'a Fransa'da bir komutanlık görevi verildi. Yeni komutan General Maurice Challe, 1959 yılı boyunca Cezayir'de barışı sağlamayı başardı. De Gaulle, eylülde verdiği söylevde, barış olasılığını haber veren sözleriyle heyecan uyandırarak dört yıl içinde Cezayir'e kendi kaderini kendisinin belirlemesi hakkını vermek istediğini söyledi. Bu söyleve tepkiler hiç de olumlu olmadı. FLN, De Gaulle'ün bildirisini belirginlikten yoksun pek çok yanı bulunduğu gerekçesiyle reddetti ve Cezayir Fransızları da kendilerini ihanete uğramış gibi hissettiler. Cezayir Fransızları tepkilerini Ocak 1960'ta "Barikatlar Haftası"nda gösterdi; Fransızlar ile Fransız polisi sokaklarda birbiriyle savaştı, bunun sonucu Massu'nun Fransa'ya geri çağrılması oldu. Massu, bir demecinde, De Gaulle'ün ordunun itaatini pek hesaba katmaması gerektiği yolunda imada bulunmuştu. Fakat De Gaulle, Massu'nun uyarısına rağmen, Cezayir'e özerklik verilmesi konusunda direndi ve Cezayir'e yaptığı bir gezide, halkın açıkça FLN lehinde gösterilerde bulunduğunu görünce, milliyetçilerle görüşmelere başlamaya karar verdi. Mart 1961'de Evian'da başlayan barış görüşmeleri, Cezayir Fransızlarının yeni bir ayaklanmasına neden oldu: Nisanda Challe ile emekliye sevk edilmiş Salan, Edmond Jouhaud ve André Zeller adlı generaller bir darbe yaptılar. Bir sonraki ve sonuncu ayaklanma da bir yıl sonra oldu. "Gizli Ordu Örgütü (OAS)" adlı bir kuruluş, terör yoluyla Kolonlara ayrıcalıklar

sağlamayı denedi. Yakıp yıkılan topraklarda terör, 1962 yazına kadar sürdürüldü ve bir milyon kadar Cezayir Fransızının yüzde doksanını kapsayan bir kitle göçüyle sona erdi. Cezayir, 1 Temmuzda, Magrib'in sonuncu ülkesi olarak bağımsızlığını kazandı.

4) MAGRİB'DE BAĞIMSIZ DEVLETLER (FAS, TUNUS, CEZAYİR VE LİBYA)

Barış görüşmeleri Cezayir'e kabul edilebilecek nitelikte bir uzlaşma ortamı sağladıysa da, FLN içinde tehlikeli rekabetlere de yol açtı. Bu rekabet Yusuf Ben Hedda ile Ben Bella arasında meydana geldi. Ben Hedda, Ferhad Abbas'ın halefi olarak Ağustos 1961'den beri geçici hükümetin başı ve Evian görüşmelerine katılan heyetin de başkanıydı; Ben Bella, FLN içinde bir polit büro, bir çeşit karşı hükümet kurmuştu. Üstünlüğü Ben Bella kazandı ve eylülde yapılan bir halk oylamasında cumhurbaşkanı seçildi. İktidarını eksternlere, yani sınırlar kapatıldıktan sonra Tunus'a ve Fas'a çekilmiş bulunan silahlı kuvvetlere borçluydu. Bu ordunun komutanı, 1932'de yoksul bir köy çevresinde dünyaya gelmiş, 1953'te Kahire'de FLN'ye girmiş ve partide hızla yükselmiş bir militan olan Hayri Boumedienne idi. Ben Bella hükümeti için temel ilkeleri, Haziran 1962'de kararlaştırılmış Trablus Programı oluşturuyordu. Bu programın ana hatları, İslamî-Arap uygarlığının canlandırılması, tüm halkın okur yazar yapılması, toprakların dağıtılması, ekonominin ve yeraltı servetlerinin millileştirilmesi, FLN'nin bir kadro partisine dönüştürülmesi, dış politikada tarafsız kalınması ve Magrib, Arap, Afrika birliği siyaseti izlenmesiydi. Toprakların dağıtımına Mart 1963'te hızla başlandı.

Autogestion – özyönetim kararnamesi, yani çiftliklerin seçilmiş bir başkan ile hükümetçe atanmış bir müdürün yönetiminde kolektif özerkliğe kavuşması büyük bir coşku dalgası yaratmış; fakat bir zamanlar Kolonların olan topraklarla sınırlı kalmıştı. Özyönetim ayrıcalığı, verimli arazinin ancak beşte biri ve köylülerin de yüzde onu için söz konusu oldu. Özyönetime ilişkin tartışmalar, günümüze kadar sürmüştür; özellikle de hükümet denetiminin boyutları üzerinde durulmuştur. Hükümet, kazancın bir kısmının köylüye bölüştürülmesinden yana çıkarken; sendikalar, kazanç paylarını yeni iş sahaları yaratmada kullanacak, imtiyazlı bir köylü sınıfının doğacağı gerekçesiyle bunu kuşkuyla karşılamıştı. Özyönetim ilkesi, Eylül 1963'te çıkarılan ve bağımsızlığa kavuşmasından sonra Kuzey Afrika'nın siyasal gelişmesi için önemli bir belge olan anayasada da yer aldı.

Cezayir anayasası, yeni bir sosyalist milliyetçiliğin ifadesidir. Bu anayasayla sömürge çağının eski burjuva-parlamenter düzeni resmen reddedilmektedir. Gerekçe bölümünde Fransız işgalinden sonraki zaman içinde Cezayir halkının oluşumu, milli özgürlük uğruna şehit düşenlerin yaptıkları mücadele, FLN'nin saflarında bir araya gelen köylülerin, işçilerin ve aydınların devrimci iradeyi sağlama yolunda öncülüğü üstlenmeleriyle özgürlüğün nasıl kazanıldığı anlatılmaktadır. Sosyalist bir milliyetçiliği açıkça benimsemesiyle Cezayir, bağımsızlık aşamasında devlet olarak gelişimi için Tunus ve Libya'ya oranla manevi açıdan çok daha güçlü ilhamlara yol açacak bir başlangıç yapmıştır. Ne var ki bu sosyalist programın uygulanması, Cezayir'de ihtiraslı ve zorbaca iç hesaplaşmalara da yol açmıştır.

Başkanlık mücadelesinde Ben Bella'nın kazandığı zafer, sosyalist FLN'den muhafazakâr üyelerin ayrılmasına yol açtı. İlk ayrılanlar arasında milli meclis başkanı Abbas, parti sekreteri Hıdır, çiftlik sahibi ve Biskra'daki birliklerin komutanı Muhammed Şabani de vardı. Özyönetim yasasının çıkartılmasıyla Ben Bella'nın Cezayir'e sosyalizmi getirmek istediği açıkça belli olmuştu; bunun üzerine Şabani, 1963 yazında bir direniş grubu oluşturmaya başladı. Bu grup, nisanda parti sekreterliğinden atılan Hıdır'la birleşti. Çıkarılan yasayı yeterli görmeyen sosyalistler de aynı yaz örgütlenmeye başladılar. Boudiaf, geçici hükümetin başkan yardımcısı olarak Ben Bella'ya karşı muhalefet yapmıştı, görevden alındıktan sonra Haziran 1963'te tutuklanmasına kadar Mohand Ou el-Hac'ın ayaklanma hareketini destekledi. Bu "Ou el-Hac", FLN'nin halk tarafından pek tanınmayan önderlerinden biriydi. Ayt Ahmed de, özyönetim yasasını kaleme alan adam olmasına rağmen Ben Bella'ya karşı katı bir muhalefete başlamıştı. Bu başkaldırı, eğer Fas-Cezayir sınır savaşı çıkması üzerine Ou el-Hac, yeniden devlete sadık biri olarak ilan edilmeseydi Ben Bella için tehlikeli olacaktı.

Başkaldırının zayıflaması Ben Bella'yı bir FLN kongresi yaptırmaya yöneltti. Nisan 1964'te yapılan kongrede de Ben Bella, her iki muhalif kanadın partiye dönmesini önerdi. Ne var ki Ben Bella bu önerisinden başarılı sonuç alamadı; yaz aylarında iki muhalif kanat taktik bir ittifak yaptı, Hıdır, partinin kasasıyla ülkeyi terk etti, Şabani de bir isyan başlattı. Ben Bella bu sefer sert önlemlere başvurdu; Şabani'yi tutuklattırıp eylülde de astırdı. Partinin Avrupa bankalarındaki hesabı bloke edildi ve öteki direniş hareketi de Ayt Ahmed'in Ekim 1964'te tutuklanması (Nisan 1966'da kaçacaktır) ve Musa Hasanis'in teslim olmasıyla bastırıldı. Ben Bella bu sıralarda bir milis örgütü kurdurdu. O zamana kadar kendisine hep Hayri Boumedienne destek vermiş ve bu sayede iktidarda kalmıştı. Milis örgütünü kurdurmakla,

bu bağımlılıktan kurtulmayı amaçlıyordu. Dışişleri bakanı, aynı zamanda Boumedienne'in yakın dostu olan Abdulaziz Bouteflika'yı görevden almaya kalkınca, Boumedienne de, Ben Bella'ya karşı darbe yaptı.

Darbe, 19 Haziran 1965'te, İkinci Afrika-Asya Konferansının başlamasından on gün önce gerçekleştirildi; Ben Bella, bu konferansta üçüncü dünyanın liderlerinden biri haline gelmeyi umuyordu. Bu konferansa aynı şekilde büyük umutlar bağlamış bulunan Çin, Boumedienne rejimini hemen tanıdıysa da, konferansı ertelemek kaçınılmaz olmuştu. Darbeye karşı ciddi direnişler ancak ağustosta görüldü; ne var ki bu direnişler Ben Bella'nın eski çalışma arkadaşlarının tutuklanmasıyla sona erdi. Yurtdışında sayısız hiziplere bölünmüş haldeki muhalefetten, gelip hükümette görev alan Bitat ile bir görev alabileceğini belirten Hıdır dışında, yeni rejimi destekleyen çıkmadı. Hıdır, Ocak 1967'de, sürgünde yaşayan bir Cezayirlinin suikastı sonucu Madrid'de öldü.

Boumedienne, milis örgütünü Ağustos 1965'te dağıttı ve FLN'de bir yürütme komitesi kurdu; bu komite aracılığıyla parti kademelerini denetimi altına almayı umuyordu. Ne var ki komite umulan başarıyı pek gösteremedi; Aralık 1967'de dağıtıldı ve onun görevini, Boumedienne'in eski emir subayı olan Maliye Bakanı Ahmed Kaid üstlendi. Ahmed Kaid'e Ocak 1968'de bir suikast girişimi oldu. Bu suikast, Ben Bella'ya karşı ayaklanma düzenleyen "tarihsel önder" Kerim tarafından hazırlanmıştı. Kerim, Nisan 1969'da gıyaben idama mahkûm edildi ve Kasım 1970'te bir suikast sonucu Frankfurt'ta öldü.

FLN'de Kaid'in reform girişimleri de pek başarılı olmadı; 1968'i parti yılı ilan etmişti. FLN'nin yenilenmesi problemi, yani güçlenen teknokratlar zümresine karşı bir denge oluşturulması sorunu varlığını koruyor ve özyönetimdeki sıkıntılar sürüp gittikçe de çözüme ulaştırılamıyordu. Bu zorluklar, 1967'de Sanayi Bakanı Belaid Abdesselam ile işçi sendikalarınca desteklenen Çalışma Bakanı Abdelaziz Zerdani arasında bir sürtüşmeye yol açtı. Teknokratların tehdidi altında bulunan devrimcilerde için için büyüyen huzursuzluk, Aralık 1967'de bir patlamayla su yüzüne çıktı. Genelkurmay Başkanı General Tahar Zbiri darbe girişiminde bulundu. Tanklarla Cezayir kentine yaptığı saldırının başarısızlığa uğraması ve Nisan 1968'de Boumedienne'e karşı düzenlediği suikastten de bir sonuç alamaması üzerine Zbiri yurtdışına kaçtı.

Eski devrimcilerle yeni teknokratlar arasındaki çatışma, Magrib'in öteki ülkeleri için de ana sorun olmuştur. Bağımsızlığa kavuşulduktan sonraki ilk aylarda Fas hükümeti, ülkede birliğin ve iç güvenliğin yeniden kurulmasıyla uğraştı. Rif'te Fransızlara karşı giriştiği hare-

kâtta bir sorun yaratmış bulunan Kurtuluş Ordusu, Haziran 1956'da yeni kurulan Fas krallık ordusuna katıldı. Bu ordunun birlik sayısı 100 binden fazla askere sahip Fransız ordusunun yanında pek mütevazıydı; Fransız ordusunun son birlikleri 1963'e kadar ülkede kalmıştır. Krallık ordusunun zayıflığı, Fas milliyetçiliği düşüncesinin henüz yeterince etkili olamadığı illerde bazı ayrılıkçı hareketleri cesaretlendirdi.

Ocak 1957'de Tafilelt ili valisi bağımsızlığını ilan ettiyse de hükümet için bir sorun oluşturmadı. Buna karşın Rif aşiretlerinin direnişi, ancak Ocak 1959'da kırılabildi. Diğer bir önemli krizi de, içinde Cezayirli beş milliyetçi liderin bulunduğu V. Muhammed'in özel uçağına, Fransızların Ekim 1956'da korsanlık yöntemiyle el koymaları oluşturdu. Bu korsanlık olayının duyulması, Meknès'te taşkınlıklara neden oldu. Çıkan olaylarda 50 Avrupalı öldürüldü ve Kolonlara ait 400 kadar çiftlik ateşe verildi. Faslıların düşmanca davranışları, 150 bin Kolonun –toplam Kolon sayısının üçte birinin– ve 140 bin Yahudinin –toplam Yahudi nüfusunun üçte ikisinin– ülkeden göç etmesine neden oldu. Bu büyük göç, ülke ekonomisini altüst etmişti. Herhangi bir partiden olmayan Paşa Si M'Barek Bekkai başkanlığındaki hükümet, göç dalgasının sonucu ortaya çıkan ekonomik çöküntüyü önleyemediğinden ekimde değiştirildi. Bu değişiklik sırasında ilk kez sultan ile milliyetçiler arasında görüş farklılıkları kendini gösterdi.

Tek parti sistemini, yani geleneksel toplumdan milli bir topluma geçmeyi isteyen İstiklal Partisi, farkında olmadan ya da açıkça dile getirmeden krallığın varlığını tehlikeye sokmuş ve kralı da geleneksel toplum sınıflarını ayakta tutmaya zorlamıştı. İkisi de, gerek sultan gerekse İstiklal Partisi, bir parti yasaklaması ya da bir ihtilal yapabilecek yeterli güce sahip bulunmadığından uzlaşmayla yetinmek zorundaydı. İlk çözülme İstiklal Partisinde oldu; partiden ayrılan bir grup, sultanı destekleyen "Parti Démocratique de l'Indépendance (PDI) – Serbest Demokratik Partiyi" kurdular, hükümetten de Ekim 1956'da çekildiler. Ancak kamusal çalışma yapmaları Şubat 1958'de yasaklandı. Böylece mutlak bir monarşiden meşruti bir monarşiye geçebilmesi için sultana zaman bırakılmış oluyordu. Kasımda Muhammed, yetkisi biraz daha artırılmış bir danışma meclisi kurdu; meclis başkanlığına getirilen Ben Barka, 1959'da istifa etti. Mayıs 1958'de Paris'te yayımlanan fermanında Muhammed, aşiret bünyesinden bağımsız komünler kurulacağını, milli bir yasa koyucu organın oluşturulacağını ve temel hakların verileceğini ilan etti; ne var ki bir anayasaya ancak 1962'de ulaşılabildi. İstiklal Partisinin sürekli engellemesi anayasanın hazırlanmasını geciktiriyordu. Bu durum radikal sosyalist eğilimli bir kanadın partiden ayrılmasına ve Eylül 1959'da Ben Barka, Bouabid,

Abdullah İbrahim ve daha başkalarınca desteklenen "Union National des Forces Populaires (UNFP) – Halk Güçleri Milli Birliği"nin kurulmasına yol açtı. UNFP'nin sultana karşı yürüttüğü muhalefet, Şubat 1960'ta parti yöneticilerinden birçoğunun tutuklanması ve Veliaht Hasan'a karşı bir komplo hazırlamakla suçlamaları sonucunu verdi. Ben Barka, yurtdışına kaçarak tutuklanmaktan kurtuldu; Mayıs 1962'ye kadar da yurtdışında kaldı. İstikrarlı bir hükümet kurmanın olanaksızlığı Muhammed'i hükümet işlerini bizzat üstlenmeye sevk etti.

Mayıs 1960'ta sultan tarafından kurulan kabinede UNFP'nin hiç temsilcisi yoktu; İstiklal ise ancak önemsiz nitelikte temsil edilmişti. Sultan, otokrasi rejimi kuruyor suçlamalarını çürütmek için, bir anayasa hazırlanacağına dair vermiş olduğu sözü yineledi ve yerel seçimler yaptırdı. Bu seçimde İstiklal, % 44 oranında oy topladı; sadece sahil kentlerinde başarılı olan UNFP ise oyların % 23'ünü aldı. Kasımda bir anayasa kurulu toplantıya çağrıldı; bu kurul, Muhammed, 6 Şubat 1961'de birdenbire öldüğü zaman hâlâ bir sonuca varabilmiş değildi. Muhammed'in oğlu II. Hasan tahta geçti; Fransa'da eğitilmişti ve halk tarafından seviliyordu. Bölünmesinden sonra tek parti ülküsünden vazgeçmiş bulunan İstiklal Partisi, yeni sultanı destekledi. Bu destek sayesinde sultan, anayasa taslağını kasımda ortaya koydu ve bu taslağın kabul edilmesi için bir halk oylaması yapılmasını öngördü.

Anayasa, halkın büyük çoğunluğunun oyuyla kabul edilince, İstiklal Partisi hükümete daha büyük oranda katılmak istedi; sultan buna razı olmadı. Bunun üzerine İstiklal Partisi kabineden çekildi ve UNFP'ninkine benzer sosyalist bir parti programı kabul etti. Bu programda bir toprak reformu ve sanayi tesislerinin millileştirilmesi öngörülüyordu. Mayıs 1963'te yapılan temsilciler meclisi seçiminde Hasan, kendi kabinesinden Ahmed Reda Gedira'nın kurduğu, ancak birlik görünümü pek güçlü olmayan "Front de Défense des Institutions Constitutionelles (FDIC) – Anayasa Kurumlarını Koruma Cephesi" adlı partiyi destekledi. FDIC, 69 sandalye kazandı, İstiklal 41, UNFP 28. Seçimin yapılış tarzı muhalefet partileri tarafından şiddetle kınandı, hükümet de haziranda yüz otuz UNFP üyesini tutuklattı. Tutuklamalara karşı kamuoyunda kabaran öfke dalgasını Hasan, ekimde Cezayir'e karşı askeri bir harekâta girişerek başka yöne kaydırdı.

Colomb-Bechar'ın 400 km. güneybatısında bulunan bir bölge üzerinde Fas ve Cezayir hak iddia ediyordu. Burası için yapılan sınır savaşı, henüz yeterince donanımı bulunmayan Cezayir'in yenilgisiyle sonuçlandı. Afrika Birliği Örgütünün müdahalesi sayesinde Cezayir'in bu bölgeyi kaybetmesi önlendi. Savaş atmosferinin Fas'ta yarattığı

büyük yurtseverlik coşkusu, daha önce tutuklanmış bulunan UNFP üyelerinin ağır cezalara çarptırılmalarına olanak verdi. On bir kişi idama mahkûm edildi, bunlardan içlerinde Ben Barka'nın da bulunduğu sekizi kaçmış bulunuyordu. Bu dava, parlamentonun felce uğramasına yol açmıştı. Sanayinin millileştirilmesi ve eski Kolon toprakların dağıtım konusunda yapılan görüşmelerin, bütün bir 1964 yılı boyunca sürüp de hiçbir sonuç vermemesi ve üniversite gençliğinin gösterilere başlaması üzerine Hasan, Mart 1965'te parlamentoyu kapattı ve ülkeyi Haziran 1965'ten itibaren kararnamelerle yönetti. Partiler öylesine darmadağınık olmuşlardı ki, parlamentonun kapatılmasına olsun -Ekim 1965'te Ben Barka'nın açıklanamayan bir şekilde ortadan kaybolmasında, İçişleri Bakanı Muhammed Ufkir'in eli bulunduğu anlaşıldığı halde- bu olaya karşı olsun, bir muhalefet cephesinde birleşip karşı çıkmayı başaramadılar.

Fas'ta partilerin dağınıklığı yüzünden halkın bu ülkede siyasal hayata katılımı tehlikeye düşmüşken, Tunus'ta böyle bir durum olmadı. Fakat burda da egemen durumdaki parti, Parti Socialiste Destourien (PSD), ne yazık ki halk tarafından benimsenmiş değildi. Mart 1956'da, bağımsızlıktan sonra seçilmiş bulunan anayasa hazırlayıcı meclis, hemen tümüyle Yeni Düstur Partisinin kontrolu altındaydı. Hazırlanacak anayasada temel hakları güvence altına almak için Burgiba, Temmuz 1957'de kansız bir ihtilalle Bey'i devirdi, Tunus'ta cumhuriyet ilan etti ve kendisini başkan seçtirdi. Gelgelelim anayasada yeralacak ilkeleri, 1956-1959 arasında çıkarttığı bir yığın yasayla yine kendisi zedeledi. Kamusal topraklara el konulmasını ve vakıf mallarının bölüştürülmesini esaslara bağladı; çok kadınla evlenmeyi kaldırdı, evlenme için belirli yaş sınırları koydu; laik mahkemeler ve okullar kurdurdu. Bu yasalara karşı çıkanları da hapse attırdı -böylece örneğin, 1958/59'da iki yüz kadar insan, sözde komploculuktan cezalara çarptırıldı- ya da görevinden aldı; örneğin, Tunus Sendikaları (UGİT) lideri, aynı zamanda radikal bir millileştirme ve toprak reformu savunucusu olan Ahmed Ben Salah, Ocak 1957'de görevinden ayrılmak zorunda bırakıldı.

Anayasanın hazırlanması, araya giren birtakım olaylar ve krizler yüzünden defalarca ertelendi; tamamlanması ancak Haziran 1959'da gerçekleşebildi. Tunus'un yaşadığı en ciddi kriz, Şubat 1958'de Sakiet Sidi Yusuf köyünün Fransız uçaklarınca bombalanarak 69 sivilin öldürülmesi olayıdır. Bu olaya Amerika'nın ve İngiltere'nin gösterdiği tepkiler, Fransa Başbakanı Felix Gaillard'ı Burgiba'yla görüşmeler yapmaya zorladı. Gaillard'ın istifasından sonra görüşmeler De Gaulle tarafından sürdürüldü ve Fransız birliklerinin Tunus'tan yavaş yavaş çekilmeleri kararıyla sonuçlandı. Ancak Burgiba, Bizerte hava üssü-

nün geleceği hakkında bir karar elde edememişti. Fransız birliklerinin Tunus'u boşaltmaları zamanını bizzat belirlemek isteyen De Gaulle'ün kararlılığını küçümseyen Burgiba, Temmuz 1961'de Tunuslu askerlere bir saldırı düzenlettirdi; bu saldırı püskürtüldü. Durumun ciddileşmesi üzerine yeniden Amerika araya girdi ve uyguladığı baskı sonucu Fransa, Bizerte'yi Ekim 1963'e kadar boşaltacağını bildirdi.

1961 yılıyla birlikte Burgiba yönetimindeki Tunus'un istikrara kavuşma aşaması sona erer ve ekonomik yapılanma dönemi başlar. O yılın başında göreve çağrılan Ben Salah'ın yönetiminde bir planlama ve finans sekreterliği kuruldu. Bu kurum Tunus'un ekonomik gelişmesini bir merkezden ele alacaktı. Kooperatiflerin oluşturulması için Mart 1963'te Fransa'yla bir sözleşme yapıldı. Bu sözleşmede Fransızların elinde bulunan toprakların yavaş yavaş Tunuslulara devredilmesi öngörülüyordu. Ne var ki Mayıs 1964'te Milli Meclis, bu topraklara derhal el konulması kararı aldı; bunun üzerine Fransa ekonomik yardımını kesti. Fransızlara ait çiftlikler, sınır komşusu durumundaki Tunuslu köylülere, kooperatif düzeninde işletilmek üzere devredildi. Fakat buraların işletilmesinde ve geliştirilmesinde pek az başarı kaydedildi ve Eylül 1969'da, Ben Salah'a işten el çektirilmesinden sonra, buralarda köklü reformlar yapmak zorunda kalındı.

Fransız ekonomik yardımının durması, Burgiba'yı çok sıkı biçimde Amerika Birleşik Devletlerine yakınlaşmaya yöneltti. Bu yüzden Tunus, Arap Birliğinden ayrıldığı gibi, Ekim 1966'da Mısır'la ve Mayıs 1968'de de Suriye'yle diplomatik ilişkilerini kesti. Araplarla bağların koparılmasına Tunus üniversitesindeki Yahudi düşmanı öğrenciler, Mart 1968'de bir gösteri yürüyüşü düzenleyerek karşı çıktılar. Burgiba, bu muhalefeti Ağustos 1966'dan beri PSD tarafından kontrol edilen üniversiteli gençlerle bastırdı. Burda gösterdiği sert tutumun aynını daha önce, Temmuz 1965'te, özerk bir yönetim isteyen sendika lideri Habib Aşur ve arkadaşlarına da göstermişti. Muhalefet eğilimli düşünceler için elverişli tek yer PSD'nin yerel gruplarıydı. Parti, 1967 yılının başlarında yürütülen bir kampanyada bu grupları yeniden aktif duruma geçirmeyi denedi. 1970 güzünde Bahi Ladgham, Ürdün iç savaşında hakem komisyonu başkanlığını üstlenince, Tunus yeniden ve sıkı biçimde Arap toplumu içinde yerini aldı. Tunus'taki tek parti egemenliği ile Fas'taki saray egemenliğinden farklı olarak Libya, Eylül 1969'a kadar partileri bulunmayan meşruti bir monarşiyle yönetildi. Libya'nın üç ili 1942/1943 kışında, İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilince, buralarda askeri bir yönetim kurulmuştu. İngilizler, Trablus ve Bingazi'de, daha sonra özerk bir yönetim kurulacağı yolunda söz verdiler; oysa Fransızlar, güneydeki Fizan bölgesini kendi ekvator kolonilerine katma hesabı peşindeydiler. Özerklik olasılığının

belirmesi, Seyyid İdris'in sürgünde yaşadığı Kahire'den, 1944'te, Bingazi'ye gelmesine yol açtı. Seyyid İdris, 1949'da da Bingazi bölgesi için İngilizlerden özerkliği elde etti. İngiltere iki cephe arasında kalmıştı; bir yandan özerklik sözü vermiş, öte yandan diğer üç büyük devlete, Amerika, Sovyetler Birliği ve Fransa'ya bundan hiç söz etmemişti. Dört Büyükler arasında İtalya için barış antlaşması -bu antlaşma Libya'nın geleceğini belirleyecekti- görüşmeleri 1945'den 1949'a kadar sürdü; ama birbiriyle çatışan çıkarlar yüzünden bir sonuca varılamadı. Mayıs 1949'da, Libya'nın İngiltere ve İtalya tarafından birlikte yönetilmesini öngören bir plan hazırlandıysa da, bu plan Birleşmiş Milletler'de kabul edilmedi. Üstelik Libya'ya bağımsızlık verilmesi de tavsiye edilince, bir sonuca varınadan sürüp giden görüşmeler de sona erdi.

İdris, Aralık 1950'de kendini Libya kralı ilan etti; bir yıl sonra da ülke bağımsızlığına kavuştu. Şubat 1952'de yapılan ilk milli meclis seçimine, bağımsızlık görüşmeleri sürdüğü sırada kurulmuş partiler katıldı. En önemli muhalefet partisi, "Milli Kongre Partisi", seçimde korkunç bir yenilgiye uğradı ve bazı olayların çıkması üzerine yasaklandı. Muhalefetin ortadan kalkması, 1963 Nisanında federal düzenin kaldırılmasına kadar geçen zaman boyunca kurulan yedi kabine için zor bir durum yarattı: Kabine, kuramsal olarak meclise karşı sorumluydu; fakat uygulamada saraya ve sarayın entrikalarına bağımlıydı. Kral tarafından illere atanmış yöneticilere söz geçirmek de, hükümet için başlı başına bir sorun olmaktaydı. Kendini entrikalardan uzak tutmak isteyen İdris, 1954 sonunda, ailesinden birçok kimseyi ülkenin iç kesimlerine sürgüne gönderdi; Ocak 1955'te de krallığın ve federal düzenin kaldırılması önerisinde bulundu. Bu öneriyi çok sayıda aşiret önderinin protesto etmesi, İdris'e Libya'nın henüz bir milli devlet olma niteliği kazanmadığını öğretti. Libya'da merkezi yönetime ancak 1963'te geçilebildi.

60'lı yılların başlamasıyla birlikte Libya toplumu, kökten değişimine yol açacak bir sürenin içine girdi: 1959'da keşfedilen ve 1961'de piyasaya sürülen petrol ve doğal gaz, nüfusu çok az Libya'yı birdenbire Magrib'in en zengin ülkesi yapmıştı. Bir buçuk milyon olan nüfus, 1954-1964 arasında iki katı oldu ve her yıl 40 bin kişi artmaya başladı. Bu nüfus patlamasına rağmen, yine de 1965'ten sonra sürekli iş gücü noksanlığı sıkıntısı çekildi; bu sıkıntı, ancak 1966'dan sonra, Sudanlıların ve Faslıların çalıştırılmasıyla azaltılabildi. Petrol endüstrisinde 20 bin kadar insan yer alırken, üçüncü ekonomik sektördeki patlama, büyük çapta bir kalifiye iş gücü ihtiyacını ortaya çıkardı. Okullar bu ihtiyacı karşılayamadı ve böylece zenginlik çok eşitsiz biçimde bölüşülmeye başlandı: Enflasyon hızlandı; örneğin, 1956-1966

arasında Trablus'ta fiyatlar iki kat arttı. Enflasyon, 150 bin kadar insana petrol ihracatından dolaylı yoldan kazanç sağlarken, gecekonduda yaşayan vasıfsız işçilerin satınalma gücünü durmadan eksiltiyordu.

Giderek büyüyen sosyal kutuplaşma, Albay Muammer Kaddafi önderliğinde bir ihtilal konseyinin, 1969 Eylülünde gerçekleştirdiği darbenin temelini oluşturmuştur. Başbakan Abdulhamid Bakuş, Eylül 1968'de fazla ilerici bulunan bazı reform girişimlerinden sonra görevden alınmıştı. Krala bağlı bir milis örgütünün kurulmasından dolayı da ordu huzursuzdu. İdris'in kişiliği, kardeşleri Abdulaziz ve Omar Şelbi'nin ahlaksızlıkları yüzünden kararılmaktaydı; bunların rüşvetçiliği, halk arasında mesel haline gelmişti. Darbe kansız oldu; fakat ihtilalcilerin, uzmanlık dallarında yeterli bilgileri olmayışı, darbeden sonra temizlikler yapmalarını kaçınılmaz kıldı ve hükümet uygulamalarında da pek çok hatalara düşmelerine yol açtı.

Ekonomik gelişmeye ilişkin problemler, günümüzde dört Kuzey Afrika ülkesinde siyasal tartışmalara egemen durumdadır. Bu tartışmalar milli ekonominin objektif araçlarıyla yürütülüyor. Ancak bunların objektiflikten hayli uzak ideoloji koşullarını bilmek çok önemlidir.

Bağımsız Magrib'in varlığı için gerekli koşullara ilişkin tartışmalarda en güçlü içtepi "Frantz Fanon"dan kaynaklanmaktadır. Bu adam Martinique Adasından bir zenciydi; öğreniminden sonra psikoterapist olarak Lyon'da Blida hastanesinde 1953-1956 arasında çalıştı. Bu sırada hastalarında ahlak bozuklukları teşhis etti. Sömürgeci Fransa, Cezayir'de yaptığı savaşla bu bozukluklara neden olmuştu. Fransa, Fanon'a göre, bu şekilde Cezayirlilerin kimliğini tahrip etmişti; bunu da, onlara "insanlığı" çok görerek yapmıştı. Oysa kendisinin Cezayir'de bulunuşunu, insanlığı ileri sürerek haklı gösteriyordu. Fanon, bu kişilik tahribi trajedisinin acısını kendinde de hissetti. Bu acıda moral çöküntüsüne uğramamak için görevinden istifa etti. Hastalarını ahlakça bozulmuş, manen çürümüş bir toplum için iyileştiremezdi; bu nedenle yeni bir toplumun kurulması için savaşan FLN'ye yardım etmeye başladı. Avrupa'nın egemenliğinde kalmış, eski kolonilerdeki ahlak çöküntüsünün belirgin bir tasvirini Fanon, ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı "Les Damnés de la Terre (1961) - Bu Dünyanın Lanetlileri" adlı şaheserinde yaptı. Ne var ki yaptığı analizde Fanon, yeterince özenli değildir. Bu analizlere yeni insanın ideolojisini katar; yeni insanı yaratmak ise emperyalizmden arınmış batıyla birlikte yeni kurulmuş ülkelerin görevidir.

Fanon'un umut ettiği gibi adalet, eşitlik, insanlık ve olgunluğa sahip yeni insan görüntüsü, ne yazık ki şimdilik gerçeklikten hayli uzaktadır. Sosyalist ideallere bağlı bir üçüncü dünya yerine, bir yığın

milli devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletleri yöneten hükümetler, büyük ölçüde heterojen olan toplumlarının yapı değiştirmelerinde, antiemperyalist cephede dayanışma gösteren milletlerden yana oldular. Magrib devletleri de bu konuda istisna oluşturmadı. Bu devletlerde ekonomik istikrar, kendini geliştiren milletin umut edilen garantisi olarak, nerdeyse mutlak denilebilecek bir nitelikte en ön planda yer aldı. Altmışlı yılların başlamasından itibaren Magrib ülkeleri, az ya da çok başarıya ulaşan çok yıllı kalkınma planları denediler. Köylünün milli temel olduğu ideolojisine uyarak zorunlu okul eğitimi, tarım reformu ve tam kapasite çalışma, bu planların başlıca hedefleri oldu. Hedeflere ulaşmada en önemli engeller -öğretmen, mühendis, tekniker, vasıflı işçi, büro görevlileri vs. gibi- elemanların ve yeterli sermayenin bulunmayışıydı.

Cezayir'de Devrim Konseyinin iktidara gelişinden on yıl sonra, Hayri Boumedienne, rejimin sosyalist doğrultuda kurumlaştırılacağını bildirdi. Hazırlanan anayasa, 19 Kasım 1976'da yapılan halk oylamasında aldığı % 99,18 oranında evet oyuyla kabul edildi. Boumedienne'nin 1978 Aralığında ölümü, rejimin kurumlaştırılma sürecini etkilemedi. Yeni başkan Şadi Ben Cedid, reformlara devam etti ve Fransa ile yakın ilişkiler kurdu. Petrol ve doğal gaz, Cezayir dışsatımının % 97'sini ve toplam gelirinin yarısını oluşturmaktaydı. Bu sayede ekonomik alanda birçok projenin gerçekleştirilmesi olanağı bulunmuştur. Ne yazık ki Cezayir yine de belirli bir refah düzeyine henüz erişebilmiş değildir. Ekonomik alanda istenilen düzeye ulaşılamaması, 90'lı yıllarda aşırı Müslüman gelenekçi akımların güçlenmesine, hatta genel seçimlerin birinci turunda oyların çoğunu toplamasına yol açmıştır. Bunun üzerine hükümet, ikinci tur seçimin yapılmasını ertelemiştir.

Fas'ta, 1 Mart 1972'de yapılan halk oylamasıyla, Kral Hasan'ın hazırlattığı anayasa kabul edildi. Çok partili hayata geçildi. Kral II. Hasan, kendisine karşı düzenlenen birkaç darbe ve suikasta rağmen tahtını korumaktadır.

Libya'da Kaddafi, Devrim Komitesi Başkanı, ordunun başkomutanı olarak ülkenin kaderini elinde tutmayı sürdürmektedir. 1974'te Tunus'la birleşme kararı alındıysa da uygulanamamıştır. Amerika aleyhtarı bir tutum izleyen Libya'da, petrol geliri sayesinde birçok büyük ekonomik kalkınma projesi gerçekleştirilmiştir.

Tunus, 1972'den sonra Yeni Düstur Partisinin sosyalizminden liberal ekonomiye doğru bir yöneliş gösterdi. Yabancı sermayeye kapılarını açtı ve uluslararası kapitalizmin içinde yer aldı. Burgiba, Mart 1974'te ömür boyu cumhurbaşkanı ilan edildi. Ekonomik hayatın istenilen gelişmeyi gösterememesi, gençler arasında aşırı Müslüman ge-

lenekçiliğin yayılmasına ve 1978'de bir ayaklanmaya yol açtı. Bununla ilgili örgütün üyeleri 1981'de ağır cezalara çarptırıldılar. 1983'te yapılan zamları protesto gösterileri, kanlı olaylara neden oldu. Burgiba çok yaşlandığı için ölümünden kısa bir süre önce yumuşak bir darbeyle emekli edildi. Arkadaşları onun izinden giderek Tunus'u yönetmeyi sürdürmektedirler.

İSLAM ÜLKELERİ TARİHİ KRONOLOJİSİ

HİNDİSTAN

637	Araplar, Hindistan'ın Thana kentine baskın düzenledi.
711	Sind bölgesi, Muhammed İbn Kasım Sind tarafından fethedildi.
713	Araplar Multan'ı aldı.
986-987	Sebuktigin, Kuzeybatı Hindistan'ı istila etti.
998	Gazneli Mahmud'un egemenlik dönemi başladı.
998-1030	Gazneli Mahmud, Pencab'ı fethetti.
1175	Muhammed İbn Sam, Multan'ı İsmaililerden aldı.
1191	Birinci Taraori Savaşı.
1192	İkinci Taraori Savaşı.
1206	Kutb-ud-din Albak, Delhi Sultanlığı'nı kurdu.
1210	İletmiş'in egemenlik dönemi başladı.
1241	Moğollar Lahor'u fethetti.
1266-1284	Balban'ın hükümdarlık dönemi.
1294	Ala-ud-din Halci, Deogir'i ele geçirdi.
1296-1316	Ala-ud-din Halci'nin hükümdarlık dönemi.
1325-1351	Muhammed İbn Tuğluk'un egemenlik dönemi; Delhi Sultanlığı gücünü yitirdi.
1342	Ünlü Arap gezgini İbn Batuta, Delhi'den ayrıldı.
1351-1388	Firuz İbn Tuğluk'un hükümdarlık dönemi.
1451	Lodi hanedanı kuruldu.
1526	Babür, Birinci Panipat Savaşında Lodi hükümdarı İbrahim'i yendi.
1527	Babür, Hanua Savaşında, Raçput beylikleri konfederasyonu ordusu karşısında kesin bir zafer kazandı.
1540	Şir Şah, Humayun'u yenilgiye uğrattı ve Humayun İran'a sığındı.
1556	Ekber'in egemenlik dönemi başladı ve İkinci Panipat Savaşı yapıldı.

1556-1605	Ekber'in hükümdarlık dönemi. Hint-Moğol İmparatorluğu kuruldu.
1605-1627	Cihangir'in hükümdarlık dönemi.
1612	İngilizlerin Doğu Hindistan Kumpanyası, Surat limanında ilk ticaret merkezini kurdu.
1627-1658	Şah Cihan'ın hükümdarlık dönemi.
1658-1707	Avrangzip'in İslam şeriatına göre yürüttüğü hükümdarlık dönemi.
1707	Hint-Moğol İmparatorluğu çökmeye başladı.
1739	İran Şahı Nadir, Kuzey Hindistan'ı istila etti.
1750-1761	Afgan Hükümdarı Ahmed Şah Abdali, Hindistan'ı istila etti; 1757'de Delhi'yi aldı.
1761	Üçüncü Panipat Savaşı.
1765	Hint-Moğol Hükümdarı Şah II. Âlam, vergi gelirleri yönetimini Doğu Hint Kumpanyasına devretti; buna karşılık İngilizler, Şah'a emekli aylığı bağladılar.
1799	İngilizlere karşı direnişi yöneten Tipu Sultan öldü.
1857-1858	Hindistan'da büyük Mutiny ayaklanması oldu. Doğu Hint Kumpanyası etkinliğine son verdi. Hindistan, İngiltere parlamentosu tarafından yönetilmeye başlandı.
1898	Seyyid Ahmed Han öldü.
1906	Müslümanlar Birliği kuruldu.
1911	Bengal'in bölünmesi kabul edildi.
1916	Lucknow Paktı yapıldı.
1920-1923	Hilafet Hareketi.
1930-1932	İngiliz hükümeti tarafından yuvarlak masa konferansları düzenlendi.
1935	Hindistan'da yeni İngiliz yönetimi kuruldu.
1937-1940	Müslümanlar Birliği hareketi yeniden canlandırıldı.
1940	Müslümanlar Birliği, Pakistan devletini kurma kararı verdi.
1947	Pakistan devleti kuruldu.
1958	Eyüp Han, darbe yaparak Pakistan devlet başkanı oldu.
1965	Keşmir yüzünden Hindistan ile Pakistan savaştı.
1970	Pakistan'da ilk serbest seçimler yapıldı.
1971	Doğu Pakistan, Bangladeş adıyla bağımsızlığını ilan etti. Pakistan ordusu bunu önlemek isteyince, iç savaş çıktı. Hindistan, Bangladeş'in safında yer aldı; Pakistan yenildi.

1972	Şeyh Mucibürrahman, Bangladeş'te iktidara geçti.
1973	Pakistan'da yeni anayasa yürürlüğe girdi. Zülfikar Ali Butto, başbakan oldu.
1975	Bangladeş'te darbe yapıldı ve Mucibürrahman öldürüldü.
1978	General Ziya-ül-Hak yaptığı darbeyle Pakistan'da yönetimi ele geçirdi; Zülfikar Ali Butto idam edildi.
1978	Ziya-ür-Rahman, Bangladeş'te devlet başkanı oldu. 1981'de yapılan darbede öldürüldü. Ülkede sıkıyönetim ilan edildi.
1982	General Muhammed Erşad, darbe yaparak Bangladeş devlet başkanı oldu. Yapılan halkoylaması, Erşad'ın başkanlığını onayladı.
1984	Pakistan'da yapılan halkoylamasıyla İslamlaşma Programı kabul edildi.
1985	Pakistan'da sıkıyönetim kaldırıldı. Benazir Butto'nun başkanlığındaki parti hızla güçlendi.
1986	Bangladeş'te yapılan seçimleri Erşad yanlısı parti kazandı ve Erşad cumhurbaşkanı seçildi.
1988	Ziya-ül-Hak, şeriat uygulamasını başlattı. Uçağına yapılan sabotaj sonucu öldü. Yapılan serbest seçimlerde Benazir Butto kazanarak başbakan oldu.
1990	Pakistan cumhurbaşkanı, Butto hükümetini yolsuzlukla suçladı. 27 Ekimde yapılan erken seçimde Benazir Butto iktidarı kaybetti.

DOĞU ARAPLARI DÜNYASI

1516-1517	Mısır, Osmanlı Sultanı I. Selim tarafından fethedildi.
1623	Şah Abbas, Bağdat'ı aldı.
1638	Osmanlılar Bağdat'ı geri aldı.
1745	Muhammed İbn Abdulvahhab, Dir'iyya kentini merkez yaptı.
1747	Bağdat'da memluk nitelikli "Paşalık" yönetimi başladı.
1789-1840	II. Beşir'in Lübnan emirliği dönemi.
1798-1801	Fransızlar Mısır'ı işgal etti.
1803-1804	Vahhabiler, Mekke ve Medine'yi ele geçirdi.
1805-1848	Muhammed Ali'nin Mısır hidivliği dönemi.
1811-1818	Muhammed Ali, Vahhabiler üzerine seferler düzenledi.
1824-1827	Muhammed Ali, Peloponnes'e sefer düzenledi.

1831	Bağdat'da "Paşalık" son buldu.
1831-1840	Mısır ordusu Suriye'yi işgal etti.
1839	Osmanlı ordusu Nizip'te Mısırlılara yenildi.
1841	Muhammed Ali, Mısır'da hidivliğin veraset yoluyla sürmesi hakkını elde ederek hanedan kurdu.
1849-1854	Abbas Hilmi, Mısır hidivi.
1854-1863	Muhammed Said, Mısır hidivi.
1860	Suriye ve Lübnan'da karışıklıklar çıktı.
1861	Osmanlılar ile Avrupa devletleri arasında Lübnan için yeni yönetim kurulmasını öngören anlaşma imzalandı.
1863-1879	İsmail, Mısır hidivi.
1869	Süveyş Kanalı törenle açıldı.
1876	Borçlar yüzünden Mısır devlet geliri Avrupalıların denetimi altına girdi.
1879	Osmanlı sultanı, İsmail'in hidivlik görevine son verip yerine oğlunu atadı.
1879-1892	Muhammed Tevfik, Mısır hidivi.
1881-1882	Mısır'da Urabi ayaklanması oldu.
1881	Sudan'da Mehdi hareketi başladı.
1882	İngiltere, Mısır'ı işgal etti.
1892-1914	II. Abbas Hilmi, Mısır hidivi.
1895	Mehdi, Sudan'da başkent Hartum'u aldı, İngiliz valiyi öldürdü.
1898	Mehdi kuvvetleri İngilizlere yenildi, hareket son buldu.
1899	Sudan'da Mısır-İngiliz ortak egemenliği kuruldu.
1914-1917	Hüseyin Kâmil, Mısır sultanı. Mısır'ın Osmanlı sultanıyla olan hukuksal bağı kesildi.
1915	İngiltere, Mısır'da bir himaye rejimi kurdu.
1917	Ahmed Fuad, Mısır sultanı oldu. Yahudilere vaatlerde bulunan "Balfour Bildirisi" yayımlandı.
1920	Suriye ve Lübnan'da Fransız manda yönetimi kuruldu.
1922-1923	Faysal, Irak kralı oldu. İngilizler, Ürdün adıyla bir devlet oluşturup Abdullah'ı buranın emiri yaptılar.
1922	Mısır, tek yanlı olarak İngiltere'den bağımsızlığını ilan etti. I. Ahmed Fuad, Mısır kralı oldu.
1924	Abdülaziz İbn Su'ud, Hicaz'ı işgal etti.
1932	Irak, Halklar Birliği'ne (Cemiyet-i Akvam) girdi.

1933-1939	Gazi, Irak kralı.
1936-1952	Faruk, Mısır kralı.
1936	Mısır'da kapitülasyonlar kaldırıldı.
1939-1958	II. Faysal, Irak kralı.
1945	Suriye ve Lübnan, bağımsız devletler olarak Birleşmiş Milletler'e katıldı.
1948	İsrail devleti kuruldu. Arap - İsrail Savaşı oldu; Arap orduları yenildi. Ürdün, bu savaşta bazı toprakları ilhak ederek büyüdü ve Ürdün Krallığı oldu.
1952	Mısır'da ihtilal oldu. Kral Faruk sınırdışı edildi.
1953	Mısır'da cumhuriyet kuruldu. Cemal Abdunnasır'ın iktidar dönemi başladı.
1956	İngiltere, Fransa ve İsrail, Mısır'a saldırdı. Sudan, bağımsız bir cumhuriyet oldu.
1958-1960	Mısır ve Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşti. Suriye'de bankalar ve sanayi devletleştirildi.
1958	Irak'ta Abdülkerim Kasım önderliğinde ihtilal oldu. Kral ve ailesi öldürüldü. Irak'ta cumhuriyet ilan edildi.
1961	Suriye, bir askeri ayaklanma sonucu Birleşik Arap Cumhuriyetinden ayrıldı. Bankalar ve sanayide uygulanan devletleştirme kaldırıldı.
1961-1966	Irak'ta Kürt ayaklanması oldu.
1962	Yemen'de iç savaş çıktı, ülke ikiye bölündü. Savaş, 1968'e kadar sürdü.
1963	Suriye'de Baas Partisi iktidara geçti. Yeniden devletleştirilme hareketine girişildi. Suriye, Sovyetler Birliği'ne yakınlaşmaya başladı. Irak'ta Abdülkerim Kasım rejimi darbeyle sona erdi; ama askeri darbelerle kurulan rejimler birbirini izledi: Abdüsselam Arif (1963-1966), Abdurrahman Arif (1966-1968), Hasan el-Bekr (1968-1979)
1967	Arap-İsrail Savaşı oldu. Savaş altı gün sürdü ve Arap orduları yenildi. İsrail, birçok bölgeyi işgal ederek sınırlarını genişletti.
1969	Irak'ta Kürt ayaklanması oldu. Süveyş Kanalı kapandı. Sudan'da kansız bir darbeyle parlamenter rejime son verildi. Sudan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu; Cafer el-Numeyri başkan oldu.
1970	Cemal Abdunnasır öldü. Enver Sedat başkan oldu.
1971	Hafız el-Esad, Suriye'de devlet başkanı seçildi.
1973	Mısır ordusunun saldırısıyla Arap-İsrail Savaşı başladı; Araplar yenildi. Sudan'da muhalefet yasadışı ilan edildi.

1974	Kuzey Yemen'de İbrahim el-Hamdi bir darbe yaptı.
1974	Haziran: ABD Başkanı R. Nixon, Mısır'ı ziyaret etti; Amerika-Mısır yakınlaşması başladı.
1975	5 Haziran: Süveyş Kanalı ulaşıma açıldı.
1976	Güney Yemen, yeni anayasayla sosyalist bir devlet oldu; Sovyetler Birliği'nin bu ülkeye yardımı arttı. Lübnan'da Müslümanlar ile Hıristiyanların savaşması üzerine Suriye bu ülkeye girdi.
1977-1978	Kuzey Yemen'de arka arkaya iki devlet başkanı öldürüldü. Güney ve Kuzey Yemen arasında ilişkiler gerginleşti.
1978	5 Eylül Enver Sedat ile Menahem Begin, Amerika'da Camp David'de Ortadoğu barışı için bir anlaşma imzaladılar. 1978 Nobel Barış Ödülü onlara verildi. Mısır, Sovyetler Birliği'nden uzaklaştı. Arap ülkeleri Mısır'a cephe aldı.
1979	Güney ve Kuzey Yemen arasında savaş başladı. Irak'ta Saddam Hüseyin'in iktidar dönemi başladı.
1980	Güney ve Kuzey Yemen Savaşında ateşkes yapıldı. Mısır'da çok partili siyasal hayata dönüldü; yapılan seçimde Enver Sedat bir zafer kazandı ve bir dizi liberalleşme önlemi almaya başladı.
1980	22 Eylül: Şatt-ül-Arap su yoluna ilişkin anlaşmazlık yüzünden Irak kuvvetlerinin saldırısıyla İran-Irak Savaşı başladı.
1981	6 Ekim: Bir tören sırasında, aşırı dincilerin düzenlediği bir suikastla Enver Sedat öldürüldü. Hüsnü Mübarek, başkan seçildi.
1982	İsrail, Filistin Kurtuluş Örgütünü Lübnan'dan çıkarmak için bu ülkeyi işgal etti, Beyrut'u kuşattı; örgüt Lübnan'ı terk etmek zorunda kaldı.
1983	Sudan'da Numeyri iktidarda kalabilmek için şeriat yasalarını yürürlüğe koydu. Güney Sudan buna karşı çıkınca, iç savaş başladı.
1985	Sudan'da askeri darbe oldu.
1986	Kuzey ve Güney Yemen birleşme görüşmelerine başladılar. Sudan'da seçim yapıldı, sivil yönetim kuruldu; İslami vergi kaldırıldı.
1988	20 Ağustos: Irak-İran Savaşı ateşkes anlaşmasıyla durdu.
1988	Kasım: Sudan'da iç savaş uzlaşmayla sona erdi.
1990	Mayıs: Güney ve Kuzey Yemen birleşti. Devletin başkenti San'a oldu.
1990	2 Ağustos: Irak, Kuveyt'i işgal etti. Buna karşı Amerka ile birlikte yirmi sekiz ülke bir birlik oluşturdu, Irak'tan Kuveyt'i boşaltması istendi. Irak ise Kuveyt'i ilhak etti.

1991 Müttefikler Irak'a karşı hava bombardımanıyla saldırıya geçtiler. 24 Şubatta kara ordusu, Irak ordusu karşısında çok hızlı bir zafer kazandı. Irak, Birleşmiş Milletler kararını kabul etti ve 28 Şubatta ateşkes ilan edildi. Irak'a ambargo uygulandı.

KUZEY AFRİKA

1229-1574 Hafsi hanedanı egemenlik dönemi.

1231-1236 Venedik, Pisa, Cenova ile ticaret anlaşmaları yapıldı.

1235-1554 Abdülvadi hanedanı egemenlik dönemi.

1169-1465 Marini hanedanı egemenlik dönemi.

1270 IX. Louis, Tunus'a karşı bir Haçlı Seferi düzenledi.

1333-1344 Marini ordusu, İspanya'da üstüste zaferler kazandı; fakat sonunda yenilip İspanya'yı terk etti.

1347-1349 Mariniler Kuzey Afrika'yı geçici olarak işgal etti.

1415 Portekiz yayılması başladı.

1458-1519 Portekizliler Atlas Okyanusu kıyısındaki Fas liman kentlerini ele geçirdi; 1471'de Batı Afrika'ya girdiler.

1465-1554 Vattasi hanedanı egemenlik dönemi.

1492 İspanya'da son Müslüman devletin başkenti Gırnata İspanyolların eline geçti.

1497-1510 İspanyollar, Kuzey Afrika'nın başlıca liman kentlerini aldılar.

1518 Barbaros Hayreddin'in çabalarıyla Magrib, Osmanlı egemenliği altına girmeye başladı.

1529 Cezayir'de Osmanlı egemenliği kuruldu.

1536-1541 İmparator V. Karl, Tunus ve Cezayir'e seferler düzenledi.

1536-1574 İspanyollar Kuzey Afrika'dan kesinlikle kovuldu. Osmanlılar Tunus'u aldı.

1536-1587 Osmanlı beylerbeyleri rejimi dönemi.

1537-1557 Sa'di şeyhleri, Portekizlileri Güney Fas'tan kovdular.

1549-1554 Sa'diler, Osmanlı saldırılarına başarıyla karşı koydular.

1554-1666 Sa'di hanedanı egemenlik dönemi.

1578-1603 Fas hükümdarı Ahmed al-Mansur'un egemenlik dönemi. 1590'da Batı Afrika'yı fethetti.

1587 Osmanlılar Kuzey Afrika'yı Cezayir, Tunus ve Trablus diye üç ile böldüler.

1609-1614	Müslümanlar İspanya'dan kovuldu.
1622/55/72	İngiliz donanması, yapılan korsanlıklara misilleme olmak üzere Cezayir limanını topa tuttu.
1659	Cezayir'de "Ağalar" yönetimi başladı.
1661/65/83	Fransız donanması Cezayir limanını topa tuttu.
1671	Cezayir'de "Dayı" yönetimi başladı.
1690	Tunus'ta "Dayı" yönetimi başladı.
1694	Fransa'da Afrika Ticaret Şirketi kuruldu.
1705	Tunus'ta "Bey" yönetimi başladı.
1710-1957	Tunus'ta Hüseyni hanedanı egemenlik dönemi.
1711	Trablus'ta Karamanlı hanedanı dönemi.
1817	Fas'ta korsanlık yasaklandı.
1827/1830	Cezayir Dayısı Hüseyin, Fransa büyükelçisi Deval'i sinek öldüreceğiyle dövdü; Fransa, Cezayir'i işgal etti.
1832-1842	Cezayir'de Abdülkadir Fransız işgaline karşı savaştı.
1833	Bingazi'de "Sunusiyye" tarikatı kuruldu.
1840	Fransa, Cezayir'in tümüyle fethedileceğini ilan etti.
1857	Tunus'ta anayasa ilan edildi.
1860	Fas, İspanya'ya karşı başlattığı savaşta yenildi.
1870	Cezayir'de sivil yönetime geçildi.
1871	Cezayir'de büyük köylü ayaklanmasını yöneten Muhammed el-Mukrani öldü.
1873-1877	Tunus'ta reform yanlısı Hayreddin Tunusi'nin başbakanlık dönemi.
1881-83	Fransızlar Tunus'u işgal etti. Himaye rejimi kurulmasını amaçlayan Madrid Konferansı toplandı. Fas, Avrupalı devletlere kapitülasyon güvencesi verdi.
1904	Fransa ile İngiltere arasında gizli antlaşma yapıldı.
1906/11	Almanya İmparatoru II. Wilhelm, Tanca'yı ziyaret etti; Panther savaş gemisi Fas'a geldi.
1911/12	İtalyanlar Trablus'u işgal etti; burda bir himaye rejimi kuruldu.
1912-1919	Cezayir'de milliyetçi hareket başladı.
1912-1925	Mareşal Lyautey, Fas'ta genel valilik yaptı.
1918	Trablus Cumhuriyeti kuruldu, ömrü çok kısa oldu.
1920	Tunus'ta Düstur Partisi kuruldu.
1921-1926	İspanyol Fas'ında Abd-el-Kerim Rif Cumhuriyetini kurdu; İspanya ve Fransa'ya karşı savaştı, sonunda yenildi.

1922-1932	İtalyanlar Libya'yı tümüyle ele geçirdi.
1924	"Kuzey Afrika Yıldızı" kuruldu.
1927-1961	V. Muhammed'in Fas krallığı dönemi.
1930	Fas'ta Berberi aşiretlerini Fransa hukuk sistemi içine sokmayı amaçlayan "Dahir" karamamesi yayımlandı.
1934	Fas milliyetçileri ilk reform planını hazırladılar. Tunus'ta Yeni Düstur Partisi kuruldu.
1938	Blum-Viollette Yasası, Fransa parlamentosunda reddedildi.
1942	Tunus Beyi Muhammed al-Munsif, Nazi yanlısı suçlamasıyla taht-tan indirildi.
1943	Fas'ta İstiklal Partisi kuruldu. Cezayir'de Ferhad Abbas, bağımsızlık bildirisini yayımladı.
1945	Setif ve Guelma'da toplu kırım yapıldı.
1949	Bingazi'de Seyyid İdris bağımsız bir yönetim kurdu.
1951	Aralık: Libya bağımsız oldu.
1953	Fas'ta Fransızlar V. Muhammed'i tahtından indirdiler.
1954	Fransa, Tunus'un özerkliği doğrultusunda ödünler verdi.
1954	1 Kasım: Cezayir kurtuluş savaşı başladı.
1956	1 Mart: Fas bağımsız oldu. 20 Mart: Tunus bağımsız oldu; 1957'de Bey tahtından indirildi ve cumhuriyet ilan edildi. Ağustos: Cezayir Milli Özgürlük Cephesi (FLN), Soummam'da toplantı yaptı. Ekim: Ben Bella ile dört FLN lideri Fransızlar tarafından tutuklandı.
1956/57	Cezayir Savaşı.
1958	Mayıs: Jacques Massu ve Raoul Salan'ın önderliğinde Halk Selamet Cephesi Cezayir'de hükümete el koydu; Fransa'da dördüncü cumhuriyet sona erdi; De Gaulle 1 Haziranda başbakan oldu.
1959	Tunus için anayasa hazırlandı.
1960/61/62	Cezayir'de Fransız örgütler darbe girişimlerinde bulundular.
1961	Fas'ta II. Hasan tahta çıktı. Mart: Tunus ile Fransa arasında Bizerte anlaşmazlığı çıktı.
1961/62	Fransa ile FLN arasında Evian görüşmeleri yapıldı.
1962	1 Temmuz: Cezayir bağımsız oldu. Ahmed ben Bella devlet başkanı oldu. Fas anayasası kabul edildi.
1963	Ekim: Fas ile Cezayir arasında sınır savaşı oldu.
1965	Mart: Fas parlamentosu kapatıldı.

Haziran: Hayri Boumedienne Cezayir'de darbe yaptı; Ben Bella tutuklandı.

1969 Eylül: Muammer Kaddafi, Libya'da darbe yaptı.

1970 Libya'da Amerikan üsleri kapatıldı; petrol kuruluşları devletleştirildi.

1971 Temmuz: Fas'ta başarısız bir askeri darbe girişimi oldu.

1972 1 Mart: Fas'ta Kral Hasan'ın hazırlattığı anayasa halkoylamasıyla kabul edildi; çok partili hayata geçildi.
Tunus, sosyalizmden liberalizme doğru bir yöneliş gösterdi.

1975 Fas, Batı Sahra bölgesini işgal etti. Bölgenin bağımsızlığı için çalışan Polisario gerillaları ile Fas kuvvetleri çatıştı.

1976 Tunus'ta Habib Burgiba, ömür boyu başkan seçildi.

1977 Libya'da yeni bir anayasa kabul edildi; ülkenin adı Libya Arap Sosyalist Halk Cemahiriyesi oldu.

1979 Filistin Kurtuluş Örgütü merkezini Tunus'a taşıdı.

1981 Polisario gerillalarının saldırıları karşısında Fas birlikleri Batı Sahra'da birçok yeri terk etti. Batı Sahra sorunu yüzünden bozulan ekonomik denge, Fas'ta bir genel greve yolaçtı. Sokak çarpışmalarında 637 kişi öldü, yüzlerce kişi tutuklandı. Parti ve sendika çalışmaları yasaklandı.

1982 Afrika Birliği örgütü, Batı Sahra Cumhuriyetini tanıdı; bu cumhuriyet Birleşmiş Milletler'e kabul edildi.

1985 Petrol gelirinde azalma Tunus'ta kargaşaya yol açtı; hükümet düştü.

1986 Amerikan uçakları Trablus ve Bingazi'yi bombaladı.

1987 7 Kasım: Tunus'ta başbakan Bin Ali, Habib Burgiba'yı görevinden aldı ve cumhurbaşkanı oldu. 1989'da yapılan seçimi de kazandı.

1990 Haziran: Yirmi sekiz yıldan sonra ilk kez Cezayir'de seçim yapıldı. İslami Selamet Cephesi, seçimin birinci devresinde çoğunluğu sağladı; fakat seçimin ikinci devresi yaptırılmadı. Milli Özgürlük Cephesi iktidarını sürdürdü.

HARİTA ÜZERİNDEKİ YER ADLARI

Almancası :	Türkçesi :
Malaga	Malaga
Cadiz	Kadiz
Meknes	Meknes
Fes	Fas
Rabat	Rabat
Bale	Sale
Tlemcen	Tlemsen
Algier	Cezayir
Djerba	Cerba
Mahdiya	Mehdiyye
Constantin	Konstantin
Biskra	Biskra
Marrakesch	Marakeş
Sigilmasa	Sicilmasa
Mariniden	Mariniler
Abdalwadiden	Abdulvadiler
Hafsiden	Hafsiler

HARİTA ÜZERİNDEKİ YER ADLARI

Almancası :	Türkçesi :
Türkei	Türkiye
İstanbul	İstanbul
Ankara	Ankara
Syrien	Suriye
Libanon	Lübnan
Palastina	Filistin
Alexandria	İskenderiye
Kairo	Kahire
Agypten	Mısır
Khartum	Hartum
Sudan	Sudan
Britisches Hinter-	İngiliz Aden
land von Aden	Artbölgesi
Kirkük	Kerkük
Karatschi	Karaçi
Iraq	Irak
Sowjetunion	Sovyetler Birliği
Maskat	Maskat
Dodekanes	Oniki Adalar

Almancası :	Türkçesi :
Athiopien	Habeşistan
Griechenland	Yunanistan
İndien	Hindistan
Belutschistan	Belucistan
Trans-Jordanien	Ürdün
Bagdad	Bağdat
Saudisches	Suudi Arabistan
Medina	Medine
Mekka	Mekke
Jemen	Yemen
Eritre	Eritre
Britisch. Somal.	İngiliz Somalisi
Ital. Somal.	İtalyan Somalisi
Französ. Somal.	Fransız Somalisi
Batum	Batum
Teheran	Tahran
Aserbaidschan	Azerbaycan
Kakasus	Kafkasya

HARİTANIN YAN TARAFINDAKİ NOTLAR

İngiltere

1. Himaye rejimi veya ortaklaşa egemenlik bölgesi
2. Manda bölgesi
3. Anlaşmalarla oluşturulmuş manda ve himaye bölgeleri

Fransa

4. İşgal bölgesi
5. Manda bölgesi
6. İskenderun sancağı

İtalya

7. Tam egemenlik bölgesi

Yunanistan

8. Tam egemenlik bölgesi

Türkiye

9. Tam egemenlik bölgesi

İran

10. a) Tam egemenlik bölgesi
    b) Fransız petrol hattı
    c) İngiliz petrol hattı

KAYNAKÇA

HİNDİSTAN

AHMAD, AZIZ, An intellectual history of Islam in India. Edinburgh 1969.

–, Islamic modernism in India and Pakistan. London 1967

–, Studies in Islamic culture in the Indian environment. Oxford 1964.

–, >Dīn-i Ilāhī<, in: EI. New ed. Vol. 2, s. 296 f.

AHMAD, QEYAMUDDIN, The Wahabi movement in India. Calcutta 1966.

THE AIN I AKBARI BY ABUL FAZL ALLAMI, çeviren: H. Blochmann... Vol. 1–4. Calcutta 1873–94.

ASHRAF, KUNWAR MOHAMMAD, Life and conditions of the people of Hindustan, 1200–1550. 1969.

THE BABUR-NÂMA IN ENGLISH, çeviren: Annette Susannah Beveridge. Vol. 1.2. London 1921.

BERNIER, FRANÇOIS, Travels in the Mogul empire. Westminster 1891.

THE CAMBRIDGE HİSTORY OF INDIA, Cambridge 1922 ff. 3: Turks and Afghans. Ed. by Sir Wolseley Haig. 1928. 4: The Mughul period. Planned by Sir Wolseley Haig, ed. by Sir Richard Burn. 1937.

CHAND, TARA, Influence of Islam on Indian culture. Allahabad 1963.

CHOPRA, PRAN NATH, Some aspects of society and culture during the Mughal age, 1526–1707. 2. ed. Agra 1963.

DUNBAR, SIR GEORGE, Geschichte Indiens. München und Berlin 1937.

THE HISTORY AND CULTURE OF THE INDIAN PEOPLE. Gen. ed. Ramesh Chandra Majumdar. Vol. 5–7. Bombay 1957–1971.

THE HISTORY OF INDIA AS TOLD BY ITS OWN HISTORIANS: the Muhammadan period. Ed. from the posthumous papers of H. M. Elliot by John Dowson. Vol. 1–8. London 1867–1877; New York 1966.

HODIVALA, SHAHPURSHAH HORMASJI, Studies in Indo-Muslim history. Vol. 1. 2. Bombay 1939.

IKRAM, SHEIKH MOHAMAD, Modern Muslim India and the birth of Pakistan, 1858–1951. 2. ed. Lahore 1965.

–, Muslim civilization in India. New York 1964.

–, Muslim rule in India and Pakistan. Lahore 1966.

KHAN, YUSUF HUSAIN, Glimpses of medieval Indian culture. 2. ed. London 1959.

MUJEEB, MOHAMMED, The Indian Muslims. London 1967.

NIZAMI, KHALIQ AHMAD, Some aspects of religion and politics in India during the 13. century. Aligarh 1961.

PHILIPS, CYRIL HENRY, The evolution of India and Pakistan, 1858–1947. London 1962.

QURESHI, ISHTIAQ HUSAIN, The Muslim community of the Indo-Pakistan sub-continent, 610–1947. 's-Gravenhage 1962.

–, The struggle for Pakistan. Karachi 1965.

SARKAR, SIR JADUNATH, Mughal administration. Calcutta 1963.

SMITH, VINCENT ARTHUR, The Oxford history of India. 3. ed. Oxford 1958.

SMITH, WILFRED CANTWELL, Modern Islam in India. London 1946.

TITUS, MURRAY, Islam in India and Pakistan. Calcutta 1959.

WILLIAMS, LAURENCE FREDERIC RUSHBROOK, The state of Pakistan. London 1962.

ÇİN VE GÜNEYDOĞU ASYA

Çin

BROOMHALL, MARSHALL, Islam in China, a neglected problem. London 1910.

CORDIER, GEORGES, Les musulmans du Yunnan. Hanoi 1927.

HARTMANN, MARTIN, Zur Geschichte des Islam in China. Leipzig 1921.

MASON, ISAAC, The Mohammedans of China. London 1922.

MOSLEMS IN CHINA. Ed. by the China Islamic Ass. Peking 1953.

THE RELIGIOUS LIFE OF CHINESE MOSLEMS. Ed. by the China Islamic Ass. Peking 1956.

WHITING, ALLEN SUESS and SHENG SHIH-TS'AI, Sinkiang, pawn or pivot? East Lansing, Mich. 1958.

Campa

MEILLON, G. >C̄am<, in: EI New ed. Vol. 2, s. 8 f.

Malaya

ATTAS, NAGUIB AL-, Some aspects of sufism, as understood and practised among the Malays. Singapore 1963.

FATIMI, S.Q., Islam comes to Malaysia. Singapore 1963.

ROFF, WILLIAM R., The origins of Malay nationalism. New Haven 1967.

RYAN, N. J., The making of modern Malaysia. 3. ed., rev. Kuala Lumpur 1967.

WINSTEDT, RICHARD OLAF, A history of Malaya. 3. ed., rev. Kuala Lumpur 1968.

İndonezya

BENDA, HARRY JINDRICH, The crescent and the rising sun; Indonesian Islam under the Japanese occupation, 1942-1945. The Hague 1958.

DAHM, BERNHARD, Sukarnos Kampf um Indonesiens Unabhängigkeit. Frankfurt a. M., Berlin 1966.

GEERTZ, CLIFFORD, The religion of Java. Glencoe, Ill. 1960.

HUGHES, JOHN, The end of Sukarno; a coup that misfired, a purge that ran wild. London 1968.

SIEGEL, JAMES T., The rope of God. Berkeley, Calif. 1969.

VITTACHI, TARZIE, The fall of Sukarno. London 1967.

VLEKKE, BERNHARD H. M., Nusantara; a history of Indonesia. The Hague 1959.

Filipinler

SALEEBY, NAJEEB MITRY, Studies in Moro history, law and religion. Manila 1905.

–, The history of Sulu. Manila 1963.

WERNSTEDT, FREDERICK LAGE and JOSEPH EARLE SPENCER, The Philippine island world. Berkeley, Calif. 1967.

SUDAN VE MISIR'DAN IRAK'A KADAR DOĞU ARAPLARI DÜNYASI

ABDEL-MALEK, ANOUAR, Ideologie et renaissance nationale; l'Egypte moderne. Paris 1969.

BERQUE, JACQUES, The Arabs; their history and future. London 1964.

–, L'Egypte; impérialisme et revolution. Paris 1967.

DANN, URIEL, Iraq under Qassem. New York 1969.

HANNA, SAMI A. and GEORGE H. GARDNER, Arab socialism; a documentary survey. Leiden 1969.

HARIK, ILYA F., Politics and change in a traditional society: Lebanon 1711–1845. New Jersey 1968.

HILL, RICHARD LESLIE, Egypt in the Sudan, 1820–1881. London 1959.

HITTI- PHILIP KHÛRI, The Near East in history. New York 1961.

–, Syria; a short history. New York 1959.

HOLT, PETER M., Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922. 2. impr. Ithaca, N. Y. 1967.

–, The Mahdist state in the Sudan, 1881–1898. Oxford 1958.

–, A modern history of the Sudan. London 1961.

HOPKINS, HARRY, Egypt the crucible. London 1969.

HOURANI, ALBERT HABIB, Arabic thought in the Liberal Age. London 1962.

–, Syria and Lebanon. New impr. Beirut 1968.

ISMAIL, ADEL, Histoire du Liban du 17. siécle à nos jours. Beyrouth 1958 f.

KHADDURI, MAJID, Independent Iraq, 1932–1958. London 1960.

–, Republican 'Iraq. London 1969.

KEDOURIE, ELIE, The Chatham House version and other Middle-Eastern studies. London 1970.

LENCZOWSKI, GEORGE, The Middle East in world affairs. 3. ed. Ithaca, N. Y. 1962.

LONGRIGG, STEPHEN H., Four centuries of modern Iraq. New impr. Beirut 1968.

–, Syria and Lebanon under French mandate. London 1958.

PHILBY, HARRY ST. JOHN, Arabia. London 1930.

–, Arabia of the Vahhabis. London 1928.

POLITICAL AND SOCIAL CHANGE IN MODERN EGYPT. Ed. by P. Holt. London 1968.

SACHAR, HOWARD MORLEY, The emergence of the Middle East. New York 1969.

SALIBI, KAMAL SULEIMAN, The modern history of Lebanon. London 1965.

SEALE, PATRIK, The struggle for Syria. London 1961.

STEIN, LEONARD, The Balfour Declaration. London 1961.

SYKES, CHRISTOPHER, Cross roads to Israel. London 1965.

TIBAWI, ABDUL LATIF, A modern history of Syria, including Lebanon and Palestine. London 1969.

VATIKIOTIS, PANAYIOTIS J., The modern history of Egypt. New York 1969.

WINDER RICHARD BAYLY, Saudi Arabia in the 19. century. New York 1966.

ZIADEH, NICOLA A., Syria and Lebanon. London 1957.

KUZEY AFRİKA

Genel

ANNUAIRE DE L'AFRIQUE DU NORD. 1 ff. Paris 1962 ff.

BARBOUR, NEVILL, A survey of North West Africa (the Maghrib). 2. ed. London 1962.

BEL, ALFRED, La Religion musulmane en Berberie, Paris 1948.

BRIGNON, JEAN, Histoire du Maroc, Paris 1967.

GALLACHER, CHARLES, The United States and North Africa. Cambridge, Mass. 1963.

JULIEN, CHARLES-ANDRÉ, Histoire de l'Afrique du Nord. 2. éd. Paris 1961.

LACOSTE, YVES, L'Algérie, passé et présent. Paris 1960.

ROSSI, ETTORE, Storia die Tripoli e della Tripolitania dalla conquista araba al 1911. Roma 1968.

Hafsiler, Marinîler, Abdülvadiler, Vattasiler

BRUNSCHVIG, ROBERT, La Berberie orientale sous les Hafsides. T. 1.2. Paris 1940–47.

BRAUDEL, FERNAND, La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 2. éd. T.1. 2. Paris 1966.

FISHER, SIR GODFREY, Barbary legend: war, trade and piracy in North Africa, 1415–1830. Oxford 1957.

GALISSOT, RENÉ und LUCETTE VALENSI, »Le Maghreb pre-colonial: mode de production archaique ou mode de production féodal?«, La Pensée 142 (1968), 57–93.

GEERTZ, CLIFFORD, Islam observed: religious development in Morocco and Indonesia, New Haven, Conn. 1968.

LE TOURNEAU, ROGER, Fez in the age of the Marinides. Norman, Okla. 1961.

MANSOOR, MENAHEM, North Africa, in B. SPULER, The Muslim World: A historical survey. Bd. 3. Leiden 1969.

VALENSI, LUCETTE, Le Maghreb avant la prise d'Alger, 1790–1830. Paris 1969.

Maghrib 1830–1919

AGERON, CHARLES ROBERT, Les Algériens musulmans et la France, 1871–1919. T. 1, 2. Paris 1968.

BOURDIEU, PIERRE, Sociologie de l'Algérie. Paris 1961.

CONFER, VINCENT, France and Algeria: The problem of civil and political reform, 1870–1920. Syracuse, N. Y. 1966.

EMERIT, MARCEL, L'Algérie à l'époque d'Abd-el-Kader. Paris 1951.

ESQUER, GABRIEL, Histoire de l'Algérie, 1830–1960. Paris 1960.

EVANS-PRITCHARD, EDWARD E., The Sanusi of Cyrenaica. Oxford 1949.

GANIAGE, JEAN, Les origines du Protectorat française en Tunisie, 1861–1881. Paris 1959.

GELLNER, ERNEST, Saints of the Atlas. London 1969.

GUILLEN, PIERRE, L'Allemagne et le Maroc. Paris 1966.

JULIEN, CHARLES-ANDRÉ, Histoire de l'Algérie contemporaine. T. 1 f. Paris 1964 f.

MIEGE, JEAN-LOUIS, Le Maroc et l'Europe, 1830–1894. T. 1–4, Paris 1960–1963.

NOUSCHI, ANDRÉ, Enquête sur le niveau de vie des populations rurales constantinoises de la conquête jusqu'en 1919. Paris 1961.

Milliyetçilik 1919–1951, 1954, 1956.

AGERON, CHARLES ROBERT, Histoire de l'Algérie contemporaine, 3. éd.. Paris 1969.

AYACHE, ALAIN, Marokko. Bilanz eines Kolonialunternehmens. Berlin 1959.

BERNARD, STEPHANE, Le conflit franco-marocain 1943–1956. Bruxelles 1963.

BERQUE, JACQUES, Le Maghreb entre deux guerres. Paris 1962.

FASI ALLAL AL-, The independence movements in Arab North Africa. Washington 1954.

GALLISOT, RENÉ, Le Patronat européen au Maroc. Rabat 1964.

HALSTEAD, JOHN P., Rebirth of a nation: the origins and rise of Moroccan nationalism, 1912–1944. Cambridge, Mass. 1967.

JULIEN, CHARLES A., L'Afrique du Nord en marche. Paris 1952.

LACOUTURE, JEAN, Cinq hommes et la France. Paris 1961.

LANDAU, ROM, Moroccan drama, 1900–1955. London 1956.

MERAD, ALI, Le réformisme musulman en Algérie de 1925 à 1940. La Haye 1967.

REZETTE, ROBERT, Les Parties politiques marocaines. Paris 1955.

MONTAGNE, ROBERT, Les Berbères et le Makhzen dans le sud du Maroc. Paris 1930.

STEWART, CHARLES F., The economy of Morocco, 1912–1962. Cambridge, Mass. 1964.

Cezayir Bağımsızlık Savaşı 1954–1962

BEHR, EDWARD, The Algerian problem. London 1961.

BEYSSADE, PIERRE, La guerre d'Algérie, 1954–1962. Paris 1968.

BOCCA, GEOFFREY, The secret army. Englewood Cliffs, N. J. 1960.

BROMBERGER, SERGE, Les rebelles algériens, Paris 1958.

CAMUS, ALBERT, Actuelles III: chronique algérienne, 1939 - 1958. Paris 1958.

COURRIERE, YVES, La Guerre d'Algérie, T. 1–3. Paris 1968.

DUCHEMIN, JACQUES C., Histoire du F.L.N. Paris 1962.

FANON, FRANTZ, Aspekte der algerischen Revolution. Frankfurt a. M. 1966.

–, Die Verdammten dieser Erde. Frankfurt a. M. 1966.

FAVROD, CHARLES-HENRI, Le F.L.N. et l'Algérie. Paris 1962.

HUMBARACI, ARSLAN, Algeria: A revolution that failed. London 1966.

KRAFT, JOSEPH, The Struggle for Algeria. New York 1961.

MERLE, R., Ahmed Ben Bella. Paris 1965.

OPPERMANN, THOMAS, Die algerische Frage. Stuttgart 1959.

QUANDT, WILLIAM B., Revolution and political leadership: Algeria 1954–1968. Cambridge, Mass. 1969.

ROY, JULES, Schicksal Algerien. Hamburg 1961.

YACEF, SAADI, Souvenirs de la bataille d'Alger. Paris 1962.

Bağımsızlık

AMIN, SAMIR, L'Economie du Maghreb. T. 1. 2. Paris 1966.

ASHFORD, DOUGLAS E., Political change in Morocco. Princeton 1961.

CHALIAND, GÉRARD, L'Algérie est-elle socialiste? Paris 1964.

GORDON, DAVID C., The passing of French Algeria. London 1966.

KHADDURI, MAJID, Modern Libya. Baltimore 1963.

LACOUTORE, LEAN, Maroc à l'épreuve. Paris 1958.

LING, DWIGHT C., Tunisia: From protectorate to republic. Bloomington, Ind. 1967.

MOORE, CLEMENT HENRY, Tunisia since independence; the dynamics of one-party government. Berkeley 1965.

–, Politics in North Africa. Boston 1970.-

OTTAWAY, DAVID und MARINA, Algeria: The politics of a socialist revolution. Berkeley u. Los Angeles 1970.

PLUM, WERNER, Sozialer Wandel im Maghreb. Hannover 1967.

RUDEBECK, LARS, Party and People: A study of political change in Tunisia. New York 1969.

RUF, WERNER-KLAUS, Der Burgibismus und die Außenpolitik des unabhängigen Tunesien. Bielefeld 1969.

SAHLI, MOHAMED C., Décoloniser l'histoire. Paris 1965.

TIANO, ANDRÉ, Le Maghreb entre les mythes, l'économie nord-africaine depuis l'indépendance. Paris 1967.

WATERBURY, JOHN, The commander of the faithful: The Moroccan political elite – a study in segmented politics. London 1970.

WILLIAMS, PHILIP M., Wars, plots and scandals in post-war France. Cambridge 1970.

WRIGHT, JOHN, Libya. London 1969.

ZARTMAN, I. WILLIAM, Destiny of a dynasty: The search for institutions in Morocco's developing society. Columbia, S. C. 1964.

DİZİN

(Kişi Adları)

Abbas II, Şah 145
Abbas I. Hilmi, Hidiv 134
Abbas II. Hilmi, Hidiv 137, 182
Abdali, Ahmed Şah 39,69
Abduh, Muhammed 81, 89, 105, 106, 155, 156, 201
Abdullah, Ürdün Kralı 163, 164, 169
Abdullah Han 31
Abdullah İbrahim 225
Abdullah Münşi 89
Abdullah İbn Suud 146
Abdulvahhab, Muhammed İbn 15, 68, 87
Abdunnasır, Cemal 166, 170, 175 – 178
Abdurrahman İbn Faysal 148
Abdülaziz İbn Valiullah 69
Abdülaziz İbn Abdurrahman al-Suud 148
Abdülhamid I, Sultan 66
Abdülhamid II. 143, 144, 172
Abdülhamid Bakuş 229
Abdülkadir al-Cezairi 204, 207
Abdülkerim 209, 214
Abdülmelik Sa'di 201, 202
Abu Amr Utman 191
Abu Bakr, Seyyid 114
Abu'd-Dahab Bey 126
Abu Faris Abdulaziz 191
Abu'l-Fazl 32, 33, 41, 52, 58
Abulabbas II. Ahmed 191
Abu'l Hasan Ali, Sultan 191, 192
Abu Yusuf Yakub 191
Abu Zekeriyya Yahya 188, 189
Adil Şah 29
Aflak, Michel 174
Afgani Cemal-ud-din 89, 135, 155, 172, 201
Africanus, Leo 202, 203
Agung, Sultan 101
Ahmed al-Hadi, Seyyid 89, 90
Ahmed Kaid 223
Ahmed al-Mansur 202, 203, 204
Ahmed Reda Gedira 225
Ahmed Paşa, Bağdat Valisi 145
Ahmed Paşa, Cezzar 127, 139, 140
Ahmed Şevki 182
Albak, Kutb-ud-din 21
Albuqerque, Alfonso d' 63
Ali Abdurrazık 156
Alfons XI., Kral 191
Al-Hakim (Fatımi) 138
Ali (Hz.) 82, 138, 145
Ali Bey, Bulutkapan 124, 126
Ali Burgül 200
Ali Mardan Han 34
Ali-ud-din I, Sultan 114, 116

Ali Mubarek 132
Ali Paşa, Tunus Beyi 198
Allal el-Faşsi 214
Amir Husrav 57
Ang Chan 84
Arcan 34
Askiya Muhammed 202
Asoka 38
Avrangzip 14, 17, 35 39, 45, 46, 47, 51, 52, 54, 55, 61, 63 - 69
Ayt Ahmed 218, 219
Azad, Mevlana Abdul Kelam 20
Azzuri, Necib 173
Baba Figani 58
Babûr 14, 26, 27, 28, 39, 54, 57, 60
Bada'uni 58
Barbaros Hayreddin 194
Bahi Ladgham 216, 217, 227
Bahri Guyge 212
Baker, Samuel 150
Bakri, Şeyh Mustafa al- 180
Balafrej, Ahmed 214
Balban, Gıyas-ud-din 21, 22
Balban, Muhammed 23
Balfour 166
Banna, Hasan al- 156
Baring, Sir Evelyn 136
Barros, Joalo de 102
Baykara, Hüseyin 57
Bayram Han 29, 31, 57
Bedii Hayri 181
Bedr Şakir 182
Bedr-ud-din, Sultan 116
Begra, Mahmud 25
Bekkai, Paşa Si Mubarek 224
Belaid Abdesselam 223
Ben Barka 224, 225, 226
Ben Bella, Ahmed 218, 219, 221 223
Ben Boulaid, Mustafa 219
Ben Cedid, Şadi 230
Ben Hedda, Yusuf 221
Ben Yusuf 216, 217
Bernier 48
Beşir Şihab II. 131, 140
Bidil, Şair 59
Bihzad 61
Bismarck 200
Bitat 223
Blum, Léon 212, 217
Blunt, W. S. 172
Bonapart, Napoleon 127, 128
Boudiaf 222
Boumedienne, Hayri 221, 230
Bouteflika, Abdülaziz 223
Boyreuh, Davud 110
Brelvi, Seyyid Ahmed 69, 70
Bruce, James 150
Buabid, Abdurrahman 215
Bugeaud, General 210
Burckhardt, Johann Ludwig 150
Burgiba, Habib 212, 213, 226, 227, 230, 231
Butto, Zülfikar Ali 74
Cadamosta, Alvise de 203
Cahan Şah 96
Cand Bibi 31
Catroux, General Georges 161, 217, 218
Caylani, Raşid Ali 162, 174
Cengiz Han 21
Cervantes, Miguel 196

Cihan Ara 51
Cihangir, Nureddin (Salim) 33, 41, 43, 51 - 57, 62, 64
Cinnah, Muhammed Ali 73
Challe, General Maurice 220
Charles d'Anjou 89
Charles X., Fransa Kralı 206, 207
Charles II., İngiltere Kralı 204
Ch'lan-lung (Hung-li) 78
Cornwallis, Lord 66, 71
Cranville, Lord 136
Cromer, Lord 136, 138, 152, 154
Cudar 203
Cuma İbn Halifa 200
Cummings, E.E. 183
Churchill, William 167
Dahlan, Hacı Muhammed 105
Dalhousie, Lord 66
Dara Sukoh 38, 67
Delcasse, Théophile 205
Denon, Baron Dominique 128
Diduşe, Murad 219
Dihlavi, Abdullah 67
Dipatvat Kudrat, Sultan 114
Doolittle, Hocker A. 212
Dudhu Miyan 71
Dulles, John Foster 176
Dumas ve Dupleix 64
Eisenhower 176
Ekber (Akbar) 17, 18, 24, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 38-43, 46, 47, 50-56, 58, 60, 62, 63
Elisabeth I. 116, 204
Enver Sedat 179
Erşad, General Muhammed 74
Espina, Albay 117
Eyüp Han 73
Fahr-ad-din (Dürzi Beyi) 138
Fakarl, Rıdvan Bey Al- 125
Falatehan, Veli 100
Fanon, Frantz 229
Faruk, Kral 154
Faysal İbn Turki 148
Faysal İbn Hüseyin 158, 162, 163
Ferdinand, İspanya Kralı 194
Ferdinand III., Kastilya Kralı 188
Ferhad Abbas 217, 218, 219, 221
Ferhad Haşid 213, 215
Ferry, Jules 200
Fitch, Ralph 47
Fuad Paşa (Keçecizade) 142
Fuad, Mısır Kralı 164
Gabarti, Şeyh Abdurrahman al- 180
Gai Singh 37
Galib, Şair 59
Gaillard, Felix 226
Gama, Vasco da 63
Gandi, Mahatma 72
Gaulle, General de 218, 220, 227
Gazali 88
Giraudier, Baltasar 117
Glaoui, Thamiel 215
Glubb, Sir John Bagot 163, 177
Goetz, H. 61
Gois, Bento de 78
Gordon, Charles George 150, 151, 153
Gouraud, General 158
Guy Mollet 217, 219
Gülbeden Begüm 51, 57
Habib Aşur 227

Haccac İbn Yusuf 20
Hacı Sarı'atullah 70
Halci, Ala-ud-din 23, 38
Halci, Celal-ud-din Firuz 23
Halife Abdullahi 153, 154
Harun-ur-reşid 52
Harizmşah, Celal-ud-din 21
Hammuda Bey 198
Hasan, Hz. 84
Hasan Paşa, Bağdat Valisi 145
Hasan Paşa, Cezayirli 126
Hasan II, Fas Kralı 225, 230
Havrani, Ekrem al- 174
Hawkins 64
Haydar Ali 66
Haykal, Muhammed Hüseyin 181, 182
Hayr Bey (Memluk) 122
Herzl, Theodor 167
Hıdır 222, 223
Hızır Han 14
Hicks, General 152
Hitler, Adolf 168
Humayun 29, 51, 52, 54, 57, 60, 61
Huri, Bişara al- 161
Husrev Han 23
Husri, Zati al- 174
Hüseyin, Hz. 84, 145
Hüseyin, Cezayir Dayısı 206
Hüseyin, Mekke Şerifi 148, 157, 158, 162, 163
Hüseyin, Tunus Beyi 198
Hüseyin, Ürdün Kralı 164, 177, 179
Hüseyin Kâmil, Hidiv 137
Hüsnü Mubarek 179
İbn al-Arabi 97
İbn Batuta 78
İbn Haldun 188
İbn Kasım 20
İbn Rüşd 188
İbn Suud, Abdülaziz 95, 163
İbn Tufayl 188
İbn Tumart 188
İbrahim Paşa 130, 131, 140, 148
İkbal, Muhammed 15, 59, 68, 73
İletmiş 14, 21
İsa, Hz. 151
İshak, Edib 135
İshak Reis 194
İskak, Mevlana 100
İskender Muda 97
İslam Şah 29
İsmail, Hidiv 132 - 136, 150, 181
İsmail Safavi 145
İsrail, Sultan 116
Jarring, Gunnar 171
Jouhaud, Edmond 220
Juin, General 215
Kaddafi, Muammer 229, 230
Karamanlı Ahmed 198, 200
Karl V., İmparator 194
Kavakibi, Abdurrahman 172
Kasım Amin 156
Kasım, Abdülkerim 177
Kazdugh, İbrahim Bey 126, 127
Kazdugh, Murad Bey 126, 127
Karto Suvirjo, S. M. 110
Kabungsuvan, Şerif Muhammed 113, 114
Kettani, Abdelhay 215
Kerim, Ebulkasım 218, 219, 223

Killearn, Lord 166
Kitchener, General 153, 154
Kléber 128
Konfüçyüs 77, 78, 80
Kuşaşi, Ahmed 95, 97, 98
Kuteybe İbn Muslim 77
Kuvvetli, Şükri al- 177
Lacoste, Robert 219, 220
Lakdari Ben Tobbal 218
Lamine Bey 216, 217
Larbi Ben Mahidi 219
Latour, Boyer de 216
Layard, Sir Austen Henry 144
Leo X., Papa 203
Liu Chih 80
Lloyd George 167
Lloyd, Lord 166
Lodi, Behlul 26
Lodi, İbrahim 26
Lodi, Sikandar 17, 26
Louis XIV. 204
Louis, Sicilya Kralı 189
Lutfi as-Sayyid 181
Lyautey, Mareşal Louis 213, 214
Lyazidi, Muhammed 215
Lynch 146
Ma Fu-chu 80
Ma Hsien 79
Ma Hun-pin 81
Ma Ming 80
Ma Te-hsing 79
Ma Ven-ping 80
Majumdar, R.C. 20
Maham Anaga 31
Mahabat Han 34
Mahmud, Gazneli 16, 20
Mahmud Bey, Tunus Beyi 198
Mahmud II. Sultan 129, 130, 146
Malik Anbar 34
Malik Sarvar 24
Mangkurat I, Sultan 101
Marco Polo 78, 96
Massu, General 220
Mavlay Abdurrahman 204
Mavlay al-Hasan 205
Mavlay İsmail 204
Mavlay Raşid 204
Mavlay Süleyman 204
McMahon, Marie de 207
McMahon, Sir Henry 157
Medini Ray 24
Mehdi, Muhammed Ahmed 151, 152, 153
Mehmed Paşa, Sakızlı 197
Melaika, Nazik al- 182
Memun, Abbasi halifesi 188
Mendec-France, Pierre 213, 215
Menou 128
Messali Hac 217, 218
Mesud, Sultan 16
Mesudi 78
Milner, Lord 164
Mithad Paşa 143, 144, 146
Mohand Ou el-Hac 222
Moncef Bey (Muhammed al-Munsif) 212
Mongi Slim 213
Monserrate, Antonio 47
Mubarek, Ali 135
Mucibürrahman, Şeyh 74
Muhammed, Hz. 33, 77, 80, 96, 100, 101, 174

Muhammed V. 214, 215, 216, 219, 224, 225
Muhammed al-Amin 213
Muhammed Ali, Kavalalı 126, 128 134, 146, 148, 150, 181
Muhammed Badra 213
Muhammed al-Mehdi Sadi 201
Muhammed al-Mutavakkil 201
Muhammed Budiaf 218
Muhammed Bey 199
Muhammed Hakim 31
Muhammed Hıdır 218, 219
Muhammed İbn Abdullah, Sultan 204
Muhammed İskender Şah 86
Muhammed Raşid 156
Muhammed Tahir bin Celaludin 89
Muhammed Tevfik, Hidiv 135, 136
Muhammed Uſkir 226
Mukrani, Muhammed 207
Mulay Ben Arafa 215, 216
Murad Bahş 35, 67
Murşid Kuli Han 65
Mussolini, Benito 210
Mustafa Kâmil 137, 181
Mustafa Kemal 173
Musa Hasanis 222
Mustansir I., Abu Abdullah 14
Mutavakkil, halife 52
Mutavakkil II. Abu Yahya 191
Muvailihi, Muhammed İbrahim 135
Mümtaz Mahal 35
Mustafa Laşeraf 219
Nacumi, Abdurrahman 153
Nadir Şah 39, 145
Naegelen, Marcel-Edmond 218
Nasır-ud-din Mahmud 21, 22
Napoleon III 142, 210
Necib, General 175
Necib Mahfuz 182
Nedim, Abdullah 135
Nelson, Lord 127
Nevai, Ali Şir 57
Nimr, Faris 135, 181
Nubar Paşa 135
Nur Cihan 34
Omar Şelbi 229
Oruç Reis 194
Ömer, Hz. 20
Palmerston, Lord 130
Pansuri, Hamza 86, 97
Parameşvara 86
Pelsaert, Francisco 46
Petain, Mareşal 214
Philipp II. 63
Puaux, Gabriel 159
Pu Lu-hsieh 82
Rabah Bitat 219
Rahşan Ara 51
Rama Thupdey Chan 84
Rana Sanga 24, 27, 54
Raniri, Nur-ud-din 97
Raşid Rida 172
Raziyya Begüm 21
Rihani, Necib 181
Roe, Sir Thomas 64
Roger II. 189
Saddam Hüseyin 179
Safavi, Şah Abbas I. 34
Safavi, Şah Abbas II. 35

Safavi, Şah İsmail I. 27
Sa'id, Muhammed, Hidiv 134
Sa'id, Nuri as- 176, 177
Salah bin Yusuf 213
Salan, General Raoul 220
Salim, Hacı Agus 106
Salisbury, Lord 153, 200
Sallah Penghulu 90
Sami, Muhammed İbn 21, 24
Sambhuci, Maratha Kralı 37
Sanu, James 135
Sarkar, Jadunath 37
Sarraf, Fuad 181
Sarruf, Faruk 135
Sayyid Ahmed Lutfi 156
Sebastian, Portekiz Kralı 201
Selim I., Sultan 121, 122, 145
Selim III., Sultan 66
Seydox, Roger 217
Seyyid Ahmed Han 68, 72
Seyyid Ali 93
Seyyid Kardeşler, Barhalı 39, 45
Shore, Sir John 66, 71
Sirac-ud-devle 66
Siçzi, Muin-ud-din as- 56
Sir Abdulrahman 87
Sir Han 29
Sirhindi, Şeyh Ahmed 18, 68
Siti-Jenar, Pangeran 99
Sivaci, Maratha Beyi 36
Sonni Ali 202
Soustelle, Jacques 219
Spengler, Oswald 18
Stack, Sir Lee 154
Sukarno, Ahmed 110, 111, 112
Sunan Giri 101
Şuca-ud-devle 65
Sunusi, Abdulaziz 229
Sunusi, Muhammed al-Mehdi 201
Sunusi, Muhammed İdris as- 209, 228, 229
Süleyman, Muhteşem 25, 121
Süleyman Tuven-hsiu 79
Şah Alam II. 39, 65, 66
Şah Cihan (Hurrem) 15, 33-35, 41, 46, 51, 54, 56, 57, 60-63, 67
Şah Mirza 25
Şah Ruh 14
Şah Valiullah 47, 68, 69
Şabani, Muhammed 222
Şarkavi, Abdurrahman aş- 182
Şattar, Abdullah 98
Şaybani, Muhammed 27
Şamun, Kamil 176
Şems-ud-din, Pasailli Şeyh 97
Şerif Evliya 113
Şerif Paşa 132
Şeyh Abdullah, Gezgin 86
Şeyh Humam 124
Şeyh Mubarek 32
Şeyh Yusuf, Celebesli 103
Tsu-tsung (Lishih-min) 77
Tugluk, Firuz Şah 24, 38
Tugluk, Gıyas-ud-din 23
Tugluk, Muhammed İbn 14, 23, 24
Tunusi, Hayreddin Paşa at- 199
Turki İbn Abdallah Suudi 148
Taha Hüseyin 156, 181
Tahar Sfar 212
Tahmasp, Şah 29

Tahtavi, Rifaa Rafi 132
Takla 135
Takla, Salim 135
Tallal, Ürdün Kralı 164
Tallal, General 178
Talibi, Abdulaziz 211
Taniyus Şahin, Patrik 141
Tara Chand 18, 19
Tevfik al-Hakim 181, 182
Tilak 16
Timur 40, 43, 60
Tipu Sultan 66
Titu Miyan 71
Todor Mal 17, 43
Torres, Abdelhalek 215
Toynbee, Arnold 18
Uluç Ali (Kılıç Ali Paşa) 195
Umara, İbn Ali 189, 191
Urfi, Şair 58
U Thant 171
Utman Paşa, Sakızlı 197
Vakkas, Sa'd İbn Abi 77
Valle, Pietro della 52
Vang Hao-yan 81
Vang Tai-yu 80
Van-kossu 77
Veneziano, Hasan 196
Volpi, Giuseppe 209, 210
Vood 140
Weizmann, Haim 167
Wilhelm II, 205
Wilson 164
Yahya Han 73, 74
Yakut 21
Yakup Bey 79, 80
Yusuf Bey 200
Zabidi, Şeyh Murtaza 180
Zafer Han 25
Zaglul, Sa'd 156, 164
Zaid İbn Ali 149
Zaidi, İmam Yahya 149
Zaidi, Muhammed Bedr 149
Zaidi, Seyf-al-islam 149
Zeller, General Andre 220
Zbiri, General Tahar 223
Zerdani, Abdelaziz 223
Zeydan, Corci 181
Zeydan an-Nasır, Sultan 203
Zeydani, Şeyh Zahir al- Umar 126, 139
Zeyn-ul-Abidin 25
Zib-un-Nisa 51
Ziya-ül-Hak 74
Ziya-ür-Rahman 74
Zul Karneyn, İskender 113
Zurayk, Konstantin 174

"İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" KİTAPLARININ YAZILMASINDA KATKIDA BULUNAN BİLİM ADAMLARI

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. J. STANFORD SHAW

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. NIKKI KEDDIE

Toronto Üniversitesinden
Prof. Dr. Aziz AHMAD

Heidelberg Üniversitesinden
Prof. Dr. EMANUEL SARKIZYANZ

Los Angeles Üniversitesinden
Prof. Dr. AFAF LUTFİ al-SAYYİD MARSOT

Los Angeles Üniversitesinden
Dr. PETER VON SIVERS

"İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" kitapları, daha önce yayımladığımız "İSLAMİYET" adlı eserin devamı niteliğindedir. O eser, *doğuşundan Osmanlı Devletinin kuruluşuna kadar* geçen zaman dilimi içinde *İslamiyeti* tüm kurumlarıyla ele almış, eşine ender rastlanır bir ilginçlikteki yorumlarıyla okuyucunun büyük beğenisini kazanmıştı. "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" adıyla sunduğumuz bu iki kitap ise, *Osmanlı Devletinin kuruluşundan günümüze kadar* geçen zaman dilimi içinde tarih sahnesine çıkmış, tüm İslam ülkelerini ele almakta ve tam bir bilim adamı ciddiyetiyle bu ülkelerin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel evrimini yorumlamaktadır. Bu şekilde de ortaya eksiksiz bir Osmanlı İmparatorluğu, bir İran ve Afganistan, bir Hindistan, bir Çin ve Güneydoğu Asya, bir Ortadoğu Arap ülkeleri ve bir Kuzey Afrika ülkeleri tarihi çıkmaktadır.

İSLAMİYET adını taşıyan birinci kitap, İslam tarihi alanında büyük bir otorite olan Fransız bilgini *Claude Cahen*'in çalışmasıydı. Onu tamamlayan "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III" ise uluslararası üne sahip bir İslam tarihi uzmanı olan, Avusturya asıllı Amerikalı PROF. GUSTAVE EDMUND VON GRUNEBAUM tarafından hazırlanmıştır. Kendisine ayrıca her bölümün yazılışında, o bölümün konularında uzman olan bir bilim adamı yardım etmiştir.

Eserde tarihsel olayların ayrıntılarına girmek yerine, olayların nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmuş, böylece neden-sonuç ilişkileri ön plana çıkarılmıştır. Bu bakımdan "İSLAMİYET II" ve "İSLAMİYET III", olayları öyküleyen değil, olayları yorumlayan kitaplardır. Gerçek anlamda bilimsel nitelikli tarih eserleri hazırlamak konusunda, henüz çok şeyler öğrenme aşamasında bulunduğumuz göz önüne alınırsa, dev kapsamlı bir konuyu, birkaç yüz sayfaya başarıyla sığdırabilmiş bu ilginç, ilginç olduğu kadar da değerli tarih çalışmasından büyük yararlar sağlanacağı açıktır.

ISBN 975 - 494 - 357 - 5 (Tk. No.)
ISBN 975 - 494 - 359 - 1 (3. Kitap)
93 . 06 . Y . 0105 . 0503
KDV dahil 70000 Lira